

8/2135

Előző kötetek Leánygömb. Jan. könyv N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HÁZHARMINCZÖTÖDIK KÖTET.

(379. 380. 381. SZÁM)

BUDAPEST.

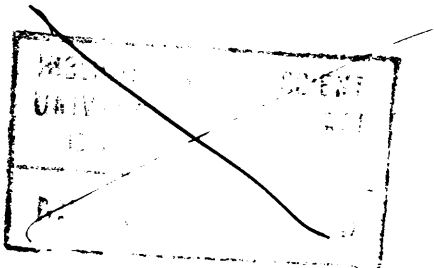
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1908.

M. KIR. ÁLLAMI TANÁRI KÖNYVTÁRA, BUDAPESTI LEANYGÖMB

PM901/959

~~20434~~ 64

TARTALOM.

CCCLXXIX. SZÁM.

	Lap
EGY KIS TÖRTÉNETPHILOSOPHIA. — Kármán Mórtól _ _ _	1
FÉNYÜZÉS ÉS KÖZERKÖLCSÖK. (I).— Nagyiványi Fekete Gyulától	30
A TÖBBSZÖRÖS VÁLASZTÓI JOG. (II). — Isaák Gyulától _ _	75
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA. (III) — Concha Győzőtől _ _ _ _ _	91
AQUA FÉLIX. (I). — Jókay Lajostól _ _ _ _ _	114
EGY SZOMORÚFÜZ A KÚTNÁL. — Költemény. — Lévay Józseftől	130
A VÖRÖSMARTY-SZOBOR. — Erdey Aladártól _ _ _ _ _	135
ALFRED DE VIGNY ÉS A «SZÁZAD BETEGSÉGE.» — Bezarđ Lucientől _ _ _ _ _	138
ÉRTESÍTŐ: Vörösmarty Géza: <i>Költemények.</i> (I. v.) — <i>Levelek a szerkesz-</i> <i>tőhöz.</i> (I—III). — <i>A gipszmuzeumról.</i> (Hekler Antal.) — <i>Új magyar</i> <i>könyvek</i> _ _ _ _ _	149

CCCLXXX. SZÁM.

A TUDOMÁNY ÉRTÉKE. — Nagy Józseftől _ _ _ _ _	161
A WASHINGTONI CONGRESSUS. — Németh Józseftől _ _ _	182
DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL. (I). — Kompolthy Jóbtól _ _ _ _ _	218
FÉNYÜZÉS ÉS KÖZERKÖLCSÖK. (II). — Nagyiványi Fekete Gyulától	249
AQUA FÉLIX. (II). — Elbeszélés. — Jókay Lajostól _ _ _ _ _	276
KÖLTÉMÉNYEK: <i>Ünnepnapon.</i> — Szabolcska Mihálytól. — <i>A luxori</i> <i>obeliszk.</i> — Gautier Teofil után, francziából Vargha Gyulától _ _	301
GOETHE CAESAR-TRAGÉDIÁJA. — Heinrich Gusztávtól _ _	305
ÉRTESÍTŐ: <i>Egy magyar író Molière ellen.</i> Huszár Vilmos: <i>Molière</i> <i>et l' Espagne.</i> (b. d.) — <i>Még egyszer a gipszmuzeumról.</i> Erdey Aladár. — Anatole France: <i>Vie de Jeanne d'Arc.</i> (d.) _ _ _	312

	Lap
A SZABADSÁGHARCZ ÉS A BACH-KORSZAK. — Marczali Henriktől	321
A MAGYAR POSTÁK DOLGAI. — Gömöri Lajostól	329
BAYLE PÉTER, A FELVILÁGOSODÁS ELŐHARCZOSA. — Rác Lajostól	353
DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL. (II). Kompolthy · Jóbtól	384
A VÍG KOLDUSOK. — Költemény. — Burns után, angolból — Lévay Józseftől	419
MIÉRT NINCS AZ ÉSZAK-AMERIKAI EGYESÜLT-ÁLLAMOK- BAN SOCIALISMUS? — Joób Lajostól	431
ÉSZAK-AMERIKAI BÜNTETŐ JOGSZOLGÁLTATÁS. — Balogh Jenőtl	440
DECHANEL BESZÉDEI. — Balkányi Kálmántól	446
ÉRTESÍTŐ: Mattyasovszky Miklós: <i>A földjára</i> . (Navratil Ákos) — Witkowski G.: <i>Goethes Faust für die Bühne eingerichtet.</i> (Győri Károly). — Hartmann M.: <i>Chinesisch Turkestan</i> (yi). — Maitland F.: <i>J. Joachim</i> (Kropf Lajos). — Samaran Ch.: <i>La maison d' Armagnac</i> (Szegefű Gyula). — Golonya J.: <i>Hungary</i> (V. B.). — <i>Új magyar könyvek.</i>	452

EGY KIS TÖRTÉNETPHILOSOPHIA.

I.

Nem annyira tárgyi fejtegetés az, a mit ez alkalommal nyújthatok, mint inkább személyes vallomásszerű közlés. Nem is törekszem elvi következtetések bizonyítékaival erősíteni egyes állításaimat, hanem pusztán tapasztalataim őszinte megvilágításával, valamint adataim czélszerű csoportosításában keresem nézeteim igazolását.

A történelemnek különben sem vagyok szakszerű munkása. Egész gondolkodásomat igen korán, még tanuló koromban, lefoglalták a nevelés kérdéseinek bonyodalmai, s minden tanulmányom elsősorban azok megoldására irányult. Pædagogiai vonatkozása nélkül semminemű tudományos vizsgálódás nem köthette le teljes érdeklődésemet. Azonban a kiinduló pont, a melyből a nevelés nehézségeit eleitől fogva mérlegeltem, csakhamar ráutalt a történeti élet törvényszerűségének szükséges földerítésére. Ez irányadó szempont ugyanis az a meggyőződésem volt, a melyet némiképp úgy tekintek, mint vallásom hagyományának is legbecsesebb elemét, hogy az emberi nem történeti munkásságban fáradozik. Nem azt a felfogást akarom ezzel jelezni, a mit közönségesen, különösen hazánkban is, történeti tudatnak szokás nevezni. A multnak pusztá méltatása korántsem elégséges alap a nevelő munkára, a melynek tényleg, természete szerint, inkább egy jövendő világ szolgálatában kell állani. A történeti érzés igaz alapja annak a ténynek világos átértése, hogy minden egyes emberi feladat nemzedékek folytatólagos munkásságára, következetes tevékenységére tart számot. Nincs a közélet egész terjedelmében sem olyan cél, sem oly munkakör, mely az egyéni élet vagy

egyetlen egy nemzedék korhatára közt elérhető és betölthető volna. Azért nem csupán arra kötelez bennünket a történeti kapcsolat, hogy tisztelettel és szorgosan hozzáfűződjék tevékenységünk nemünk és nemzetünk multjához, hanem különösen megköveteli azt is, hogy azzal biztosítsuk minden munkánk eredményét, hogy a következő nemzedéket is képessé tegyük és készszé, helyes értelemmel és lelkes érzülettel annak folytatására. Ez a követelés adja meg a nevelő munkásságnak jogosultságát és rajta alapul kötelezettsége. A pædagogia e szerint tehát tudományos alakot is csak akként ölthet, ha mint édes testvérei a tanulmányok körében, a politika és az oeconomia, történeti alapra helyezkedik és a történeti fejlődés irányadása szerint szervezi gyakorlati munkásságának szabályait.

Első lépésnek tetszett ezen czél felé, mintegy múlhatatlan föltételnek, az ethikai eszmék olynemű elemzése, hogy soruk és rendjük mértékül szolgálhasson az erkölcsi fejlődés fokozatainak méltatásában. Bármennyire hangoztatta ugyan a történeti kutatás, objectiv voltát hirdetve, hogy korok és emberek méltatásában különböző mérték alkalmazandó, hogy mindenik a maga álláspontja értelmében ítélendő meg: az ethika mindenkép főleg a végczélok kitzülésében és egyetemes érvényű maximák földerítésében találta feladatát. A pædagogus mindez ethikai fejtegetésnek alig vehette hasznát. A nevelő törekvés odairányul, hogy a fejlődő lélekben teremtsen az erkölcsösségnek helyet és hatáskört; e törekvésében csupán oly elmélet gyámolíthatja, mely a lelki élet fejlődő jelenségeiben föl tudja tüntetni az erkölcsösség elemeit. Még a köztapasztalat sem kételkedik benne, hogy különbség van a gyermek, az ifjú és később a kifejlett férfiú vagy nő erényessége között, hogy az élet mindenik külön szakát megilleti a maga erkölcsös alakulata. Nem mint egyszersmindenkorra megállapított végczél áll az ember előtt hivatása. Lelki tudatosságának haladásával ismer meg az egyén mind magasabb czélokat, s a népre is műveltségének emelkedésével, történeti kialakulásával várnak új meg új, előbb nemcsak meg nem valósítható, de még nem is sejtett, teljesen ismeretlen feladatok. Az erényességnek tehát oly fogalmazása állott előttem mint megoldandó probléma, a mely az erkölcsi élet egyes mozzana-

tainak elemző foglálásában egyúttal fejlődése fokozatosságát is tekintetbe veszi. Ne csupán a végezőlokra nézve nyújtson irányadást, hanem pontosan tudja kijelölni az utat is, mely hozzájuk vezet, megvilágítva az erkölcsi haladásnak egyes stadiumait is.

A pædagogia alapvetésének ilyenén fogalmazása aztán végső eredményében számomra csakhamar már tanári pályám elején utat nyitott az összes philosophiai tanulmányok alapelveinek kritikai átvizsgálásához. Csak egy összefüggő fogalomrendszerben nyerhettem gyakorlati munkásságom tekintetéből is megnyugvást.*) Meglehet, hogy nem egészen ment a személyes csalódástól abbéli tapasztalatom, hogy mind mai napig, több mint harmincz évi tanulmány alatt, főképen az erkölcsi élet felfogására és a történeti munkásság méltatására elfogadott elvi megállapításaim soha cserbe nem hagytak. Azóta valóságos felfedező járatok indultak a tudományos világ minden központjából az erkölcsi fejlődés útjainak földerítésére. Legkivált a nagyterjedelmű és szerteágazó sociologus kutatásoknak ez a kérdés legtermészetesebb és legtermékenyebb mezeje lett. Nagy örömem tellett azért benne folyton, hogy a számos, eltérő kiinduló pontból szerzett felvilágosítás nemcsak nem bolygathatta meg felfogásomnak még körvonalait sem, hanem tartalmilag is csak gyarapította és megerősítette, legalább szememben, gyorsan érlelődött nézeteimnek irányadó értékét.

Egy jellemző, közös fogyatkozás azonban figyelmet kellett a sociologia sokszoros kísérletezéseiben. Bármennyire használta is fel a legtöbb a történeti alakulások és a természeti szervezetek analogiáit kutatásában és vélte alkalmazni valamennyi legalább a természettudományi módszert vizsgálódásában: feltűnő, hogy alig van olyan, a mely csak némiképp komolyan gondolt volna a történeti fejlődés földerítésében időszakos phasisainak pontos számszerű meghatározására. Pedig szigorúan véve törvényszerűségről vagy szabályosságról folyamatok körében csak akkor szólhatni,

---

*) Első körvonalait a pædagogia alapvetésének a Magyar Tanügy hasábjain közöltem, 1877. évf. 1—9. lap: az erkölcsi feladat; — 1878. évf. 14—24. lap: a nevelés munkája; — 1880. évf. 14—27. lap: a történeti fejlődés útja, a történeti élet első foka.

ha nem csak általánosan tudjuk jellemezni irányukat, hanem egyúttal meg tudjuk állapítani főleg időbeli tartamukat.

Magam a tanítás szolgálatában, kivált irodalmi művek tartalmának taglalásában, valamint a történeti események méltatásában, megelégedhettem volt mindenkoron az ethikai eszmék fokozatosságának érvényesítésével. Elég volt tapasztalnom, mily bőséges gyámolítást találhat oktatásunk ezúton a tananyag nevelő hatásának fokozására. Nem is gondoltam tehát bővebb tudós búvárlatban is kipróbálni elveim segítő erejét. Mindennapi iskolai munkásságom követeléseai különben időt sem engedtek volna hozzá.

Ám újabban felszabadulva a kiszabott iskolaszerű tevékenység járma alól, egyetemi előadásaim érdeke, különösen a pædagogia történelmi alapozásának szüksége vezetett rá, hogy tudományos felfogásunk ama fogyatkozásának tüzetesen vizsgáljam okait és ha lehet, gondoskodjam pótlásáról. Arra nézve eleitől fogva megvolt a meggyőződés, hogy erkölcsi fejlődés szempontjából mérve a történeti haladás útját és idejét, minden oly kísérlet meddő, mely az emberiséget, az egész nemzet egységnek nézi és ennek fejlődésében keresi az irányadó törvényt. A történeti tanítás követeléseit fejtegetve, bővebben kellett arra kitérnem.*) hogy «a világtörténelem, a mint mai napig tárgyalni szokták, korántsem tüntet fel oly egymásutánt, hogy minden következő nép megelőzőinek műveltségét tovább folytatta, társadalmi állapotait magasabbra fejlesztette volna». Az emberiség nem alkot oly egységet, mely illetően folytonos fejlődésnek alapjául szolgálhatna. Az emberiség történetében valódi, önálló egységes életet csupán az egyes népek élnek, a mint közös nyelv, közös hagyomány szellemi kapcsaival korszakokon át az egymást követő nemzedékeket egy testté fűzik egybe. Már az oktatás érdekében kívánatosnak mondtam tehát, hogy egyes kiváló népek életével kell foglalkozni, ezek fejlődését megvilágítani, megértetni, hogy tanításunk összefüggő, következetes és képző hatású legyen.

Még fokozottabb mértékben áll ez az ellenvetés a történeti búvárlatra nézve, ha a fokozatos fejlődés menetét kutatja, az erkölcsi haladás törvényszerűségét földeríteni

---

*) Magyar Tanügy. 1874. évf. 301. l.

törekszik.*) Nehéz azonban e tekintetből a szükséges és elégséges alapot megtalálni, azt a népfejlődést, mely háborítlan kialakulással mintegy mintáját adhatná a haladó erkölcsiségnek. Az ókori népek életét csak töredékesen ismerjük; főképen alsó fokozatai fejlődésöknek majdnem teljesen ismeretlenek; életök pedig bizonyos fokon, mely alig tekinthető végnek, vagy megszakad, vagy más művelődési kapcsolatban, újabb bonyodalmak közt folytatódik. Az újkori népek élete viszont tulajdonkép, a mint mindennapi tapasztalattunk mutatja, kölcsönös vonatkozásukban, támadó háborgás és békés versengés közt, oly bonyolult, hogy egyik sem ad világos példát a fejlődés törvényszerű, szabályos fokozatosságára.

Ilynemű kétségek között ajánlatosnak láttam — remélve, hogy a nagyobb alakulásban e körvonalok is határozottabban mutatkozhatnak — történeti egység gyanánt a nyugateurópai művelődés körét venni, fejlődésének kutatni fokozatosságát s eddigi folyamatának keresni phasisait. Nehéz beteg állapotom mulasztásai különben is ráutaltak, hogy az ideje alatt nagyban kifejlett történeti irodalommal megismerkedjem, s szerencsére, talán nem épen véletlenül, mind francia, mind angol földön, a megelőző német példát sokban fölülmúlva, ép az újabb népek történetének összefoglaló tárgyalására egyesültek a kiválóbb munkaeerők. Mohó vágyam kívánatosabb tapasztalati alapot nem igen találhatott kielégítésére. Nekidülve ekként a kinálkozó anyagnak, az erkölcsi vezéreszmék és az irányadásuk szerint megalkotott társadalmi alapfogalmak útmutatása mellett iparkodtam nyomába jutni művelődésünk törvényszerű alakulásának. Az eredmény várakozásom ellenére gyorsabban kitért előttem és oly meglepő, egyúttal oly izgató hatással volt, hogy főleg a magam lelki megnyugvására kénytelen voltam mielőbb szűkebb bizalmas körben, gyakorló főgymnasiumi egyesületünk tagjai előtt, kifejezésre juttatni megállapodásaimat.**)

---

*) Az újabb történetírás körében Lamprecht és Breysig fejtették különösen ez irányadó szempontot.

***) Hat előadást tartottam e tárgyban, a régibb, nevesebb történetphilosophiai kísérleteknek is megvilágításával, az 1907. évben.

san itt ismételve feltárom a nyert belátást, fentartva magamnak, hogy erőm és időm mértéke szerint, majd nagyobb munkálat keretében tüzetesebb igazolását is adom.

II.

Tulajdonkép az a kérdés áll előttünk, mutatkozik-e a nyugateurópai művelődés haladásában olynemű időszakosság, mely világosan ráutalna a társadalmi fejlődés törvényszerűségére. A történet időszerű folyamat; bárminő is lehet alkotóelemeinek okozati kapcsolata, várható, hogy hatása elsősorban a folyamat időszakainak arányosságában nyilvánul. Előzetes föltétele azonban, hogy fölismerhessük a történeti tények sorozatában a változások jellemző vonásait és időszaki kialakulásait, maguknak a társadalmi fejlődés egyes fokozatos típusainak éles megkülönböztetése. Jelentkezések szerint mérlegelhető aztán, az idők folytán mikor és miként történik valóban átalakulás a közélet haladó szerveződésében.

A társadalom-tudomány jelen állapotában, bár igen foglalkoztatja a probléma, még se szolgál eziránt általánosan elfogadható, tételes felvilágosítással.*) Magam az ethikai eszmék irányadása szerint az egyes történeti adatok és irodalmi jelenségek megvilágításában régtől fogva oly megállapodást alkalmaztam, mely hosszas tapasztalatom alatt, legalább az iskolai anyag terjedelmében, sohasem hagyott cserben.***) Talán helyességének egy újabb igazolását talál-

---

*) Az *Année Sociologique* III. évfolyamában (1900.) Steinmetz, Classification des types sociaux, sorba veszi az eddigi törekvések eredményeit, s hét külön csoportra osztva, több mint húsz vállalkozást ismertet és méltat a társadalmi alakulások ily fokozatainak megállapítása körül; majd maga is új kísérletet tesz a hiányos eredmény pótlására. Az ő megállapítása sem jutott érvényre. A különben tanulságos tárgyalás nekem csak új bizonyosságot szolgáltatott arra, mely végzetes hibája mind e sociologiai tanulmányozásnak, hogy többnyire mélyebb ethikai tájékozottság nélkül és felette fogyatékos pszichologiai műveltséggel végzik.

**) Lásd «Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez, Budapest, 1898.», az 1882/3. és 1894/5. évi theoreticum jegyzőkönyvi közléseit a magyar irodalmi tanításról (főleg 52. lap), részben a történeti tanításról is (főkép 105. lap).

hatom abban, hogy szerinte most e csomósabb kérdésben is eligazodhattam.

Erkölcsei érzés, valamint eszmei felfogás sajátosságai szerint ugyanis három oly társadalmi tyrust lehet megkülönböztetni, a melyek a népelet történeti menetében csak fokozatosan jelentkezhetnek egymásután; alapvető jelentőségűeknek bizonyulnak pedig annyiban, hogy a közélet minden irányában, gazdasági és művelődési törekvésekben egyaránt, megalakulásukkal párhuzamosan határozott, megfelelő módosulás áll be. Rövid jelzéssel e három tyrust az *atyafisági* vagy *törzsi*, a *rendi* és a *nemzeti* szerkezetű társadalomnak szoktam mondani.

A vérség kötelékén alapul az első alakulat. Az a hit fűzi egybe e fokon a közösség tagjait, hogy közös őstől származnak. Azonos gondolkodásmód, egyforma életrend az erkölcsi érzést is csupán a szeretet és gyűlölet indulatainak, a hála és a bosszú egyszerű, bár erős hullámszásai közt tartják. Nemzetségek vagy törzsek szerint csoportosúl a népesség, ha valamely vidéken, határozott, körülzárt területen elterjed. A társas viszonyokat a szokás szabályozza, abban a hitben, hogy ősi hagyomány. A közélet nehézségeit a törzsfő intézi el; csupán nagyobb vállalkozásokban áll egybe a nemzetségek vagy törzsek szövetsége valamely kiválóbb törzsfő vezérsége alatt. Az ősök emléke fűzi rendszerint a nemzedékek sorát a világeleten túl az örök istenségek köréhez, a kiknek maguk a törzsfők is olykor vérbeli utódaik.

A közszükségletek változatai és a közfeladatok különfelesége szerint megoszlott népességnek a közössége a társas fejlődés második fokozata. Aligha alakul ki a történeti érintkezés csendes és békés útjain; többnyire népvándorlás megindította hódítás és honfoglalás veti meg alapját. Az érdekek ellentéte, a lelkület és gondolkodás eltérései szerint versengő néposztályok keletkeznek. Küzdelmük és megalkuvásuk sora világos szabályozásban nyer kifejezést: hagyomány és szokás helyébe ekként lép a törvény uralma. Minden egyes osztálynak külön életviszonyai szabják meg erkölcsi magatartását, s munkásságának értéke jelöli meg helyét a közösségben: az osztályok rendekké válnak. Mert a mint az osztályok körében a tisztségek fokozata döntő minden egyes tagjának gondolkodására és életrendjére nézve, úgy a

népi közösség egészében is a rendek fokozatos elhelyezése körül folyik tulajdonkép kitartó következetességgel a harc, míg meg nem állapodik valamikép hierarchiájuk, a mint a példaadó első rend után elnevezték ezen fokozatosságot. Figyelemreméltó vonás a társadalmi szervezet ezen másodfokú alakjára nézve különösen az a körülmény, hogy különböző népek érintkezésében is inkább a rendi hozzátartozás irányadó, semmint a szülőföld vagy országos terület közössége. A pap, nemes úr vagy polgár, hogy csak a főbb rendi különbségekre utaljak, inkább magaszörű társának tekintti az idegen származású papot, nemes urat vagy polgárt, sem mint egymást, az egy föld szülöttjeit, ugyanazon ország más rendű tagjait. Szövetségek közérdekek szükségéből is könnyebben alakulnak a külön államok egyes megfelelő rendjei, semmint ugyanazon állam különböző osztályai között. A hazafiság követelése mintha ismeretlen eszme volna, vagy legalább elhomályosúlna a rendi hűség kötelessége mellett. Hiszen a földi élet egész rendje végtére e fokon a vallásos meggyőződés szerint az égiek hierarchikus csoportosulásán, a fő- és alsóbb istenségek és szentek példáján igazodik el a törvénytszabó kinyilatkoztatás értelmében.

Már most a mint főképen a *múlt* hagyományán csügg és az ősök emléken alapul a törzsi közösség, s valamint a *jelen* érdekei irányítják a rendi társadalom mozgalmait: úgy — mondhatni — főképen egy megalkotandó *jövőnek* reménysége fűzi egybe a fejlődés harmadik fokán a nemzettest tagjait, ámbár, vagy talán épen azért, mert leginkább a történeti tudat kapcsolatán épült fel közösségük. Köztünk, a magyarság körében alig szükséges ezen meghatározás részletesebb elemzése. Jelenünk sivárságában nemzetünk nagy ébresztője, a legnagyobb magyar, nem az éji homályban késlekedő ősi dicsőség felé terelte faja figyelmét, hanem lelki sajátosságainak, keblében rejlő kincseinek kifejtésére serkentette. Buzdítása a múlt század folyamán nem is volt sikertelen legalább irodalmunk terén. Van jogunk már nemcsak magyar Horatiusok és Vergiliusok emlegetésével igazolni népünk műértő rátermettségét, hanem Petőfi és főleg Arany a magyar néplelek sajátos nyilatkozatait is beállították a világirodalom kincsházába. Különben egyebütt

is. úgy látszik, az irodalom volt leghatásosabb megindítója a társadalom nemzeti typusa kialakulásának. Még az ókorban is, a hellén művelődés körében, a nyelvjárásokat legyőző irodalmi köznyelv alapján létesült a nemzeti tudatosság — melynek egyik legelső hirdetője oly világosan formulázta a tételt, hogy nem születés és származás, hanem a műveltség közössége dönti el az igazi hellenséghez tartozást. S valóban egyidejű a nemzeti eszme ébredésével a közművelődés követelése; a közföladatok körébe ekkor lép be tudatossággal a népnevelés ügye. Mert eddigelé a mint joga, úgy minden egyesnek műveltsége is nemcsak szűkebbkörű, hanem az egyes néposztályok szerint különböző, tartalomban és alakban egyaránt egymástól igen eltérő. Majd az egyenjogúság követelésével kapcsolatban és igaz helyes értelme szerint érvényesül az egyéniség jogosultsága is. Nem a vérbeli uraság és szolgaság, se nem a rendbeli tisztség és hűség jelöli ki többé az egyesnek helyét a közéletben, hanem egyedül a hivatottság értéke és a személyiség érdeme. S végre a hitközösségnek is többé nem az ősök istenének védelme nyújt biztosságot, sem egy törvényes szövetség mennyei hatalma oltalmat, hanem a tökéletes jóság és szent bölcsesség kútfeje felé irányul minden buzgósa, az örök egy élő isten felé, a kinek egyházában bőséges térség van minden igaz lélek és tiszta szív számára. A lelkiismeret szabadsága nem elégszik meg a pusztá, elnéző megtűrés kegyelmével, hanem szóhoz juttat méltató elismeréssel minden őszinte meggyőződést az erkölcsi célok összhangjában.

A három typus e vázlatos körülírása elégségesen tájékoztat ugyan feladatunk megoldásának útjai körül. Azonban félreértés elhárítására még egy-két megjegyzést kell tennem az irányadás helyes alkalmazásának módjairól. A három fok jellemzésében ugyanis föltűnő hasonlóság mutatkozik a közerkölesiség (Sittlichkeit) ama három mozzanatához, a melyekben Hegel az objectiv szellem megvalósulását látja. Ennek veszi ő ugyanis a család, a polgári társaság (bürgerliche Gesellschaft) és az állam hármasságát. De a tagadhatatlan analogia nem téveszthet senkit, ha ügyet vet arra, hogy a hégeli hármasság mozzanat valóságban korántsem fejlődési fokozat, mint a törzs, a rend és a nemzet. Azok egymás mellett együttes részei minden nagyobb szervezett

közösségnek; minden egyes ember ebben egyszerre családtag is, a társaságnak is részese, az államnak is polgára, s mindezen viszonyában egyszersmind megfelelően jogi személy és kötelességek tárgya. A törzsi életrend azonban időben megelőző foka a rendiség kialakulásának, valamint a rendiség ismét a nemzeti létnek. Mindenik magasb alakulat, idején, a megelőző helyébe lép és vele szemben más új alakzat. Azért e három alakulás mindenikében föllelhető a hegeli hármasság is, mindeniknek erkölcsi jelleme mértékében; más-más jelenség család is, polgárság is, meg az államiság a társadalmi fejlődés különböző fokain, a törzsi, rendi és nemzeti életben.*)

A vázolt három fokozat tehát ekként minden kifejtettebb művelődés történetében három külön kort jelent. Magától érthető, hogy magában a kifejlésben különböző okokból ép úgy beállhat megakadás vagy korcsosulás és sokféle mellékkörülmények hatása alatt ép úgy sokszoros változatoság és eltérés, mint magában a szerves élet kialakulásában, a növény- és állatországban. Ép úgy nyilvánvaló azonfelül, hogy a mint már az első nagy alakulat csak kezdetlegesebb állapotból, időszerű haladással létesülhet, úgy az átmenet is minden újabb magasabb fokra sem történhetik rögtön, egy csapással. Így magában a fejlődés első korában föl kell vennünk két külön szakot: a törzsi életrend lassú bontakozása valami nyáj vagy csodaszerű együttélés állapotából az első korszak, a másik meg a megalakult törzsi felfogás érvényesülése a közélet egész terjedelmében, a művelődés minden ágában. Majd a további korokban szintűgy külön-külön szak lesz a magasb felfogás előkészítése s rendszerint küzdelemmel járó kialakulása az alsóból és külön egyet tesz azután teljes érvényesülése. Összesen így minden művelődési kör végighaladó, megvalósuló fejlődésében hat korszakot lehet számításba venni.

Talán nem érdektelen ez összefüggésben fölemlíteni, bár nem keresünk benne támogató bizonyítékot, hogy a két legújabb történetphilosophiai kísérlet, a mely főkép a német tudományos világot foglalkoztatta, de ezen túl is figyel-

---

*) A családnak ily értelmű fejlődési fokairól lásd előadásom *Feminismus és Pædagogia*, Budapest, 1906, 10—12. lap.

met keltett, végeredményben szintén hat korszak megkülönböztetéséhez jutott. Kurt Breysig, berlini egyetemi tanár, (*Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, Berlin, 1905) az egyetemes történet belevonásával, a legkülönbözőbb népek fejlődésének egybevetése alapján, kevésbé ismeretes népeket sem mellőzve, mindeniknek kifejlésében külön felvesz egy ős- és ó-kort, majd egy korai és későbbi középkort, végre egy újabb és legújabb korszakot. Karl Lamprecht, a neves és elmés lipcei egyet. professor (*Moderne Geschichtswissenschaft*, Freiburg, 1905) elsősorban saját nemzete, a német nép történetében vélte föllelhetni a hat korszakot, de mivel pszichologiai törvényszerűség eredményeképp jelentkeznek e szakok, azt tartja, hogy szintűgy fölismerhetők minden kifejlett műveltségű nép történetében. Az animismus és symbolismus, a typismus és conventionalismus, végre az individualismus és subjectivismus nevének jelöli, nyilván nem igen egységes szempont szerint, a hármaskozat hat szakát.

Némi megerősítésére szolgálhat azonban az erkölcsi fel fogás alapján álló meghatározásaimnak az a körülmény, hogy a nemzetgazdaság körében a történeti fejlődés típusairól majdnem általán elfogadott tanítás fővonásaiban megegyezik vele. Hármaskozatot szokás a gazdasági életben is megkülönböztetni, akár a gazdálkodás szervezetét, akár a jószágcsere módozatát tekintjük. Az első szempont (Bücher fejtegetése) szerint előbb szükségkép a zárt házigazdaság rendje fejlődik ki, a tiszta magántermelés, midőn a javakat ugyanaz a gazdasági kör fogyasztja, a melyben és a mely számára készültek. Van ugyan munkafelosztás és némi jószágcsere e fokon is, de mindkettő természetadta körülmények szerint alakul, amaz a család körében, a férfi és nő, az úr és szolga különbsége szerint, ez a helyi viszonyok, talaj és időjárás eltérései folytán. Magasabb második fok a helyhatósági gazdálkodás kifejlése. Nagyobb a munkafelosztás, de többnyire közvetlen kapcsolatban áll a termelő gazda a fogyasztó közönséggel. A város szükségleteit nyers terményben és élelmi cikkben nagyrészt a környék elégíti ki, a mely viszont a polgári ipar termékeit használja. A kereskedés szintén a helyhatósági körben szereplő kisebb vállalat, úgy, hogy még a vállalkozóbb nagykereskedő is csu-

pán mint vándor és vásári árús jut érvényre. Az országos vagy nemzetgazdaság foka a harmadik; benne mennél fejlettebb munkafelosztás alapján mennél általánosabb jószágcsere uralkodik. Majdnem minden egyes termék egy sor gazdaságon át halad, míg fogyasztás tárgya lesz; a közvetítő kereskedelem valóságos szervezeti hatalommá válik. Ugyanezen fokozatosságot tünteti fel a második szempont (Hildebrand fejtegetése), midőn megkülönbözteti a tiszta terménygazdaságot, aztán a pénz- s végre a hitelgazdálkodás módjait. Mindkettőnek egybekapcsolásával, a közben eső átmenetek és a társadalmi vonatkozások figyelembevételével szintén hat korszak adódik (főképen Schmoller szerint jellemezve). Az első időszakban az ember hordák és atyafiságok szerint csoportosulva él, majdnem minden szoros helyi lekötöttség nélkül. Könnyen felbomlik is tehát minden közösség; de ha fejlettebb törzsi tudattal erős hadi szervezetek alakulnak, állandóbb jelleget ölt a közélet, államok keletkeznek. Bennök kifejlik azután, mint a történet második szaka, az agrárius magángazdaság és a törzsi társadalmi szervezet minden sajátossága. A harmadik és negyedik időszakban alakul meg fokozatosan a városi gazdálkodás alapján a territorialis államrend, kapcsolatosan a társas életnek rendek és osztályok szerinti csoportosulásával. A nemzeti öntudat és államiság ébredésével pedig jut az országos gazdaság szakán át minden haladó nép önálló műveltségének mértékében végtére világkereskedelmi, nemzetközi kapcsolatokba.★)

III.

Ily felfogással és illetően fölvételek mellett kísérlettem meg tehát nyugateurópai művelődésünk történetében kijelölni a fejlődés időszakainak határpontjait. Megfelelő óva-

---

*) Lásd Conrad, Grundriss zum Studium der polit. Oekonomie. Jena, 1905. IV. Capitel. Die Arten der Volkswirtschaft; — Gide, Principes d'Économie Politique, Paris, 1905. livre 1-er 2-ème partie, chap. 1. Les étapes de l'évolution industrielle; — chap. 3. Historique du travail, — livre 2 ème chap. 1. Historique de l'échange; — Schmoller, Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1901—1904. IV. Buch., 4. Die wirtschaftliche und allgemeine Entwicklung stb.

tossággal továbbá szem előtt tartottam, hogy ne rejtett, még fölfedezendő eseményekben keressem az egyes korokra jellemző vonások jelenkezését. Még a természet körében is, a hol kétségkívül számos ismeretlen tényezőre véletlenül is bukkantak és bukkanhatni ezentúl, óvatosabb elmék mindig számba veszik, miként sorakoznak a tapasztalat ez újabb elemei a régiebb ismeretekhez, s csak annyiban és akkor fogadják be a kétségtelen tudás keretébe, a mennyiben és a mikor teljes megegyezés létesül ismereteink egész terjedelmében. A történet, mely a változatlan múlt tényeit akarja megérteni és méltatni, jelentőséget csakis oly eseményeknek tulajdoníthat, a melyek már a maguk idejében erősebb izgalmat és mélyebb érdeklődést keltettek s később is, bár néha módosult alakban, mint élő emlék, ható tényezőkép fönmaradtak. Valóságos hamisítása többnyire a történetnek, valahányszor későbbi korok a maguk szükségletének szempontjából és törekvéseiknek gyámolítására olyas mozzanatokra vetnek súlyt a múlt alakulásában, a melyek fontosságát az a nemzedék, a mely átélte, még csak nem is sejthette, sőt egyáltalán tudatos értelemmel föl se foghatta. A magam vállalkozásában azért tényleg csupán oly történeti tényeket akartam figyelembe venni, a melyek már eddigelé is mind a kortársak tudatában, mind a következő nemzedékek emlékezetében kiválóbb helyet foglaltak el, s a melyeket a történetírás mindenkoron jelentőseknek vallott, ámbár nem ismerte föl jellemző voltukat az egész fejlődés menetének megértésére.

Első kérdés számunkra most, hová helyezzük az ókori népek történetének végét és hol indul meg határozottabban, a régítől elválva az újabb népek fejlődése? Az iskolák tanítása — csak a múlt század óta, kétségkívül német szemmel nézve a világesemények folyását — a nyugat-római birodalom bukását (475. Kr. u.) nézi az ókor végének és vele kapcsolatban egy germán törzsfő (Odoaker) uralmát a római örökségben az újabb idők elejének. Ezen események pontosabb elemzése azonban alig mutatja, hogy annak idején nagyobb mozgalmat keltettek volna; a szereplő személyek sem olyanok, hogy emlékek a későbbi nemzedékek lelkére irányító hatással lehettek. Az említett változás tulajdonkép a nagy hún király, Etele, cselédjeinek versengésén múlt:

az utolsó római császárnak ép úgy, mint amaz első germán uralkodónak atyja Etele két főembere volt, iródeákja az egyik, testőre a másik.*) Együttesen jártak volt — a mint Priskos elbeszéléséből tudjuk — követségben a byzanci udvarnál, a hol arra vetemedtek, hogy a germánt egy összeküvésbe is belevonták a hún király élete ellen. Azt hiszem, ez a körülmény és valamennyi európai népség köztudata, a mint mondáikban is nyilvánul, rávall, hogy épen Etele hatalmas alakja és hatása jelzi a régi és az újkori fejlődés határát, akár a katalauni mezőkön történt mérkőzését (451), akár még kifejezőbb módon, a nagy király visszavonulását (452) Róma alól és mind a két esethez fűződő mondákban nyilvánuló köztudatot vesszük a beállott válság bizonyítékának, hogy határozott időponthoz fűzzük. «A legenda a hún király és a pápa találkozásáról tanulságos egy adat. A pápánál keres menedéket mindaz, a mi az ó-világból még fennáll, s a barbár meghajol előtte és személyében ama régi világ előtt. Valóságos symbolikus eset! A keresztény Róma, az ó-világ örököse, állítja meg a hún királyt útjában (Schubert. Kirchengeschichte 1906).»

Valósággal Nagy Leó nem annyira a kihaló múltnak, mint inkább a meginduló jövőnek képviselője. A szent szék új történeti hivatásának egész világos tudata és lelkes átérzése él benne. Ily értelemben hirdette ő Róma népének: Péter apostol szent széke által vagy te a világ feje és az isteni hit által messzebbre terjed majd hatalmad, mint a földi uralom által.***) Etelében és törekvésében viszont legkiválóbb képviselőjét láthatni a törzsi alapon fejlődő hatalomnak. Körülötte, félelemből egyrészt, másrészt zsákmányolás reményében, csoportosul földrészünknek majdnem minden törzse, mely a népelet e kezdő fokán szerveződött. Föllépésének fénye és sikere ad irányt aztán hosz-

---

*) Arany történeti érzékére vall, hogy egy pajkos jelenetben a két fiú későbbi történeti szerepét mintegy eljátszatja. (Csaba királyfi, Első Dolgozat, II. ének, 10—16. strófa).

**) Leónak Péter és Pál napi szent beszédében: Isti (sc. Petrus et Paulus) sunt qui te ad hanc gloriam prorexerunt, ut gens sancta, populus electus, civitas sacerdotalis et regia, per sacram B. Petri sedem caput orbis effecta latius possideres religione divina, quam dominatione terrena.

szas időre, a népvándorlásnak mondott egész korban, a különböző törzsfők vállalkozásainak. Különbözik a meginduló új művelődés vezető népségeinek eltolódása szintén szoros kapcsolatban áll a nagy hún király föllépésével. A 449. évre teszik az angol települést Britanniában; Galliába a húnok visszavonulása után nem tér többé vissza római kormányzó, úgy hogy még a provincia is lassan-lassan germán és főképen frank törzsfők uralma alá kerül.

Időszámításunk V. századának közepétájt — kerek számban 450 körül — indul meg e szerint a nyugateurópai új népségek története, ezóta tart művelődésünk fejlődésének folytonos, szakadatlan menete. Megindul pedig az erkölcsi közösség azon fokán, a melyet, mint a népelet első korának, a törzsi szervezet kifejlésére beálló, második szakát jellemeztük. A megelőző első időszakról — mintegy a történet előtti közállapotokról — csupán a római írók adataiból (főképen Tacitus Germaniájából) tudunk egyet-mást. Most a mindenütt kialakult törzsi szerkezet alapján, a nagy hún király példáján felbuzdulva és okulva, történik mindenütt a római hatóság alól felszabadult területeken kísérlet nagyobb társadalmi és állami alakulások létesítésére. Lassanként a római egyház veszi át a vezető nevelés és szervezés munkáját; s a mint maga mindinkább felszabadul a császárság hivatalos fenhatósága alól és kifejti a rendi szervezet irányában hierarchiáját, a szellemi befolyása alá került népek körében első tényezője lesz a haladó átalakulásnak.

Teljes háromszáz évnek kellett azonban eltelni, míg a népségek új rendje megállapodásra juthatott. Nép és ország ugyanis, mintegy 750-ig (Breysig szerint) sehol nem alkot igaz egységet, míg tudniillik azokat az atyafisági felfogás szerint valamely fejedelmi nemzetség, a törzsfő birtokának tekintik, s tehát az uralkodó család sora, tagjainak olykor véres versengése döntő a népesség sorsára nézve. A törzsi életrend ezen túlzásai többnyire majdnem teljes feloszlással fenyegetik a legtöbb közösséget és ennek elkerülése, de leginkább külső támadások veszedelme kényszerít szorosabb összetartásra és hoz üdvös változást. Ily módon hatott különösen ez időszakban az izlam előnyomulása a nyugati országokra; az ellene kifejtett védelem sikerén épült fel a Karoling-uralom, az új életfelfogás első határozott nyilván-

nulása. Ismeretes a szerep, mely ezen átalakulásban a pápaság eszméjének jutott. Pippin kétségkívül a németek apostola, Bonifacius hatása alatt folyamodik a szent széknek magasabb, némiképp mystikus tekintélyéhez a trónváltozás ügyében, a melyet ősei dicsőséges tevékenységgel előkészítettek, de a melyet az uralkodó közvélemény sérelme nélkül egykönnyen meg nem valósíthattak. Követséget küld a pápához azzal a kérdéssel, helyes-e, hogy a Merovingek tovább is királyok maradjanak, noha nincs meg sem arravaló hatalmuk, sem képességek? Azt a választ kapta: helyesebb, hogy az legyen király, a kinek meg van hozzá a hatalma. S így jut elsősorban az apostoli szék tekintélyes szava alapján, de egyúttal a «frank nép választása és a nagyok hódolata» által a trónra; Bonifacius felszenteli is királynak. (751. Kr. u.)

Azt hiszem, nem tévedek, ha a kor hite, valamint a bekövetkezett tények igazolása szerint, ezt az eseményt jelölöm ki mint határt, egy új kor kezdetét, a melylyel előbb a frank birodalomban, majd pedig hatása alatt az egész nyugateurópai közösségben a törzsi életfelfogás és szervezet helyében lassanként, a társadalom minden rétegében, a rendi felfogás lép előtérbe.

Az erkölcsöknek mily gyökeres átalakulása járt ugyanis ezen trónváltozással, semmi sem bizonyítja oly nyomatékosan, mint az a körülmény, hogy még Pippin alatt az eddigi szokásjog mellé, majd helyébe a tudatos szándékos törvényalkotás lép. Értem a capitularék intézkedéseit, a melyek lényegökben más természetűek, mint a mit eddigelé s ezentúl is még egy ideig, mint a barbárok törvényeit (leges barbarorum) írásba is foglalva ismertek. Ez utóbbi jogszokások, törzsek és népségek szerint különbözök; nem az országnak szólnak, hanem az egyes személyek viszonyait szabályozzák, származásuk szerint. Velök szemben az ország kormányzását és közigazgatását irányozzák és rendezik a capitularék. a közjót tartva szem előtt, s az egész népséget kötelezik törzsi és atyafisági különbség nélkül.*) Velök lép életbe a törvényesség amaz erkölcsi elve, a mely a rendiség fejlődésével mindent, a személy gondolkodását és egész magatartását

---

*) Nos considerantes utilitatem nostram et populi a Deo nobis concessi — számos capitulare indokolása.

állandó szabályozás kötelékébe vonja. Végső kifejlése lesz az az életrend, mely minden egyesnek immár társas helyzete, nem származása értelmében, előírja apró részletekben, hogy miként viselkedjék életének minden alkalmatossága között, mely tehát nem önálló ítélkezésben, hanem a közszabály hű követésében látja az igaz jellemesség bizonyítékát.

Új eszmék és irányok azonban lassan érlelődnek; érvényesülésök azonfelül nem járhat küzdelem nélkül, mivel a régi szokás, ősi hit megújuló emlékei egyre zavarólag hatnak az új élet kialakulására s többnyire csak nyers erővel győzhetők le. A rendiség elve továbbá a mellett, hogy a népesség megosztlásával ellentétes érdekeket támaszt és szüntelen versengésre szolgáltat alkalmat, teljes kifejlésében még mindenik rendnek önállóságát és függetlenségét is követeli. Azért mondhatták, hogy a középkorban a közbéke tulajdonképp kivételes állapot, azért nincs is köztörvény, hanem minden osztálynak és rendnek más az igazsága, más a törvényszéke. A százados forrongások e korát mégis elég világosan két szakra osztja az a jelenség, hogy előbb a rendi felfogás a még élénk törzsi érzéssel végzi bajvívását s csak azután lesz a kialakult rendi, főleg az egyházi és a világi hatalmaknak külön független szervezkedése az ütközés pontja. Előbb az egyház tekintélyén erősödik meg a királyi vagy császári fenhatóság, majd a császár menti meg a pápaságot a helyi római nemes családok erőszakos gyámsága alól: míg végre megerősödve egyházi és világi fenség egymással szembe nem kerül. Így emelkedik ki a két időszak határán Hildebrand nagy alakja, a kit 1050-ben IX. Leó pápa visz magával tanácsosának Clunyból, s a ki azután még négy pápa alatt vezet mély belátással és erős kézzel az egyházat — 1059-ben a kardinálisok kezébe téve a pápa független választását, — míg végre egy negyed század múlva maga nem jut a Szent Székbe. Magasztos elméje, mely mint hat századdal előbb I. Leo, az apostoli szék szent hivatásán igazodik el, döntő a jövő századok alakulására. Szerinte a pápaság szabad önállósággal, minden világi érdektől és befolyástól menten legyen az emberiség sorsának intézője; az egyház szervezete és tiszti rendje álljon példakép a többi osztály és hivatás előtt. Csak röviden érintem vezető és fegyelmező tevékenységét, mely az európai népközösség minden tagjára kiter-

jesztette figyelmét. Anglia sorsára döntő lett, a rendiség kialakulására világszerte jelentős, hogy Hódító Vilmos az ő pártfogása mellett jutott az angol trónra. A jövő századok sorsát intézte végre, midőn valamennyi fejedelmeket lelkesítette egy közös vállalatra, a keresztes hadjáratra, a szent föld és sir felszabadításáért.

Nem mellőzhető különben az erkölcsi erők mérlegelésében az a körülmény sem, hogy körülbelöl ez időtájt indul meg az a szellemi mozgalom is mely a «regnum» és «sacerdotium» mellé a «studium» szervezéséhez vezet. (1045. alapítja Lanfranc, Bec apátságában, iskoláját s innen kerül ki St. Anselmus, a schola első nagy embere.) A tanulmány és tudás válik ki mint az egységnek és tekintélynek egy újabb képviselője; mert ép úgy, mint a lovagi intézmény oly kapcsolat, mely az egész európai közösségben minden ország fegyveres népét egybefűzte és közös vállalatokba is egyesítette, ép úgy a doctorok, magisterek és scholarisok egyeteme társas egységbe fűzte a legkülönbözőbb népek kiválóbb elméit. Ez volt a rendi felfogásnak bizonyára egyik legnemesebb hajtása és sok tekintetben rajta alapul a nyugateurópai fejlődés újabb harmadik nagy korának kialakulása.

A «renaissance» néven újjászületésnek, föléledésnek szokás mondani az új kornak, művelődésünk harmadik fokozatának hajnalát. A mennyiben elsősorban az ókori hagyományok megújulását értik annak elnevezésén, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy fejlődésünk minden egyes átalakulásában egyáltalán segítőnk volt a régi kor hagyományainak, szükségleteinknek megfelelő, megismerése. Az újkori mozgalom tényleg ily értelemben a harmadik renaissance; megelőzte a VIII. és a XI. századbéli — ugyancsak fejlődésünk fordulópontjain — s egymásután minden következő behatóbb és emelkedettebb volt a megelőzőnél.*)

Hová tegyük az utolsó legdöntőbbnek kezdetét, nem lehet kétséges, ha azt az erkölcsi mértéket alkalmazzuk, hogy egyidejű a nemzeti érületnek s vele az államiság tudatának fölébredésével, szemben a rendiség szellemével. Az ókori

---

*) Compayré, Histoire critique des Doctrines de l'Éducation, (1879) I., 46. és 47. l., — West, Alcuin and the Rise of the Christian Schools (1893), 2. lap.

római hagyomány föléledése jelzi az időt, midőn a pápaság eltávozott Rómából s mintegy hűbéri függésben francia fenség alatt a Rhone partján tartózkodott; a babyloni fogságának mondták később. Ekkor ébreszti fel Rienzi szava a köztársaság lelkét, a város önkormányzatának és régi uralmának emlékeit. «A beszéd, melylyel a tribunus a római nép hazafiságát életre kelti, merő archeologia. A capitoliumi templom előtt, a tarpeji szikla és a nőstényfarkas barlangja közelében, hirdeti Róma imperialis jogát a többi nemzet fölött és felhívja Italia népeit, hogy nemzetgyűlésben állítsák helyre az olasz egységet, a város ősi hatalmát és dicsőségét. Hazafiasság, nemzeti függetlenség, népszabadság, mindez ókori tanulmányon, a Lex Regia töredékeinek szónoki magyarázatán alapuló követelés.»*) «S ha politikai vállalkozása meghiúsult is, Rienzi szava az emberek lelkére mélyebb hatást gyakorolt minden állami alkudozásnál. Eszméit elfogadta a kor legnagyobb élő írója és továbbfejtette a legszebb, legékesebb nyelven, a minőt már ezer év óta nem hallott az emberiség. Petrarca a hazafias tribunus föllépését egy új világ, az aranykor hajnalhasadásának mondta.»

S másfelől maga a császári trón birtokosa, IV. Károly, egész gondolkodásában, minden intézkedéseiben jelzi a művelődés új szakát. «Az 1350-ik évtől, a melyben Cola di Rienzi IV. Károly udvara elé járul, keltezik a német renaissance-ot. Tudvalevőleg az olasz irodalmi föléledés nagy mesterei Petrarca és Boccaccio szintén személyes kapcsolatban állottak a császárral.»**) Ugyancsak háromszáz évvel azután, hogy a pápaság az egyházi választási törvénnyel függetlenségét nyilvánította és biztosítani törekedett, jut kifejezésre (1356.) Károly arany bullájában a császárság átalakulása nemzeti fenhatósággá.

A művelődés nagy áldását, a mely a classikus művek feléledéséből az újabb népek életében, művészetben és tudományban egyaránt eláradt, nem lehet ez alkalommal bővebben elemezni. Célunk főleg a közélet változásainak megfigyelésére utal — s ebből a szempontból különösen az

*) Baron Acton, Lectures on Modern History. (1906), 71. lap.

**) Arnold, Die Cultur der Renaissance (1905); 121. lap.

államiság új fogalmazása a legdöntőbb tény, a nemzeti irodalmak keletkezése és velök kapcsolatban a közművelődés emelkedése és terjedése mellett. «Az irodalom egyetlen ága, a melyben a renaissance valóban classikus, az ókoriakhoz méltó műveket alkotott, a politika volt» (Acton). A modern állam fensége, mely nem tűr hatalmi megoszlást, lett az elmélet alapja és gyakorlatban az erő, mely a rendek és osztályérdekek szerint megoszlott és szétbomlott társadalmakból nemzeteket formált.

A haza eszméje és a hazafiság érzülete ezen idők terméke. S a ki helyesen mérlegeli a működő erők és tényezők súlyát, nem kételkedhetik abban, hogy még a vallás-reform és egyházszakadás terén nyilvánuló mozgalmak eredményeiben is sokkal több része van a hazafiság érzelmének, mint a dogmák és szertartások körül támadt eltérő nézeteknek. Lényegében ugyanis a reformatio sem egyéb, mint megemlékezés arról, hogy művelődésünknek nem a görög-római világ az egyetlen alapja, hogy van keresztény ókor is, nemcsak pogány, a melyen szintén el kellett igazodnunk. Ám ez a hirdetés egyaránt szólott minden felekezetnek; sőt a renaissance-pápák közül ép az első, V. Miklós, mélyen meg volt győződve arról az igazságról, hogy a theologia megújulása csakis a vallás igaz történeti forrásainak mennél hitelesebb és behatóbb ismeretétől várható. Az különben, hogy azután a fejlődő élet szükségszerűen nem az egyesítő tanulmány irányában haladt, hanem inkább új társadalmi alakulatokhoz, külön nemzeti egyházakhoz jutott, nagy bizonyíték fejtegetésünk kiinduló pontja mellett, hogy e kor vezető gondolata: a nemzeti egyediségek alakulása. Midőn a vallásos harcokba belefáradt emberiség a «*cujus regio eius religio*» elvének alkalmazásában kereste és lelte meg a békés kiegyezés módját — világosan nyilvánult a történet bonyolult útjainak közös irányzata.

Azért nem döntő tényező az egyházreform, sem a katolikus, mely sokkal előbb megindul, sem a későbbi protestans az európai fejlődés menetében; mind a kettő csupán sajtósági eltolódás az állami élet kibontakozása irányában; mert az általános politikai kavargásban, hol a különböző felekezetű hatalmak államaik érdekei szerint szövetkeznek

vagy válnak szét, minden tekintet nélkül népeik vallásos meggyőződésére, alakul ki az az erkölcsi felfogás, a mely jelenünk bonyodalmaiban is még irányít.

Ez az új időszak, fejlődésünk magaslata, akkor áll be, midőn az állami fenség elvét már mint a nemzeti akarat souverainitását fogalmazzák, midőn a szabadság mint a gondolatnak és lelkiismeretnek és velök kapcsolatban mint a sajtószabadságnak joga lép föl és az egyenjogúság nem természeti tényként, hanem mint az emberméltóság elismerése követel érvényesülést.

Az angol puritán forradalom viszontagságaiban jut előtérbe az independensek pártja. Ennek ereje nem a theologia tanainak, hanem az egyház kormányzásának új fogalmazásában rejlett. A helyi önkormányzat eszméje, a democratia szelleme volt a lényege. A népfenség, mely ekként helyet követelt előbb az egyház alkotmányában, nem tagadhatta meg magát aztán a közélet kérdéseiben sem. Nem pusztán szabadságra vágyott többé a nép, hanem egyenlőségre. A múlt tekintélyét teljes tagadásba vette és nem engedte, hogy a holtak emléke döntsön az élők felett. Az volt az új hirdetés magva, hogy minden igaz meggyőződés üldözése lelki gyilkosság. Minden felekezetnek egyenlő szabadságra van joga, katholikusnak, zsidónak és töröknek egyaránt. Ők az independensek, úgy hangzott a szózat, nem is vallásukért harcolnak, hanem a lelkek szabadságáért, a lelkiismeretnek velünk született emberi jogáért. Nem ők indították volt meg az angol polgárháborút, de főnkelt lélekkel ők vetettek neki véget. «Az angol köztársaság, — mely ekként megalakult — a Commonwealth, a modern világ alakulásában a fordulópont. Érdeme az eszméknek magasztosságában és főként bőségében áll, a melyeket világgá bocsátott. Ellátta érvekkel nemcsak a második, békésebb angol forradalmat, hanem belőle táplálkozott még az amerikai és a franczia nagy forradalom is. A világtörténet folyása azóta ugyanabban a mederben halad; ez volt az út, a melyen az angolszász faj lett a világ vezére.» (Acton.)

A nagy «non-conformista», Cromwell, ezen időknek a karja, Milton, a nagy puritán költő az elméje. A tizenhatodik század közepe tája (1650) fejlődésünk legújabb sza-

kának tehát a kezdete.*) 1649 januárius 15-én jelent meg a nép egyezménye, «Agreement of the People», annak a hadnak a kiáltványa, mely az angol király seregét legyőzte. Benne megtalálni minden jellemző vonását a politikai elveknek, melyek világunk haladó mozgalmának azóta irányt adtak. Megvan a népfenség tana; meg a főhatalomé, meghatározott időre választott népképviselőre van bízva; meg az egyenlő választójog, kiterjesztve minden adófizetőre; szintűgy a vallásszabadság, állam és egyház teljes szétválasztása; még az a követelés is, hogy maga a képviselőtestület törvényhozó joga kellően korlátozva legyen bizonyos alaptörvények által, a mint ebben a későbbi amerikai és európai alkotmánytervezetek a példát híven követték.

1651-ben adja ki ezután Milton nemes védelmi iratát a király kivégzése ügyében: *Defensio pro populo Anglicano*. Azt hinni, ez volt a meggyőződése, hogy a nép van inkább a királyáért teremtvé, semmint ő a népeért, s hogy ők együttesen alábbvalók, mint ő egymaga, az árulás egy neme «az emberi méltóság» ellen.***) Talán e fogalomnak ez az első érvényesítése állami vonatkozásban. Milton azonfelül első nagy prófétája az individualismusnak oly értelemben, a mint az azóta a korszak bálványa lett. Már előbb (1644) szállt sikra érte Miltonnak *Areopagitica* című remekműve a gondolat- és sajtószabadság követelésével. Ékesszólóan és erős méltatlankodással elítél mindennemű censurát, mivelhogy ha az emberi ész nem merőben csalódás és csalfaság, az igazság, ha csak szabad tere van, mindig győzedelmeskedik a tévedés felett. Az észszerű szabadság nevében tiltakozik a viselkedésnek, gondolkodásnak és kifejezésnek minden egyformasága ellen; nemcsak elérhetetlen ez, de nem is kívánatos. Csakis a józanul szabályozott változatosságon épülhet fel az egyéni jólét és a nemzeti haladás nagyszerű hajléka. Ugyancsak az az év (1651) hozta különben az angol nép védelmét és Hobbes művét: *Leviathan or the Matter, Form and Power of Commonwealth*. Ez viszont az

*) Lásd különben Kidd művének: «Principles of Western Civilisation» (1902), IV. fejezetét; «The Phenomen of Western Liberalism».

**) Tyrannum sane tollere quam constituere divinius est; plusque Dei cernitur in populo quoties iniustum abdicat regem, quam in rege qui innocentem opprimit populum. *Defensio* (ed. Fletcher) p. 661.

államfenség elvét fogalmazza tudományos, matematikai szigorúsággal és föltétlen hatalma alá veti az embernek nemcsak cselekedeteit, hanem lelkiismeretét és vallásos meggyőződését is. Lázadás számba megy szerinte az oly állítás, hogy «a mit az ember lelkiismerete ellenére tesz, az bűn», vagy hogy «a souverain hatalmat is kötelezi a köztörvény». A következő idők elmélkedőinek lett így a hivatása az elvek ez ellentétességét eligazítani, valamint államférfainak a hivatása, intézményes biztosítékokat szerezni az emberi méltóság jogos érvényesülésének. Ezen munkában csücsösodik össze újabb korunk történetének minden erkölcsi tartalma.

IV.

Összefoglalom röviden szemlélődésünknek eredményét. Kitént, hogy a nyugateurópai művelődés áthaladt a társadalmi erkölcsi típusoknak valamennyi fejlődési fokozatán. Nem tekintve az első fok előkészítő szakát, mely tudatos történetét megelőzte, öt külön időszaknak lehetett megállapítani határpontját. Közülök az első (450—750) a *törzsi*, a harmadik (1050—1350) a *rendi* és az ötödik (1650— mai napig) a *nemzeti* felfogás uralmának és megfelelő társadalmi közösségek kialakulásának a kora; míg a közbeeső második (750—1050) és negyedik (1350—1650) átmeneti időszakok, egyrészt a törzsi életrendből a rendi felé, másrészt a rendiből a nemzeti irányban. Már most meglepő, hogy mindenik időszak tartama, a fejlődés irányzatának minden különbsége mellett, teljesen megegyező; oly feltűnő jelenség ez, hogy még a természet szerves világában, növény- és állatélet fejlődésének egyes fokozataiban sem igen találni analógiáját, bár a természeti törvények kérlelhetlen szükségképességében mai tudományunk nem kételkedik.

Igazolni törekedtem minden egyes esetben a fejlődés fokozatosságát jelző események kiszemelését. Kimutattam, hogy jelentőségüket felismerte már idejökben a kortársak velekedése, s hogy ezt az ítélkezést elfogadta az utókor emlékezete, valamint a mai történetírásnak visszatekintő méltatása. Nem zárkozhatom el azonban az elől, hogy kétkedő elmék mindamellett ne láthassanak pusztá játszi, elmés

combinatiót az összeállításban, kieszelve ép az időszakok arányossága érdekében. Azért, minden részletesebb fejtegetést rövidség kedvéért tovább is mellőzve, csupán két oly körülményre kívánok még ügyet vetni, a mely szerint magában a fejlődés tartalmában ép oly párhuzamos arányosság észlelhető, mint a korszakok időtartamában.

Első sorban áll az a tény, hogy mindazon korokban, a melyekben a már kialakult életfelfogás hatékonyabb tényezőképpen szolgálhat, a fejlődés tetőpontja szigorúan ez időszak közepére, tehát a kezdet után 150. évre esik. Valóságos geometriai arányosság mutatkozik ekként a törzsi szellem kora főképviselőinek, Nagy Leo (450) és Nagy Gergely (600) pápák viszonya közt és azok közt a viszonyok közt, a melyek a rendi világban Hildebrand (VII. Gergely, 1050) és III. Incze (1200) pápa, továbbá a nemzeti élet kialakulásának idején a *puritán* forradalomban érvényesülő Cromwell (1650) és a *francia* forradalom szülöttje Napoleon (1800) között felismerhetők. De még az átmeneti időszakokban is, bár ezekben ép kérdéses voltuknál fogva nem jelentkezhetik oly világos határozottsággal az átalakulás kimagasló csúcsban, megtaláljuk a kezdő törekvések érettebb, nemesebb érvényesülését mindig a korszak kellő közepében. A frank állami megalakulás (Pipin, sőt Nagy Károly) céljai csakhamar megghiúsulni látszanak, főkép mert a törzsi életfelfogás hagyományai még élnek, például az országnak megosztása az apa halála után a királyi család tagjai közt, mégis másfél század múlva, ép a Karolinguralom bomlása idején, nehezebb körülmények közt ugyancsak rokontörekvések sikert érnek az angol-szász műveltség körében, Nagy Alfréd honvédelmi intézkedéseiben, műveltségi személyes tevékenységében és törvényhozási intézkedéseiben, és irányadóvá válnak egész művelődési körünk jövő fejlődésében. Ép úgy érik el a renaissancenak a kor bonyodalmai miatt sikertelen kezdetei szintén másfélszáz év múlva (1500) a szellemi élet minden irányában teljesüléseket. Rienzi és a luxemburgi Károly politikai felfogása és törekvése sokkal határozottabb és döntőbb alakban jutnak érvényre a történeti fejlődés számára Macchiavelli elméletében és a habsburg Maximilian gyakorlatában. Róma maga ez időtájt, különösen II. Julius pápa alatt tényleg középpontja és vezetője a nyugateurópai világrendnek és szellemi

mozgalmainak. Majdnem a blasphemiaiig jut el a hódolat, melylyel Portugália királya (1505), a korszak nagy felfedező csodáitól ittasan, járul a pápa elé: «Fogadd el, végre, az egész föld kerekességét, te, a ki istenünk vagy».

A második nem kevésbé jellemző vonás -- s talán a fejlődés törvényszerűségének is sejteti alapjait -- az a tény, hogy minden egyes időszakban kivétel nélkül, a fejlődés közepén érvényesült emelkedettség után, mely mintegy az emberi értelem diadalának tetszhetik, nyomban, még az első vagy második évtized folytán, az érzelmi felbuzdulásnak egy sajátos mozgalma jelenkezik, a mely többnyire múlt idők, régibb alakulások eszményítésével ellenhatást gyakorol a kifejtett állapot ellen, de egyszersmind arra szolgál, hogy egyenest előkészítse a gondolkodás és közélet átalakulásának útjait. A törzsi életrend magaslatán így kerülnek Nagy Gergely opportunus lelke és politikája irányával szembe a «szent sziget» szülöttjeinek (pl. Szt Columban) nagy missziós vállalkozásai, a melyek azonban önkéntelen messze földön, különböző országokban, remete-telepeikben, alapjait rakják a későbbi nagy kolostor-műhelyeknek és iskoláknak, a következő kor művelődési központjainak. Ugyancsak ily módon indul meg, háromszáz év múlva, a Karoling-uralom bomlásának zavarai közt és a kor erkölcsi bajainak orvoslására a Cluny-i apátság *reformmunkája*, a mely terjedelmes szervező tevékenységével egyrészt példát ad a rendiség kialakulására, másrészt az apát-uraknak személyes részvételével megleli módját egyaránt a császárság és a pápaság korszerű átalakításának. Csak jelzem tovább a következő korszakok hasonló mozgalmait. A XIII. század elején keletkező *Koldus-rendek*, melyek szerzeteit III. Incze csak kellenül szentesíti, Szt Domokos hűséges értelme és Szent Ferencz lángoló érzelmessége útjait követve, szintúgy akaratlan készítik elő a renaissance szellemi mozgalmait, a mint szándéktalanul szolgálták a XVI. század elején támadt *protestans reformatorok* a nemzeti érzület megerősödését. S ki tudja, vajon nem előfutárja-e a Napoleon uralmával majdnem egyidőben s ellenében fölébredt romantikus áramlat, bár eleinte a korszellem szorosabb kapcsolatba hozta a nemzeti érzülettel, egy újabb kor magasabb erkölcsiségének, a mely a most folyó korszak határán (1950.) foghat meg-

indulni; ki tudja, talán ép a sok kétkedéssel fogadott diplomatikus conferentiák Hágában, az interparlamentaris értekezletek, internationalis congressusok és szövetkezetek jelzik irányát a várható alakulásnak: a jogosság eszméjén alapuló szervezését az egész emberi nemnek?

De igazi tudományos belátás nem láthatja hivatását a jóvendülésben; feladata a tények megértése, állandó viszonyaiknak és vonatkozásaiknak földerítésével. Vajon elősegítheti-e ezen futólagos útmutatás történeti fejlődésünk időszakos arányosságáról a haladó kutatás munkáját, magam csak hihetem és remélhetem, biztos felelet reá szakavatottabb történetíróinktól várható, ha bűvárlataikban figyelemre méltatnák.

Szükségünk volna főképp behatóbb elemzésre az események és intézmények erkölcsi czéljai és indító okai körül, mint a minőre magam vállalkozhatom. Azonfelül a művelődés haladásának körvonalos rajzát részletesebb, pontosabb képévé kell alakítani azáltal, hogy az egyes népek körében külön-külön vizsgáljuk a fő időszakok jelentkezésének módjait és tartamát, még pedig nem csupán a kezdő és csúcspontok kiemelésével, hanem a közbeeső idők rövidebb-hosszabb áramlatainak is jellemzésével, s hogy ez alapon megkísérelhessük formulázni a történetnek nem pusztán időszakos arányosságát, hanem inkább a mögötte rejlő törvényességet, kutatva, mennyiben alapulhat biológiai s mennyiben psychikus vagy ethikus vonatkozásokon. *)

Magam ez előzetes vizsgálódásaimnak befejezéseül s mintegy példázgatás kedvéért még csak próbát tettem hazánk történetének időszaki áttekintésével a jelzett szempontokból. S bár nem tekinthetem az ebbeli eredményt mindenképen igazoltnak, az mindenesetre meglepő, hogy nemzetünk fejlődésében, a mint a nyugoteurópai műveltség keleti határán, de folytonos kapcsolatban vele kialakul, az

---

*) Ottokar Lorenz, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben (1886), VI. Aschnitt: Über ein natürliches System geschichtlicher Perioden (279–299. l.), biológiai alapon három generatiót, egy századot tekint összetartó folyamatnak, — nagyobb időszakokra azonban már inkább történeti adatokból és psychológiai elmélkedéssel 300 és 600 éves periodusokat ajánl, háromszor három és háromszor hat nemzedéket.

egyek korszakok tartama teljesen megegyezőnek mutatkozik a nagyobb körű fejlődés szakainak tartamával, mert mindegyik szintén három századra terjed. A magyar nép, a midőn mai földjén letelepszik, hazát szerez és belép az európai cultura körébe, minden hiteles adatunk szerint teljesen kifejlett törzsi életet él; tudatos fejlődésének folytonos története tehát az erkölcsi haladás második fokának első szakaszával indul meg, az átmenettel a törzsi szerkezetről a rendi életfelfogásra. A nyugateurópai közállapotok azonban a melyeknek hatása alá kerül, ez időtájt ugyanazon időszaknak már felével, százötven évvel haladottabbak; — nevezetes már most, hogy ez a viszony történetünk egész folyásában változatlanul állandó: értelmi és erkölcsi törekvéseink iránya, tartalma és eredménye mindvégig másfél századdal alantabb áll a nagy vezető népek tényleges fokozatánál. *) Nagyon végzetes következménye volt — úgy látom — ezen körülménynek egész életünkre nézve. Népünk rendszerint akkor jut valamely átalakulás kezdetéhez, midőn az európai közszellem annak már magaslatához ért, — s midőn mi utánuk idomulunk és végre feljutunk, ott már a kor jellemző közállapotai bomló félben és új átalakulásban vannak. Ekként a szünetlen érintkezés miatt, mely sorsunkat az övékhez kötötte, — bár földrajzi helyzetünknel fogva soha sem lehetett igen bensőséges és mélyreható — életünknek az a végzetessége, hogy az erkölcsi haladás egyik fokozatát sem fejthette ki zavartalan tisztaságban és tartalmi értéke szerint. Művelődésünk ez okból anynyira szakadozott, mindig fogyatékos, mintegy fejlődési, szervezeti bajokban sínlődik. A múltnak ezen tanulsága,

---

*) Nem igazolásképen említtem, de a találkozás adomaszerű vonása mellett is figyelemreméltó. Arany a «Toldi szerelme» IX. éneke 40. és 47. szakában Nagy Lajost és Rienzit szólaltatja meg törekvéseik jellemzését adva. Rienzi «Beszéle római régi dicsőségről, Cato akart lenni, igaz erkölcsbíró»; Nagy Lajos viszont azzal a megjegyzéssel: «Az idő kerekét nem tolhatja senki Se nagyon előre, de kivált nem hátra» — magáról azt vallja: «Így elöttem, kinek fegyverem a hité, nem Cato képe leng — hamarabb a Cid.» Rienzi, tudjuk, a renaissance embere, Nagy Lajos nálunk tudvalevőleg a rendiség legkiválóbb képviselője. Már most közte és a Cid — a lovagi élet ez ideálja — között épen másfélszázad múlt el. A történeti Cid csak halála (1099) után vagy száz év múlva vált legenda hőssé.

ha nem egészen téves a diagnosis, mennyiben szolgálhat intéssel és okulásul jelenünkben és közvetlen feladataink megoldásában, azt végig gondolni egyhamar nem igen merem, de kétségkívül túl esik is mostani fejtegetéseim célján.

Arra szoritkozom tehát, hogy áttekinthető alakban, röviden jelezve az időszerinti főbb eseményeket, közlöm eddigi fejlődésünknek időszakos beosztását.*)

Első háromszáz év (900—1200): Átalakulás a törzsi életről a rendi életfelfogásra, a zárt helyi gazdálkodásról helyhatósági gazdaságra, terménygazdaságról pénzgazdaságra.

895—905. (Vérszerződés), honfoglalás. 955. Augsburgi ütközet. — 1001. Szent István koronázása.

1045—1055. Péter meghódol a római császárnak, de I. Endre az utolsó pogány lázadás leverése után kivívja az ország függetlenségét. 1095—1105. Kálmán törvényhozása — a dalmát városok meghódolása. 1151. II. Géza: nyugat és kelet ellen megtudja őrizni az ország függetlenségét — telepítései.

1195—1205. Imre: III. Incze pápának fogadalmat tesz kereszties hadjáratra; a király vesszeje.

Második háromszáz év (1200—1500.): A rendiség kialakulása; a helyhatósági gazdálkodás (pénzgazdaság) kora. 1245—55. IV. Béla, — várépítés, helyi hatalmak keletkezése. 1301. az Árpádház kihalása — a köznemesség és a királyválasztás.

1345—1355. Nagy Lajos: nápolyi hadjárata; II. Endre bullájának megerősítése: az ösiség megállapítása. — 1401. a főurak és Zsigmond király viszálykodása; a városok alakulása (1405.). — 1446—1452. Hunyadi János.

1495—1505. II. Ulászló; 1496. országgyűlés: a köznemesség a főurak ellen, — 1505. országgyűlés határozata: csak magyar választható királynak; Verbőczy István.

Harmadik háromszáz év (1500—1800.): Átalakulás a rendi életről a nemzeti életfelfogásra, helyhatósági gazdálkodásról országos gazdaságra, pénzgazdálkodásról hitelgazdaságra. 1551. Fráter György (Martinuzzi) kísérlete az or-

*) A számjegyek különbsége az egyes időszakok kezdetét és csúcspontjait jelöli; az események folyásának pontosabb feltüntetésére azonfelül minden ötven-ötven évi időszakot is figyelembe vettem.

szág egyesítésére. 1604. Az országgyűlés és Bocskay fölkelése.

1645—1655. III. Ferdinánd és I. Rákóczy György: a linczi béke; IV. Ferdinand és I. Lipót királylány megválasztása még atyjuk életében. — 1701. II. Rákóczy fogsága; 1745—1755. Mária Terézia és a magyarok.

1795—1805. II. Ferencz: Martinovics és társai; József nádor megválasztása. Az ausztriai császári czim felvétele; az 1805. országgyűlés: a magyar nyelv tért nyer a közéletben.

A XIX. század. Ez időben folyik nemzeti életünk kialakulása, az országos gazdálkodás és hitelgazdaság uralma. 1848—1852. A magyar nemzeti állam válsága; a szabadságharcz és az absolut uralom. — 1896—1906. A millennium. A parlamenti válság és a függetlenségi párt többségre jutása.

KÁRMÁN MÓR.

FÉNYÜZÉS ÉS KÖZERKÖLCSÖK.

Első közlemény.

Általános észrevételek.

A moralista és a sociolog egyaránt háládatos munkát végez, a midőn a fényüzésnek a nemzeti életre irányuló hatását elfogulatlanul, önzetlenül s csak az ügy igaz természetének megfelelően vázolja. S minthogy pedig a fényüzés lépést tart a civilisatio s a gazdasági élet fejlődésével, mindenütt és minden időben napi kérdés lesz a fényüzés kérdése, melyet eddig sehol közmegegyezéssel nem oldottak meg, ezen megoldás útját állotta a rigoristák és az apologisták kibékíthetetlen iskolája.

Fényüzés egyébként a fölöslegnek azon része, mely valamely ország közvéleménye szerint több annál, a mi a megélhetés és a megszokott élvezetekhez szükséges. A fényüzés tehát mindig változó jellegű s a mint valamely társadalom gazdagodik és művelődik, határai is szélesednek. A hódító barbároknál ablakredőny, karszék, kép s ma elengedhetetlen ruhaneműek (például zsebkendő) oly tárgyakként tekintettek, melyek a megélhetés, a kényelem s az élet kellemesebbé tételéhez szükségesek nem voltak, vagyis fényüzési cikkeknek vétettek. A mi rutén vagy oláh parasztunk ma is néhány primitív szent képpel elégszik meg, azontúl mindazt a mi egy jobb módú polgári család házában látható, fölösleges dolognak vesz, nyáron szabad ég alatt, télen pedig a ló vagy tehénistálló egyik szögében álló, négy deszkából összeütött, szalmával takart ágyfélén, rongyos csuhába burkolva boldogul alszik. A fényüzés fogalma az országok, idők és társadalmi osztályok szerint változik. Minden osz-

tály fényűzési dolgoknak tekinti azokat, melyeket vagyoni helyzete birni nem enged, melyekhez azonban a gazdagok könnyen juthatnak. Tény egyébként az, hogy a fényűzés a civilizációval együtt haladt s annak lényeges útítársa. S valóban rendkívül tanulságos dolog beletekinteni a fényűzés történetébe, mely határozottan kimutatja, hogy az oktalan fényűzés mily rettenetes pusztításokat vitt végbe az összes nemzeteknél, fajra, államformára és hitre tekintet nélkül. Ázsia zsarnok királyságaival együtt elsőnek esett áldozatul, Athén fényes civilizációja rálépett az ázsiai degenerált satrapák útjára. Róma büszke s hódító aristocráciája és császársága egyaránt hódolt a rothasztó fényűzésnek. A középkor feudális aristocratiája, majd a régi katonai monarchiák és a gazdag kereskedelmi köztársaságok egyaránt rabjai a fényűzésnek, melynek korunkban tapasztalható kinövéseiről is meg fogunk emlékezni. Az ipar haladása és az általános gazdagodás folytán sok árú, a mely azelőtt nagy fényűzési cikk volt, közhasználatba megy át. Régen a cukor, kávé, néhol a bor és a dohány fényűzési élvezeti cikkek valának. Mikor még az egyszerű óráért 50—100 koronát kellett fizetni, fényűzési cikk volt, ma szegény inasgyereknél is találunk órát, mert öt koronáért kapja. A ruházkodást illetőleg az ingek, harisnyák, zsebkendők, csipkék stb. a primitív életmódot folytató nőkre és férfiakra nézve fölösleges dolgoknak vétettek. Hát még, hogy nézett ki a lakás! Az első árnyékszék a XVII. században lett, a konyha egyúttal ebédlőszobául is használtatott, nappali szoba nem létezett, fürdőszoba ismeretlen helyiség volt. nálunk mindezekkel ma sem törődik a földműves népesség, ellenkezőleg a hegyi nép télen a háziállatokkal együtt lakik. A fényűzés az emberi haladás egyik lényeges indító oka, s az emberi nem épen annak köszöni mai kincseit, melyek vonzóbbá, szebbé varázsolják az életet. Igaz, a fényűzésnél is találkozunk kinövésekkel és pedig gyakran olyanokkal, melyek az osztálygyűlölet és elkeseredett osztályharcz okozóivá lettek különösen akkor, ha hitvány önzés és szereplési viszketeg folytán az embertársak lealacsonyítását célozza. Ily esetekben szigorú ítéletet hoz a morál, mely a gazdagság gyáva és oktalan diadalmenetét, melylyel vérig sérti a tehetetlenebb néposztályokat, nevetségessé teszi.

Korunkban nem egyszer meghátrált már a kihívó fényűzés, elhagyta a közéletet; de annál mélyebb gyökeret vert a benső családi életben, az undok szereplést föntartva inkább a «parvenu»-k megvetett osztályának. A mai társadalom legutáltabb alakja a junker s a «fertály mágnás», a ki csak azért keresi az oktalan fényűzést, hogy az aristocraták magok körébe emeljék azt a lényt, kit élete pályáján komoly és nemes eszmék nem vezettek, csupán az egoizmusnak és hitvány, értéktelen külső szereplésnek hódolt. Ezen bevezető észrevételek után vizsgáljuk már most a fényűzés fejlődési történetét.

ELSŐ RÉSZ.

Régi és modern fényűzés.

I. Fényűzés az ókori népeknél.

1. *Az ős zsidók fényűzése.* A zsidók vallásos törvénye mindig szigorral ítélte meg a fényűzést, ridegen parancsolva az erkölcsi tisztaságot, mértékletességet és egyszerűséget. Gyönyörű egyszerűség és határozottság jellemzi e tanokat és rendelkezéseket, melyekről a mai «haladóparti zsidóság» rég megfélemedezett, keresve a legkirívóbb fényűzést. Igaz a régi zsidó néptörzsek faji ideálja: «az olajfa és a szőlő árnyában való békés élet «volt, mégis hatalmas fényűzés honosodott meg közöttök, melynek két válfaja, a nyilvános és a magán fényűzés méltatandó. A bölcsék megfélemlítő jóslásai, bevett régi szokások, az egyenlőség szelleme alkalmas tényezők voltak arra nézve, hogy kezdetben a királyság is mesterkéletlen egyszerűségnek hódolt. Hiszen Saul király azon pillanatban, mikor hírül hozták, hogy veszedelmes ellenség fenyegeti országát, pár ókröt mezei munkára vezetett. Azonban már utódával, Dáviddal megszületett a fényes királyság. Ő szakítva azon elvvel, melynél fogva a királyság mintegy vándor tekintély legyen, Jeruzsálemnek vetette meg alapját, mely fényes királyi székváros lön, ez alapítás egyébként kulturális szempontból nagy horderejű volt nemcsak a zsidóságra, de az egész emberi nemre nézve egyaránt. A király most más kincse-

ket gyűjt, épít fényes palotákat, s mint bármely ázsiai fejedelem, minden szeszélyét kielégíti. Annak ellenére mégis utóda a mi értékünk szerint több mint 12 milliárd ércpézt örökölt, Salamon évi jövedelme 46 millió koronánál nagyobb volt, mely összegben felül sokat fizettek az arab törzsek, a kereskedők s az idegenek. Azonban Salamon el is tudta költeni e nagy jövedelmet, udvartartása rengeteg vagyont emésztett el. Naponta elfogyasztottak tömérdek mennyiségű lisztet, tiz hizott ökröt, húsz legelőről behajtott ökröt, 100 darab kost, azonkívül sok szarvast, kecskét, vad ökröt és szárnyasokat stb. Salamon istállóit 40 ezer kocsi ló és 12 ezer nyerges ló díszítette, melyek főrésze a lovaskatonáknak volt szánva. Hogy fényes palotáit tökéletesen megépíthesse, e munkával megbizta a külföld legjelesebb mestereit. Trónja elefántcsontból készült, arannyal és drágakövekkel díszítették, volt 500 aranyból készült pajzsa, hatalmas oszlopok és cédrus fadeszkázatok, aranyozott tetők, drágakövek, szobrok, fali stukkók ékesítették palotáit. A decoratív szobrászat és festészet remekei itt találtak ideiglenes menhelyet. Ugyanoly fényűzést észlelünk az egyházi élet körében. De a fényűzésnek leggyalázatosbika a polygamiával való azon visszaélés volt, hogy nejei és concubinái számát ezerre emelte. (Le pire luxe mis en usage par Salomon était la polygamie monstrueuse qui fit monter jusqu' à mille le nombre de ses femmes et de ses concubines — mondja Baudrillart). Így aztán ő maga mint Dávid is kivetkőzött az emberi méltóságból és bűnös eljárásával tönkretette a zsidó királyságot.

A magánfényűzést illetőleg a gazdag zsidók csakhamar utánózták királyaikat. Palotáik a fejedelmi paloták mintájára épültek, berendezésök is rendkívül fényes volt. Elefántcsontból készült ágyak, melyeket arannyal és drága szövetekkel díszítettek, gyönyörű kivitellű gyertyatartók, szőnyegek stb. nem hiányoztak. A rubáznál is nagy luxust fejtettek ki, a kelmék szineire és finomságára a férfiak is nagy súlyt fektettek. A nők pazar öltözetét kiegészítették a drágakövekből és gyöngyökből készült nyakékek, fülbevalók, gyöngyök stb. Itt csodás pipere luxust űztek. De a zsidónők szemei sokkal szebbek voltak gyöngyeiknél. Hasztalanul küzdöttek a vallási törvények lelkes védői a prófé-

ták eme ős erkölcsbirák a romboló hatású luxus ellen, melynek határai folyton szélesedtek. A Deborák kora lejárt s bekövetkezett az állati érzékenység prostituált szereplése. Az előkelők kéjnőinek orgiája fölülmulta a római collegák állati orgiáját. A mi állatiast, erkölcstelent festészetben ma is Pompeji nyilvános házaiban és gazdag családok palotáinak «privata» nevű helyiségeiben látunk, a zsidóknál nyilvános helyeken sátordiszitések voltak. Nem szabad azonban az akkori egész zsidótársadalmat ily értelemben megítélnünk, mert jól tudjuk, hogy a társadalom zöme megőrizte a moralitás szigorát s az egészséges családi szokások egyszerűségét. (Olv. e tárgyban M. de Saulcy *Histoire de l'art judaïque*. Aztán Ad. Franck *Keleti tanulmányok* és H. Baudrillart *Histoire du luxe*).

2. *A görögök fényűzése.* A görögök fényűzése alatt tulajdonképen Athén fényűzését kell érteni, s e városról mondta Thucydides, hogy: «nevelő mestere Görögországnak». Athén e téren az összes görög államok szokásainak fővonásokban hű képmása volt. Athén nyilvános luxusának jellegét a szépművészetek mezején, különösen a ma még romjaiban is fenséges és remek kilátást nyújtó Acropolis mutatja. Az Acropolis bevezetését a Mnesicles által legjobb márványból készített Propyleák képezték, melyeknek egyes részei ma is épek és Athén népe mintegy 150 millió koronát fordított elkészítésökre. A midőn pedig Acropolis kincseit gonddal megvizsgáljuk, ezek közt az Erechtheion felséges bár már megcsonkított nő szobraiától (Cariatidák) nehéz megválnunk, a kilencz szépség művészete ragyogó és halhatatlan. Rengeteg összegekbe került továbbá a 70 méter hosszú, 32 méter széles és 21 méter magas, legjelesebb mesterek szobraival diszített és tiszta márványból készült Parthenon, Odeon és Erechtheion. Csakhogy e mesterművek áldásos hatással voltak az emberi nem civilizációjára nézve, hiszen harmadfélezer év óta az oda zarándoklók izlését megtisztították és lelköket dicsőbb világba emelték. Azonban a művészet azon remekei, melyek Krisztus előtt 498—431-ig készültek el nagyobb részt Pericles személyes közreműködésének köszönik létezésöket. Nem kiméltek itt anyagot, művészetet, költséget. Maga a nép követelte, hogy Minerva szobra elefántcsontból és aranyból készüljön, szemei pedig

drágakövek legyenek. Phidias inkább az olcsóbb és tartósabb márványt javasolta, de a hiú nép — a gazdagok rovására — a drágább anyagot választotta és Phidias a diszítésért három millió koronánál nagyobb honoráriumot kapott. Kicsinyesnek találom Macaulay azon megjegyzését, melylyel az 1685-iki Londont a Pericles korabeli Athénnel hasonlítja össze. Gazdag és fényes volt ugyan az akkori London, de görög műkincsekkel soha sem dicsekedhetett, azokat kivéve, melyeket a művészet szent földjéről elvittek. (London was, to the Londoners, what Athens was to the Athenian of the age of Pericles, what Florence was to the Florentine of the fifteens century. Macaulay. History of England I. k.). Meg kell továbbá említenem még a nép-ünnepélyeket, melyek Athén nyilvános luxusának legfényesebb elemét képezték. Ez ünnepélyek a görög nép nemes izlésének és geniéjének hű kifejezői voltak. Sajnos azonban, hogy gyalázatos epizódok vegyültek a nemes izlés kijelentései mellé. Nagy hiba volt az is, hogy a köznép államköltségen mulatott, s így a pazarlás és az immoralitás hivatalos beoltást nyervén a nép jellemébe, ismét új tényezővel szaporították a nemzeti függetlenség elvesztének amúgyis bő okait. Mihelyt valamely család négy tagból állott, évi 400 korona államsegélyt kapott, csakhogy módjába álljon tovább is dobzódni. A demagógok pedig, ha fogytán volt a közkinés, gazdag polgárok halálát követelték. Így aztán Athén polgárai Plato szerint restségnek hódoltak, elvhüséget nem ismertek és kapzsik lettek. A mi socialistáink közeli rokonai a régi görög munkásnépnek, ugyanazon nyugtalanság, elégtelenség, forradalmi szellem és egoismus él köztök ma, mint a milyen 3000 év előtt tombolt kortársaik között. Athén polgárainak házi luxusát nézve, annak itt is minden faja meghonosodott. Kedvelték az építészeti, festészeti és a szobrászati szépségeket, egyszersmind azonban az érzéki ember élvezete degenerált hitvány, állati élvezetté, nagy embereik közönséges uzsorásokká és hitvány kéjenczekké lettek, azért könnyen ment Sylla munkája. Solon szigorú törvényeit kinevették a Pericles korbeli nők, a kik első sorban kicsapongásaikkal, oktalan fényűzésükkel okozták a legszimpatikusabb nagy nép vesztét. A nyilvános luxus embere Pericles, a magán luxus imádója

Alcibiades volt. Már 3000 év előtt divatban voltak a mai Didi, Lapi, Szapi, Iló, Toto, Lolo, Bibi stb. ocsmány nőnevekhez hasonló megnevezések (Charippe, Callipide, Phidonide), melyek pusztá nagyzási hóbort és hiúság elvetendő szüleményei. Okosabban cselekednének a mai mamák, ha holmi «Lolo» név helyett tartalmas takarékpénztári könyvecskével lepnék meg a vőlegényt. A családi fényűzést a görögöknél épen úgy, mint a mai Európában, főleg a nők honosították meg. A mai gazdag angol hölgyek ritka kigyócskáit, ölebeit és madarait már az athéni hölgyek ápolták úgy, hogy akkor a madárimádást «ornitomania»-nak gúnyolta Aristophanes. Maga Alcibiades is keblén fürjet hordott, a mi ugyan csak ártatlan élvezet lett volna, azonban a midőn orgiái közben szégyenletes alakban festette magát, mint a «Szerelem» képviselője, szégyent hozott fájára. A görög férfiak főgyönyörüket az evésben és az ivásban találták, a nők pedig kalandok után vadásztak. Hogy is lett volna más-kép, mikor imádott költőjük azt tanította, hogy böles az, a ki minden élvezetet egyesít, az életet pedig három élvezet teszi boldoggá: «az evés, ivás és szeretkezés». De nem is maradt el a hatás, mert a kezdetben mértékletes asszonyok iszákosakká lettek. Különösen a parfümözött és édesített borokat szerették, melyek utánzataiból a mai Athénben is kaptunk, de jó ízlésű ember ily moslékból nem élvezhet. A már degeneráló athéni gazdag polgárok mindennapi asztala a mai «nagy ebédlő»-höz hasonlított. Rengeteg pénzt áldoztak a ritka ételekre. Kedvelték a fügemadarakat, rigókat, szalonkákat és mesterségesen hizlalt házi szárnyasokat. Aztán következtek a halak, melyeknek csak némely részét fogyasztották el, de kedvelték az erdők vadkecskéit, disznóit stb. Hatalmas arany kupákból itták Corcyra, Naxos, Thasos és Chio remek borait. Az asztal ivói ajánlották még a szőlőt, körtét, datolyát és az aszalt fügét stb.

Egyben azonban bekövetkezett a lethargia, a görögök általában nem törődtek többé politikával, philosophiával, a közöny már brutalitásig ment. A gyönyörű Acrocorinthot elfoglalta és eladta Aratos, a nélkül, hogy valaki ennek neszét vette volna. A férfiak annyira megszokták a csendes és kéjélvezetekkel eltöltött életmódot, hogy megfeledeztek

a haza iránti hűségéről is, s Fülöppel lefolyt háborúban a hadi tengerészetnél zsoldosokkal helyettesítették magokat.

A nők pedig mint erkölcsi lények elvesztették becsöket, a menyiben az utolsó időben laikusok és művészek már csak testi titkaik után néztek. Előkelő családok szép leányairól minden lépél pirulás nélkül lehult a festő vagy a szobrász előtt, az egyedüli érdek lévén a phisikai szépség piacra bocsátása. Az itt röviden vázolt nyilvános és magánluxus következményei a rendesek voltak; erkölcsi és physikai degeneráció s a nemzeti függetlenség elvesztése. Ma már hiába keresünk Acropolis szobraihoz hasonló görög szépségeket, ezek örökre eltűntek. De Acropolis még ma is hirdeti azt, a mi örökre az emberi nem számára megmaradt; az emberi szellem nagyságát, a legdicsebb és a legnemesebb izlést, a régi görögök hallhatatlan fényét. (Gyönyörű és találó szavakban ír az emberi nem e kincséről Eduard Engel, mondván: «Alles schönste aus Athen's Kunstblühte steht auf diesem einen Museumberge, unter Gottes freiem Himmel, umleuchtet von einem Glanz, der so verklärend, so unirdisch nirgends in der Welt mehr zu schauen ist. Die ätherleichte Luft, die einsame Stille und die tiefe Sättigung alles Denkens und Fühlens verleiht einem Kräfte des Leibes und der Seele, die man an sich sonst nicht gekannt hat. Man sieht mit ruhigem Blick: kein Gaffen wie auf die Reihe an Reihe neben einander hängenden Bilder in den Galeriestädten. Hier ist nicht der Raub aller Länder zusammengeschleppt und in dumpfigen Sälen zur Schau gestellt, das Grösste neben das Dürftigste. Nein, das ist ein Stück wirklichen Kunstlebens auf kleinem Raum, das Leben eines uns teuren Volkes auf seiner höchsten Entwicklungsstufe, nicht aufgestellt von Museumdirectoren, sondern stehn geblieben wie es aus dem Geiste des Volkes auf seiner heiligen Stätte emporgewachsen ist. Und dann das wundersame Gefühl: mit demselben Auge der Bewunderung haben auf diese Säulen auch alle jene Männer geblickt, deren Name schon eine Fluth grosser und guter Erinnerungen weckt. Es haftet an den Tempeln und Thoren noch wie ein Duft, wie ein Atembauch lebender Menschen aus dem Blütenjahrhundert der Kunst».) Az utódok, kik egy viruló modern várost emeltek a régi dicsőség helyén,

gonddal őrzik az emberi nem kincseit, nem tudva azokhoz hasonlókat alkotni többé. (Olv. G. Perrot. *Demosthenes és kortársai*. Gebhardtnak Praxitelesre vonatkozó *Essaije*; Ch. Lévêque tanulmánya a *Revue des Deux Mondes* 1865 október 15. Eduard Engel: *Griechische Frühlingstage* és Baudrillart *Histoire du Luxe* című műve).

3. *Róma*. A római luxus története a római nép története, mely fényes, nagy erényekről, de egyszersmind bűnös szenvedélyekről, nemes és hitvány izlésről és immoralitásról tanuskodik. Az első századokban Róma harczedett katonája a világ összes hőseivel sikerrel küzdött, később azonban a kimulás századaiban kores lett, a kin a barbár germán harczos könnyen aratott diadalt. A római nép fényűzésének megösmérése tanulságos a mai sociológra nézve azért is, mert a mai nemzedék sok tekintetben utánozza a régi római szokásokat. A rómaiak már a köztársasági korszakban a luxus közel minden fajtát ösmerték és gyakorolták. A dísz tárgyakat illetőleg tudjuk, hogy eredetileg vasból készültek gyűrűik, melyek később aranyból és legritkább drága kövekből készültek és sokan a férfiak közül is összes ujjaikat telerakták drága gyűrűkkel. A ruhakelmékkel époly luxust űztek, mint a drága kövekkel. Az előkelők kiválóan a bibor színt kedvelték, mely szín a születéshez és a méltósághoz volt kötve. Különösen már a köztársasági nők sokat áldoztak a «mundus muliebris» elegantiájára. Sikárkövekkel simították bőrüket, hamis hajjat viseltek, elefántcsont fésűket és illatszereket kedveltek; sőt a műfogak is otthonosok voltak. Érdekesen leírja a római nők toillette kérdését Bayeux *l'antiquité pittoresque* című dolgozatában. Ennyit a személyhez kötött luxusról. Egyben nagy volt a haladás a házak, bútorok, díszedények és művészeti tárgyak előállítására terén is. A serlegek és a díszedények előkelő helyet foglaltak el a rómaiak fényűzésében. Aranyból, ezüsből, rézből, borostyánkőből, üvegből, jegezből, bükkfából, égetett agyagból készültek a tárgyak s gyakran drágakövekkel díszítve különböző alakot nyertek. Habár e tárgyakon gyakran jeles festők dolgoztak, mégis tele voltak erkölcsbontó alakokkal, milyeneket ma is Pompeji titkos helyiségeiben látunk. Az ember megtanult daczolni a természettel, s a művészet ocsmány bűnné fajult.

A drága, díszes asztalok czédrusfából készültek, melyeket elefántcsontból faragott állatok tartottak, arany, ezüst és drágakövek ékítették. Ily díszasztalokért 200,000 koronát is fizettek a gazdagok. Nagy súlyt vetettek továbbá az ágyakra, melyeknek három fajtát birták: lectus cubicularis (szendergés ágya), lectus triclinaris (asztalágy) és lectus genialis (menyegzői ágy). Ezek ébenfából és ciprusfából, elefántcsontból, aranyból és ezüsből készültek. A drága, gyönyörű kivitelű ágytakarók, melyeken étkezés után feküdtek a vendégek, gyakran 200,000 koronába kerültek. Előkelő ízléssel díszítették házaikat, melyek pompás termeikkel, szobraikkal és kerteikkel boldogították lakóikat.

Maga Cesar rossz példával ment előre. a ki előmozdította az oktalan fényüzést, melynek sok előkelő család áldozatul esett. Csakhogy már akkor is tudtak segíteni a tönkrement gavallérokon. Nálunk is, ha valamely előkelő család sarja elpusztította az ősök hagyatékát, kap oly állást, melynek functióiról fogalma sincs ugyan, de lehetővé teszi a könnyű élet folytatását. Akad pénz arra is, hogy kifizethető legyen a «kegyencz» adósága, aztán minister is válhatik belőle. Ugyanazon úton jártak a régi rómaiak is, csakhogy ott könnyű volt méltatlan egyéneket nagy vagyonhoz juttatni, hiszen három világrészen űzött rablóhadjáratok azt lehetővé tették. Cesar nagy barátja volt az eladósodott gavalléroknak, szórta köztük az aranyat, egyben kijelentette, hogy az ő katonái parfümírozva is győznek, azonban elvette a Capitolium milliói, melyeket aranyozott rézzel pótolta; a triumvirátus alatt királyságokat adott el, Gallia városait és templomait megrabolta. Curion tribunt 11.640,000 koronával megvesztegette; Paulus consulnak 4.900,000 koronára menő tőkét juttatott, vagyis ennyibe került a lélekvásárlás. Nálunk is II. Rákóczi Ferencz kincseivel vették meg a jó ügy «hű katonáit».

Aztán következtek a rettenetes kimenetelű matatványok, melyekben 400 orosz lányt meggyilkoltak. A vadállatokkal rendezett harcznak öt napot szántak, ámde ezen barbár vérontás már nem elégítette ki a blasirt népet. Most már valóságos harcz kellett neki, melyben két hadsereg, mindenikben 500 gyalogos és 300 lovas katona vett részt. A Mars mezőn három napon át véres harczot vívtak

az athléták. Még költségesebb és meglepőbb volt a tengeri ütközet, melyet e czélra ásott tavon vívtak meg egyiptomi és syriai gályák. Egész Itáliából ide tódult a kíváncsi nép, melynek tömegei sok embert agyongázoltak, bámulva, hogy a vízen vívott csatában hány embert öltek meg. Már a Scaurusok, Pompejusok és Julius Cesárok megmérhetetlen pénzt áldoztak e nyilvános játékokra. Milon három örökséget pocsékolat el e játékokra tisztán népszerűség hajhászásból. Államköltségen 300,000 római polgár élőködött és Cesar nagy dolgot vélt végezni, mikor e korstömeget 150,000-re leszállította. Különösen a római oligarchia a köztársaság uralma alatt elérte az örült fényűzés legmagasabb fokát. A mai észak-amerikai Unió államaiban találkozzunk ily örült fényűzéssel, melynek elemeiről alább lesz szó; az államforma tehát nem védőeszköz az erkölcsök degenerálása ellen. (Szépen mondja Leroy-Beaulieu: «Ce luxe prends un caractère immoral et inintelligent, quand au lieu de répondre à des besoins naturels et normaux, physiques ou intellectuels, il consiste uniquement dans la recherche des plaisirs et des objets très coûteux, par la seule consideration qu'ils sont coûteux, dans le gaspillage systématique, dans la satisfaction unique de la vanité à outrance». *Traité d'Économie Politique*. IV. k. 259 lap).

És a császárság fokozott mérvben folytatta az immoralitás útját. Ekkor a luxus örült személyesítője maga a császár. Ezen szeszélyes, elbizakodott, szívtelen, önző, aljas, embertelen, állatias despota dühöngésig hajtja barbár szenvedélyeit. A maniacus Caligula ezetbe dobott óriás értékű gyöngyöket nyelt el, a kenyeret és húsneműeket arany talakon szolgáltatva vendégeinek. Egyetlen éjjeli orgia alatt egy millió koronát dobott ki kocsisai közé. Kedvencz lovát (Incitatus) istenség módjára ápolta. E ló valóságos palotát kapott, melyet elefántcsont edények, drága selymek díszítettek s a vendégeket e ló nevében hívták meg az udvarhoz. Saját palotáját pedig Görögországból rabolt szobrokkal díszítette. Mint a római császárok ép oly orgiákat űztek 1871-ben a «commune» szomorú hősei, az arcátlan, vad demagógok, kiknek szeszélye, vérszomja, kegyetlensége ugyanazonos. Nos mi várna az európai társadalom jobbaira, ha

a mindent árúba bocsátó nemzetközi socialdemocratia apostolai kezébe lenne letéve az államszervezet vezetése! Vadállatok módjára rávetnék magokat ártatlan embertársakra, a vérszomjas tigrisek felfalnák az államfentartó történeti osztályok fiait, kiket ma már azért is gyűlölnék, mert megszülettek, az emberi genie csendes fáradozásának legdicsőbb termékeivel rongyok módjára elbánnának!

Rómában Probos az Amphiteatrumba bebocsátott száz him és száz nőstény oroszlánt, száz libiai és száz syriai leopárdot, 300 medvét és 600 gladiátort. Egy circusi vadászaton megöltek 1000 struczczot, 1000 szarvast, 1000 vadkant, 1000 dámvadat, melyek darabjain osztozott a nép. De a provinciák is követték Róma példáját. Egy gazember felgyújtotta a régi Rómát, mely tűzvész annyi dicső és tiszteletreméltó emléket pusztított el! És honnét kerültek elő a félelmetes nyilvános luxus költségei? A gazdagok és a városok adták a szükséges pénzt, a ki pedig a gazdagok közül jó szántából nem adott, a zsarnok halálra ítélte. Siettek tehát önkéntes adományokkal, melyek egy-egy polgárnál öt millió koronáig emelkedtek! Azonban találkoztak nemes gondolkozású polgárok is, a kik halhatatlan érdemeket szereztek egyes városok fényének és közhasznú intézményeinek (iskolák, könyvtárak) gyarapítása mezején.

A napjainkban mindinkább nagyobb öntudattal és tervszerűséggel előretörő feminismus nem korunk, nem a mai közszellem szüleménye. A nők szereplése már a római köztársaság uralma alatt keletkezett és szép auspiciumok közt megindulva, a császárság alatt elérte tetőpontját. Az egész világon itt ébredt fel legelőször a nő függetlenségének eszméje. És a nők az akkori civilisatio hatása folytán követelték a magok számára az önálló társadalmi helyzetet, melyet azért is kiérdemeltek, mert nagy befolyást gyakoroltak a vallásos és politikai életre, az eszmék világára, a szokásokra és az ízlésekre. Ha az ókori társadalmat az általános corrupeió el nem lepte volna, a nők befolyása bizonyára áldást hozó lett volna; ámde mivel a költő, festő, szobrász, politikus, philosoph egyáltalán oktalan és immorális útra terelték az uralkodó közvéleményt: ennek súlya alatta a nők emantipációja nem a józan szabadságot, de a kicsapongó szabadságot mozdította elő. És a római nők

emantipátiója odáig haladt, hogy a vagyon hova fordításának és általában cselekedeteiknek egészen önálló alanyai lettek. Volt külön társadalmuk, mint a mai kávéházi látogatóknak, külön életmód és külön fényűzés úrnői voltak. Eltekintve a társadalmi élet részleteitől s a közvélemény kegyes és elnéző szellemétől; maga a törvényhozó biztosította függetlenségüket a férfakkal szemben. Mondhatjuk ma is, hogy boldog nő az, a ki egy szenvedélyes, előítéletes, szeszélyes, durva, könnyelmű és iszákos férfival szemben vagyoniilag független. A római törvényhozó akép függetlenítette a nőket, hogy ingó és rengeteg ingatlan javaik közül csupán a hozomány olvadt be a férj vagyonába, a többire nézve a nő feltétlen tulajdonos maradt, teljes önálló rendelkezési joggal. Az igazi emantipatio pedig abban állott, hogy a menyecske nem is tanácskozott férjével a rengeteg kiadásokról, hanem mindenben saját elhatározása döntött. Nem így állott a dolog a szegénysorsú néposztályok asszonyait illetőleg, a kik gazdasági és társadalmi téren egyaránt férjeiket «uruknak» ismerték.

A mai társadalomban, ha a partivadások valamely leánynál nagy vagyont fedeznek fel, gyakran, éveken át, hősi kitartással és megalázással ostromolják az «aranyvárat» a hova, ha valamelyikök bejutott, eltűri mindvégig azt, hogy neje koronként szemére veti: «El ne felejtse, itt én rendelkezem». Ez volt a helyzet a régi classikus társadalomban is. Sok római leány csak azért választott férjül szegény embert, hogy engedelmes, elnéző élettárshoz juthasson, a ki minden szeszélyét eltűri és a mint ma is történik, nem dobja ki a házból a házibarátot. Ámde a nők a gazdag férjekre is nagy befolyást gyakoroltak, mert a szellemes, ügyes és szép asszony mindig és mindenütt lebilincselte a férjét, a ki engedelmeskedett királynőjének. Csakhogy Rómában nem is volt szükség a nőnek a mai szellemes fogásokra, mert a teljesen független feleség, a mai «házibarát» helyett, akkor szokásos procurátort vett maga mellé, a ki csak látszólag volt tanácsadó, házi orvos, nyelvmester, jogtanácsos, lényegileg, mint ma is, szívének kegyenceze vala. Ma a procurátor úr úgy szerepel, mint a kit ideális barátság vonz a mamához, vagyis a viszony alapja a hazugság; Rómában a nagy Cicero

nejének is volt procurátora, mert ez állás nemzeti intézménnyé lett.

Ámde az akkori és a mai procurátor közt az a különbség, hogy míg Rómában a hölgyek fizették tanácsadójukat, ma sokszor előkelő állású férfiak csendes hozzájárulásával a procurátor fizet. A kettő közt melyik viszony immorálisabb?

A római előkelő nőknek nagy szerepe jutván az udvarnál, már ez oknál fogva is pazar megjelenésre volt alkalomuk, s egyben gyakorolták a ma is szokásos protectiót, melynek segítségével a «vagyonbukott» gentlamanokat jövedelmező állásokhoz juttatták. Tehát már akkor is a könyelműség, léhaság, butasság és szolgáltság diadalt aratott a hősi erény, honszerelem és igazi hivatás fölött!

Különösen Galba idejében sajtáságos befolyást gyakoroltak a nők az etiquette és a luxus-kérdésnél, hiszen valószínűsággal «conventus matronum» (nők tanácsa) szerveztetett, mely kötelezően határozott. A divat eme senátusa a nyilvános megjelenés összes formái fölött döntött és ez intézményt nemcsak a bolond, de a józan császárok is fentartották és fejlesztették. És ez irányadó hölgyek nemzetgyilkoló szokásokat hoztak be, mert ily irányban nevelte őket a korszellem. Az utolsó századokban kiment a divatból a házi munkákkal való foglalkozás áldásos szokása. Most már hiú csak élvezetnek hódoló, frivol és munkakerülő egyéneket neveltek a római matrónák leányaikból. Az elegancia és a corruptio törvényhozója Ovidius szerint: «quis dubitet quin scire velim saltare puellam»? Ezen Ovidius szeme előtt és az ő szellemében fejlődtek tehát azon leányok, kiket csak tánczra, énekre, zenére és fényűzésre oktattak. És ezen leányok zenéje és érzéke is hitvány volt, mert nem lélek nemesítés, hanem elpuhult inyczék és kéjenczék mulattatása volt egyedüli célja. Róma munkakerülő, csak piperének és hiúságnak hódoló leányai a társadalom erkölcsi és phisikai degeneraitójának főokozói voltak, ép oly úton járnak mai utánzóik, a kik sok derék férfit belekergetnek a börtönbe, vagy a korai halálba. Socialis szempontból végzetes volt a felületes, corrumpáló nevelés következménye. Míg a mai német vagy angol leány rendszerint a huszadik éven túl megy férjhez,

mikor a boldogító családi élet összes feltételeit ismeri és okosan számít; a római leány szégyennek tartotta, ha 17 éves korában még nem volt férjes. És eme korai házasságok nem nyugodtak morális és phisikai alapon, ezek vagyoni érdek házasságok voltak. Újabb időben nálunk is a mamák ily szellemben gondolkoznak, hogy aztán mit eredményeznek a mindenáron-házasságok, jól tudja mindenki; de azért uralkodó ma is Seneca mondása: «nulla uxoris electio, si iracunda, si fatua, si deformis, si feotida, quodcunque vitiura est, post nuptias discimus». A házasság ilyen körülmények között vásárrá degradáltatik, de a mely vásáron vesznek anélkül, hogy az árút megnéznék. A házasságot egyébként néhány évvel megelőzte a nagy ünnepekkel becses ajándék osztogatásával összekötött eljegyzés. Ugyanoly külsőségek mellett, de még nagyobb pompával ment végbe a lakodalom, mely két, egymást alig ismerő lény közti viszonyt állapítván meg, csakhamar következett a csalódás. A fiatal menyecske azonban segített a helyzeten, írók, költők, művészek, a divat hősei és a paraziták egész udvara vette körül, kik a boldogító ellátásért hálásak voltak és «domina» sőt «regina»-nak mondták. Ezen reginát egész hadsereg szolgálta ki, csak «toilette»-ét harmincznál több mester tartotta rendben. A házasság felbontásának megkönnyítése, a mi a mai feministák és szabadgondolkozók egyik kedvencz ideálja és a dologtalan élet a római nők romlását okozta. Mint napjainkban történik, már akkor is a gazdagok nyáron tengeri fürdőkbe s a hegyek közé siettek, de akkor lényegileg az élvezetek s a kalandok vonzották oda az unatkozó honleányokat. Vigasztaló legalább az volt a dologban, hogy a gazdagok szép Italia földjén elpazarolták idejüket és vagyonukat, ellenben nálunk ma, midőn legnagyobb szükség volna az együttélésre a nyugtalan néposztályok kibékítésére és a haza felséges fürdőinek emelésére, a jobbmódúak megvetve azokat a természeti kincseket, melyeknél vonzóbbak nincsenek az egész világon, milliókat visznek el régi ellenségeink gazdagítására. És a római nők tudtak élvezni, igaz, immorális volt még a zene is, mely éjjel a tengeren úszó bárkákból közeledett a mámoros kéjenczek felé, de azért folytak az ünnepek és multságok a végkimerülésig. A pompa, melyet itt kifej-

tettek, elkábító volt, hiszen egész birtokok árát csak füleiken hordták. Minthogy pedig a példa ragad az aristocrata nőket a fényűzésben utánozták a többi nők is. Az utánzás szelleme és az irigység egymással versenyzésre készítették a hiú, tetszeni vágyó szépségüket piacra vivő polgári osztályú nőket is, kik vagyona és társadalmi osztálya tekintet nélkül fényleni és szerepelni igyekeztek. A kevésbbé vagyonosak és a szegénysorsú nők aztán úgy nehezítették meg az anyagi helyzet közti különbség felismerését: a luxus hazug látszatát akkép teremtették meg, hogy hamis drágaköveket viseltek. A svihákok tehát nem nálunk, de már a régi Rómában születtek. E magasabb rangban levő egyének nejei mindenáron megvédeni igyekeztek a decorumot. Az ügyvédek, orvosok, tanítók stb. nehezen küzdöttek meg a költséges életmóddal és mivel a gazdag parvenuekkel szemben a decorumot fentartani igyekeztek, hamis látszathoz folyamodtak. A svihák, ha leánynézőbe megy, vagy idegen helyen feltűnést akar kelteni, két lova mellé még kettőt kölcsönöz, a római ügyvéd hatalmas gyémántot kölcsönzött, hogy a védelem közben fénnel jelenhetett volna meg. A római középosztály ily életviszonyok közt teljesen eladósodott. Az uralkodó luxus-igények sok férfit visszatartottak a házasságtól, így keletkezett az agglegények légiója, mely eddig mindig és mindenütt a közerkölcsök pestise vala. Egyébként a tudományos pályán élő férfiak javadalmazása már akkor is igen alacsony lévén, ez is megnehezítette a családalapítást. Míg a szép és kedvelt táncosné 50,000 koronát szerzett egy év alatt, a szegény tanár étkezés és lakáson kívül 100 koronát kapott. A jó szakácsnak tízszer annyit fizettek, mint a nevelőnek. Az orvos és az ügyvéd hacsak valamely gazdag asszony nem támogatta, vagy rendkívüli szereppel nem dicsekedett, igen szerény gentleman módjára élt.

A rómaik luxusa általános degenerációt vont maga után, a folytonos kiszolgálás azt eredményezte, hogy a barmok módjára élő gazdagok helyett a rabszolgák gondolkoztak, kik figyelmeztették őket arra is, hogy még nem ebédelték, hogy a séta határát elérték.

De maga a nép is annyit ért már, mint szenátorai, hangzatos neveket választott, játéknak, ivásnak és dorbé-

zolásnak hódolt, a nagy circus lett temploma, mindene. A hazát ép úgy szerette, mint a mai socialdemocrata, melyet értéktelen dolognak nézve, eldobta magától a régi sisakot, a rövid kardot, az ezredes pilumot, többre becsülte az érzékingerlő immoralis éneket a hadi riadónál, a mely ének a nőknél már valóságos állati ordítottassá fajult. És bekövetkezett a vég, a világverő légiók fiai nyomról-nyomra meghátráltak az izmos barbárok hadai előtt, az erkölcsi és physikai degeneráció a nemzeti függetlenség hóhérja lett. (Olv. Leroy-Beaulieu. *Traité d'Économie Politique*. IV. k. Wilhelm Roscher: *National-oeconomie*. I. k. Gibbon: *History of the decline and fall of the Roman empire*. Chateaubriand. *Études historiques*. Naudet: *Mémoires sur les changements opérés dans l'administration romaine*. Amédé Thierry: *Tableau de l'Empire romain*. H. Baudrillart id. m. Maureau Christophe: *La misère*. Meier Otto: *Sitten und Lebensart der Römer*. II. k. Friedländer: *Darstellung aus der Sittengeschichte Roms*. III. k.

II. Fényűzés a középkorban.

Habár az ipar és kereskedelem kezdetleges életénél fogva különösen a középkor első századaiban előkelő, művészi berendezésről és drága ruha és vászonneműek bőségéről és változatosságáról szólni sem lehet, mégis ennek a kornak is megvolt a maga sajátos luxusa. E kort durva erkölcsök, véres kegyetlenségek, egyben a leggyöngédebb és legmelegebb felebaráti szeretet, a fejedelmek és az oligarchák perfidája, nyers erő is a költészet gyöngédsége, végtelen elnyomás, a háborúk okozta lelki bánat, s mégis a hűség szelleme, végül az előkelők szilaj kedélye jellemzi.

A brutalitás és az egyház ellenszegülése nem voltak képesek a fényűzés menetét megakadályozni, mert a dölyf és az érzékiség túlélték a keresztény törvényhozást is. A classikus korszak művészete nem halt meg, sőt még vigasztaló fényt árasztott annyi nyomorra és sötétségre; az ipar lassú léptekkel ugyan, de mégis haladt a romokon keresztül, ígérve a jövőben boldogságot a népeknek. Az akkori fényűzés büntettekkel és a mindenhatóság kicsapongásaival lépést tartott ugyan, ámde nem hiányoztak vigasz-

taló jelenségek sem. Nem itéli meg helyesen és igazságosan e korszakot Leroy-Beaulieu a midőn csupán paraziták nevelését, a nemzeti vagyon elpocsékolását s az emberi nem erői egy részének elpazarlását mutatja ki. (Le luxe des temps primitifs, comportant un très grand train de maison, sans aucun raffinement ni confortable, avec le nombre prodigieux des domestiques, de dépendants, de parasites, avec l'hospitalité abondante et sans discernement, les énormes festins entraînait un notable gaspillages de produits et l'inutilisation d'une grande quantité de forces humaines»). Ha csak odáig jutott volna az emberi civilizatio, igaza lenne Beaulieunak, ámde mi becses eredményeket is tudunk följegyezni. A gazdag egyházak és szerzetek kifejtvén a vallási fényűzést, az elnyomott, csak temetőben élő embernek örömet szereztek. Az általános sötétségben ama fényes, ragyogó művészettel gazdagított templomok, a nagy egyházi ünnepélyek idején vigasztaló visióként ragyogtak a nép szeme előtt. Azon léleknemesítő ének, a szobrok, a szép festmények, általában az ott uralkodott harmónia kiragadták egy időre a bánatos lelkeket a nyomor és kétségbeesés világából. A lélekölő egyhangúságból felrázták a népet a nemesség és a királyság által rendezett nyilvános ünnepélyek (fölkénés, lovagjátékok, lakodalmak, temetések). Vadregényes vidékeken és magas hegyeken épített várak, hatalmas hidak, zárdák, kathedrálisak és templomok, őrtornyok, kastélyok, városházak, mindmegannyi óriásai voltak a jövő civilizationak. E kor szellemét mint a történelem igazi bírója Chateaubriand gyönyörű szavakkal rajzolja, mondván, hogy erély, hit és hatalmas akarat jellemezte azon embereket, kik ösztönszerűleg haladtak a még ösmeretlen rendeltetés útján. (Jamais l'individu n'a tant vécu, le roi révoit l'agrandissement de son empire, le seigneur la conquête du fief de son voisin, le bourgeois l'augmentation de ses privilèges, le marchand de nouvelles routes ouvertes à son commerce. On ne connaissait le fond de rien, on n'avait rien épuisé; on avait foi a tout; on été à l'entrée et comme au bord de toutes les espérances. On fouillait le passé ainsi que l'avenir; on découvrait avec la même joie un vieux monument et un nouveau monde; on marchait à grands pas vers des destinées ignorées; mais

dont on avait l'instinct, comme on a toute sa vie devant soi dans la jeunesse. L'enfance de ces siècles fut barbare, leur virilité plein de passion et d'énergie, et ils ont laissé leur riche héritage aux âges civilisés qu'ils portèrent dans leur sein fécond. Chateaubriand: Études historiques).

A középkor luxusával egyébként legkönnyebben úgy ösmerkedünk meg, ha annak négy lényeges formáját, a melyek: az asztal gazdagsága, nyilvános ünnepélyek, művészetek és a temetkezési pompa, mutatjuk be.

1. Az *asztal jellege*. Az asztalt nem akarjuk csupán érzéki és gastrónómiai szempontból megítélni, az nem egyedül az etetés is itatás eszköze. Már az ókor szent jelleggel ruházta fel az asztalt. Az asztal történetével összefügg a vallásos élet fejlődése, a vendégszeretet, eszmék a hazáról, díszművészetek, zene és a társalgás szelleme itt bizonyos fejlődési irányt hódítottak. Az asztal a társalgás képe, úgy a morál nem egy eszméje itt jut kifejezésre, sőt politikai eszköz is, mentől válogatottabb egyénekből kerülnek elő a vendégek az asztali erkölcsök is előkelőbbek, nemesebb társalgás keletkezik. Mutatja I. Mátyás királyunk példája, a ki követve a középkor azon elvét, hogy nem is király, a ki nem bőkezű, az alsóbb nép számára evés és ivásból álló népünnepélyeket, a főbbek számára udvari lakomákat rendezett. Mátyás azokat «a jó éjszakákat» bőven jutatta vendégeinek, a mit politikából is tett. Ez asztal arra volt hivatva, hogy elfeledjék a büszke főurak, hogy nagyapját még nevééről is alig ismerte valaki; tehát ez úton is előmozdította népszerűségét, melyet nagyon is keresett és a terített asztal és tele pohárt mindenkor szerető magyar lelkesedése így könnyen volt felkölthető.

A nyugoti népeknél a nagy urak asztala az intézmények mintegy kiegészítő része vala, itt gyakorolták a hűbér urai népök felett a protectorátust. A zarándokok és koldusok előtt nyitva voltak a kastélyok kapui. Nagy napok idején az egész népesség vendégül hivatott meg s a sok közt csak Warwick grófra hivatkozva (XIV. század), ő 30 ezer embert megvendégtelt. Különösen a lakodalmak hetekig tartottak. A XIII. század óta hallatlan mérveket öltött a vendégeskedés. Cincia «provençe»-i gróf leányának lakodalmán 30,000 tál ételt felszolgáltak (triginta millia fercu-

lorum). Már akkor skarlát szövettel takart ökrökön bohócok mulattatták a vendégeket, s minden tál étel után csemetek stb. Mily gyomorral jöttek a vendégek a lakomához, a sok közt mutatja gróf Károlyi Ferencz 1759-ben végbement temetése alkalmával elfogyasztott ételek és italok tömege. Az urak és a nép ezrei elfogyasztottak 33 marhát, 12 borjút, 16 juhot, 46 bárányt, 1496 baromfit, 3000 tojást, 164 kecsagét, 500 pisztrángot, 100 csukát, 300 pontyot, 24 malacot, 14 őzet, 48 nyulat, 3000 rákot, 3000 csigát, 229 zsák lisztet, 2399 font sót, 200 icze vaját, 441 font szalonnát, 5 hordó eczetet, 4 hordó káposztát, 49 hordó bort, a méltóságos urak megittak 15 hordó 21 cseber és 20 itcze hegyaljait, rengeteg újbort és 34 hordó sört. Általában mint mindenütt, úgy nálunk is az ételek közt a húsнемűek voltak első rangon. Mátyás király asztalán is a szelidített állatok közül szarvasmarha, juh, kecske és sertés; a vadak közül a szarvas, az őz és a nyúl adták a rendes pecsenyét. Az aprómarhák közt a kacsán, fogolyamadáron és seregélyen kívül, főleg a kappan és a fáczán voltak a kedvelt madarak, de kedvelték a hizlalt pávát is. Az első pulykák 1490-ben kerültek hozzánk, melyeket egy olasz herczeg a királynak küldött ajándékol.

A középkori lakoma a barbarismus és a mesterkéltég vegyülete volt. Lényeges súlyt az estebédre fektettek és hölgyeknek, lelkészeknek s uraknak fürdőt nyújtottak, de a polgárok is követték e példát. Ekkor szórták a virágokat, az asztalkendő, a padozat, a kupák rózsákkal voltak díszítve, de rózsák koronázták a vendégek homlokát is. Felelevenítették azt a régi római eljárást is, hogy a plafón megnyilván, fölölről teljesen beterített és megrakott asztalt eresztettek le, s aztán bezáratván, a plafónról illatos vizek és czukorkák hullottak alá. A lakoma előtt és után illatos vizet hoztak az apródok. Az asztalnál urak és hölgyek páronként foglaltak helyet és minden ételhez egy közös tányért terítették (*manger à la même écuelle*) s egy közöz serlegetől ittak. Szalvéták hiányában mindenki az abroszszal törülközött, villák még nem lévén, a vendégek ujjaikra voltak utalva. Míg a drágábbnál-drágább arany és ezüst edények, edénytartók színaranyból, súlyos arany serlegek, öblös kupák, vaskos fedeles kancsók, lábos csészék, öblös meden-

czék, széles tálak, tányérok egész halmaza hevert a budai kincses kamarában, a villa teljesen hiányzott. Hiszen Olaszországban is csak a XIV-ik század végén gazdag családoknál honosodott meg ezen ma nélkülözhetetlen evőeszköz. Az udvart az asztal fényére és a ceremóniára nézve a főurak és a főpapok is utánozták. Az esztergomi érsekség számadási könyvei szerint 1487-ben szeptemberből deczemberig a konyha kiadások 668 dukátot tettek ki, a mi a mai 15,000 koronának felelven meg, rendes viszonyok közt egy év alatt e konyha 45,000 koronát emésztett meg, ide nem számítva az uradalmakból jött húsneműeket. A keresztes hadjáratok után, az európai continensen nagy luxust űztek kelmékkal, bársonytakarókkal, szőnyegekkel és asztalszékekkel. Aranyozott kelmékkal, kidolgozott bőrökkel takarták a karszékeket, melyeket művészi faragványok, sőt menyezetek is díszítettek. Ezüsből készült szökőkutakat állítottak az asztalokra, melyekből a bor nagy mennyisége bugyogott. Nálunk régi római mintára, ha nagy társaság gyűlt össze, keletről került drága füstölőket használtak. Egyébként nálunk semmiféle társas összejövetel nem eshetett meg hatalmas lakomák, zajos, végtelen evések nélkül. Rengeteg sokat ettek és még többet ittak az «előkelők» is. A nehéz ételek után jött a bor, sör, pálinka és savanyuvíz tengere. Férfiak, hölgyek, sőt gyermekek is sokat ittak, s a mértéktelen ivás meghozta erkölcsi és phisikai hátrányait. Ebéd és vacsora összefolytak az ivás közben, mely eltartott reggelig, hogy délben újra kezdjék. A társalgás is elfajult, fesztelen modorban folyt így, hogy az akkor nem igen kényes hölgyek is ott hagyták a vad toasztozókat, a kik vigan éltek világukat, könnyen koczkáztatták életüket, borigöz hevében a mulatságot kardok csengése rázta föl. Most pedig elhagyva a nagyurak kastélyait, keressük fel a polgárság tűzhelyeit. A polgári osztály a vagyonosodás haladtával természetszerűleg követte az aristokraták példáját. Franciaországot illetőleg panaszkodott a reimsi érsek, hogy majdnem mindenki ezüst edényből akar már enni. (Qu'il n'y a presque personne en France qui ne veuille manger en vaisselle de cuisine d'argent).

Nálunk a jobb módú polgárok nagy luxust űztek képekkel, tükrökkel, függönyökkel és szőnyegekkel. Az ágyakat

menyezetek diszitették, előkelő házaknál nem hiányzott a fali óra sem. Mint a nemesek, a polgárok is a legnagyobb pompát az asztalkészletekben és edényben fejtették ki. Üveg még alig volt s a kannák és palaczkok főleg czinből készültek, de előfordult majolika és fayence edény is. Nagyon gyakori az arany és ezüst asztalkészlet; s a felvidéki városok híres ötvösei sok műbecscsel bíró kelyheket, kupákat, serlegeket, hordócskákat ezüsből készítettek. Némely polgár után pedig annyi ékszer maradt, hogy egész aranyműves bolt kitelt volna belőle. Külföldön a dúsgazdag polgári családok már a XIV-ik században a nagy aristocraták módjára éltek. A gazdagok, mint ma is, búzakenyeret fogyasztottak, a köznépnek jó volt a kutyakenyér is, melyet árpából és zablisztból sütöttek. (Au peuple commun on laisse le pain de chien — mondja Butel Dumont). A pávát a francziáknál a XV-ik században detronisálta a fáczán és a pulyka, mely ma is fényűzési hús. Míg a cukrot eredetileg (XIII-ik század) csak gyógyszerárakban árulták, a XVI-ik században a vagyonosok mindenütt nagyban fogyasztották, de csak a XVIII-ik, s illetve a XIX-ik században fogyasztják az összes néposztályok. Ekkor kezdődik az általános civilisáció és népjólét korszaka. Végül megjegyzem még, hogy a középkor érdeme az asztalról oly szórakozás megalkotása, melynél nem hiányzott sem a kellő ünnepélyesség, sem a költői báj, hol fül, szem és a képzelet teljes kielégítést nyertek. Nálunk ma is a «fülbemászó zene» és a táncz, a midőn evés után elhordják az asztalokat s úgy perdülnek tánczra öregek és fiatalok — kielégítését képezi a társas összejövetelek kedélyének. Sajnos azonban a külföldről importált házi művészet sok gazdag magyar család jólétének sírját ásta. Ekkor mindenütt ünnepélyes lakománál valóságos színlelőadásokat rendeztek. Megtörtént ez még 50 év előtt nem egy nagyúr kastélyában nálunk is, de a szép énekesnőkkel eltűnt előbb a család jóléte, aztán maga az ősrégi család is, melynek ősi fészkeben ma sívár, hongyülő idegenek gúnyolják azt a hazát, mely oly olcsó áron eresztette be őket hősi vérral áztatott földjére.

2. *Nyilvános ünnepélyek.* A lovagkor királysága által rendezett népünnepélyek és a mai ily ünnepélyek közt különösen a pompa, melyet a ruházatban fejtettek ki, képezi

az első különbséget. Fényesek ugyan ma is a katonai egyenruhák, de lehet e azokat a középkor ragyogó, kincsekkel megrakott ruházatával összehasonlítani? S míg a mai hadsereget az egység s a kiváló disciplina jellemezi, a mi egyszersmind nálunk boldogabb népeknél a nemzeti egységnek simboluma: addig a középkor hadseregét a változatosság szépsége és kalandos szelleme jellemzi. S azon nyilvános ünnepélyek erkölcsi és politikai hatása kétségtelen. A királyságnak az új nemzetgazdasági eszmék kora előtt szüksége volt az ünnepélyekre, mert ezek tartották fenn népszerűségét, az antique eszme tehát újból életre kelt. Sociális szempontból az volt a fontosságuk, hogy legalább ideiglenesen eltűnt a nagy osztálykülönbség, miután a nép együtt mulatott királyával és a főurakkal. A szegény ember előtt megnyíltak a gazdagok éttermei, aztán közösen ettek és ittak. A fejedelmek felkenésének napja a végtelen kiadások és nagy fény kifejtésének napja volt. Nagy értékű ajándékokat osztogattak a lovagok között és szórták a pénzt a nép közé, mely vadállat módjára megrohanta a helyeket, hol pénzt és húsneműeket szedhetett fel.

Az ünnepélyek közt legnépszerűbbek voltak a nálunk is Nagy Lajos alatt meghonosodott és Mátyás alatt tovább fejlesztett lovagi bajvívások, melyek már 1066-ban Franciaországban keletkeztek s szerzőjük Geoffroy de Preuilly volt (qui torneamenta invenit, — írja a krónikás). E bajvívási ünnepélyeknél a hölgyeknek is jutott szerep, így például a versenytérre jutáskor a hölgy lovagja elé ment, homlokán megcsókolta s figyelmeztette a bátor magatartásra. Nálunk a lófuttatás, álarczosbálok, menetek, úgy a vadászat is kedveltek valának. De bármily fényesek és becsesek voltak ez ünnepélyek, nem szabad megfeledkezni a hátrányokról sem, melyekkel ezekkel jártak. Voltak fejedelmek, kik gyönyörrel nézték, a mint a legszebb leányok teljesen meztelenül jelentek meg mint élőképek. (Sous le nom de sirènes s'exhibaient des jeunes filles toutes nues, plongées dans l'eau jusqu'à la ceinture et choisies parmi les plus belles — írja Beaudrillart). Vakmerő Károly előtt 1468-ban három egészen meztelen istennő mint mythológiai alak jelent meg. Dürer Albert 1520-ban ugyanoly dolgokat látott Hollandiában. (Írja Taine; «le magistrat d'Anvers avait arrangé, lors de

l'entrée de Charles-Quint sur son passage dans la rue tout sorte de spectacles, ou figurèrent les plus belles et plus nobles demoiselles de la ville, presque toutes nues, sans chemises, couvertes seulement de robes de gaze très fine»). Különösen álarczos bálók és menetek a régi görög és római orgiákra emlékeztettek, midőn eltűntek a kisasszonykák és nem egy férj siratta drága feleségét. (Maintes demoiselles s'oublia, plusieurs maris pûtirent. Et estoit commune renommée que des dites joustes estoient provenues des choses deshonnêtes en matière d'amourettes et dont depuis beaucoup de maux sont venus. Juvenal des Ursins). Angolországban I. Eduárd koronázásakor a Westminsteri palotát egészen a népnek adták át, hol két hétig tartott a nagy dőzsölés, egy millió korona értékű bort és húst fogyasztottak el. Csakhogy e népünnepélyek rengeteg pénzt szükségelvén, bekövetkezett a «mulató nép» adójának felemelése. Az ajándékul dobott hatalmas gyémántok, arany és ezüsteműek és drága kelmék sok pénzt emésztettek fel. A nép pedig nem akarván az adót és a szórakozást testvérek gyanánt megítélni, forrongni kezdett s vele tartott az egész akkori közvélemény.

3. *Temetési pompa.* A keresztenség akkép disziti a sirt, hogy fakeresztet ültet bele. Mégis ezen vallás uralma alatt a temetkezés luxusa tetőpontját érte el. Az ember hiúsága, dőlyfe, az új cultus díszletei, a mindenható aristocratia és monarchia befolyása, a polgárok gazdagsága, az ipar és művészetek haladása kútforrása a gyakran kicsapongásba menő luxusnak. Mikor Theodoric meghalt, impósáns pompával kétszáz mértföldnyi távolban megölték a haláltort. De még nagyszerűbb volt Attila temetése. Az ősi szokáshoz képest tivornyáztak és hadijátékokat rendeztek, drága kárpitokon heverték, halotti játékok s a fejedelmet dicsőítő költők énekei zengettek. A vendégeket pazarul látták el. A fényesen öltözött tetemet arany, ezüst és vas koporsóba helyezték, odakerült a drágakövekkel ékitett tegez, a legértékesebb edények és az ellenségtől zsákmányul ejtett fegyverek éjjel a földbe beásattak, hogy a sok kincs hollétéről senki tudomást ne szerezzen. Hogy pedig a siker annál biztosabb maradjon, a közreműködött munkásokat megölték. Így jártak el másutt is, a midőn a halottakkal

együtt rengeteg kincseket temettek el. E szokás a kíváncsiságot és aljas birvágyat istápolván: az archeológiára nézve nagy becsű művészeti tárgyak tömege örökre elveszett. Az életben használt ékszerek s más kincsek a sírokba helyeztetek el, melyeket aztán magok az örök vagy a munkások loptak el, különösen a hatalmas és dölyfös aristocraták, kik csak Isten előtt hajtották meg fejüket: hogy haláluk után is megtartsák fényességöket és fenségöket; nagy diszszel temetkeztek; azon tárgyak, melyeket az illető szeretett, sírjába kerültek. (Lorsque les vivants ont subi déjâ le joug de la royauté, les morts conservent encore parfois leur attitude souveraine, comme ils gardent les hautaines devises du passé, mondja Beaudrillart). Az orosz czárokat ugyanazon pompával temetik ma is, a ki erről meg akar győződni, keresse fel Szentpétervárott a Péter Pál erődöt, a mely őrzi a czári koporsókat kincseikkel együtt.

A polgárok sem maradtak hátra, tudjuk, hogy egy-egy előkelő polgár temetése nyugaton 50,000 koronába is került, a mi akkor nagy érték volt. Savoyai VII Amadeust 1391-ben november 5-től jövő év április 2-káig temették. Ezen hosszú idő alatt megitták az egész ország bortermését. Érdekes azon idők decoratív luxusának ama formája, hogy a még élő nők szobrai díszítették a sírokat, mely szobrok a hűség, az elválaszthatatlanság és örök fájdalom jelképei voltak. (Olv. Thomas Babington Macaulay. *The history of England*. Michelet: *Histoire de France*. Amédée Thierry: *Attila et ses successeurs*. Fraknoi Vilmos: *Pázmány Péter*. Acsády: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Michaud: *Histoire des croisades*. Csánki: *I. Mátyás udvara*. Ignaz Fessler: *Geschichte von Ungarn*. H. Beaudrillart: *Histoire du luxe*. Wilhelm Rocher: *Nationaloeconomie*. Hume: *History of England*. Montesquieux: *Esprit des lois*).

III. Modern fényűzés.

A rómaiak corruptionnak nevezték az egész mai Európában is észlelhető jelenséget, a midőn valamely népnél az eszmék és erkölcsök, a gazdaság gyors emelkedése folytán megváltoznak, s az emberek mohón, egész erejükkel egyedül pénzszerzés után törnek, jólétöket emelik és kedv-

töltéseiket, élvezeteiket szaporítják. S épen időnkben, mint azt a régi rómaiaknál láttuk, nem mindig a leghasznosabb emberek jutnak rengeteg ingó és ingatlan vagyonhoz, hanem a legutolsó helyen állott egyének felkerülnek a csúcsra; hány parvenu és honáruló lett gazdaggá, mely körülmény demoralisáló hatást gyakorol a nehezen dolgozó népre. Az ügyes és éleseszű «Captains of industry» amerikaizálják az egész világot, ezen vállalkozók okosan tudják a körülményeket és az embereket kihasználni; durva egoismusok nem ösmer határt s holmi Rockefellerek, Pierpontok és Morganok nem igazi lovagjai a humanitásnak. Ezek első sorban az összes néposztályokba beoltották az oktalan gazdagodási mániát, mely ma valóságos kedélybetegséggé lett, mely nem egy nemzeti erény eltűnésének okozója lett. Korszakunk egyik főjellemvonása s egyben veszélye is, mindenkifölött csak saját jólétünk szemmeltartása. A haza elpusztulhat, hitele tönkre mehet, csak adjon oly munkadíjat, mely lehetővé teszi az úri életet. Mindenki nagy kényelem után vágyik, keresi a test nyugalját és kényelmét. Ép oly izlést tanusítanak a mai emberek a ruházat kérdésében is, mely a viszonyok minden «nuence»-ának megfelelő legyen.

És ezen szükségletnek megfelel sok embernél a mértéktelen nyugalom vágya, mely gyakran fásultsággá lesz. Sokan kevés munkával, kevés fáradsággal akarnak boldogulni és dicsőséghez jutni. Egy szláv államban protectio segélyével a tudományos akadémia jutalmakhoz is juttatja, a kegyet kolduló tudósokat. Az a ki az ősi rögtől pazarlása folytán kénytelen megválni, előkészület, tudomány, hivatás és költség nélkül jövedelmező állásra törekszik, mely biztosítja eddigi kedvtöltései kielégítését. A magyar, az orosz és a lengyel uriosztály embere még ma sem tud számolni a körülményekkel, gyakran botorul költekezik, aztán átadja fajunk halálos ellenségeinek a szent földet, mely ellen izgatnak és rágalmaznak az öslakókat. Időnkben ép úgy mint a régi rómaiaknál sokan vadásznak az asszony után, csakhogy ugyanazon jelenségnek most részben mások az okai és mások az eszközök. A régi culturvilág kisebb, szegényebb és tudatlanabb volt, az egész földet nem hódította meg, de nem is állottak rendelkezésére ama félelmetes eszközök, melyek segélyével ma kiaknázzák a természet

kincseit. Mégis a meghódított népektől elrabolt és Rómába összehalmozott nemes érczek, továbbá az elfoglalt szántóföldek, erdők, bányák, melyeket haszonbérbe vagy ajándékul kaptak Itália fiai; a kivetett adók és rabszolgák nagy tömege mindannyi eszközei voltak a gyors meggazdagodásnak, mint ma az óriási gazdasági haladás. S ugyanazon avaritia, mely ellen annyit panaszkodtak a régiek, a mai «mentől több pénzszerzés» vágyának felelt meg, a mely birvagy az összes társadalmi osztályoknál meghonosodván, még sok veszedelmet hoz majd a nemzetek társadalmi, biztonsági és gazdasági életére.

Az antique társadalom ambíciója mint akkor, úgy ma is azon néposztályokat is uralja, melyektől távol kellett volna maradnia. Az ókori népek ambíciója pedig nem volt egyéb a mai vágy és beteges törekvésnél a mindenáron való felemelkedés után, vagyis magasabb társadalmi osztályban kell meghalni, mint a milyenben születünk; ez pedig oly természetű törekvés, melyet sok moralista és politikus e korszak egyik legveszedelmesebb betegsége gyanánt ítél meg. Ezen betegség első sorban a fényűzési szenvedélynek okozója, mely szenvedély különösen a városokban összetorlódott népesség közt pusztít az egész világon. Mielőtt azonban ezen jelenség erkölcsi és politikai hatását kimutatnám, vizsgáljuk a fényűzés állását a három társadalmi osztályban.

Igaz a fitoktatás luxusa alább hagyott ott, hol nincs udvar és nincs privilegizált aristocratia; de a hol van a külsőségeket illetőleg mindig nagy fényben jelentkezik. A toilettékre való örült kiadások még mindig szerepelnek, ha nem is mindenütt olyan mérvben, mint azelőtt, miután mindenkire nézve a costume egyszerűsített. A mágnások és a gazdagok kevesebb pénzt dobnak ki az ablakon keresztül, a cigányok nem nyelnek el egész birtokokat mint azelőtt; de a szerencsejáték fokozott mérvben folyik. A gazdagok csak Európában évenként 710.000,000 koronát vadászatra költenek el, s azalatt az állam alsóbb tisztviselői «strike»-olnak, mert rongyosan kell járniok. A középosztály mindenütt sok gondot ad a társadalomnak, mert ennél ma is él a túlságos luxus. Habár nálunk az elmúlt századokban azt tartották, «hogy az asszony csak akkor disze urának, ha mindenben engedelmeskedett neki és a hámfán kívül nem tapad,

az asszony mozogni se mer, takarékos, a ki ura pénzét el nem költi», mégis már jó Gyöngyösink keserű tapasztalása alapján megírta: «szűk a jó feleség, nehéz szerét tenni; hogysen pedig rosszat kárhozatra venni, Kaukázus hegyén túl jobb szaladva menni; ott tigrisekkel egy barlangban lenni». Ma is nők túlságos igénye és gyakran indokolatlan luxusa sok bajnak oka. Előkelő pénzügyesek tisztviselői nem szükségből sikkasztanak százazreket, hanem a nagylábon való élés rugója a büntetendő cselekményeknek. Ez osztály szolgáltatja az «előkelő amerikai kívándorlókat». A középosztály hiúsága nem mai keletű, de korunkban megnövekedett. Ez osztály dolgozik legöntudatosabban és legtöbbet, mégis az utánzás ördöge belekergeti a bűnös életmódba. (La classe moyenne suit du mieux qu'elle peut la classe plus élevée, et n'a jamais eu tant recours à toute les imitations qui donnent le mensonge des réalités; imitation d'or, de bijoux, de parures de tout genre, d'objets d'art de toute nature et de toute matière, írja Beaudrillart.)

Még rosszabb úton járnak az alsó néposztályok, melyek közt rendszeresen terjed a felesleges fogyasztások és okatlan kiadások szokása. Az iszákosság a mértékletességi mozgalom daczára mindenütt nagy arányokat öltött, mi egy év alatt elköltünk szeszes italokra közel 410.000,000 koronát, minthogy pedig a pálinka fogyasztás 190.000,000 koronát emészt fel, mondhatjuk, hogy a szegénysorsban élő munkásosztályunk túlságos sokat áldoz az alcoholismus ördögének. Habár nem eszünk, nem iszunk annyit mint elődeink, de azért keveset engedünk az ősi szokásból, munkásnépünk pedig határozottan degenerál. Megöli a pálinka és a rossz dohány nagy fogyasztása. Időnkben már nagy száma a munkásoknak a «cafés-concerts»-ekben keres szórakozást és milyen a tárcza állapota, olyan a morálé is. Pedig a szépség izlése, a ruházat tisztasága, mást jelent mint a butító füstös korcsmai és kávéházi élet ápolása. Ezen életmód, mely fokozza a hiúságot és a bűnig terjedő birvágyat, okozza a lopásokat és koketéria által szitott prostitutiót. Morális és politikai szempontból nagy veszélyt jelent a falusi népesség túlságos tömörülése a városokban, hol felhagyva régi jó szokásaival, tomboló, élvadászó tömeggé lesz. A nagy

és váratlan munkabéremelés sok embert elbolondít, a ki azontúl csak mesterkélt élvezetek után néz. És csakhamar bekövetkezik az intellektuális nyugtalanság, a nemzeti tradíciók szellemének gyengülése, nem törődés a fegyvelemmel, a tekintély gyengülése és az ethikai rendellenség. Így volt ez a régi Rómában is, mely annyi harcz után a császárság nagyságának csúcsáig eljutott; s hol a parasztság elhagyva a csendes otthont, a romlott erkölcsű városba tódult. A «*strenua inertia*» a mai idegesség már a régieknél is honos volt, az emberek ép úgy mint most folyton újat kerestek; s ha teljesült a vágy, bekövetkezett a kimerültség. Oly időkben, mikor mindenkit a «mentől többet bírás» vágya ural, az ember legszebb tulajdonságai: bátorság, erély, tudni vágy erősebben fejlődnek ki, de mások mint a gyöngédség, jellemerő, nemeslelkűség és megvesztegethetetlenség eltűnnek. Ez aztán azon korszak, melyben a tömeg agitációja, mely üres beszédekben, szenvedélyes és oktalan fecsegésekben nyilvánul, aranykorát éli; parlamenti botrányok, tollharczok, sőt polgárháborúk is keletkeznek, melyekben patakoként folyik az embervér. A socialis bomlás procesusát mindenekelőtt csak úgy állíthatjuk meg, ha a ma hamis apostolok által félrevezetett tömegekre saját egészséges szokásainkkal és bölcs életmódunkkal reformálóan hatunk, ez a beoltott méregnek legbiztosabb ellenmérge. De vizsgáljuk a modern luxust oly irányban, a mint az egyes népeknél jelentkeznek.

1. *Franciaország* hű példáját adja annak, hogy a demokratikus állam mily nagy hajlandóságot táplál a nyilvános luxus fejlesztése mezején. Habár ott már nincs udvar, mégis szükségét látják annak, hogy koronként a nép mulattatására felújítsák a régi látványosságot, alkotni oly udvart, mely évente legalább pár napig éljen. Nekünk, a kik mint a nemzetközi congressusok tagjai a francia köztársasági elnökök estélyein részt vettünk, bőven volt alkalmunk egy dúsgazdag udvar összes pompáival találkozhatnunk. A mai francziák nagy városai tanúsítják a colossális, nagy, értéktelen középületek emelésére vonatkozó hajlamot. Párisból az idegenek számára valóságos cosmopolita caravanseralyt varázsoltak, háromszáz év óta e csodás város öt világrész vendéglője. Csakhogy a multból tudjuk, hogy az

idegenek részére épített és berendezett luxusváros a házi gazdára nézve nagy veszedelmet rejt magában. Azon polgárok, kik dúsan rendelkeznek vagyonnal, minden nyomon luxusintézményekkel találkoznak s azokat gyakran túlságosan kiaknázzák, mert az alkalom a legrosszabb tanácsadó ellenben a tömeg, melynek nincs feleslege, igen drágán fizeti meg a szükséges dolgok árát, a restség és érzékiség által vakon kidobott aranyakkal pedig nem mindig oly iparágak gazdagodnak, melyek a nemzet becsületére válnak. Aztán különbséget kell tenni azon magánluxus közt, melyet a természetszerűen szaporodó nemzeti gazdagság táplál s azon luxus közt, mely a lázas speculáció és játék eredménye. (Szépen mondja Beaudrillart: «le mauvais luxe suit le jeu, l'agiotage, comme l'ombre s'attache au corps»). A mesterkelt ügyletek, a papírpénz bősége, a börzecsinyek, magok után vonták a fénylő életmód iránti hajlamot. S a mint az emberek inkább a látszatnak éltek, a házi berendezés is ennek felelt meg. Hatalmas és fényes előszobák és nagy ebédlőtermek mellett apró helyiségeket tartanak fenn, melyek alig képesek a gyermekeket befogadni. A gazdagok és a munkások igen jól megélnek, de aldozatul esett a középosztály, melynek nem lévén módja gyermekeit megfelelően ellátni, nem is nevel többé a természet törvénye szerint a hazának gyermekeket. És a toilette luxusa ma elérte tetőpontját. Ennek egyik oka az anyagi helyzet prosperitása és a gyors meggazdagodás, mely örületes pazarlást tesz lehetővé. A nők vak szeszélylyel költekeznek s keresik a legdrágább ruházatot. A kokettéria általános nemzeti tulajdonsággá lőn, s ez okozza a nagy luxus kiadásokat. Csak Marseillebe érkezett egy év alatt 75,000 kilogramm haj, ámde Franciaországban 130,000 kilogramm különböző színű hamis hajat gyártanak, melyek angol, amerikai, francia, orosz, magyar stb. menyecskék fejét díszítik. A mai francia egyébként sok oly üzletet tart fenn, mely csak a hiúságot, az érzékiséget, hitvány múltó élvezeteket elégíti ki. Az ételmezési csoportban a czukrárszok és pástétom sütők első helyen állanak, ezek feladata hizelegni a palotának és megölni az egészséget. A mai Franciaország évente felhasznál 70 millió frank értékű aranyat és ezüstöt, de csupán magán czélokra. Újabban Angolországban inkább aranyat

fogyasztanak, a gazdag népek tehát e téren a francziákat utánozzák. Mi is szeretjük azokat követni, csak hogy nálunk ilyen luxus üzéshez még hiányzik a megfelelő jövedelem, tehát egyelőre szűk térre kellene szorítani a pipereluxust.

2. Az *észak-amerikai Unio* népe, mely a gyalázatos new-yorki *Staats Zeitung* alapján ismer bennünket, azt hiszi rólunk, hogy ex asse forradalmárok vagyunk, ősi nemzeti multságunk, a «twenty-one» (huszonegy), népünk torzonborz, vad oláh typus, melynek hazája a «Wild Hungary» Madagaskarhoz és Congóhoz hasonlítható. Mi nem akarunk az amerikai néppel szemben igazságtalanok és elfogultak lenni, csak registráljuk mindazt, a mit az ő szelleme és jellege tekintetében Montesquieux és Tocqueville óta mindazon előkelő publicisták elmondottak, a kik személyes tapasztalataikra fektetik ítéletüket. Ujabban Rooseveltnél is meg erősíti mindazt, a mit itt elmondandók leszünk.

Az amerikai nép ugyanazon vérből származik, mint az angol, de lényeges különbség észlelhető a kettő közt a közszellem, közérzés, közerkölcsök és szokások tekintetében. Az amerikai nem is rokona az erény mezején az angolnak. A mai amerikai gyerekes ostobaságnak nézi a Bostonban 1624-ben hozott azon törvényt, mely a férfiak és nők öltözetét szabályozza, bűnös fényűzésnek ítélte a castorból készült kalapokat s megtiltotta az arany és ezüst öv viselését és a csipke-diszítést. Ezen patriarchális időnek, mely az ártatlanság, a nemzeti erények aranykora volt, örökre vége. Még a XIX-ik század elején is joggal írhatták önmagukról, hogy nincsenek az egész világon oly boldog házasságok, mint náluk, a hol a leányok egyedüli hozománya a női erény, női szépség és takarékoság vala. (Si un Américain veut être heureux, il faut, dit le proverbe, qu'il consulte la femme, que le ciel lui a donnée; les femmes unissent pour la plus part la propreté au bon ménage, l'intelligence à l'économie, írja Laboulaye). E dicső asszonyok azonban ép úgy, mint a bánatos Heine német asszonyai, már rég elhaltak. Ma magok az ostoba férjek távol tartják nejeiket a házi munkától s elkövetnek mindent, hogy a látszat luxusát a nők gyakorolhassák. Ezek a nők ma csak a divatnak élnek, a melynek feltétlenül alávetik magokat. Bernays amerikai író szerint, ha a divat rövid

haját követel, asszonyok és leányok az egész országban egyszerre rövidre vágatják hajukat, ha hosszú fürtös haj jön divatba, nyomban ily hajzatot vesznek, pedig ez, a mily utálatos, ép oly költséges viselet. Hasonlag aranykorát éli ott a hamis fogak gyártása és viselése. A gazdag nők régi római asszonyok módjára drágakövekben és drága gyöngyökben egész birtokokat raknak magokra, a kevésbbé módosakon segít e kincsek utánzata. Hogy pedig a költséges kedvtöltéseket annál könnyebben folytathassák, a francia asszonyok mintájára a terméketlenség mentő eszközéhez folyamodnak. Megszokva a henye életmódot s csak a toilette kérdés és az élvezetek érdekelvén őket, az anyaság szigorú kötelezettségei alól önként felmentik magokat. (*Habituées de plus en plus, à ne rien faire d'utile, à ne s'occuper que de toilette et de plaisir, il répugne aux femmes de se charger des austères devoirs de la maternité*, mondja Block). S miután a *Report of the bureau of Statistics of labour*, tehát hivatalos forrás szerint, a falusi élet megvetése és így tódulás a városokba uralkodó eszménynyé lön, a leányok az iparosnál alsóbb rendűnek vett földmivelő fiától elfordulnak; a csendes falusi étellel szakítanak, sokkal fényesebb és boldogabb jövőt várva a kereskedő vagy az iparos városi tűzhelyénél.

Az ipari élet hatalmas föllendülése folytán keletkezett gazdagodás lehetővé teszi a válogatott élvezeteket és a feltűnő szereplést. És az amerikai tud élni. New-Yorkban pár hónap előtt megjelent George Kibbe Turner tanulmánya, melynek már homlokán Huxley jóslata olvasható, a mely szerint a mai civilizatiót ép úgy meg fogják semmisíteni a bűn zsoldosai és az általános elszegényedés, mint a hogy a barbár törzsek eltiporták a kevésbbé művelt népeket. A minta fegyintézetek, javítóházak cselekvősége és a bőkezű jótékonyosság daczára a bűn árja lepi el az amerikai nagy városokat, s a nyers erőszak ősi állapota tér oda vissza. Különösen Chicago nyújt szomorú képet, a hol félelmetesen elhatalmasodtak azok a pénzügyi és politikai intézmények, melyek termelik a bűnösöket és megvédelmézik őket. Turner szerint Chicagóban a «*sale of dissipation*» az örömvásár, illetve élvhajhászat a legnagyobb ellensége a társadalomnak. A szórakozások legelterjedtebb

módja az alcohol élvezete, melyben a nőknek is nagy részök van. Egy amerikai előkelő nő ép annyit fogyaszt el szeszes italokból, mint húsz magyar asszony rendes körülmények közt. Jól ismerjük ezen claret, baurdeuxt, Chianti, Lacrima Christit fogyasztókat, a kik Irkuctól Nápolyig csak úgy nyelik a legerősebb borokat. Ezzel a szokással lépést tart a prostitúció, mely azon városnak egy év alatt 20 millió dollárt jövedelmezett. Aztán következik a játékszenvedély, melynek egy évi hozadékát csak Chicagóban 15 millió dollárra teszi Turner. A különben mindenütt csalást és sikkasztást, vagy könnyelmű költekezést előmozdító lóversenyek és az «úszó játéklarangok» is rombolják a közerkölcsöket. A korcsmák valóságos politikai tőzsdék, hol poharazás közben folyik a szavazatvásár. Ez az amerikai nagy városok képe. Aztán következnek a milliomosok tengeri kējutazásai, a midőn öt-hatszáz férfi és nő megunván New-York zajos életét, hogy az élvezetekkel túltömött gyomrukat és megbomlott idegeiket helyreállítsák, saját hajóikon eljutnak Alexandriáig. Ezen «csendes visszavonultságban» azonban sokkal többet költenek, mint a mennyibe luxuriosus különczködéseik otthon kerülnek. Egy ilyen úton néhány hét alatt milliókat költ el egy-egy társaság csak a hajón való élelemre. Aztán jönnek a kirándulások. Egy ily társaság 1907. évi április havában ékszerekre, mumiákra, képekre és szobrokra 36 millió koronát adott ki. Miután azonban a hajó pazar berendezése, a magokkal vitt könyvek s a szép vidékek a nőket nem elégitették ki, unalmukat elüzendők, szerencsejátékokhoz folyamodtak. (So sassen die Damen, mit Juwelen beladen und in kostbaren Toiletten, in den Kajüten und setzten in heisser Erregung tausende von Mark in den Wechselfällen des Spieles (bridge) um. *Olv. Hamburger Nachrichten* 1907 április 15-ki száma.) A régi egyszerű, jószívű és takarékos matronákból ime ily női szörnyetegek váltak. A protestáns papokat is elfogta a sportszellem, minek folytán egy püspökük élesen kikelt, különösen a fiatal papok ellen, kik a helyett, hogy lelkipásztorkodással foglalkoznának, ott vannak minden futtatáson s vígan fogadnak a bookmakereknél, részt vesznek a «football»-ban, kriketeznek és szenvedélyesen kártyáznak.

De megbomlottak is ott a közerkölcsök. Az általános

corruptió megmételtyezte a birói testületet is! Mindenki keresi a nagy érzéki élvezeteket, utánozza a gazdagokat, ezért vert gyökeret a köztisztviselők közt is a megvesztegetés sötét bűne. (Il est rare qu'aux États-Unis un homme politique échappe aux soupçons de concussion, le juge au reproches de venalité, mondja Baudrillart). A törvény és igazság uralmának egyetlen biztos organuma a birói kar — bizonytalan lévén a jövő, mert az új választás megbuktathatja — orosz módra, a birói becsület árán is gazdagodni kész, csak hogy biztosítsa az úri élet folytatását. Ámde ott sok pénzt kell meghódítani, hogy a gazdagok utánzása lehető legyen. A nagy városokban már annyira megszapodott bizonyos osztálynál a vagyon, hogy az az ember, kinek 500,000 koronánál kevesebb vagyona van, szegény emberek közé tartozik, az 1.000,000 és 500,000 korona közt mozgó egyének «well off» (jómódúak); ellenben független embernek azt veszik, a ki 5.000,000 korona vagyonnál többel bír; végül gazdagok a 200.000,000 koronánál többel bíró pénzemberek. A ki tehát Amerikában szegény ember, nálunk már gazdagnak, de a mi még vigasztalóbb, függetlennek vétetik. Hitvány társadalom az, melyben oly nehéz becsületesnek és boldognak lenni; hova tünt el ott az önuralom, a szerénység, a lemondás dicső erénye! Hány jeles svajczi anyától hallottam már azt a kijelentést: «mi a mi bérczeink közt boldogak vagyunk, mert megelégszünk azzal, a mink van.» Egyébként a «nemzeti dölyf» jogosulatlan az amerikaiaknál az estetica mezején is, hiszen művészi alkotásaikra maga a nagy Jefferson mondta: «az építészet és szobrászat Istene elátkozta ezt a földet.» Nem látunk regenerációt abban, hogy a világ legdicsőbb kincseiért, melyeket köz- és magánmuzeumaikban összehalmoznak, milliárdokat költenek el. Ime a «vad nemzet» fia kénytelen az itt vázolt leverő igazságokkal visszautasítani az amerikai elbizakodottságot és rosszakaratot, melyet a világtörténet megvetéssel fog sujtani.

3. Az *angolok* hajlama nem gazdagságuk fitogtatása, de annak élvezete felé irányul. Nekik saját magok számára teremtett, de reális luxusuk van. Ezüstnemű készletöket nézve, az nemcsak művészi szépsége, de rengeteg sokasága által is feltűnik. Az ezüstneműekben való gazdagságuk ellen nem

emelhető kifogás, mert nemcsak kényelmes szokásnak, de a tisztaság követelményeinek is megfelel, azonkívül még értékes családi vagyont képez. Közmondásos az angol tisztaság, mely minden házieszköze kiterjed és nemcsak a gazdag gentleman fényes palotájában, de a szegény ember konyhájában is honos. A mi rutén és oláh parasztunk családi piszokban él, a konyha füstje átjárva szegényes hajlékát, beszenyenez mindent; az angol paraszt disznóját tisztábban gondozzák, mint az oláh parasztok gyermekeiket. Nálunk télen leszögezik a papok is az ablakokat, melyeken állandóan ott marad a légyköpés, por és füst nyoma; ellenben a legutolsó angol ember falusi konyhája minden alkatrészében fénylik a tisztaságtól. Aztán nagy összegeket fordítanak az angol családok előkelő könyvekre, folyóiratokra és a napisajtó termékeire, melyek inkább tanulságosak, mint sem mulattatók, Ellenben a mi közönségünk még távol áll a komoly tanulmányok olvasásától, egyik oka ennek a napi sajtó, mely csekély kivétellel nagyobb súlyt fektet a frivol izlésre, mint mély tárgyakra. Az angol hölgyek «British women Review» folyóirata nagy tárháza a tudományos becsü dolgozatoknak, melyek időnkben különösen a szociális kérdések körül mozognak. Ez irányt nálunk is kellene valahára követni. És mondhatjuk Taine-nél «il est honteux qu'une intelligence humaine puisse digérer une telle pâture. Mieux vaut avoir une robe mal faite, qu'une tête vide.» Nálunk a férfiak 80%-a kerüli a könyvet, mely pedip regenerál, gazdag táplálékot nyújt a léleknek és új világnézet felé viszi az embert.

Az ünnepélyes fogadtatásokat az angolok is nagyon szeretik, melyeken mérhetetlen pompát és gazdagságot fejtenek ki. A magánluxus mezején, fényes, művészi kivitelű ékszerek nagy szereppel bírnak, de e költséges szenvedélyt csakis a jövedelem feleslegéből elégítik ki. De az előkelő hölgyek a ruhadivatnak is sokat áldoznak. Nemrég egy előkelő londoni ujság kiszámította, mennyibe kerül egy fiatal leánynak a társaságba való bevezetése. A szállítók maguk adták a számítás adatait. Az udvarnál való bemutatkozásra ruha, átlagos ára 1500—2000 korona, szükséges legalább hat esteli ruha egyenkint 300—400 korona, három ruha Aszkottal, egyenkint 400—500 korona. Négy séta costume, egyenkint 200—300 korona, és oly áru négy utcza ruha.

A színházba legalább két köpenyeg kell 400—500 koronáért, aztán jönnek a lovagló ruhák, tizenkét napernyő 100 korona átlagos árral. Aztán jön legalább ötven pár keztyű, párja 60—70 korona, tizenkét kalap. A fehérnemű 2500 korona, cipő 1400 korona értéket képvisel, úgy, hogy mire a leány a társaságban először megjelenik, 30,000 koronát vesz igénybe. Ebben az összeállításban csak a londoni, téli idényre szükséges holmik ára foglaltatik, csak aztán jön még a nyári és az őszi divat tömege; tehát a borraivalókkal együtt az első év belekerül, az ellátást nem számítva, 40—50,000 koronába.

Szége az angol nemzetnek a mértéktelen ivás, melyre évenként átlag másfél milliárd koronát áldoznak. És e bűn a nők körében is pusztít, úgy hogy ma csupán alkoholikus nők befogadására, harmincz sanatórium már elégtelen. E mellé csatlakozik a gazdagok végtelen gurma-dériája. Ez év márczius havában az «Albert Hall»-ban rendezett banquetthez 600 font epret rendeltek, mely kereslet valóságos mániává fajult, úgy hogy a londoni inycenzek pár hét múlva 14 koronát fizettek fél kilogramm eperért. Nem csoda tehát, ha a *Hamburger Nachrichten* ekkép gúnyolódott: «die Londoner Feinschmecker müssen hungern, weil die riesenhaften Banquette alle Erdbeeren verschlungen haben.» (1907 ápril 23-iki szám). Anglesey márké esete, kinél 1904 augusztus havában végrehajtást eszközöltek, érdekes adatokat tár fel a toilette-bőségre nézve. Találtak nála: 227 teljes salonöltözetet, 362 mellényt, 100 felöltőt, 152 pár cipőt, 150 hálókabátot, 453 nyakkendőt, 278 pár keztyűt stb. Ez azonban kivételes jelenség, szabály az, hogy az angolok luxusa szolid, ők kerülnek a frivol és improduktív kiadásokat. (Le luxe anglais recherche surtout la durée et les qualités excellentes des choses dont il jouit encore plus qu'il n'aime à s'en parer. En Angleterre le travail des villes aliment la vie de château, írja Baudrillart.)

4. *Magyarországot* illetőleg azokon kívül, melyeket fönnebb már több helyen előadtam, még a következő észre-vételekre fogok szoritkozni. Nálunk, mint más modern államban, az életmód változatosságára, annak széppé és díszessé emelésére s a kellemes otthon megalkotására vonat-

kozó törekvés és ízlés hasonlóan elöttebbben áll. A mai gazdasági viszonyok olyanok, hogy a lakás, annak berendezése és díszítése a művelt ember egyik lényeges gondját képezi, vagyis állandóság jellegével bíró anyagi helyzetet teremtenek, mely edesebbé varázsolja az életet. A modern luxus az élvezetek tökélt (butorok, ékszerok, gyűjtemények) gyarapítja. S ha aristokratáinkat nézzük, azoknak sokkal kedvezőbb a helyzetök most, mint azelőtt volt, a midőn a széles körű politikai és társadalmi előjogok, a nagy ingatlan vagyon s a vele járó tekintély, a durva jellegű fényűzés és szemkápráztató pompa kifejtése daczára nem élvezték a mai jólétet, kényelmet, nyugalmat s azon előnyöket, melyeket a mai közforgalmi és közbiztonsági viszonyok biztosítanak, habár ez osztály jogi túlsúlya és közszereplése lényegesen hátrányára változott. A régi fegyveresek, darabontok helyére borotvált állú inasok léptek, kik kard és puska helyett kefért és tisztító pálczát forgatnak. A sziklavarak csekély kivétellel rombadőltek s velök eltűnt a fejlődési pompa is, ma már üresek a fegyvertárak. Csak a középkorban összegyűjtött valódi kincsek, fegyverzetek, történeti nevezetességű öltönyök, arany és ezüst kupák és serlegek, nehéz arany és ezüst evőeszközök, drágakövekkel ékített bútorok, a régi fény és hatalom hirnökei, hirdetik az elmúlt, de többé soha vissza nem térő uralmat és osztályszereplést.

A zordon régi kastélyok, melyek ma már csak a költőt és az archeológust érdeklik, szégyenkezve néznek a mai Budapestre, mely hatalmas körutaival, fényes világításával, ragyogó palotáival és szobraival, végtelen közlekedési eszközeivel s örökké mozgó népével a nagy magyar nemzet egységének, hatalmának, civilisációjának és jövőjének büszkesége.

Hogy azonban fajunk jövőjét helyes úton szolgálhasuk, sok minden, részben a multból ránk hárult visszassággal szakítani kell. Egészen új betegségünk a már a régi római társadalomban dúlt «ambitió», melyet ma ideges nyugtalanásnak nevezünk. A nyugtalanás ördöge dúl az összes társadalmi osztályokban. Speciális nyavalyája azonban a közép- és az alsóbb néposztályoknak. Nyugtalanító kifejezést nyer e ragály a néposzzejöveleteknél, midőn a

szebb jövő hirdetői izgatják a tudatlan népet, az állammal szemben állanak saját közegei, követelve különös előnyöket, a sajtó egy része pedig, hogy olvasói számát megszorítsa, támogatja az izgatás szellemét, a család körében s összes nyilvános helyeken uralkodó tárgy a panasz, a helyzet tűrhetlensége, mindenki más tényezőre tolja a gyakran látszólagos baj szerzőségét. S a mai szellem oda irányul, hogy a család tagjai magasabb társadalmi fokra emelkedjenek, a gyermeknek nem szabad azon társadalmi osztályban meghalnia, hol született. A mosónő, házmesterné leánya színesnő, tanítónő, hivatalnok akar lenni. Így aztán a «végzett candidátusok» száma légiókra emelkedett, s az [állás nélkül maradottak szaporítják a művelt proletáriátust, mely rákfenéje a társadalomnak. (E nyavalya azonban egész Európában meghonosodott, a németeket illetőleg March ezt írja: «das angespannte Stieren und Gieren nach Geld, Titeln, Orden, äusseren Ehren war wohl [noch [in keiner Zeit so allgemein verbreitet, und leider ist das Rennpferd — Ideal des Andern — Überhohlen-Müssens bei uns Deutschen noch schlimmer in Aufnahme gekommen, als bei andern alten Kulturvölkern. Der heutige Deutsche lebt sein Leben nicht gleich, sondern schiebt es für später auf.» Otto March).

A nyomor, sértett öntudat és hiúság, durva irigység és gyűlölet elvezeti az embereket a bűn útjára, honnét «már nincs visszatérés». Bizonyítja ezt a személy ellen irányuló büncselekmények folytonos szaporodása. Az erkölcsi eldurvulást egész Európában összes börtönügyi congresszusainkon registráljuk.

Az utazás a vasutak korszakát megelőző időben rendkívüli nehézségekkel járt, a járhatlan utak s a mindenütt felbukkanó rablók elvették a gazdagok kedvét a helyváltoztatástól. A szükséges utazás az volt, mely Pozsonyba, vagy a felföldre vezetett, Bécsbe ritkán utaztak embereink. Becskelázy, Borsodmegye jegyzője 1670 végén hivatalos ügyekben a császári székvárosba küldetvén ki, utiköltségül ötven forintot kapott. Csakhogy akkor negyed magával Bécsben egy ebédért nyolcz garast fizetett, ma annyit kap a pinczér borraivalónak. Pozsonyban öt vacsoráért, egy ebédért s szállásért, a hiteles számla szerint nevezett utazónk egy német

forintot s öt garast fizetett. Vendéglőink igen silányak voltak, a vendégek szalmán aludtak. Wesselényi nádoron többször megesett, hogy éjjelen valami rozzant csürbe vagy pajtába szorult. Napjainkban azonban még mindig a legtöbb gazdag ember külföldre viszi a haza pénzét. E szokással valahára szakítani kellene, a mi azért megy nehezen, mert nincs nemzeti udvarunk, mely jó példával járna elől, mint azt a román udvar teszi. S míg nálunk a gazdagok lenézik fürdőinket, azok nem is emelkedhetnek. Valóságos honárulás a sok milliónak a külföldön való elköltése. Ha többet áldoznánk hazai vállalatokra, többet élnénk a néppel, ez is több bizalmat tanusítana irántunk. A középosztály fiai dobják sutba ezentúl az értéktelen hiúságot és a gyáva utánczást, keressenek nyári menhelyet a mi üdítő és gyönyörű virányainkon.

És azután milyen áron folyik nálunk az utazás. Megmondaná a kereskedelemügyi minisztérium, melyet a «szabadjegyesek» tömege folyton ostromol. E tömeget nem kell bebocsátani a kapun, mert kéjenczeknek nincs igényök a haza pénzén utazhatni. Aztán a vasuti igazgatás se legyen oly bőkezű a salonkocsik berendezésével és felhasználásával, mert most maga az igazgatás táplálja a nagyzás és a feltünési viszketeg hóbortját, mely oly régi bűne társadalmunknak. Míg a gazdag német gyáros vagy földbirtokos családjával együtt a harmadik — kemény padú — osztályon utazik, nálunk a községi jegyző, kerületi állatorvos, uradalmi főkertész, végrehajtó felesége szegyenkeznek a vasut harmadosztályú kocsiját elfoglalni. Pedig a hóbort, nagyzás és üres úrhatnámság kora lejárt, most már józan számításnak, szerénységnek és lemondásnak kell azokat pótolni, ellen esetben állandó rovás az eladósodás szomorú processusa. Az amerikai, orosz, lengyel és francia gavallérokat nyomban mi követjük a játékszenvedély mezején. Míg a XVIII-ik században is elég egyhangú és anyagias életet éltek főuraink, kiknek fiaiban élénkebb szellemi szükségleteket egyáltalában nem fejlesztettek; megfordultak reggeli és délelti prédikáczió, megtartottak minden ünnepet, böjtöket, utazgattak jószágaikon, felkeresték szomszédaikat, jártak keresztelők, lakodalmakra, temetésekre; fogadtak vendégeket, a mikor aztán nagyokat ettek és még nagyobbakat

ittak, táncoltak és kártyáztak. Az úri osztály szórakozásai közt szerepeltek a kocka, kugli, ostábla és a kártyajátékok; melyekben a hölgyek is nagy szenvedélylyel vettek részt. A kártyázás Németországból került hozzánk és Bécs nyomtatta számunkra a sok ferbli kártyát. A ferbli három egymást követő napokon keresztül folyt, egy óra pihenő megújította az új harcához az erőket. Ha azonban a régi időkben, mikor még a mai szórakozásokról szó sem lehetett, mikor csodaszamba ment a könyv és a napisajtó még mély álmát aludta: ha akkor kártyáztak az emberek, e szórakozást az unalmas, egyhangú életviszonyok némileg igazollhatták. De hogy ezen veszedelmes szenvedély még ma is honos, sőt fokozott mértékben feldúlja a család jólétét, szigorúan elítélendő s a preventiv intézkedések végrehajtása, a mily szükséges, ép oly jogosult. Mi valóságos kártyázó nép vagyunk, s e szenvedélylyel együtt jár az iszákosság és a pazarlás. Nálunk minden társadalmi osztályú ember, foglalkozásra és vagyonra, műveltségre tekintet nélkül áldoz e fekete szenvedélynek, mely megöli az egészséget, és biztos útja a nyomornak. Mégis az apró, füstös falusi casinótól kezdve a legelőkelőbb clubhelyiségekig befészkelte magát e nemzeti bűn, mely hogy soha meg ne szünhessen élni, maga az állam is állandóan táplálja végzetes intézményeivel. Ezek pedig: az osztállysorsjáték, lóversenyek, a tőzsdei üzérkedés, melyeket csak az állam temethet el. A tanuló dióval kezdi a játékot, s ha felnőtt, eljuttassa uradalmait. Miután tehát e bűn a társadalom véérébe ment át, a rendőri preventió és a büntető bíró szigora mellé csatlakozzék maga a társadalom az irtás mezején. Ily irányban megnyilatkoznak újabban a törvényhatóságok is. Így Nagyvárad város az összes törvényhatóságokhoz intézett körlevelében ezeket írja: «a magyar társadalom a hirtelen meggazdagodás vágyától ösztönöztetve, az erkölcsös alapról mindinkább letér, a mihez bőséges segítő társnak szegődik maga az állam. A legveszedelmesebb hazard kártyajátékokat mindenütt multság örve alatt üzik mindazok, kik a mai társadalmi élet felfogása szerint culturéletet élnek. A társadalmi osztályok minden rétegében a féktelen játékszenvedély lesz úrrá, és igen gyakran vagyontól, becsületétől fosztja meg a polgárokat.» Magának a társada-

lomnak kell tehát disqualifikálnia azon embert, ki szerencsejátékot űz. A hölgyek utasítsák ki a játékosokat salonjaikból. De előkelő egyleteink is járjanak jó példával előre, meg ne tűrjék továbbra is, hogy helyiségeiket a közönség veszélyes játékbarlangoknak tartsa.

De a mértéktelen ivás is régi bűne a magyarnak. Semmiféle társas összejövetel, még ha a legszomorúbb alkalmából történt, nem eshetett meg hatalmas lakomák, végtelen evések és még végtelenebb ivások nélkül. Férfiak, nők, sőt gyermekek a magas társadalmi osztályokban is, kegyetlenül ittak a lefolyt századokban s már két század előtt a komoly és józan honfiak féltették a nemzet jövőjét e büntől, melynek «korhelykedés» nevet adtak. Az akkori pap, író és orvos intő szavát ép úgy kigúnyolták, mint legutóbb a Bácskában tették, kinevetve az antialcoholista apostolnak nemes fáradozását. Nem is akarjuk mi népünket csakis vízivó fajjára nevelni, helyesen mondta a költő, hogy «okkal-móddal meg nem árthat a szeszi». A jó magyar bor arra való, hogy népünk kedélyét ápolja, a mi mást jelent a közönséges iszákoskodásnál. Az alcoholelles mozgalom sohasem lesz képes a víz uralmát a bor felett megteremteni, de nincs is ily vívmányra szükségünk, mert a mértékletes ivás nem okoz degenerációt. A teljes megtartózkodás elve csakis az ifjúság körében hajtandó végre. Ellenben a felnőttek számára vissza kell hódítani a filoxéra által elpusztított összes szőlőterületeket, így aztán eltemethető lesz a krumplipálinkaivás szokása.

A *dohányzást illetőleg* követtük a törökök példáját, kik e mezőn mestereink voltak. A dohány ma az ország gazdasági jövedelmeinek egyik legdúsabb forrása, azonban csak Buda visszafoglalása után kezdték meg nálunk a dohány nagyban való termelését, s mint nemzetközi kiviteli czikk csupán az angol-amerikai szabadságharcz óta játszik kiváló szerepet. Ez időben a dohányjövedék az államnak hatvan millió koronát tisztán hoz évenként. Azonban már a török időkben is termeltek nálunk dohányt, s már akkor a dohányzás és burnótozás nemzeti szokás lett, mely ellen hasztalanul küzdött az állam. A dohányzás keletről hatolt át hozzánk s a török pasák már a XVI-ik században ajándékoztak egy-egy pipát főurainknak. A XVII. században már

óriási mérvet öltött a dohányzás s akkor keletkezett a közmondás: «nagy pipájú, kevés dohányú.» A katonák szájából soha sem fogyott ki a dohány, panasztak 1671-ben a századok. Az urak körében mértéktelenül élvezték a dohányt és nagy súlyt vetettek a díszes dohányzacskókra, értékes pipákra és pipaszárakra. Noha 1683-ban a «káros és veszélyes» növény termesztését az illető földbirtok lefoglalásának és elvesztésének terhe alatt megtiltották, a dohánytermelésnek és a dohányzásnak nem lehetett többé gátat emelni! Ma pedig a hazai dohány nem is elégíti ki a gourmánokat, a kik sutba tették a régi «gondúzópipát», s milliókat költenek el havanna szivarokra és egyiptomi cigarettákra, melyeket magyar dohánynyal töltenek meg. A füstölés csendesen, de annál nagyobb tért hódít a magyar «szépnem»-nél is, azonban a spanyol, orosz, angol és francia hölgyek körében régóta meghonosodott már a cigarettázás, sőt szivarozás szokása. Az orosz gazdag hölgyek igen sokat költenek szivarokra. (Die Fürstin Mellin raucht die besten Regalias in Russland, das Stück nicht unter 12 Mark, die Fürstin Dimitri Woronzow die stärksten Havannas, das Stück zu 18 Mark, írja Bode.)

De maradjunk még kissé a magyar nőknél. A mi nőink századokon át nem léptek ki a családi élet elzárt köréből, ehát nyilvános szereplések még csak a jövőnek hagyatott fenn. Még a XVI-ik században az asszony csupán családanya, gyermekeinek nevelője, a belső és gyakran külső gazdaság vezetője volt. Társadalmi kérdésekkel, irodalommal, politikával egyáltalában nem törődött. De már a XVII-ik században megszületett a feminizmus első szála. ekkor már tetterős, a közügyek iránt érdeklődő, a férfiak cselekvőségét mozgó és irányító nőkkel találkozunk. És pedig nem egyes kiváló nőkről van itt szó, de az előkelőbb családok sok asszonya erős szellemi életet él már, úgy hogy az 1670-iki nagy országos mozgalom női patronátus alatt létesült. Franjepán Kata, Zrinyi Péterné szerzői azon gondolatnak, hogy a hazai mozgalmat nemzetközivé kell tenni; Széchy Mária, Wesselényi Ferenczné, Lónyai Anna a hadi sikereket előmozdították. Zrinyi Ilona örökké zöldellő katonai borostyánnal övezte homlokát. Erdélyben Bornemissza Anna volt a tulajdonképeni uralkodó. Ezek mellé sorakozott a kevésbé

előkelő, de annál szívósabb és kis körben a haza ügyét híven képviselő hölgyek egész légiója. A magyar szerencsétlen helyzeténél fogva politizáló faj lévén, még a paraszt-asszonyok is pattogtak a falubeli esküdtek gyűlésein. S ezért egy régi verselő minden országos és családi baj kútfejét abban látta: «hogy az asszony ült az úr helyére; övé a hatalom s férjét hajtotta pendelyes ingébe.» Uri családok leányai mindig otthon nevelkedtek, az udvari vagy a falusi pap tanították őket írásra és olvasásra, a vallás tan elemeire s kis énekekre. A kisasszony foglalkozása kézimunka, szövés-fonás, himzés, főzés, lovaglás, halászás és úszás. Katonai környezetben élven, a bátorság, erély és elszántság hamar tulajdonaivá lettek. Ma ellenben a szórakozás legfőbb eszköze a vendégek fogadása, vizitelés, zongorázás, üres levelezés, vagyis igazi időrablás. A mai szokásokat ekkép vázolja Bode: «Kaum ist das Glück des Verlobnisses erreicht, so wird es durch hunderte von Karten der Mitwelt verkündet, und nun gibts ein ewiges Hetzen und Jagen, vierzig-fünzig Besuche an einem Vormittag und tausende von oft wiederholten Phrasen. Dann folgen Conferenzen mit Mode-, Putz-, Wäsche- und Möbelgeschäften, Brautdiners, Soupées, Bälle, Reisen zu den nächsten Verwandten, Erwiederung der Hunderte von Gratulationsbesuchen; oder man macht aus der Erwiederung überhaupt eine Komödie und schickt einen leeren Wagen mit Lohn-dienern und Karten! Wenn dann die Hochzeit herankommt, dann sinken sich wie halbtote Menschen in die Arme mit dem Seufzer: «Gott sei Dank, dass die Verlobungszeit überstanden ist!») S míg ma a leányok 25%-a egyáltalán nem megy férjhez, vagy csak 24—30 évek közt, azelőtt nálunk igen korai házasságokat kötöttek, mert a menyasszony nem állapította meg előre a születendő gyermekek számát. Azelőtt minden leány megtalálta párját mert katonai cautiók, blasirt agglegények és súlyos gazdasági akadályok nem állottak a házasságkötések útjába. Ez egyszersmind oka annak, hogy mostani leányaink kénytelenek életpálya után nézni, máskép önállósághoz nem juthatnának, ellenkezőleg állandóan a szülők segélyére szorulnának.

Asszonyaink mindig kedvelték a toilette fényét. És írta a verselő: «templomba mennek asszonyok és pántlikás

násfákkal, idegen fölczifrált pénzen vett hajókkal, pokolban varratott csúfos gallérokkal». Már akkor használtak vendég-hajat, melyből ma sok métermázsa jön be a külföldről, aztán különféle kendőző, szépítő, festőszer szintén általános elterjedt s minden úrasszonynak volt «patikaládája». Ha társaság jött össze, evés, ivás, beszélgetés, táncz, sőt kártya közt folyt el az idő. A várasszonyok társnőikkel együtt megszokták az erős borivást, rátanították arra őket korhely férjeik. A közép- és alsó osztályokban valóságos ellenszenv uralkodott az iskola iránt, a nemes kisasszonyok alig tudtak írni és olvasni, a felső-magyarországi megyékben pedig a nemes hölgyek tótul, rosszul németül és még rosszabbul latinul beszéltek. Nem csoda tehát, ha ily «házi állatok» a legújabb időig nem írtak semmit a férfiak durva, gyakran erkölcstelen szokásairól. Egyébként hivatalos adatokból tudjuk, hogy «előkelő nemes úrnők és kisasszonyok összeadták magokat mindenféle jobbággal, béressel, szolgálival, katonával, a ki épen közelökbe került vagy életútjukba botlott», mondja Acsády. Minthogy pedig az erőszak bármely pillanatban beszennyezhetette a földműves nők erényét, e korban már általános lett a paráznaság. (Szathmár-megye 1677-ben kimondta, hogy «a paráznaság igen eláradott a nemzetben».) Habár a vadházasságban élő nőt hóhérral megverették, azután orrát levágták, mégis burjánzott a fekély, mely a mai társadalomban már pirulás nélkül való védelemben részesül. Időnkben a «Lolók» és «Totók»-ból kikerült rossz gazdasszonyok számát a középosztály körében legalább 40%-ra tehetjük, sokkal nagyobb luxust űznek, mint a lefolyt századokban, a szobalány már úgy akar öltözködni, mint úrnője, a csekély pénzü ipari munkás neje már mint polgárasszony akar fellépni. Így aztán túlságos igényök miatt leányaik el vannak kárhoztatva a házasság nélküli sivár életre, ha pedig férjhez mentek, túlságos követelésekkel elkészerítik férjeik életét. Kis városaink polgárnői vetélkednek a külsőségek luxusának kifejtésében, a kereskedő, orvos, ügyvéd és a hivatalnok neje túlságosan költekezik, a helyett hogy az asszonyok a házimunka egy részét elvégeznék, naponta órákon át kezeik bőrét és körmeit gondozzák, mely kezek tetszhetnek ugyan a festőnek és a házibarátnak: de végzetesek a

család fentartására nézve. A helyett hogy személyesen elintéznék — a nálok tízszerre gazdagabb német asszonyok módjára — a szükséges piaczi vételeket, férjeik jövedelmét lelketlen cselédekre bizzák, kik saját zsebököt gazdagítván, az ablakon át kirepül a család jóléte. (Olv. Leroy-Beaulieu. *Traité d'Économie politique*. IV. k. J. J. Rousseau. *N. Héloïse*. IV. J. B. Say. *Cours pratiques*. Birkbeck. *Notes on America*. M. E. Laboulaye. *Mélanges de moral, d'économie et de politique*. Montesquieux. *Esprit des lois*. Baudrillart, id. m. IV. k. W. Bode. *Über den Luxus*. Csánki. I. *Mátyás udvara*. Nagyiványi Fekete Gyula. *Az elnéptelenedés*. Charles Gide. *Principes d'Économie politique*. Acsády. *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Feszler. *Geschichte von Ungarn*. Magyar statisztikai évkönyv. 1897. Wilhelm Roscher. *National économie*. Tocqueville. *La démocratie en Amérique*.)

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

A TÖBBSZÖRÖS VÁLASZTÓI JOG.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

A tudomány a fennebbiek szerint nem konstruálhatja meg a többes választójog olyan alakját, mely elvi szempontból megtámadhatatlan, a gyakorlatban az államnak és tagjainak érdekeit egyaránt kielégítő lenne. Határozott számokkal kell dolgoznia a törvényhozónak és az élet nem nyújt ilyen számokat. A korévekben nincs olyan biztos határvonal, a mely egy kevésbé érett réteget a tapasztalatban előhaladottabb korcsoporttól elválasszon. A pótszavazatok odaitélésénél a vagyon fokozatai sem érvényesíthetők kielégítő módon, különösen tartózkodni kell a jogosulatlanul túl magas cenzus korszerűtlen intézményével egyenlő hatású szavazatfokozástól. «A többszörös szavazat ugyan elvileg értelmi alapokra fektetik, de gyakorlati alakjában az adó után igazodik; mert az egyesek értelmi, erkölcsi súlyának ily fokozatos megmérése a lehetetlenséggel határos» (Concha). A kombinált belga rendszernél is az értelmi tehetség előnyösítése — a három szavazat daczára — jóval csekélyebb befolyást gyakorol a választási eredményekre, mint a vagyonosak többes szava. Pl. az 1902-i belga választásoknál a 811,024 pótszavazat megoszlása a következő volt:

öt frank adót fizető családtyák	— — — —	384,090
birtokosok	— — — —	336,756
•capacitaire•-ek $45,089 \times 2$	— — — —	90,178

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 378. számában.

Láthatjuk, hogy a többes szavazatok adta politikai hatalomnak még nyolczadrészét sem élvezi az értelmiség. A többes szavazatjog közvetlen vagy közvetett reális eredménye legtöbbször csak a nagyobb vagyon, vagy jövedelem kiváltságolása.

Néhány kategóriánál többet semmiféle alapon sem lehet fölállítani. A plurális választójog az emberi értéknek végtelenül sok tényezőből összealakult individualitásait néhány merev osztályba csoportosítja. Mérővesszőnk szűk-körű, alacsony maximum által határolt, mert az alkotmánypolitika technikájának tökéletlensége miatt már eleve le kell mondanunk arról, hogy az egyesek értelmi és hazafisági különbségeinek csak közelítőleg is megfelelően több száz fokú szavazó-létrát rendezzünk be.

Azt sem lehet pontosan meghatározni, hogy mik azok a közelebbi kvalitások, a melyekre az állam elsősorban támaszkodjék. Ha következetesen keresztül akarjuk vinni azt az elvet, hogy a nemzetszervezet minden atomja a maga fajsúlya szerint járuljon az állami akarat létrehozásához és ez a súly a törvényben meghatározva, pontos számokban ki legyen fejezve, akkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy egy bizonyos állami akarat szempontjából más-más egyének szava, más-más tulajdonságok ereje súlyosabb. Vajjon a vagyon szerint kiválóbb egyének érdekeltségük, vagy jártasságuk alapján még oly kérdésekben is két- vagy háromszoros szavazattal birjanak-e, midőn a közműveltség vagy a vallás kérdései fölött dönt a választóközönség? Gúnyosan felelik a pluralitás ellenzői, hogy a többes választójog elvhű végrehajtása csak úgy képzelhető, hogy minden kérdést külön választójog alapján egybegyült külön parlament döntsön el s pl. a véderőtörvény tárgyalását oly gyülekezet végezze, melynél a szolgálatképtelenek ki legyenek zárva a választásból, a tartalékosok egy, a sorkatonák három szóval birjanak. Vagy a költségvetés lótenyésztési tételénél a kettős fogat tulajdonosa kettőzött érdekeltége alapján kétannyi szavazattal birjon, mint az egyfogatúé. (Ein Attentat auf das gleiche Recht. Wien.)

De az érdekeltég illetén alapul vétele lehetetlenség. Minden állami ügy egyenlően érdekli az összes államtagekat, nemcsak a családatyákat, nemcsak a házbirtokosokat,

nemcsak a diplomásokat, mert minden polgár és valamennyi nemzedék egy politikai testté forradt össze.

Az érdek nagysága szerint való szervezése a többes választójognak képtelenség és a nemzetszemély lelki egységének tagadása. Mint a közfunctióra való alkalmasság mérővesszője pedig a plurális szavazat nem bír megküzdeni a való élet nehézségeivel. *Jellinek* heidelbergi egyetemi tanár szerint: «Selbst wenn wir imstande wären alle sozialen Kräfte in ihrem Zusammenwirken und ihrem gegenseitigen Stärkeverhältnis zu erkennen, so würden wir doch unvermögend sein solcher Erkenntniss durch Zuteilung von Mehrstimmen an bestimmte Wählergruppen entsprechenden Ausdruck zu verleihen, weil ein so unvollkommenes, seiner Natur nach auf äusserliche Merkmale gegründetes Instrument, wie es das Wahlrecht ist, *niemals soziale Intensitäten zum sicheren Ausdruck bringen kann.* (Das Pluralwahlrecht Vortrag in Dresden 18. März 1903.)

«A többes választójog konkrét keresztülvitelében csak önkényes lehet.»*) Ezzel az a veszély van kapcsolatban, hogy a választójog rendszere kivetkőzik eredeti természetéből és nem arra fog szolgálni, hogy az egyesek, a társadalom érülete kitudassék, hanem hogy az állami élet szervezett hatalmai: a kormány, az uralkodó pártok a maguk véleményét a nép meggyőződésének tüntetve fel, kétségtelen államakarattá emeljék. A választás mechanikus eszközzé válik, a melynek előre meghatározott célja van s helyességének nem az lesz az ismertető jele, hogy kifejezi-e a népakaratot, hanem hogy beválik-e bizonyos párt- vagy osztályérdekek biztosítására.

Nincs tehát olyan alakja a többes választójognak, a mely teljesen észszerű alapokra fektetve, az önkényszerűségét kizárná. Nagy theoretikusának, *Kunecz Ignác*znak elvei nem vihetők át a reális életbe. Hiába támogatta olyan mélyreható állambölcseleti érvekkel a plurális szavazatot, mint *Rousseau* az általános választójogot, *Constant* a cenzusosat vagy *Gneist* a porosz Dreiklassen-Wahlssystemet. *Jellinek* szerint is, ha a polgárok egyenlőtlen súlya szolgál alapul egyenlőtlen politikai jogosítottságuknak, akkor ez elv,

---

*) Concha: Politika 458. o.

rationálisan végrehajtva, maga után vonná maguk a képviselők szavazatának különböző súlyát és minden határozó testület tagjainak kor, családi állapot, vagyon és képzettség szerint különjogú fokozatokba osztását. Ez pedig az egész újabbkori fejlődés irányzatával és mai jogérzetünkkel ellentétben áll.

A többszörös választójogi rendszerek végtelen halmazata látott és lát a legtöbb európai nemzet irodalmában napvilágot. Nagy részük a többes választójog elképzelhető alapelemeinek újabb és újabb egyéni izlés szerinti kombinációját jelenti és túlnyomó mértékben napi politikai érdekek kielégítésére céloz. Nem is képzelhető plurális szavazatrendszer, a melynél közérthető, elvi¹ megokolásra hivatkozni és a mesterkélettségnek és politikai mellékcélok követésének gyanujától könnyen tisztázódni lehetne. A «suffrage universel» világos alap gondolata az értelemre jóval nagyobb vonzó erőt gyakorol. Németországban és Belgiumban főleg az a cél lebeg a javaslatgyártók szemei előtt, hogy ügyesen összealkotott választási rendszerrel sikerülni fog a szociálista pártokat a parlamentből kizárni, vagy számerejüket a minimumra csökkenteni. Egyik író például elhatározza, hogy az ipari munkásság a képviselőházi ülések legfeljebb egyharmadára tarthat számot. Egy másik saját pártjának többségét kívánja biztosítani, mert ez eredmény az államcél irányában van. A választási törvényhozás e felfogásban oly matematikai műveletté válik, a melynél csak a végeredmény biztos, minden egyéb tetszés szerinti.

De az észszerű választójog feladata nem lehet bizonyos politikai pártoknak kedvezni, vagy őket üldözni. A pártatlan politikai tudomány csak olyan választójogot helyeselhet, a mely az egész népet híven tükrözi vissza és nem törli el annak egyetlen lényeges vonását sem. És ha a gyakorlat embereire kellemetlenek a következtetései, az elől a gyakorlati tény elől elzárkozhatnak-e, hogy az államrend gyökeres felforgatására törő pártokat a parlamentből való kizárás nem gyengíti, csak az agitátoroknak nyújt hálás izgatási anyagot, a létező államszerkezethez való ragaszkodás szálait tépi szét és a radikálizmusnak forradalmi jelleget ad.

Ha pedig a szavazattöbbszörözést logikusan nem lehet

keresztül vinni; pszichikai hatása az államtagek lelkiületére súlyosan kedvezőtlen lesz. A plurális választójog a társadalom eleven testét két-három darabra vágja indokolhatlanul. Megkülönbözteti a polgárokat, egyiknek többszörös értékelismerést oszt ki, a másikat négyszerte kevesebbre becsüli, gyakran a társadalmi körök megállapodott értékeitelével egyenes ellentétben. Így a plurális választójog bennrejlő gyarlóságai élesen kitűnnek és kihívják a mellőzött rétegek ellenszenvét, a mely érzelem az önérzetükben sértett polgároknak az államra is vészt hozó gyűlöletté fejlődik. Szépen mondja *Jellinek*: «Ein Staat, der seine Aktivbürger in solche grösseren oder geringeren Rechtes derart eintheilt, dass er den einen es ziffermässig fühlen lässt, dass er nur einen Bruchteil des Wertes anderer besitzt, der läuft stets Gefahr sich die Herzen breiter Schichten seines Volkes derart zu entfremden, dass sie teilnahmslos seinen Geschicken zuzusehen geneigt sein könnten». A politikai és társadalmi harcok is élességben inkább nyerne mint veszítenek s különösen az osztályküzdelem fokozódása fenyeget. A plurális választójog maga is osztályokba sorozza a polgárságot és a különböző csoportok között természetszerűen kifejlődő irigység vagy kevélység szétszakítja a kötelékeket, a melyek az alsóbbakat a felsőbbekhez fűzik. Minden választás élénken felidézi a társadalmi egyenlőtlenség tudatát, a politikai jogosítványok egyenlőtlensége politikai osztályok tömörülésének lesz szülőokává. A szavazásnál szembeállítja az egy szavazat birtokosait a többszörösen voksolókkal. Ez pedig inkább lerontja, mint támogatja a felsőbb osztályok vezető szerepét.

Ha a plurális szavazók vannak túlsúlyban — ez minden többszörös szavazórendszer titkos célja — akkor a választójog népszerűtlen s az alsóbb néposztályok joga látszólagos; ha az egyes szavazók így is többségben vannak, az egész intézmény céltalan és eredménytelen.

Mindezeknél fogva a többszörös választójog rendszerének nincsen arra kilátása, hogy megnyerje a nagy néptömegek rokonszenvét. Ha pedig az állam erkölcsi alapot akar magának teremteni tagjai öntudatában, úgy tartózkodnia kell attól, hogy alapintézményei polgárainak érzelmeivel ellentétben álljanak. A belga utcai harcok, poli-

tikai sztrájkok, izgatott parlamenti küzdelmek mutatják, mennyire veszélyezteteti a népszerűtlen választójog az államélet zavartalan folyamatát. Félős, hogy rövid időn belül közelebbi példákra is hivatkozhatnánk. Az alsóbb osztályoknak a politikai jogosítványokért vívott küzdelmét a többes választójog rendszere sem szereli le, bár lényege szerint kompromisszum a jogegyenlőség és a közjogi kiváltságolás elve között. Ugyanazon erők, a melyek az általános választójogért küzdöttek, az egyenlő választójogért fognak harcolni és csatakiáltásuk az «egy ember egy szavazat» jelszava lesz. Mindkét törekvés az emberi egyenlőség tanából fakad és mindkettőnek megmarad az a vonzereje, a mit ez az elv neki kölcsönöz. Ezt a föltevést a belga példa ismét igazolja.

Gyakorlati, választástechnikai szempontból a plurális szavazat temérdek csalásra szolgáltat alkalmat. A választási névjegyzékek összeállításának bonyolódottabb volta tág teret nyit a visszaéléseknek. Az a tény, hogy valaki be van, vagy nincs beírva a névjegyzékbe, kevés alkalmat ad a hamisításra. Ellenben a tapasztalat megtanít arra, hogy minden évben ezer tévedés és hamisítás fordul elő a kiegészítő szavazatok megállapításánál.*)

Az élet azonban nem követheti mindig a tudomány igazságait. Bármennyire világos legyen ez előtt a többszörös szavazat tökéletlensége, az élet kényszerítheti a politikust oly intézmény elfogadására, mely rossz, de egy még nagyobb rosszat akadályoz meg. Kényszerhelyzet áll be, melylyel számolni kell. Ilyen előtt állanak politikai pártjaink az által, hogy az általános szavazati jog létesítésére köteleltséget vállaltak.

Úgy látszik nincs választás lehetősége többé a korlátolt és az általános választójog között, ha csak valaki abban a hitben nem él, hogy az írni, olvasni tudáshoz kötött választójog is általános választójog.

Hasztalan az érvelés az adott helyzetben, hogy a korlátolt választójog határvonalának helyes megszabása bár nehéz, még sem lehetetlen föladat s a közvéleményt kielégítő és az állami érdekeket biztosító korlátolt szavazat tel-

*) L. Vandervelde cikkét a März-ben I. évf. 21. sz.

jesen, sőt egyedül megfelelő. A mint a kizártak valamely csoportja ugyanis a gazdasági vagy műveltségi helyzet változása következtében megnövekedett erejének érvényt kíván szerezni és az állami működésekben való részvételre hivatottnak érzi magát, a nemzet politikai szervezetébe fokozatosan bejuthat, a nélkül, hogy az állam élete nagyobb meg rázkódtatásnak volna kitéve. A korlátolt választójog megadja az organikus továbbfejlesztés lehetőségét, a mire példa az angol választójognak a XIX. században történt fokozatos kiterjesztése, mely idestova megközelíti az általános szavazat szokásos fogalmát.

Míg a többes választójognál nehezebben megy ez a lassú fejlesztés, mert az egyenlősítés — a minnek a fejlődéstörvényei szerint a kulturális haladással párhuzamosan kell végbemennie — csak a fokozatok következetes megszüntetése útján lehetséges. A kit pedig az állam törvényhozása egyszer már magasabb polczra helyezett s a kinek már bizonyos nagyobb jogosítványt megadott, az könnyen szerzett joga megsértésének vagy megcsonkításának tekintheti a pótszavazatok elvételét. Cenzusos választójog mellett az a tudat, hogy a létező jogállapot megóvatik, könnyebbé teszi annak a következménynek elviselését, mely abban nyilatkozik, hogy szélesebb köröknek választójogban való részesítése által az eddigi jogbirtokosok valódi választói hatalma tényleg kisebbül. A többes szavazatrendszer ellenben többnyire olyan komplikált mechanizmus, hogy megbontása és újjáalkotása jóval nehezebb munka, mint a választójogi korlátoknak időnkénti tágítása.

Azonban mindennek ellenére a pártok ígéretei nélkül is, melyeket az általános szavazat tekintetében tettek, a többes szavazatjog eszméje mindazon államokban nagyobb erővel tör elő, a melyek választási törvényüket elmulasztották a kor haladásához fokozatosan hozzáigazítani s a mit részletekben veszélytelenül elvégezhettek volna, a viszonyok kényszere alatt egy csapással kell teljesíteniök. Ilyen helyzetben volt a Stuart Mill korabeli Anglia, ilyenben van az 1908-i Magyarország.

Sokkal szerencsésebb helyzetben van mindenesetre az az állam, a melynek elég ideje van a cenzusos választójog következetes kiterjesztésével újabb és újabb népcsoport-

tokat az állami életben való öntudatos közreműködésre nevelni. Bizhat ilyenkor abban, hogy az alkotmányba belépő újabb rétegeket az eddigi választók túlnyomó száma mindig asszimilálja és az új tömegek nem hoznak egyszerre az állami szervezetbe ellentétes életelveket.

A mely nemzet azonban nincs ily szerencsés körülmények között és a politikai helyzet azt követeli, hogy nagyobb hátrányok elkerülése végett a plurális szavazat rendszerével tegyen az állam kísérletet; akkor mindenesetre nagyon kell vigyáznia arra, hogy az életbeléptetett intézményben a kirívó elvi hiányok lehetőleg elsimuljanak s a választójog, ha nem is tökéletes, de legalább kevésbé legyen tökéletlen. A többes szavazat keresztülvitelének ezekre az óvó berendezésére kívánnak a következő sorok rámutatni.

V.

A többes választójog keresztülvitele érzékeny társadalompolitikai érdekeket érinthet. Ha a nagy társadalmi tagozatokra nincs kellő figyelemmel, nem találhat szilárd talajra a közvéleményben. *Méltányos választójog* nem zárhat ki hatalmas, társadalmi öntudatra ébredt foglalkozású csoportokat a parlamentből, sem nyiltan, sem burkoltan. Midőn az egyhelyzetű polgárokat erős érdekkapcsok fűzik össze, vigyázni kell, hogy a törvényhozó magát valamely nagy társadalmi osztály érdekeivel ne azonosítsa. Az osztályközi súrlódások amúgy is eléggé veszélyeztetik az állami egységet, a többes választójog pedig nagyon könnyen élesíti a küzdelem hevességét, mert ha a létező választójog fenntartása vagy eltörlése nyilvánvalóan az osztályérdek kérdése, akkor a küzdő erőknek új csatateret nyit. Igen merev azért az olyan rendszer, mely minden munkást, vagy minden tőkést; minden vagyonos és minden vagyontalan polgárt; minden földművelőt és minden iparost; vagy minden nemzetiséget, vagy minden felekezetet az egymás fölé rendelt egyik-másik fokozatba oszt be.

A belga rendszernek előnye, hogy a kedvezőbb helyzetben lévő munkás is aránylag könnyen bejuthat a kettős szavazók közé. A többszörös választójog hívei nagy súlyt

fektetnek arra, hogy ha a munkásosztály legkiválóbb elemei (a 35 éves, családos, minimális adót fizetők) fölemelkednek a választópolgárság magasabb fokozatába, könnyebben simúlnak a kiemelt osztályokhoz az államról való gondolkodásmódban s nem lesz olyan kirívó a munkás- és a többi társadalmi osztály törekvései közti ellentét. Viszont ha elismerjük a fokozatok tömörítő hatását, az alsóbb osztálybeli szavazók a legnagyobb tömegvonzást gyakorló szoczialista elvek mellett egyesülnének.

Ha nem *merev* a szavazatfokozás, akkor annak a társadalompolitikai elvnek megfelelően, hogy a «jó polgár» bárminő helyzetben legyen is, önerejével emelkedhessék társadalmi súlyban, a politikai súly számtani kifejezése is idővel növekedjék és a munkás, ha szorgalmával helyzetét javítja, egyúttal magasabb fokozatba is léphessen át. (Lásd belga törvény.)

A szavazattöbbszörözés elve, ha egyszer elfogadtatott, határtalan kiterjesztést enged. De — habár az egyéni érték rangsorozata szinte a végtelenig nyúlik — a fokozásnak hamarosan határt szab a célszerűség. Választás-technikai szempontból számos lépcsőzetű szavazórendszer rendkívüli nehézségekkel jár, a szavazási lajstrom egybeállítása, a jogosultság igazolása, a szavazatok leadásának ellenőrzése igen bonyolult és költséges apparátust igényel és számtalan visszaélésre ad alkalmat. Ha különböző kritériumokat választunk a többszörözés alapjául, ezeknek egy személyben való találkozása aránytalanságokra vihet és hatványozva emeli a fokok számát. Háromnál nagyobb számú fokozat pedig nem igen fog a gyakorlatban célszerűnek mutatkozni.

Maximális határt is óvatosan kell szabni, mert ha az együttélő emberek közt egynek igen sokszoros súlyt tulajdonítunk, vagy sok apró fokot kell berendezni, a mi az egyszerűség rovására megy, vagy pedig a kevésszámú fokozatba besorozott polgárság egyes rétegeit áthidalhatatlan mélységek választják el. Ha valamely helyzetben államférfiúi kötelesség lenne bizonyos felső rétegnek döntő súlyt biztosítani, ezt a célt az osztályképviselőt jóval kevesebb ridegséggel valósítja meg. Egyébként is, ha nem tartunk szigorúan mértéket a szavazati jog többszörözésében, ha

igazságtalanságok, vizsás többségalakulások számára tág teret nyitunk, ily mesterséges alkotásról nehéz lesz a gyanút elhárítani, hogy egyoldalú pártérdekek szolgálatára rendelt mechanizmus.

Az egységből, mint alapból kiindulva tehát legfeljebb 1—2 lépcső, minden lépcsőn legfeljebb 1—2 pótszavazat s legfeljebb 3—4 szavazategységre való emelkedés a többszörös választási rendszer technikai és symmetriai követelménye.

Meyer ép ellenkezőleg csak messzebb vitt szavazatfokozás mellett tartja a rendszer alapelvét elég hatékonynak és nézetében számos német író osztozik. Az angol vagy svéd községi választásoknál egy polgár 25-ig is adhat le szavazatokat.

Eöttevényi Nagy Olivér javaslata (1—2—3—4,*) a belga törvény (1—2—3) a magyar törvényjavaslat felől a hírlapokban közölt verziók (1—3, 1—2) mérsékelt határok között maradnak. *Marchand* javaslata (1, 2—3 . . . 8) vagy *Wiechelé* (1—3—5—7—9—11—13) vagy még inkább *Röderé*** már kissé messze viszik a fokozást.

Nincs is nagy haszna a számos fokozatnak. A választásnál a szavazóknak csak néhány átlagos vonása szerepel, csak néhány uralkodó áramlatnak hatalommegoszlási aránya forog kérdésben és az egyes polgár külön individualitása semmi szerephez nem juthat. A legkiválóbb tehetségű államtagnak sem nyújt olyan teret a választási művelet képességeiknek érvényesítésére, hogy okvetlenül eszközt kellene keresni a legnagyobb képességekkel megáldottak túlsúlyának biztosítására. «Die höchste Intelligenz, die grösste politische Begabung wird bei den Wahlen ebenso nur die Möglichkeiten haben zwischen einer geringen Zahl von Kandidaten den tauglichsten aufzusuchen, wie der Mittelmässige oder der ganz Unbegabte». (Jellinek)

Legnehezebb probléma kétségtelenül az egyes és többes szavazatok számarányának kérdése. Igen sok híve a plurális választójognak — nem mindig öntudatosan — úgy szeretné az általa pártolt intézményt berendezni, hogy az

*) A választói jog problémái 188—193 l.

***) Ein neues Reichstagswahlrecht.

egyes szavazatok állandó kisebbségben lennének és a legalsó fokozatbeliek egy jelöltjüket se legyenek képesek dialra vinni. Pl. a belga rendszernél is a szavazók egyenletes megoszlása mellett a többes szavazatok mindenütt túlsúlyban lennének.

Az 1906-i választó lajstromok szerint volt:

egyes szavazó	968,964	egyes szavazat	968,964
kettős	• 362,295	kettős	• 724,590
hármás	• 275,343	hármás	• 826,090
	<u>1.606,602</u>		<u>2.519,583</u>

azaz: 968,964 szavazó a politikailag jogosított népesség 60%-a, a szavazatok 40%-ának birtokosa.

Tehát a kisebbség jóval túlszárnyalja a többséget és elfoglalná az összes képviselőházi helyeket, ha a kisebbségi képviselet nem lenne hatályban és a különböző rangsorozatú választók eloszlása egyenletes lenne.

Már pedig mindig előfordulhat, hogy a társadalmi kérdésekben gyökerező pártalakulások esetén a küzdő irányok a szavazatjog rétegeivel összeesnek. Ép ezért Belgiumban is csakhamar kényszerültek a többes választójogrendszert a kisebbségek arányos képviseletével enyhíteni.

Az alsóbb néposztályok választói joga ennél fogva gyakran csak látszat lesz, már pedig illuzórius jogokat osztogatni nem lehet a politikai ethika főladata: «Das Pluralwahlrecht läuft stets Gefahr ein unehrliches Wahlrecht zu werden. Derartiges ist aber des Staates und seiner Gesetze nicht würdig. Der Gesetzgeber soll wahrhaftig sein, nur dann ist er selbst berechtigt von den Bürgen zu verlangen dass auch sie die Wahrhaftigkeit üben sollen», mondja Jellinek és abban is igaza van, hogy ha az állam a polgárok bizonyos osztályának választójogot ad, gondoskodjék arról, hogy azok annak a gyakorlatban is hasznát vegyék. *Wöeste*, a belga konzervatívek vezére így nyilatkozik: «Azt mondani a munkásnak: Megadjuk nektek a választói jogot, de még sem számíttok egésznek, mert csak a bourgeois a teljes egység, ez véleményem szerint annyit jelent, hogy megrendítjük a rendszer alapjait, a melyet épen felállítottunk. Akkor majd minden választási küzdelemben látni fogjuk, hogy azok, a kik csak egy szavazat felett rendelkeznek és így kedvezőtlen helyzetben vannak, meg fogják

kisérelni, hogy a jelöltre az alkotmány újabb revízióját rákényszerítsék, hogy így megsemmisítsenek egy korlátot, a melyet teljes joggal papirkorlátnak neveznek». Magasabb erkölcsi felfogásra vall, ha az állam nyíltan kizárja a választási közfunktio betöltésére alkalmatlan polgárait, mintha szinleges politikai jogosultságban részesíti őket. Csekélyre becsüli a néptömegek intelligenciáját az az államférfiu, a ki azt hiszi, hogy a kezükbe adott veszélytelen politikai játékszerrel leszereli hatalomvágyó hajlamukat. Ellenkezőleg a csalódottság érzete, párosulva a hivatalos értékelés előidézte méltatlansággal, a forrpontig heviti az államromboló érzelmekeket.

A többes választójog gyakorlati megvalósítása könnyen önkényes, szemfényvesztő és népszerűtlen lesz; e hármes veszélyt a törvényhozó ne felejtse ki az intézmény mérlegéből.

VI.

A többes választójog hívei ez önkényességekre szemet hunynak s abból meritik főerejüket, hogy rámutatnak az egyenlőség tanának hiányaira és hangsúlyozzák, hogy a társadalmi különbségeknek természetszerűleg a választójogban is érvényesülniök kell. *Nyssen* a plurális szavazat indítványozója, a belga parlamentben következőképen fejezi ki ezt az érvet:

«Ce qu'il y a d'absolument faux, de dangereux dans le suffrage unwersel: c'est l'idée égalitaire. L'idée égalitaire! voilà l'erreur; l'égalité sociale n'existe pas et ne saurait exister.»

«Le suffrage universel égalitaire c'est la vertu, la capacité, l'éducation, la moralité, la propriété, la famille, tous les éléments de prospérité et de conservation sociale noyés dans les flots égalitaires de la multitude; c'est le chiffre brutal égalisant les situations sociales coupant les têtes et imposant partout le niveau de la médiocrité.»

De az egyenlő választójog nem semmisíti meg szükségképen a társadalom nagy értékeit: a családot, kort, vagyont, műveltséget és azok természetes befolyását. A társadalom ítélőszéke a politika terén is ép oly nagy súlyt oszt

ki a polgárnak, a minőt személyes tulajdonainál fogva megérdemel. A kiváló ember erejét társaira gyakorolt hatása sokszorozza meg, értelmi tehetségének nyomatéka a többek szavazatában nyilvánul, a kik nézeteinek hódolnak és vezérüknek ismerik el. Az illető számára mellékessé lesz, hogy ő maga egy, két, vagy három szavazatot dob-e be az urnába. A falu földesura, lelkésze, tanítója, jegyzője, harmincz-negyven szavazattal is rendelkezhetik a szerint, hogy melyik tudja egyéni kiválóságánál fogva a szűkkörű közvéleményt maga részére hódítani; a kiváló szónok, vagy pártvezér szava százat, ezret is jelenthet. A társadalom értékeitélete az egész embert becsüli meg és különböző számú szavazatot ad néki. *A többes választójog ellenben mindig csak egyes külső ismertetőjelekhez tapad és gyakran a jelentéktelenséget részesíti meg nem érdemelt kiváltságolásban,* e részben van tehát különös óvatosságra szükség.

VII.

A többszörös szavazatjog konkrét megvalósításának kérdése nagyon messzemenő, részletes vizsgálódásokat kívánna. Fontolóra kellene venni a hazai nemzetiségi, felekezeti, pártviszonyokat. A tárgyalt intézmény egyik legfőbb nehézsége az, hogy az államférfiaknak csaknem lehetetleníti a várható eredmény hozzávetőleges kiszámítását. Van-e biztos statisztikájuk a plurális voks sokféle alapjának nemzetiségi és területi szétosztódásáról? Ha van is, a többszörösítés valamelyik alkatelemének eltolódása az egész választási számítás felboríthatja; már pedig hazánkban a választókerületeknek nemzetiségi szempontból való részletes ismerete elsőrendű nemzeti érdek.

Belgiumban az államkormányzat számításait a nemzetiségi kérdés nem zavarja. A társadalmi osztálytagosulás is az ipar döntő túlsúlya következtében egyszerű és egyöntetű. A társadalmi kérdés itt főleg az iparos lakosság kérdése és épen az iparos lakosság tagozatainak különböző közgazdasági jelentősége és a nemzeti termelésnél játszott eltérő szerepe nyújtja a szavazatfokozás hívei számára a legszokottabb és legközelebb fekvő analógiát és a legszem-

léltetőbb érvet a választási egyenlőtlenség mellett. Hisz Stuart Mill is a kumulált szavazatokban azon körülmény észszerű következményét pártolja, hogy: egy munkaadó átlagosan értelmesebb, mint egy munkás, mert amannak fejével és nemcsak kezével kell dolgoznia. Egy munkavezető általában értelmesebb, mint egy közönséges munkás és egy képzett (skilled) munkás az ügyességet kívánó dolgokban mint egy napszámos.» Az ipari vállalat személyzetének szellemi alá- fölérendeltsége lebegett a többes választójog főhirdetőinek szeme előtt. Megközelíti ezt a belga törvény is, a melynek I—II—III. fokozata megfelel — úgy hozzávetőleg — a munkás, munkavezető és vállalkozó társadalmi rangsorozatának.

Ott hol túlnyomó földműves lakosság és nagyszámú kisiparososztály komplikálja a problémát, hol az államterület különféle nemzetiségek lakta más és más társadalmi strukturájú vidékek összege, a törvényhozó aligha fogja kiszámíthatni a többes választójog hatásának egész terjedelmét. A különböző jellegű területrészeken különböző ismérveknek különböző mértékű alkalmazása emelné ki a polgárságnak hazafiságban, jellemben és értelmiségben előkelőbb csoportjait. Az átlagszerű törvényes rendezésből, félni lehet, az aránytalanságok oly tömege fakad ki, hogy a törvényhozó igen hamar a suffrage universel kardjával lesz kénytelen a megoldhatatlan csomót ketté vágni. Városon és vidéken, északon és délen, az Alföldön s a Kárpátokban, a Dunántúl és Erdélyben tulajdonképen más és más választói skálát kellene az eltérő közviszonyokkal harmoniába hozni. Az u. n. intelligenciát a köznéptől, a birtokost a zsellértől elválasztó ürnek, különböző mélysége egyik vidéken kisebb, másikon sokkalta nagyobb szavazat számbeli különbséget vonna maga után.

A többes szavazati intézmény alap gondolatának végrehajtása voltaképen azt jelenti, hogy az állam a saját szempontjából is különbözően értékeli a műveltség és vagyon lépcsőzetén fentebb vagy alantabb elhelyezett polgárcsoportokat. A társadalmias színezetű érdekképviselőt egy nemét létesíti és a parlamentbe ezen csoportok követeit hívja meg, még pedig számszerint olyan arányban, a milyen arányban áll a küldő rendek, illetve osztályok állami fontossága.

A tiszta érdekképviseletnek világos — bár helytelen — célját szolgálja a többes választói jog is, de más módszerrel. A míg az ugyanis külön kerületekben szavaztatja a földbirtokosokat, kereskedőket, iparosokat, szellemi foglalkozásukat és a gazdasági munkásokat, addig a többszörös szavazat rendszere, a választó kerületeknek tisztán területi megkülönböztetését tartja fenn és a különböző társadalmi csoportokat együtt egy kerületben engedi szavazásra, de a mesterséges szavazat többszörözéssel a kedvezményezett csoportot juttatja győzelemre. Így eléri, hogy a legtöbb kerületben a plurálisták küldenek képviselőt.

A pluralis szavazatnak e nagy hibáján mi által segíthetni? A nemzet végül is nem az egymással szembehelyezkedő érdekcsoportokon épül fel, hanem természetes, hagyományos területeken egységekbe foglalt, önkormányzati testeken nyugvó lelki egész. A képviselő-választórendszer is e politikai elemeket vegye hát alapul kombinációiban.

Az embermilliók állami értékét külön-külön meghatározni akarni hiú föladat. A törvény külső kategóriái nem adják meg a helyes ítélet biztosítékait, hiszen az egyén életnyilvánulásaiból és az őt környező viszonyokból kiragadott egy-két mozzanat még nem ad tájékozást az ő értékének belső tényezőikön nyugvó realitásáról.

A magyar állam keretén belől vannak oly hagyományos nagy egészek, a melyek megadják nekünk a lehetőséget, hogy ne menjünk vissza az egyének mikroszkopikus egységeinek, a nemzeti élet atomjainak aprólékos vizsgálatára, hanem fektessünk súlyt a szabad szemmel látható, századok óta reális életet élő törvényhatóságokra.

«A nemzetnek a törvényhatóságok alkothatják csak parlamentje szervezetéhez a kereteket, mint azok a sok száz éves lelki egészek, a melyek útján fejtette ki eddig is országoló életét.» «A magyar nemzet politikailag a törvényhatóságaiban élet- és cselekvésképes» mondja *Concha*, kinek «Választójog reformja» című munkájában kifejezett gondolatához fűződik a jelen fejtegetések is.

A törvényhatóságok teszik a nemzet élő testét. Hosszú fejlődés folyamán kialakult, külön történettel, külön hagyománnyal, külön élettel bíró külön individualitások. Ez az individualitás különböző értékű a nemzet, a faji hegemonia,

a fennálló társadalmi rend szempontjából. Valamennyit külön-külön mérlegre állíthatjuk és súlyát megállapíthatjuk. S itt jóformán ismert mennyiségekkel van dolgunk. Elmondhatjuk, hogy az országos közvélemény már némileg kialakult itélettel bír e tárgyban és a választási hatalom bekövetkezendő beosztásánál diadalmasan fog megküzdeni az előtérbe lépő partikularis érdekekkel. A statisztikának pedig a közigazgatási területenkint csoportosított adatai tudomásunkra hozzák, miként oszlik el a nemzeti gazdagság, és mily intenzitású fénynyel terjeszti minden város vagy megye a magyar műveltség világát, mily szilárd bástyája a magyar nemzeti jellegnek, szóval mily rész lüktet benne a nemzet-személy életerejéből.

A politikai hatalom elosztásában a törvényhatóságokat is mérlegbe vetve, elkerülhetjük az egyének osztályozásának aprólékos, merev, igazságtalan és minden valószínűség szerint sikertelen intézményét.

Ez elv keresztülvitele nem jelenti a 48 előtti követküldés visszaállítását és nem jelenti a kerületi rendszer elejtését. Csak annyit jelent, hogy mérlegelni kell a törvényhatóság nemzeti, vagyoni, szellemi súlyát és e tényezők összeredménye találjon politikai hatalmi hányadukban kifejezést. Ez alapon kell meghatározni a törvényhatóság-beli lakosság által küldendő követek számát. A törvényhatóságok szavazatfokozása az egyének pótszavazata mellé lép, ha már a törvényhozás az általános szavazat elvét nem mellőzheti és azt többszörös szavazattal mérsékelni akarja. Az a vármegye vagy törvényhatósági város, a mely hazafias érzületben, magasabb átlagos műveltségben nagyobb erőt képvisel és szilárdabban támasztja meg a fennálló állami rendet vagy a társadalmi biztosságot, joggal több képviselőt fog küldeni a parlamentbe, mint a mennyi a népesség számtani aránya szerint ráesnék. Igaz, így sem mérnök ki egyenlő mértékkel minden egyes választópolgár részére a politikai súlyt, de a teljes egyenlősítésnél jobban szolgálunk minden helyes választójogi reform főczélját: Az állam magyar nemzeti jellegének és egyetemes emberi hivatása betölthetésének erősítését.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA.

Harmadik és utolsó közlemény.

V.

A mélyreható tanulmánynak, melyben Eötvös munkáját Cherbuliez részesítette, értékes kiegészítője a Freytag Gusztáv és Schmidt Julian szerkesztette nagytekintélyű német folyóiratnak terjedelmes bírálata.**)

«Igen nevezetes könyvvel van dolgunk, . . . így kezdi a bíráló, mely mindenütt tartalmas és az új fordulatok által, melyeket ismert és gyakran kimondott eszméknek ad, gyümölcsöző elmélkedésre késztet. A szerző finom fő, éles elméjű a fogalmak bonczolásában, találékony távol eső képzetek kapcsolásában . . . A történelemben és philosophiában egyaránt otthon van.»

De mindjárt hozzá teszi, hogy a tartalmas gondolatfűzések közben az eszmék végső szálai kisiklanak az olvasó hatalmából, részben tán azon oknál fogva, mert a szerző szellemének nagyobb a finomsága, mint az energiája. Minden törekvése az abstractiók uralma ellen irányul s végül még is úgy látszik, mintha az abstractiók birodalmába akarna menekülni.

Eötvös, folytatja, mint már fentebb is jeleztük, nem a reactio mellett küzd, a mint némelyek hirdetik, hanem a politikai idealismus ellen, mely hamis fogalmakból indul ki s a mely a helyett, hogy azokat a tapasztalás adta oku-

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 377. és 378. számában.

***) *Die Grenzboten*. 13. Jahrgang. III. Band 1854. 420—427. Lexic. oct. 1.

lással helyesbíténé, ide-oda forgatja, de végül is más, tetszetősb alakban, fönntartja. Eötvösnek e küzdelme a hamis fogalmak ellen igen üdvös, ha nem esik ugyanabba a hibába, melyben ezek szenvedtek, a rendszertelenségbe. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymás mellé állítása pedig már ilyen, mert azokat helyesen nem lehet egyenértékűekként egybevetni. A két első kifejezés ugyanis eredetileg egészen negatív vonatkozásban fordul elő, merőben a despotismus nyomása és önkénye ellen irányúl, míg az utolsónak, a nemzetiségnek kezdettől fogva pozitív és eszmei tartalma volt.

A *Grenzboten* bírálata utóbbi szempont helyességének bizonyítására törekszik s ez által Eötvös munkáját egészen más oldalról, mindenesetre teljesebben világítja meg, mint eddig említett külföldi kritikusi és Radovitzot leszámítva mindazok, a kik munkájáról levélben nyilatkoztak.

Despotikus állam ellenében, mely az összes életviszonyokba benyúl, a szabadságvágy, zárt arisztokratia ellenében, mely a kivüle levőket állandón gyalázattal illeti és megrövidíti, az egyenlőség ösztöne önként föltámad. A dolog természetéből támadó szükségletek ezek, melyek tényleges erővel érvényesülnek és csak később, midőn az emberek mindent általánosítani szeretnek, formáltatnak át eszmékké, hogy a politikának mesterséges hajtókerekeiül szolgáljanak. Ezeknek az így napi politikai czélokra kikészített eszméknek absurd következményeit kimutatni igen könnyű vállalkozás, hisz a képtelenségnek nincs határa.

Ámde magukban véve, így folytatja a bírálat, lényegök szerint az eszmék nem mondanak egyebet, minthogy a hatalomtól nem akarunk ok nélkül zaklattatni, továbbá, hogy a társadalomban egy osztálynak sem szabad a másikat büntetlenül károsítani. Vajon ezt velünk született jogból származtatjuk-e? Közömbös. Mindenesetre az emberrel született szükségletek, erők s mivel az egyik erő a másiknak ellenszegül, egyik a másiktól függésbe is jut. Ha tehát bizonyos is, hogy a szabadság az egyenlőséggel néha összeütközik, ez még nem rontja le őket, mert minden tényleges, valóságos képződmény az erők egyensúlyából származik.

Eötvös törekvése oda irányúl: a népszuverenitást e két eszme eredményeként föltüntetni s ezzel egyben azt is

bizonyítani, hogy azok egymással meg nem férnek és sikertelenek. Ez tévedés. A népszuverenitás is kezdetben merő tagadás, merő ellenkezés volt. XIV. Lajos tudósainak tételével, hogy a szuveren alattvalójának föltétlen ura, a népszuverenitást állították szembe, mely annak a tételnek a tagadása volt s tulajdonkép ugyanazt kívánta mondani, a mit Frigyes tétele foglalt magában, mely szerint a fejedelem az állam hivatalnok, vagyis, hogy személyes érdekét az államé alá kell rendelnie. Igaz, XIV. Lajosnak esztelen fölfogását a szuverenitásról a népre alkalmazták, ennek részére követelve, hogy az országlást a kénye-kedve, szélsője szerint vihesse, de ily képtelenség mellett, a népszuverenitás homályos fogalmában olyasmi is rejtett, a mi a történelemnek igaz és jelentékeny fejlődését foglalta magában s ezt Eötvösnek élesebben kellett volna kiemelni.

A *Grenzboten* bírálata egészen jó nyomon halad, midőn a szabadság és egyenlőség viszonylagos érvényesülését lehetségesnek tartja, midőn a népszuverenitás homályos képzeletiben az emberiség haladására fontos elemeket vél észrevenni. Megjegyzése, hogy Eötvösnek élesebben kellett volna kiemelni a népszuverenításban rejlő ez üdvös elemeket, tulajdonkép udvarias elhallgatása annak, hogy itt Eötvös egészen más alapon áll, mint a melyből bíráló a népszuverenitásnak e helyes elemeit, névszerint annak a nemzeti individualisatióval való kapcsolatát kihozza.

A bírálat ugyanis oda hegyeződik, hogy a népszuverenitás és nemzeti létre törekvés egy forrásból erednek és mind a kettő az újkornak legnemesebb és legtermékenyebb eszméje. Mert mi rejlik bennök egyéb? mint a gondolat, hazát szerezni és ebben a földi életnek magasabb fokára eljutni, továbbá, hogy e gondolatnak minden más gondolatot meg kell előznie.

Lehet-e nagyobb ellentét, mint a bírálatnak e kiindulása és Eötvös tételei között, a melyek elseje szerint a népfenség azt az elvet jelenti, melynél fogva az egyes polgár részt vehet az állam kormányzásában, a mi az egyesek szabadsága szempontjából nem egyéb, mint az a hatalom, mely az egyesek szabadságának korlátokat szab. A második tétel szerint pedig a nemzetiség egyszerűen a mások fölötti kiválóság érzetében rejlik, előítélet, mely faji

és vallási különbségekből alakult, a polgárosodás hiányai miatt maradt fenn, melynek az emberiség egyetemes iránya mellett nincs létjoga, az államalkotásra való igénye pedig egyenesen kolomposok csinálmánya.

Mi volt a *Grenzboten* szerint a népszuverenitás igaz magja s hogyan kapcsolódik ez a nemzetiséghez?

Bővebben ki kell terjeszkednünk fejtegetéseire, hogy bírálatát érthetővé tegyük. A népszuverenitásnak az a felfogása, mintha az emberek a földnek bizonyos részein egybegyültek volna s szerződés útján alkottak volna államot, így okoskodik a bírálat, méltán vesztette el hitelét. Az emberek, a mint a történelemben föltűnnek, egy természetes egésznek részeiként s az egésznek erkölcei által egybekötve, meghatározva jelennek meg. Az embereknek ez egybekötötéseit azonban megbontják a köztük folyó békés és háborús érintkezések s az új alakulásokban nagy szerepet játszik a véletlen, így a középkorban. A fölé- és alárendelés, az uralkodás és alattvalóság, a jogközösség és jogvédelem kapcsolatainak oly tarkasága, valószínűségi útvesztője támadt akkor, hogy bár mindenki valamely kapcsolatba, kötelékbe, mai nyelven szólva valamely államba tartozott, igen nehéz lett volna megmondani, tulajdonképen melyik az a bizonyos állam, a melyhez tartozik. E zavarból az egyes kiakart szabadulni s egy meghatározott, nagyobb, hatalmasabb, külön kötelék után vágyott, melynek független s a természet által adott egyéges, közös élete van.

Ily kötelék utáni vágy természetesen azokban gerjedt föl elsőben, a kik uralkodni akartak, de az alattvalókra is átszármozott s az abszolút királyságok alakulásához vezetett, mint p. o. Franciaországban, — bíráló hozzá tehetett volna Spanyolországot — a hol a nemzeti és állami érzés igen korán kifejlődtek. A hol pedig az uralkodásra vágyók nem bírtak abszolút államot alkotni, ott a népekben az ösztön az állami egyesülésre annál hatalmasabban ébredt föl, mentül több akadály állt annak ellene, így az olaszoknál már a XVI., a németeknél a XVIII. század óta.

A nemzetiség és a népszuverenitás egyaránt abból az ösztönből származott, a melynél fogva az emberek egy-egy önmagában, különálló, belsőleg összetartozó elemeket egy-

befoglaló, (substantiell zusammengehörigen) szabad szervezethez, államhoz akartak tartozni.

A hol az állam, mint Franciaországban, csakugyan egy ilyen természetesen kikerekített, önmagában, különálló (für sich bestehend) egész, ott a népszuverenitás és uralkodói jog (Legitimität) ellentéte nem oly nagy.

Ellenben a német törzseket nem egyesítette egy szervezetbe valamely absolut uralkodó, azért ezeknél a nép szuverenitása s a fejedelmek birtokában levő államhatalom ellenséges elvekként állanak egymással szemben, jóllehet a német törzsek csakúgy, mint a fejedelmek érzik annak szükségét, hogy egy nemzetbe, egy államba olvadjanak, de a két elv: a népszuverenitás mögött rejtőző nemzeti egyéniség s az uralkodók jogai alakjában jelentkező államhatalom között a kiegyenlítést egyelőre nem bírták megtalálni.

Az időleges bevégzetlenség, készületlenségből, melyet a két elv viszonya Németországban mutat, nem következtethetni, hogy azokat az élet megezáfolta. Ellenállhatatlan erővel hatnak azok most is és dialektikus fölbontásuk, szétmorzsolásuk helyett inkább a positiv erőt kellene bennök keresni.

A szellemes szerző, így folytatja a *Grenzboten* bírálata, túlságosan engedett a csalódás érzetének, mely a világot az újkor államalkotó elvének, a népszuverenitásnak föllépése és hatása következtében elfogta és a népszuverenításban, a vele járó állami mindenhatóságban a polgárosodás veszedelmét látja. Eötvös téved, midőn az állam beavatkozásának határait oly szűkre kívánja szabni, midőn működését a fennálló biztosítására akarja szorítani s az államtól minden alkotó tevékenységet megtagad.

A népszuverenitási törekvések, az államok, nemzetek kialakulásának kísérletei, melyek által nagyobb közpolgári boldogságot remélnek a népek, éppen nem veszélyesek a polgárosodásra, csak helyesen kell őket érteni, elrendezni.

A polgárosodást igen is veszélyeztették a XVIII. századnak kozmopolita áramlatai, ezek forradalmiak voltak, az összes politikai szervezeteket atomjaikra bontották volna. A népszuverenitás és nemzeti kialakulás törekvései, melyeket a szocialista törekvésektől jól meg kell különböztetni, ellenkezőleg csak látszólag forradalmiak és bomlasztók. Valójában conservatív és szervező erő rejlik bennök, mert

oda irányulnak, hogy az embert önző egyedüliségéből kiemeljék és neki egy élő szervezetben tartalékot nyujtsanak. E törekvéseket néha romantikus képzetek vagy egyoldalú abstractiók zavarják.

Igy a nemzetiség, vagyis a nyelvi közösség nem elég alap államalakulásra s nem akadt oly radicalis német hazafi, a ki a világban létező összes németeket egy államba egyesíteni akarta volna. A nyelv közösségén kívül az emberek között közös földterület is szükséges ahhoz, mely egyedül teszi lehetségessé a független, mások akaratától zavartalan nemzeti létet, továbbá kifejlett állami erő. Németországnak az a baja, hogy két ily állami erő is létezik benne, továbbá egy soha nem létezett nagy német birodalomnak romantikus képe, de e kétféle akadály ellenére is a német nemzeti eszme utat fog törni magának s a míg céljához nem ér, a német nélkülözni fogja a legfőbb jót, a melyet az ember elérhet.

Eötvös vészthozónak tartja az újkori fejlődésnek végső rugóját, mely az összes erőknek az államba olvadása felé hajt, a bírálat ellenkezőleg a földi élet magasabb fokát látja abban, a mivel Eötvösnek alapos és szellemes munkáját, ennek érdemét kisebbíteni éppen nem akarja. Hisz igen gyakran a beható és következetes kifejtés, mely azonban egyoldalú premissából indul ki, legerősebben kelti föl bennünk az igazság érzetét, mert a dialektikus átmeneten kívül az ellenkező igazságnak eleven szemléletét ébreszti bennünk.

A *Grenzboten* kritikájának e végső tétele csakugyan általános igazságot rejt magában s ennél fogva, ha igaz, épp úgy áll e kritikára, mint arra, a mit bírálata tárgyává tett.

Igaz, de egyoldalú premissából indul ki, az egyént lekötő összlétnek, nemzeti létnek eredeti, másból le nem vezethető tényéből. Csak úgy, mint Eötvös, a ki egy másik igaz, de szintén egyoldalú premissából vonta le következtetéseit, névszerint az egyes embernek örökké fennálló törekvéséből ez összlét nyomásától, kötelekeitől szabadulni vagy ellenük — habár bennök és közöttük — legalább mint ellenható, önálló erő, mint külön világ érvényesülni.

A mily igaz, hogy a történetírás nekünk csak összlétbe kapcsolt és pedig belsőleg, lényegileg egybe tartozó (substantziell zusammen gehöri) emberekről tud hírt adni, épp

oly igaz a másik tény, hogy az ember az összlétbe olvadást nem tekinti egymagában a legfőbb jónak, hanem ezzel egyszerre kívánja külön valójának, ez összléttől külön is, a megóvását, erősítését, ha ugyan egyenesen nem támad föl ez összlét ellen s attól elszakadni, szabadulni nem akar.

A *Grenzboten* az első tényből, a nemzeti létből, Eötvös a másodikból, az egyéni szabadságvágyból törekedett az emberiség bonyolult életjelenségeit, történeteit megfejteni.

A nemzeti- és az összlétnek magyarázó ereje nyilván nagyobb, mert egészen biztos, tárgyilagos, konkrét tényből áll, az Eötvösé azért gyengébb, mert elvont, kiszakított s milliónyi változatában bizonytalan subjektív aspirációkra támaszkodik. Az embernek vérségi, gazdasági, nyelvi, érzelmi, értelmi, akaratil kapcsolata, összléte, látható, fogható. Az egyes szabadulása e kapcsolattól ellenben nem is lehetséges s a mennyiben lehetséges, a mennyiben az egyén magának külön világot alkothat, ez végtelen sokféle s azt minden egyes esetben értelmi, nehéz megkülönböztetés, elvonás által állapíthatni csak meg. Összlét nélkül élni, azt, a mi miatt ettől szabadulni kíván, elérni az egyes absolute képtelen, ellenben az összlétre csak viszonylag tesz különbséget, mennyire olvad belé az egyes. Mihelyt több egyén létezik, az összlétnek valamely neme létre jön, ellenben az egyén önállósulása, szabadsága az összlétben kérdéses.

Hegeli történetbölcselet, a szellemnek a világban immanens, tárgyilagos erejét valló tan kél birokra a *Grenzboten* bírálatában Eötvösnek transcendens keresztény, Kanti idealismusa ellen.

Sokkal nehezebb utóbbival, az ember belső világán túl menő jelenségeket, a minők a nemzeti, a társadalmi összlét, viszont amavval az egyén belső világát, ennek önállóságát és értékeségét megfejteni.

Eötvös nagy munkájának főhiánya csakugyan ott van, a hol azt a *Grenzboten* keresi s a hol itthon is két bírálója, Mocsáry Lajos és b. Kemény Gábor, bár nem oly szakavatottan kereste. Ha a nemzetiség érzete előítélet, mely a polgárosodás hiányából maradt fenn, ha az állam nem egyéb külső berendezésnél, mely az egyén lelki önállóságához szükséges különböző javakat biztosítja, úgy az elsőnek megszüntetésén kellene munkálkodni, az államot

pedig az emberi lélek a maga bensőségében soha másnak, mint hideg gépezetnek nem tekinthetné.

Ámde a történelem a legmagasabb kulturák korában mutatja a nemzetiségi különválást legerősebbnek, az emberiséget nemzeti változatokban leggazdagabbnak. Az állami létért folyó küzdelmek, érte hozott áldozatok pedig, melyekről értesít, nem csak abban az értelemben folynak pro aris et focis, vagyis a különböző anyagi és szellemi javakért, hogy az állam nélkül ezek veszélyeztetve vannak, hanem abban is, mert ez ara-k és focus-ok, e különböző javak a nemzeteknél mások, továbbá, mert az illető nemzeteknek állami szervezetével összefüggők, jogalkotó, támogató állami hatalmánnal fogva is olyanok a minők.

Szóval a nemzetek az emberi nemnek, az emberi szellemnek nagybani egyéniesülései, magasabb összegyéniségei. Az államok pedig ezeknek nem pusztá külső várfalai, biztosítói, hanem a nemzeti összegyéniségnek anyagi és lelki javaiban rejlő szellemét, akaratát átérző és megvalósításában osztozó munkatársai.

Államot és nemzetet, vagy mint Eötvös teszi, államot és a nemzetet alkotó egyének anyagi és szellemi javait nem lehet úgy elválasztani, hogy az állam ezeknek csak külső eszköze, ezeknek csak biztosítóka lenne. Az államok nemzeteknek, — vagy ha valaki a nemzeteket önálló lényeknek, entitásoknak elismerni nem akarja, mint Eötvös, — az államok minden esetre a közös szellemű egyéneknek önmagukat irányzó közös tevékenységét jelentik anyagi és szellemi kultúrájuk biztosítására és előbbrevitelére.

Ily irányzó tevékenység azonban el nem képzelhető az anyagi és szellemi javak értékének fölbecsülése, megállapítása nélkül. Még kevésbé lehet elgondolni ezek hathatós védelmét az állam szerveinek: feje, törvényhozói, tisztviselői, polgárai, katonáinak e javak értékességéről való meggyőződése, áthatottsága, szeretete, ezekkel való egybeolvadása nélkül.

A ridegnek, külső eszköznek tekintett állam, ennek közegei, szervezetei, egyes polgárai át kell szellemüljenek és az egyesek közt elosztott anyagi és szellemi javak, a benők fekvő sajátos, nemzeti kultúra érdekeiért, mint a nemzetnek eszmei javáért, tulajdonáért kell lelkesedniök, sőt

élet-halál harcra készen állaniok. Csak ekkor nyugszik az állam biztos alapokon, csak ekkor lesznek az egyesek minden rendű javai is biztosítva, az általuk elért kultúra fenn tartva, fejlesztve, a nemzeti külön egyéniség és benne a közös emberi cél fenntartva. Mert az emberi és nemzeti sem egymás ellentétei, hanem azonegy erőnek, eszmének különbségei. A mely sajátosság embertelen, abból soha sem lesz nemzeti s a mely emberi sajátosan, konkrét, vagyis külön összegyéniségben, nemzetiben meg nem jelenik, az a világ természetes rendjében nem is, csak a természetfölöttiben létezhetik.

Állami és egyéni, emberi és nemzeti törekvéseknek ily egybeolvadása által, a tényezők (állam és egyén, emberiség és nemzet) munkája körének helyes elhatározása mellett, állami hatalom és egyéni szabadság, nemzeti különállás és emberiségi együttműködés egy végcélra irányulókká, testvérekké lesznek, habár e végcélra más utakon, más eszközökkel törnek is.

Mindezen jelenségekkel, melyek előfordultát a történelem bizonyítja, számol a Grenzboten kritikája, de megfeledekzik az Eötvös hangsúlyozta nagy igazságról, hogy az egyéni emberi lénynek önmagában, mint külön valónak is van léte és célja, hogy e létet, nemzetével ellentétbe jutva, vele küzdve, mint külön szellemi kozmost fenntarthatja s hogy célja nem a fölolvadás az összletbe, hanem az összlettel együtt egy teljesebb egyéni létre, sőt örök létre jutás.

Ha az összlet, a nemzet a látható világban megromlik, szét esik, az emberi, az egyéninek külön világába szorítva élhet tovább, hogy újabb, tisztább összletben jusson teljes, önelégült nemzeti létre, mint a római birodalomból keletkezett nemzetek történelme tanúsítja.

Eötvös az emberinek az egyes természetes egyénekben élő, ható formáira, vagyis tulajdonkép alanyaira fektette művében a fősúlyt s ezzel azt a nagy erőt, ennek hatásait, jelenségeit emelte ki, a melyről megfeledekzett a Grenzbotennek egyébként élesen látó bírálója. Mint lélekbúvár, költő, ki az egyén belső küzdelmeit, törekvéseit vizsgálta, átérezte, méltán, kellő alappal tagadta, hogy az egyes embert mozgató, kielégítő egyedüli erő az lenne, mely őt ön-

állótlan elemként egy nagyobb egészbe olvadni készti. Mint keresztény szükségképen vészthozónak, az ókorba való visszaesésnek kellett tekintse az egyes emberi lény összes erőinek felolvadását az államba.

Eötvös individualista álláspontjának viszonylagos helyességét és nagy magyarázó erejét, habár nem is kimerítő az emberi élet egyéni és közületi részeinek, e részek viszonyának, úgy mint külön jelenségeinek, szóval az egész emberi kultúra törvényeinek megfejtésére, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ez álláspontról a szükségszerű kapcsolatot fölismerte, amely a népszuverenitás, állami mindenhatóság és szocialista törekvések között fennáll. Eötvös álláspontjáról e jelenségek természet szerint egymástól függőknek tűnnek föl, a mennyiben mindegyikök az egyén szabadságának kisebb-nagyobb megszorítását jelentik s a történelem ily függésüket tényleg kimutatta. A Grenzboten bírálata ellenben azt hitte még 1854-ben, hogy köztük semmi belső kapocs sincs. «A jelenkornak a tömegeket mozgató politikai eszméi, (melyeket jól meg kell a szocialista eszméktől különböztetni) csak látszólag forradalmiak és rombolók.» A bírálat e szavai kézzel foghatólag mutatják, mennyire nem értette az meg a Franciaországból kiinduló s ott már 48-ban határozott szocialista irányt vett mozgalomnak teljes tartalmát, míg Eötvös individualista álláspontjáról világosan látta a láncszemeket, melyek az egyenlőség abstract elvéből a népszuverenitáson át a szocialdemocrátiához vezetnek.

Rousseau tanaiban — bár ezt maga sem látta s a bourgeoisie sem hitte, mely őket a nagy forradalomban diadalra juttatta, — már meg van a szociáldemokrácia csirája. E tanok a politikai egyenlőséghez elkerülhetetlenek tekintik annak megakadályozását, hogy a vagyoni viszonyok nagyobb különbségei be ne következzenek, névszerint, hogy az egyik polgárnak se legyen annyi vagyona, a melylyel a másikat megvehesse.

Eötvös egész munkája, midőn a XIX. század uralkodó eszméi ellen küzd, ezeket Rousseaui értelmükben, a nekik Rousseau adta tartalmukkal veszi, a mint azokat, köztük különösen a népszuverenitást az európai népek is alkotmányos intézményeik megalkotásánál vették. Hasztalan mondja

tehát a *Grenzboten* bírálata, hogy a népszuverenitás nem veszélyes, csak helyesen kell érteni s tőle a szocialista eszméket jól meg kell különböztetni. A ki az összes erőknek felolvadását az államba a földi élet magasabb fokának tekinti és az egyén szabadságában mást nem lát, mint az oknélküli zaklatástól való menekülés, az egyenlőségben egy zárt arisztokratia gögje, fosztogatása elleni védekezés érzetét, az az egyéni tulajdon szocializálását, mint az államba olvadás természetes követelményét sem utasíthatja vissza.

Igy végződik a néppszichologiai, államtani tekintetben legnyomatékosabb bírálat pozitív tekintetben hamis eredménnyel annak következtében, mert elfeledi, hogy premisáját, mely szerint az ember legfőbb, mindent háttérbe szorító törekvése a lényegileg hozzá tartozókkal egy lénynyé, egy nemzetté, egy államba olvadni, ellensúlyozza az egyéni különlet, az egyéni lény benső, önmagába zárt élet utáni vágyának a történelemben örökké ható másik premissája. Az emberiség történelme nem más, mint e két ellentetes, de nem ellenséges, egymást ki nem záró, meg nem semmisítő erő eredője, mely erők vezetnek fokenként az állami közuralom, a nemzeti hatalom és az egyéni szabadság lát-szólag mást jelentő nevei alatt az embernek minden oldalú, teljes szabadságához, azaz a kültermészet és önmaga, öncélja fölötti uralmához.

VI.

Apróra kirajzolt képek voltak azok, melyeket Laboulaye, Cherbuliez, Schmidt Julian Eötvösnek a XIX. század uralkodó eszméiről írt bírálataikban nyújtottak.

E bírálatokkal nem ért véget Eötvös hatása a külföldi irodalomban. A kö, melyet az európai gondolkodás tengerébe dobott, messze veti gyűrűit. Eszméi nagy általánosságuknál, nemzeti sajátosságbeli hiányuknál fogva, erős visszhangot keltettek mindenütt, ahol az elmék az újkori államot a Rousseaui elvek túlzásai nélkül, s a francia forradalomban kitört szertelenségekhez hasonló veszedelmek elleni védbástyákkal, óhajtották kiépíteni.

Eötvös azt, ami az európai népeknek a régi rend meg-

dőlte után egyaránt hiányzott, a legszélesebb alapon s legmesszebb tekintő pillantással tárta föl s munkájának egyik alaphiánya, melyre csak a *Grenzböten* bírálata mutatott rá, a nemzetiség belügyi és nemzetközi jelentőségének félreismerése, nem zavarta azokat a gondolkodókat, akiknek politikai viszonyaiban a nemzetiségi tényező háttérben állott.

Az *Uralkodó Eszmék* megjelentekor a politikai élet terén az abszolút monarchiákkal szemben a francia-belga liberalis irány lévén túlsúlyban Európa szabadságszerető nemzetei között, ez iránynak nagyszabású megalapozása természetesen kedvező fogadtatásra talált.

Eötvös történetbölcseletében ugyan a németekhez áll közelebb, államtani gondolatai azonban határozottan a francia államelmélet körébe illenek inkább bele.

Eötvös alig vet ügyet az akkoriban már hatalmas, mélyen járó német állambölcseletre. Hisz sem ez, sem a német nemzet nem volt a világ folyásra oly hatással, mint a francia.

Eötvös észjárása, éles kritikája ellenére is, melyben a francia államfelfogást részesíti, a francziával rokon s gondolkodásának politikai tartalmát is azok a problémák töltik meg, melyeket az újabb francia történelem vetett föl.

Ennek tulajdoníthatni, hogy Laboulaye Eötvös tanainak hirdetőjévé, dicsőítőjévé vált, mert mint fennebb Lukács Mórizzal hangsúlyoztuk (*Budapesti Szemle* 1908 május, 208. l.) *L'état et ses limites* című művében Eötvös tanait, elveit, eszméit, sőt okoskodásának egész fonalát magáévá teszi.

Laboulaye egyike volt a legkedveltebb íróknak, munkái igen elterjedtek, melyekben mint Bluntschli mondja (*Gesch. d. allgem. Staatsrechts und der Politik* 663. l.) «komoly igazságokat a párisi classikus nyelv finom és izléses mezében mutatott be». S munkái között nincs egy sem, melyet a tudományban annyit idéztek volna, mint a *L'état et ses limites*. Laboulaye e művének sikere ekként Eötvös sikere is.

Az olasz nép az újabb korban tudományos téren bizonyos eklektikus irányt mutat. Amíg régebben vezetett, ma a német, angol, francia államtudomány eredményeinek mérlegelésére s közvetítő álláspontokra törekszik, mert az előbbi egyoldalú francia befolyást ma már megdöntötték nála a németek és angolok.

Eötvös hozzájuk Laboulaye *L'état et ses limites*jének révén jut el, mely utóbbi különben olasz fordításban is forog, de eljut magának az *Uralkodó Eszmék*nek német kiadásáén is.

Gyakran találjuk Eötvöst olasz munkákban idézve. Cordon, *Del Governo nella monarchia costituzionale*, 1882. 1. lap. *Der Einfluss der herrsch. Ideen d. XIX. Jahrh.-ra*, mint annak a túlzásnak egyik képviselőjére hivatkozik, mely az államnak tiszta jogvédő hivatást tulajdonít és Eötvösnek e művét Kant, Fichte, Humboldt művei mellé sorozza.

Manna-Telesio ellenben helyeslőleg említi (*Principii di diritto amministr.* Vol. I. 37. l.) Eötvös munkáját, mint annak az iránynak gyümölcsét, mely a tudós Németországban az egyéni szabadságot s az állam hatalmát összeegyeztetni akarja, s többi közt Krauset, Ahrenset számlálja hívei közé. A német kiadást teljes czimében: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat vom Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt.* Leipzig, 1854. idézi. Jellemzésére azonban csak annyit tud, hogy az állam célja minden polgár anyagi és szellemi érdekeinek védelme, csakhogy e működése kifejtésében korlátoznak és megszorítottnak kell lennie. Eötvös nagyobb hatásáról ez íróra tehát semmi esetre sem lehet szó, így e futólagos megjegyzésen kívül többé nem foglalkozik vele, sőt a központosítás kérdésénél, mely Eötvös munkájának az európai tudomány szempontjából alapvető fontosságú részét alkotja, sok másodrendű íróra kiterjeszkedik, Eötvöst ellenben meg sem említi. Ha azonban azt vesszük, mennyire szerepel a Manna-Telesio-féle munka álláspontjának erősítésére Laboulaye *L'état et ses limites*je, (8., 9., 16. l.) úgy Eötvös hatását jelentéktelennek még sem tekinthetjük.

Eötvös olasz hatásának egy különös esete az, melyet Sbarboro Péterre gyakorol. Ez az akkor modenai egyetemi tanár, 1870 október 3 án kelt levelével küldi meg Eötvösnek *Della Libertá* című, 512 nyolczadrét lapra terjedő, 1871. Bolognában megjelent munkáját, s kéri mutassa be az Akadémiának.

Egy csapongó, szenvedélyes lélek vulkánszerűleg önti ki e könyvben vallási, társadalmi, politikai ömlengéseit.

Amily meglepő a legváltozatosabb fordulatok által a nagy tehetségekkel megáldott szerzőnek viszontagságos élete,

(*L. Angelo de Gubernatis. Les écrivains du jour. II. köt. 1734. l.*) ép oly gazdag, felölelt anyagára nézve maga a munka.

Olaszország gondolatárnyalatai, törekvései a vallás, a bölcselet, a társadalmi és állami élet tekintetében, az európai általános érdekű mozgalmak ugyanezen a tereken, zürzavarosan tükröződnek benne vissza.

Sbarboro ideges, izgékony lélek. szenvedélyes olasz, résztvesz az olasz szabadságharczban, de egyben a világbéke apostola. Loretóban a szabad gondolkodók congresszusát rendezi, Olaszország megváltását azonban mégis a vallástól, az unitarius vallástól, «Olaszországnak, Socini hazájának ez örök dicsőségétől várja.»

Sem a tudományos, sem a politikai világban nem találja helyét. Egyetemi tanárságától ismételve felfüggesztik, majd elmozdítják. A 70-es években írt pamfletjeiben, lapjaiban hajba kap az egész világgal s végül rágalmazásért 7 évi börtönre ítélik. Mivel azonban az ítélet felebbezés alatt áll s a páviai választó kerület a képviselőházba választja, elfoglalja ott, az olasz közjog szerint, helyét s csak midőn az ítélet jogerős lesz, menekül Svájcba, ahonnan azonban midőn véletlenül olasz területre lép, elfogják, börtönbe kerül, s több választókerület, ugyan most már a jogerős ítélettel szemben sikertelenül, újra képviselőnek választja.

Munkájának három vezérgondolata van. Az emberiség jobb sorsát az unitárius vallás által érheti el. Bastiat világtörvénye, az érdekek harmoniája s belőle folyólag a *laissez faire* elve kell hogy az emberiségben uralomra jusson, ami az egyéni szabadság útján lehetséges.

Harmadik vezérgondolata az államistenítés, államimádás (Statolatritia) elleni küzdelem a végletekig.

Socini unitárius vallásán kívül minden más vallás az emberiség ellensége.

E vallást Bastiat elmélete egészíti ki az érdekek harmoniájáról, mely «elméletet a nagy hívő bölcsezz, Gratry atya méltán nevezett a reménység tudományának». Amily joggal vette le fővegét Newton az égi testek mechanikája előtt, s énekelte a zsoltárossal. *Coeli enarrant gloriam Dei*, ép oly méltán tehetette azt Bastiat saját elmélete előtt s kiálthatta: *Digitus Dei est hic* (264. l.).

A világban Sbarbaro nézete szerint ezentúl csak két

nagy párt lehet: az egyéni kezdeményezés, a magán szabadság pártja egyrészt, az állami mindenhatóság és kormányi beavatkozása másrészt (258. l.).

A háborgó lelkű Sbarbaro Eötvösben rokonlelket lát. Keresve álláspontja támaszait, az államistenítés legnagyobb, legnevezetesebb ellenzői közt, aminők Rosmini, Mamiani, Gratry, Tocqueville, Laboulaye voltak, említi «Eötvöst, a magyar tudomány és irodalom dicsőségét» (330. l.).

Ezek között Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című könyvében, mely a szabadság problémáját Laboulaye vallomása szerint magasabb szempontból tárgyalja, mint Stuart Mill az ő nagy hírű munkájában, talán a leghatályosabban czáfolja az állami mindenhatóság tanait, «határozottan állítva, hogy az alkotmányos rendszer sem nyújt elegendő biztosítékot és védelmet a sokaság despotismusa ellen, amelynek támadása ellen a magyar publicista az egyetlen oltalmat az állam hatalmának megszorításában látja és végül megállapítja, hogy a római polgárosodás és a mienk között örvény tátong, mert az megsemmisült, az egyént az állam szolgájává téve s mert abban a legnagyobb jogászok, a Paulusok, Papinianusok, Ulpianusok sohasem tanították, hogy a polgárnak emberi minőségében is volnának jogai, melyeket az Imperator is tisztelni tartozik. Az egyénnek ez a szentsége, Eötvös szerint, keresztény eszme, melyet a pogányság nem is sejtet.»*)

Sbarbaronak ez a méltatása, melyben Eötvös helyét a tudományban kijelöli, két irányban figyelemre méltó.

Sbarbaro munkája, ha nem is mondja, végelemzésében az anarchia egy neméhez vezet, mert az egyén autonómiájára s az érdekek anarchiájára alapított mai társadalmi rend, mint mondja, (293., 294., 304. l.) mindinkább atomizálódik s nem szabad a hatalom (Autoritá) fölényét törvényes sanctiókkal erősbíteni. A társadalmi erkölcsnek mesterséges, külső, törvényhozási szervei és rendszabályai fölös-

---

*) Jegyzetben említi, hogy Eötvös neve Etveschnek ejtendő, hogy a szabad Magyarország vallás- és közoktatásügyi ministere, a magyar Akadémia elnöke, s a nemes ország liberális reform pártjának tekintélyes főembere. Költő, regényíró, publicista, kinek nevezetes része volt a forradalomban s a lovagias és szerencsétlen Batthyányi-hoz barátság kapcsolta.

legessé, károsná, zsarnokivá válnak s helyüket a közvélemény, a szokás, a magánérdek ereje foglalja el.

Sbarbaro e következtetése az egyén szabadságának mindent túlszárnyaló felsőbbbségéből, a munka zavarossága mellett is, föltárja Eötvös *Uralkodó Eszméinek* alap gyöngéjét.

Sbarbaro munkájának második figyelemreméltó oldala abban rejlik, amivel az egyéni szabadság anarchiájának veszélytelenségét akarja megmutatni.

Sbarbaro a szabadság positiv tartalmát törekszik meghatározni, amit Eötvösnél nem találunk. Eötvösnél a szabadság üres lehetőség. Eötvös nem bocsátkozik az ember célja, rendeltetése elemzésébe s ezeknek a szabadsággal való kapcsolatába. Az emberség, a jog, az igazság, a keresztény civilisatio alapeszméit transcendens eszményeknek véve, azoknak sem immanens voltát a világban, sem e világnak isteni vezetését nem vizsgálva, kételyben hagy, miként fog az egyéni szabadság amaz eszmények megvalósítója lenni, miként fogja külső biztosítékát, az államot eltűnni. Úgy hogy Eötvösnél csak sejtetjük, de világosan nem látjuk, hogy ezt az egyénben rejlő hittől, moráltól várja.

Sbarbaro megakarja határozni az embert a polgári társadalomban megillető szabadságnak természetét és terjedelmét. E végből létünk eredetére és rendeltetésére kell vissza nyúlni s a viszonyt vizsgálni, melyben a teremtés egész rendszeréhez áll. Senecával egy értelemben, aki szerint: *Deo parendo libertas est*, az emberi szabadság egész fejlettségében és az összes sferákban, ahol érvényesül, erőink spontán közreműködését jelenti a végtelen céljaira. Más szóval a szabadságot Isten nekünk azért adta, hogy a teremtés törvényeit elősegítsük: ezekhez alkalmazkodva valóban szabadoknak érezzük magunkat, míg a szolgaság az ellenük szegülésből származik (373. l.).

Amint mestere, Bastiat *Harmonies économiques*jében mondta: «Azt hiszem, az, aki az anyagi világot rendezte, nem akarta a társadalom világát sem rend nélkül hagyni. Azt hiszem, hogy a szabad tényezőket ép úgy bírta mozgatni és összhangba hozni, mint a tétlen molekulákat,»*) a vallásban kereste az anarchia ellenszerét.

*) L. Mgr. Baunard, *La foi et ses victoires*. 63. l.

Sbarbaro chaotikus könyve ekként minden, főleg szerkezeti gyakorlósága mellett is több világot vet Eötvösre, mint más kifogástalanabb munkák, melyek vele foglalkoztak.

Így Pierantoni (*Trattato di diritto costituzionale*. Napoli, 1873. Vol. I. 172., 173. l.) egyszerűen Humboldt és Mill eszméit látja nála a nemzetiség elvére alkalmazva. Amit igen bajos megérteni, valamint azon mondását, mely szerint Eötvös kimutatta, hogy a népek nagy csoportosulásainak léte a nemzetiség tanától, a nemzetiségi elv hatályosságától függ a modern politikai életben. Hisz Eötvös épen az államoknak nemzeti alapon való alakulásától féltette a nagy államokat és a nemzetiség elvének uralomra jutásában az egyéni szabadságnak, az ő legfőbb eszményének sirját látta.

Nem tekintve a homályos, vagy épen hamis méltánylást, az állam célját Eötvösnél, megint elég homályosan, abba látja helyezve, hogy kifelé függetlenségét, befelé a polgárok jogait és anyagi és szellemi érdekeit megvédje, mert utóbbi cél Eötvös gondolatán, az egyéni szabadság biztosításán messze túl fekszik.

«Célja eléréséhez a magyar író szerint, így folytatja Pierantoni, az államnak akarategységre, központosításra van szüksége, de ennek megvannak a jogos határai, melyek abból az igazságból folynak, hogy az állam a társadalomtól s az egyéntől különbözik.»

«Eötvös, kifejtve, hogy az állam akarata alkotmányos módon kifejezve a többség akaratát jelenti, a kormány és többség zsarnokoskodása ellen az egyén biztosítékát az egyén önkormányzatában látja, melynek egyes nyilvánulásai az egyéni és vallási szabadság, a tanítás, a sajtó, az egyesülés szabadsága, valamint a municipális szabadság.»

A Pierantoni jellemzése nem ad elég tiszta képet Eötvösről, bár tanát a legnevezetesebb államelméletek közé sorozza s abban is hiányos, hogy tanait a Krauseével rokonságba hozva, őket «azon irány képviselőinek állítja, amely a politikai tudományt az ember és a társadalom természetének elemzéséhez kívánja közelebb hozni» (175. l.). Ami ugyan igaz, csakhogy az út, amelyen ide törekednek, vajmi különböző az individualista Eötvösnél s az organikuságba fulladó Krausenál. Van köztük bizonyos rokonság, mely azonban másnemű megállapítást kívánna, mint amelyet a főiránybani

találkozásnak fölemlítése nyújt, így az emberi körület tagozódásán kívül, a történetbölcselet oldaláról is. Krause és követője, Ahrens a leghatározottabban tiltakoznának az Eötvös-féle alapelv ellen, mintha az állam emberi találmány lenne az egyéni szabadság biztosítására.

Ha ekként Laboulaye útján Eötvös az olaszok érdeklődését fölkellette is, maradandó hatását mégis a német tudományban látjuk.

Raumer, *Über die Geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Kirche* című munkájában melynek második kiadása rendezésével, mint említettük, (337. p. 196. l.) Eötvöst akarta megtisztelni, besorozza őt az állambölcselet legnevezetesebb írói közé.

Munkáját oly sajátzerűnek és tartalmasnak találja, hogy az egésztől nem bír kielégítő számot adni (III. kiad. 299. l.). Másfél oldalon ismerteti Eötvös vezérgondolatait, különös nyomatékot helyezve Eötvös gondolkodásának arra az irányára, melylyel ép úgy óv a múltnak figyelmen kívül hagyásától, a jelen jogainak el nem ismerésétől, mint a másik végteltől, mely a jelent a múltnak föláldozza s a történelmi jog nevében a nép haladásának megállását követeli.

Raumer Eötvös álláspontjának e mérséklő irányát hangsúlyozva, a francia állambölcselet Rousseau-i árnyalatán véghez vitt kritikáját ismertetve, Eötvös munkájának súlyát nyilván abban találja, hogy az államtudománynak egészen más utakat, más alapokat kíván adni, mint a melyeken nemcsak a francia nagy forradalom szellemi vezérei, de az európai liberálisok és publicistikájuk általában haladt.

Raumer Eötvöst Stahl után ismerteti, akit az akkori ellenséges napi áramlatok ellen nem egy irányban védelmébe vesz. Ez egymás mellé állítás nem egészen történetes, mert bármily távol álljanak egymástól Stahl és Eötvös pozitív kiinduló pontjaik, államberendezési kívánalmaik tekintetében, az államtudományi ideologia elleni küzdelemben, a történelmi valóság megbecsülésében civilisatiónk keresztény jellegének nagyratartásában csakugyan vannak közös vonásaik.

Hiba volna Eötvösnek Stahl mellé állítását úgy érteni, mintha az Eötvösnek egyezését jelentené Stahl államegyházi rendszerével, rendi törvényhozási óhajtaival, az Isten kegyelméből monarchiáról alkotott elméletével.

Raumer csakis a kritikai irányt akarta jelezni, mely mindkettőnél tényleg előfordul s Bluntschli is, (*Gesch. d. allgem. Staatsrechts und der Politik.* 619. l.), nem tudja Eötvöst általánosabban jellemezni, mintha a kritikai írók, Mohl és Tocqueville közé állítja.

A Mohl criticismusa ugyan igen szelid, tartalmilag sem jelentékeny s annak a francia államtudománynak, mely ellen Eötvös elvileg harczol, nem alapjában, hanem csak nyilvánvaló káros következményeiben az ostromlása. De mégis criticismus s ennyiben az egymásmellé állítás jogosult. Ellenben belső érték tekintetében csak a Tocquevillét ismerhetni el ugyanilyenek. Mohlban rengeteg ismerete mellett is hiányzott egy nagyobb szabású állambölcsülethez minden, — mint ezt maga Mohl Schulze Hermannhoz intézett levelében elismerte — hiányzott az alapos jogtudomány, a középkor ismerete, s végül mint mondja: «bin ich nichts weniger als ein philosophischer Kopt». Ha az ünnepélyes alkalomra írt emléklapban *) Schulze e levelet lenyomatja s bár a benne kimondott ítéletet szigorúnak találja, de meg nem támadja s csak enyhíti, talán nem hibáztunk, midőn Bluntschli egybeállítását Mohl és Eötvös értékére nézve kifogásoltuk.

Egyébként abból, amint Bluntschli maga a két írórt méltatja, legjobban kitűnik az értékkülönbség.

Munkája jellemzésére legtalálóbbnak vélte a megragadó kilátást említeni, melyet az ember Eötvös svábhegyi villája magaslatáról a Duna vidékre, Pest és Buda fővárosokra, a hegyekre, a pusztákra nyer. Aminő messze lát a szem innét, olyas valamit érezni írásaiban.

Kifejtve a *XIX. század uralkodó eszméinek* főtételeit, úgy találja, hogy azokra Tocqueville híres munkájának: *La démocratie en Ameriquen*ek volt befolyása. «De a magyar báró bizalmatlanabb és ellenségesebb a demokratikus tendenciákkal szemben, mint a francia marquis. Kimerítőbben állítja oda a Rousseau államtanának hiányait és rámutat a demokratikus választási rendszer fictiói és csalódásaira, a mindenható állam szabadságpusztító hatásaira, az álegyenlő-

---

*) Robert von Mohl. Ein Erinnerungsblatt, dargebracht zur 500 jährigen Jubelfeier der Ruperts Carola. 79. l.

ség communistikus következményeire, a merőben nyelvi alapra épített nemzetiségi elv bomlasztó erejére. Mindebben az igazi magyar nemesre ismerni.»

Bluntschli méltán kétkedik, vajjon Eötvös magyarázata az állam keletkezése és jogalapjára nézve megnyugtató-e? Nevezetesen Eötvös nem találja az állam keletkezését az államszerződés útján magyarázhatónak, ellenben, mint fennállása jogalapját, úgy véli, lehetetlen megtámadni, mert az államtagok szabad akarata csakugyan az egyetlen érthető és egy magasabb világrendbe egyedül beillő jogalapja annak.

Bluntschli méltán kérdi, vajjon ami az állam fennállását igazolja, — ha igazolja — nem szolgálhat-e keletkezésének is jogalapul? A sok egyesnek akarata igazán magyarázza-e az állami akarat egységét?

Eötvös individualistikus állama bármennyire fejezze is ki a kor szükségletét, «ép oly kevésbé elégítheti ki az állam természetébe mélyebb belátás után törekvő elméleti vágyat, vagy a népek mai valóságos szükségleteit, mint az ellenkező communistikus eszme. Az egyik az államot teszi az egyén szolgájává, a másik a magánost az állam glebæ adstrictusává».

Teljesen igaza van azonban Eötvösnek, midőn az állam hatáskörének az egyéni szabadság érdekében való korlátozását főbenjáró érdeknek nyilvánítja s a túlhajtott központosítás veszélyeit oly alaposággal kimutatja.

Bluntschli, ezen alapos ellenvetések mellett is, szép helyet biztosított Eötvösnek a bűvárlat történetében. Fel-tűnő csak az, hogy Eötvösnek se módszerére, se történelmi készletére, se történet-bölcsületére nem vet ügyet. Még inkább azonban az a körülmény, hogy irodalom-története után tíz évvel később megjelent munkájában: *Die Lehre vom modernen Staat* többé alig említi.

Bluntschlinak e munkája francia és angol nyelvre is lefordítottatott s különösen Oxfordban mint text book nagy tekintélyre emelkedett. Második fejezetében *Moderne politische Ideen* (37—78. l.) cím alatt a szabadság, az egyenlőség, a civilisatio, a nemzetiség, az önkormányzat ügyét — bár furcsa összefüggésben — szóval mindazt tárgyalja, ami Eötvös *Uralkodó Eszméinek* központját alkotja. A keresztény civilisatio mozgató erői, sorsa, az állam mindenható-

ságának az önkormányzat útjáni megszorítása foglalkoztatják Eötvöst, ki azokat igaz, erős logikai hálózatba kapcsolja, míg Bluntschli, kinek a rendszer és logika sohasem volt erős oldala, róluk inkább csak zavaros elmefuttatásokat nyújt, de a tárgyuk annyira egy, hogy e hallgatás Eötvös-ről meglep.

A nemzetiségről szólva (72. l.) Eötvösnek 1865-ben megjelent *Nemzetiségi kérdését* egy nem elvi pontra nézve idézi ugyan, az *Uralkodó eszméket* ellenben csak egy aránylag alárendelt kérdésnél, arra nézve hozza föl (437. l.), mint eshetik meg a mai, csak egy képviselő választására berendezett választókerületek mellett, hogy a megválasztott képviselők többsége és kisebbsége nem felel meg a választók többsége és kisebbségének.

Eötvös *Uralkodó Eszméinek* ilyen sorsa önkéntelenül Terentianus *Habent sua fata libellijét* hozza eszünkbe. Aki oly előkelő helyet ad neki az irodalomtörténetben, mint Bluntschli, maga feledkezik meg róla rendszeres, tanszerű munkájában.

Amit itt Bluntschlinál tapasztalunk, ismétlődik az idők folyamában, kezdik Eötvöst az irodalomban feledni, míg versenytársai a szabadság problémájának megoldásában: Humboldt Vilmos, Mill Stuart J., akiket műve megjelenésekor határozottan utána soroztak, és mindhármuk népszerűsítője, Laboulaye állandóan napirenden vannak a buvárok között.

Ennek oka minden bizonynyal Eötvös munkájának bonyolult volta, polemikus természete. Ha oly elszigetelve, egy bizonyos kor állapotától elvonatkozva, a szabadsággal összefüggő más jelenségek beható tárgyalása nélkül, egy kifejlett rendszer keretében mutatja be Eötvös az igazságokat, melyekre buvárlatában eljutott, ép oly előtérben marad, mint Humboldt és Mill.

Az *Uralkodó Eszméknek* e háttérbe jutása azonban éppen nem a teljes feledésbe menés. Jellinek *Das Recht des modernen Staates*, 1900. című művében (163., 190. l.) az állam keletkezése és jogalapjára nézve Eötvös jelentőségét igen kiemeli. Stein Lajos, igaz ugyan, magyar rokonszenveinek hatása alatt, *Die sociale Frage im Lichte der Philosophie*, 1903. II. kiad. 23. l. mint a sociologikus irány meg-

indítóját ünnepli, Ahrens és Röder egyik tisztelője, Mollat útján pedig az állambölcselet classikusainak műveiből egybeállított olvasókönyvbe kerül és pedig nem mint német, hanem mint idegen író.

E *Lesebuch zur Geschichte der Staatswissenschaft des Auslandes* 1891. 191 lapon szemelvényeket ad Plato, Aristoteles, Cicero, Szt. Ágoston, Aquinoi Tamás, Paduai Marsiglio, Macchiavelli, Morus, Grotius, Milton, Hobbes, Spinoza, Bossuet, Fenélon, Locke, Vico, Montesquieu, Filangieri, Rousseau, Sicyès, Burke, de Maistre, de Bonald, Lammenais, Constant Benjamin, Bentham, Eötvös, Tocqueville, Mill, Lieber, Laurent, Occam, Bodin műveiből.

A társaság, mint látszik, igen jó, s az adott szemelvény: az első kötet első fejezete Eötvös észjárásának jellemző tulajdonságait ép úgy visszaadja, mint munkája alap gondolatát.

Ha Eötvös hatását ezek után a világirodalomban meghatározni akarjuk, világgraszólónak ugyan nem, de jelentékenynek igen is mondhatjuk.

Az irodalmak közül, amelyekkel nálunk foglalkozni szokás, csak az angol nyelvű irodalomban nem találtuk *Uralkodó Eszméinek* visszhangját. Egy amerikai író, Woolsey Theodor, *Political Science of the State* 2 vols. 1877. című művének a szabadság és egyenlőség összeütközéséről szóló fejezetében a gazdag irodalomból csak két munkát emel ki, (I. köt. 323. l.) Jäger Eugenét és Eötvösét, röviden megjegyezve, hogy Eötvös magyarból németre maga fordította és hogy az nem szorítkozik a kérdéses fejezet tárgyára. Bizonyára elég gyenge visszhang és sajnálni lehet, hogy Woolsey, kit Burgess (*Political Science*) Lieberrel együtt az amerikai politikai bölcselet fő embereként méltat, mélyebben nem bocsátkozott belé Eötvös tanainak vizsgalatába.

De e kevés is aránylag több, mint ami itthon Eötvösnek a két utolsó évtizedben kijutott.

A mi tudományos buvárainkat a szellemi tudományok terén a solidaritás érzetének teljes hiánya jellemzi, amint erre s káros következményeire már régebben (*Budapesti Szemle* 59. köt. 1889. 64. l.) rámutattam.

E solidaritás hiányát érezte részben Meltzl Hugo is, midőn a kolozsvári egyetemen alapítványt tett oly magántanárok jutalmazására, akik br. Eötvös József, Lessing G. E.,

Schopenhauer A. és Petőfi Sándorról külön collegiumot tartanak.

Eötvössel foglalkozni azonban nemcsak a tudományos buvárlat szempontjából gyümölcsöző, de a hazai történelem ténybeli ismerete is nyerne általa.

Az új Magyarország az ő képviseleti, felelős miniszteri rendszerével, önkormányzatának elhelyezésével, nemzetiségi politikájával Eötvös agyában nyert először világos képet csakúgy, mint ahogy tőle származtak újabb szövetségi viszonyunknak Ausztriával az első gondolati körvonalai, melyekből Deák a jogász, s Andrássy a politikus a szövetségi intézményeket kiformálták.

Az *Uralkodó Eszmék* e nagy történelmi alakulásokhoz is oly magyarázatot adnak, aminőt másutt hasztalan keresünk.

CONCHA Győző.

AQUA' FELIX.

Elbeszélés.

Első közlemény.

I.

A tágas laboratorium egyik nagy ablakán teljes erővel özönlött be az áprilisi meleg napsugár. Szelid fényével betöltötte az egész szobát, megragyogtatta az üveglombikokat, csöveket, a száz meg százféle alakú phisikai készülékeket; ott játszadozott a nyitott könyvek, teleírt jegyzetek fehér lapjain, belepillantott a különféle mérges folyadékokkal telt edényekbe, honnan aztán ijedve szökkent a terem világoszöld falára. A kinyitott ablak mellett egy kis asztalon két lapos üvegtálban rubintpiros folyadék ragyogott, — ebben is megfürdött a pajkos napsugár. A piros folyadékból csillogó rézdrótok futottak egy galvanometer fényes csavarjaihoz. Ezt a galvanometert egy férfiú nézte feszült várakozással. Két kezét a kis asztal szélére támasztotta, s egészen a készülékre hajolva vizsgálta annak tűjét, hogy vajon mozdul-e? De a tű nem mozdult.

Görnyedő helyzetéből föl sem emelkedve, a férfiú egyik kezével az asztal sarkáról fölvetett egy kis üveget, s mindenik tálba cseppentett belőle egy keveset. Aztán nézte a tűt. Azonban a tű nem mozdult most sem. Türelmetlenül kavarta meg a piros folyadékot, s mikor a várt hatás erre sem mutatkozott, hirtelen fölegyenesedett.

Az ablakon beáramló napfény oldalról világította meg ezt az igazán érdekes arcot. Magas, fehér homlokáról hátra volt fésülve fekete, dús haja, melyet azonban bőven tarkítottak már ezüstsálak is. Orra egyenes, ajka piros; bajusza és szakálla sötét gesztenyeszín. Szürke szemeiből a

bosszúság szikrázott elő, de szája körül két mély vonás csalódást tükröztetett vissza. Termete nem magas és inkább szívósságot, mint nyers erőt mutatott.

Kissé meghajolva, csendes léptekkel az egyik szekrényhez ment és megállott előtte. Sorba vizsgálgatta a latin felírású üvegeket, porcellán tégelyeket, míg végre gondolkodva nyúlt ahhoz az üveghez, a melyen keskeny papírszalagra kézzel ez volt felírva: *Aqua Hontia*. Vigyázva kivette, odament vele a kis asztalhoz, s leült. Elővette belső zsebéből puha táblájú jegyzőkönyvét és rövid ideig algebrai képleteket, számokat irt bele. Az eredmény — úgy látszik — kielégítette, mert fölvette a most hozott üveget és pontosan lemért mennyiséget töltött belőle mindegyik tálba. A rubintpiros folyadék hirtelen kékesfeketévé változott, s felületén apró gázbuborékok pattantak el.

A nap vidám sugarai előzőnlőtték az egész termet, s megvilágították a görnyedő férfi alakját. Madárcsicsergés hangzott be a nyitott ablakon, langyos szellő röppent a kerti fák lombjain keresztül.

A tudós feszülten nézte ismét a galvanometert. . .

S íme! a mutató csendesen fordulni kezdett, egyszérszer vissza lendült eredeti állásába, míg végre nagy kitéréssel megállott!

— Istenem! Végre! — tört ki hangosan az öröm a komoly férfiú ajakán.

Azután fölugrott és heves léptekkel föl- s alá szaladgált a teremben. Vissza-vissza tért az asztalhoz és diadalmas örömmel, izgatottságtól égő szemekkel vizsgálta a készülék elfordult tűjét. Nem birt a boldogságával, a mely majd szétvetette mellét. Az ajtóhoz rohant és kikiáltott rajta:

— Piroska, Piroska, gyere csak hamar! — azzal vissza nyargalt az ablak mellé. Nem győzött betelni a rég várt és most elért siker látásával.

Siető léptek hallatszottak és izgatottan toppant be az ajtón egy fiatal leány. Világoskék ruhája hozzá simult gyöngéd alakjához; szőke haján elsuhant a napsugár. Bájos kis arca meglepetést árult el, s okos kék szemeit kérdőleg függesztette az ablaknál álló férfiúra. Mikor hirtelenében nem kapott fölvilágosítást, sürgetve kérdezte:

— Gábor bátyám, miért hittál ilyen szokatlan időben? Talán valami baj történt?

— Dehogy is, édes Piroskám! Azaz történt valami, de az épen nem baj. Gyere ide, nézd csak!

Piroska az ablakhoz ment, oda lépett ahhoz a férfiúhoz, a kit Gábor bátyjának szőlített és ő is a galvanometer mutatójára nézett.

— Látod, látod, mennyire kitért a napfénytől! Látod, Piroska, húsz évi fáradozás és húsz évi örökös aggodalom, szakadatlan csalódás után ez már valóságos, kétségbe vonhatatlan eredmény! Nézd csak, milyen erős áram fejlődik!

Egészen magához vont a lányt, s mind a ketten elragadtatással nézték, a mint az áram erejének változtával ingadozott a tű is. Az ifjú lány is átadta magát teljesen az öröm, a meglepetés izgalmainak. Végre csodálkozva kérdezte:

— Mitől lett ilyen nagyon fekete színű az elem?

— Aqua Hontiát töltöttem bele, mint már azt sokszor tettem. De most, úgy látszik, eltaláltam az alap-elem készítését. Mióta lesem én a galvanometer mutatóját! Hányszor képzeltem, hogy megmozdult már, pedig csak megerőltetett, kimerült szemem káprázott. Pedig tudtam, vagy legalább is bíztam, hogy a rubra és Hontia áramot indítanak pusztán a napfény hatása alatt.

— Hogy' örülsz, milyen boldog vagy, édes Gábor bátyám! — s a szőke leány megsimitotta a kipirult férfiú dús haját.

— Hogyne volnék, hisz' ez nagy dolog! Első pillanatban alig lehet kiszámítani óriási jelentőségét. Ezzel megtaláltam, a mit életem egyik céljául tűztem ki. Előállítom a villamos erőt pusztán a napfény befolyása által. Olesón és könnyen készíthető folyadékokat egyszerűen kiteszek a napra és abból erős áramok fejlődnek. A nap melegét, erejét átalakítom közvetlenül villanyos erővé. Hiszen érted te, mit jelent ez!

— Azt jelenti, hogy egyszerre még híresebb emberré léssz ha bemutatod a találmányodat.

— A hír semmi, vagy legalább is nem sok. De képzel el minő áldás lesz az emberiségre ez a fekete víz, a mit ezennel *aqua felix*-nek nevezek. Szinte beláthatatlan az a

sok jó, a mi belőle árad. Ingyen erőforrása lesz a gépeknek, a melegnek. Kimerülhetnek a szénbányák, elpusztulhatnak az erdők: a nap ereje, a nap sugara nem fogy el, s az aqua felix bőven ontja az erőt, a meleget.

A férfiú lelkesedése átragadt a lányra is. Kék szemei nedves fényben csillogtak, s bámulattal szegeződtek a beszélő férfire; arcza kipirult, ajkai remegtek. Amaz folytatta:

— Nem kellene a nagy gőzgépek, a nagy kazánok, ez a fekete víz mindent pótol. Elhajtja a nagy gőzhajót, forgatja a malmok köveit, megfőzi a szegény ember ételét! Csak ki kell tenni neki a napra: megindul a jótékony áram, és süt, főz a számára.

A leánynak eszébe jutott valami, maga is megdöbbsent.

— De bátyám, — szólt halkán, — hátha nem a naptól indult meg ez az áram, hanem magából a folyadékból? Mert akkor nem sokára kiapad az ereje! Meggyőződte-e már erről?

Honti Gábor arczáról eltűnt a mosoly, szinte belesápadt ebbe a szörnyű gondolatba. Rekedt hangon válaszolt a kétségbeejtő kérdésre:

— Örömben és elragadtatásomban egészen elfelejtkeztem erről. Oh, ha egy újabb csalódás! . . .

Elhalványult arczczal indult a terem közepén álló nagy asztalhoz, fölkapott egy fekete, számokkal teleirt fátáblát, s a kis asztalhoz lépve az aqua felix-szel megtöltött üvegtálak fölé tartotta úgy, hogy az árnyék egészen a fekete folyadékra esett. Kinos, dermesztő feszültséggel figyeltek mind a ketten, még a léleketüket is visszafojtották. Néhány pillanatnyi kétségbeejtő várakozás után mind a kettőjüknek könnyű sóhajtás hagyta el ajkát: a galvanometer mutatója visszatért eredeti állásába, tehát a napfény elzárásával megszűnt az áram fejlődése. Honti Gábor most elvette a táblát, s alig hullottak a meleg napsugarak a folyadék sötét felületére, a tü megint elhajlott és mutatta, hogy az áram újra megindult. Többszörös próba után megszűnt a tudós aggodalma, s az izgalomtól egészen kifáradva leült az asztalka mellé. Piroska meghatottan nézett rá.

— Édes bátyám, pihenj egy kicsit! Nagyon fölízgatott ez a fölfedezés. Nem jönnél ki a szabad levegőre? Gyere,

sétáljunk egyet a kertben, majd lecsillapsz. Nézd, milyen fölséges tavaszi idő van!

Amint észre vette bátyja hajlandóságát, azonnal szaladt, elhozta kalapját, s karonfogva az elkomolyodott férfiút vidám mosolylyal csalta és szelid erőszakkal húzta magával a kertbe, hová a laboratorium ablakai nyíltak.

Április vége volt már, s ebben az évben korán tavaszodott. A pázsit üde zöld, a fák lombosak. A langyos levegőt madárdal töltötte be és bogarak, méhek zümmögése. Bármerre tekintett a szem, mindenütt a fejlődő életet látta. A természet hatalmas szülő ereje bizalmat, reményt és vidámságot öntött az emberi kebelbe.

Honti Gábornak szemmel láthatólag jól esett ez a vidám, minden ízében élő, mosolygó környezet. Arczáról eltűnt a fájó komolyság, és szeliden mosolygó bánat reszketett szürke, jóságos szemében. A hangja mély megindulástól remegett, mikor így szólt:

— Piroska, ha a te jó édes atyád ezt a napot megérte volna! Ha az én feledhetetlen, tudós barátom velem örülhetne most!... De hogy' el is jár az idő, tizenhat éve már, mikor eltemettük!

— Elhiszed-e, bátyám, hogy én arra még emlékszem? bár négy esztendő voltam csak. Ugy-e tavasszal történt?

— Tavasszal, májusban. A jövő hónapban lesz tizenhat éve.

A kiállott izgalmak, a rég várt eredmény kétségtelen volta, a siker bódító ereje megrázták Honti Gábor lelkét, emlékei különös élénkséggel támadtak föl, s beszédessé tették a különben elég kevés-szavú embert. Főlelevenült agyában a múlt és szólni kényszerítette.

— Délután történt. Akkor még benn laktam Pesten. Három óra lehetett. A laboratoriumban dolgoztam, a mikor atyád szolgája kikelt ábrázattal tört be az ajtón, hogy menjek azonnal, mert a tekintetes úr mindjárt meghal. Hajadon fővel rohantam át hozzátok, s ott találtam atyádat a díványon fekvve. Az életerős embert szél érte, de még tudott szólni. Megfogta kezemet és szakadozottan, erőlködve mondta: «Gábor, én édes jó barátom. nincs segítség. meghalok mindjárt. Nézd, itt a kis lányom, a kis Piroska, vedd gondjaidba...» Elakadt a szava, szemeiből könnyek omlottak,

arcza szörnyű fájdalmat tükrözött vissza. Pár perc múlva meghalt'. . . . Azóta nálam lakol, Piroska. Én és az öreg Mari néni neveltünk, és igyekeztem néked otthont teremteni; és ez talán sikerült is, hiszen mindig azt állítod, hogy boldog vagy.

Piroska meghatottan pillantott Honti Gáborra.

— Gábor bátyám, most is csak azt mondhatom, hogy nagyon boldog vagyok nálad és nem is kívánkozom innen sehová. Én akarom ezután is rendben tartani a te dolgozó szobádat, tisztogatni könyveidet, lemásolni műveidet. Melletted akarok lenni, hogy segítsek neked, a mit tudok.

— Jó leány vagy, Piroska; pedig ugyancsak elvonultan élünk itt; szórakozásod alig van, csak az én unalmas társaságom.

— A te társaságod? Csalódol, bátyám, ha azt hiszed, hogy az unalmas. Nincs ember a világon, a ki úgy tudjon beszélni, mint te. Hiszen te ismered ezt a nagy természetet, ismered annak ezernyi titkát és én tetőled mennyit tanultam! Én bámullak téged, Gábor bátyám.

S a leány szemei valóban tiszteletet és bámulatot fejeztek ki.

A tudós elutasító mozdulatot tett a dícséretre és szólni akart, de azután mégis hallgatott. Csendesen sétáltak tovább a virágágyak mellett, s aztán leértek a gyümölcsösbe, hol a fákon több volt a virág, mint a levél. Honti szerette a fát, sőt szabad idejében maga is oltogatta, nyesegette őket. Egy-egy első rangú körtére büszkébb volt, mint tudományos kutatásaira, hírnevére. Ha valamelyik külföldi kollegája tiszteletből meglátogatta, ő el nem mulasztotta volna a világért a gyümölcsösbe levinni, és megmutatni neki azt a szép fát, a melyik fontnyi császárkörtéket termett.

— Kollega! — mondta egy ízben egy híres német tudósnak. — nincs a világnak az a lombikja, a melyikben ilyen ízű gyümölcsöt főzzünk valaha.

Épen oda értek a híres körtefa alá.

— Nézd, Piroska, mennyi virág van rajta; szinte lehúzza az ágát. Azt hiszem, sok lesz rajta az idén.

A leány azonban valami más gondolattal foglalkozott, mert hirtelen ezt kérdezte:

— Bátyám, jól ismerted te az én édes anyámat? Róla olyan ritkán beszélsz.

A tudós arcza vérvörössé lett a váratlan kérdésre, a mely — úgy látszik — készületlenül találta őt. Alig birta valahogy' leküzdeni zavarát. Csak jó későre válaszolt:

— Nagyon jól ismertem, sőt lánykorában is többször találkoztam vele. Egy tanárnak a lánya volt. Te még kis baba voltál, mikor meghalt. Apádat akkor én mentettem meg a kétségbeeséstől, meg a tudományszeretete.

Elgondolkodott, s olyan meleg tekintettel nézett Piroskára, hogy az szinte zavarba jött, mert még soha sem látta Hontit ilyennek.

— Anyád egészen olyan volt, mint te. Napról-napra jobban hasonlítasz hozzá. De ő talán egy kicsit vidámabb természetű volt, a mi nem is csoda, hiszen te egy vén medve oldala mellett kínlódsz.

— Gábor bátyám, — és tréfásan megfenyegette. — a legkomolyabban megtiltom neked, hogy Honti Gábort én előttem ócsárolj. Én tisztelem és szeretem őt; rosszul esik hallanom, ha bántják.

— Ha tiszteled és szereted, hát jól van. Pedig vannak ám hibák ő benne is fölös számmal; én sokkal jobban ismerem őt, mint te. Azonban egy erény megvan benne, az, hogy irányodban igen lovagias és szófogadó. Tehát megígérem, hogy egy hétig nem szidom előtted Honti Gábort.

A fájdalmas visszaemlékezések és zavar fölé tehát tréfa kerekedett, de Piroska sehogyszem tudta elfeledni bátyja különös magaviseletét és sokáig elgondolkodott rajta.

Sajátságos viszonyban volt egymással ez a két ember. Jól kell ismerni a jellemét mind a kettőnek, hogy megérthessük őket.

Barátja és annak felesége iránt való vonzalmát Honti teljes mértékben átvitte az árván maradt gyermekre, s míg az kicsi volt, mint szerető, szelid atya viselkedett irányában, a mi annál is könnyebben ment, mivel Piroskánál jobb, szófogadóbb, bájosabb gyermeket képzelni sem lehetett volna. A csendes természetű kis lányt Honti órákhosszat laboratóriumába vette magához, hol az egy sarokban egyedül eljátszogatott, elgügyögött, s a tudóst nem hogy zavarta volna, hanem valósággal jól esett neki, legalább nem nyomta lelkét az örökös magány. Abba' hagyta néhány perczre a munkát, lehajlott a kis játszó gyermekhez és elbeszélgetett

vele. — A komoly, de naiv tudós mellett Piroska is komoly és naiv lett. Imádta a természetet, sokat tanult. Vele érzett nevelő apjával; vele aggódott, vele remélt. Együtt örültek a sikereknek, — volt benne részök bőven! — együtt bánkódtak a csalódások miatt, — bizony ettől sem kímélte meg őket a sors! Honti Gábor iránt való bámulata, imádatos szeretete együtt növekedett annak folyton gyarapodó hírnevével. Bár az ő elméje nem bírt fölérni hatalmas szelleméhez, de megsejtette a nagyságot, megsejtette a genialitást. Nem is embernek tartotta nevelő apját, hanem valami magasabb rendű lénynek. S erre volt is oka, mert a tudós szerény lelke senki előtt sem nyilatkozott meg a maga ragyogó pompájában úgy, mint fogadott lánya előtt. Mások csak a nagy természettudóst, a nagy felfedezőt látták, de azt a gazdag szívet, színes képzelőerővel megáldott lelket csak Piroska ismerte. Össze szoktak — és nem is gondolt a válasra még eddig egyikök sem.

Mikor a lány elérte tizenhatodik évét, csak az a változás történt a köztük lévő viszonyban, hogy Honti Gábor nem atyának, hanem a lány bátyjának képzelte magát. De csalódnak, a ki azt hinné, hogy ez az ember hosszú éveken át csak egy pillanatra is más szemmel nézte volna ezt a fiatal nőt, mint hugát és barátját. Honti Gábor lelke kötelességérzettel volt telve, hogy fölnevelje korán elhalt barátjának kis árváját; Honti Gábor szemei a tudományra voltak függesztve, agyát nem érdekelte más, mint a természet mélységes titkai. Szívében csak testvéri szeretet élt. Jó barátok voltak, minden vonatkozás nélkül arra, hogy az egyik férfi, a másik ifjú nő.

Honti az elpusztult családból az árvával együtt magához vette annak dajkáját, az immár öreg Mari nénit. a ki egy asztalosnak özvegye volt, s jóformán a háziaszony és anya szerepét töltötte be. Gyöngéd szeretettel viseltetett Piroska, s féltő bámulattal gazdája iránt, a kit félistennek, a legtökéletesebb embernek tartott. Laboratóriumában suttogva beszélt, lábujjhegyen járt és alig mert rápillantani azokra a csodás alakú gépekre, melyek méternyire szikrákat szülnek; tüzelés, látható erő nélkül gépeket hajtának, aczélt olvasztanak.

Honti Gábor negyvennyolczadik évébe lépett ezen az

emlékezetes tavaszon. A rendes, mértékletes élet — a folytonos munka és nagy szellemi megerőltetés mellett is — jó karban tartotta őt. Kedélye romlatlan, szíve emberszere-tettel, jósággal, gyöngédséggel telve minden szép és nemes iránt fogékony.

Sokkal idősebb volt már tehát, mint mikor az ember egykönnyen szerelmes tudjon lenni. Élete eddigi folyásában nem is gondolt erre soha. Gyöngéd, figyelmes volt Piroska iránt, mint egy jóval öregebb bátya kis huga iránt. Az egész házban csak a szeretet és egymás iránt való tisztelet uralkodott.

Vagy két év óta azonban mégis történt némi kis változás, még pedig mind a kettőjükben. Ez az átalakulás azonban oly lassan és fokozatosan ment végbe, hogy ez idő szerint egyik sem tudott róla. A tisztán rokoni szeretetbe némi csekély más vonzalom is kezdett vegyülni.

Piroska nagy leány lett, elérte huszadik évét. Nem lett volna normalis teremtménye az Istennek, ha — bár öntudatlanul — a férfit is ne látta volna bátyjában. S Honti Gábor mindenképen alkalmas volt arra, hogy egy olyan nőben vonzalmat ébresztszen, a ki szakadatlanul az ő társaságában élt, a ki műveltségénél fogva méltányolni tudta a genialis tudóst, finom lelkével megértette annak nemes érzését, fenkölt gondolkodását. Azonkívül a hála is oldhatatlan kapocszal fűzte bátyjához. A tisztelet és szeretet mellett ott lappangott tehát Piroska szívében a szerelem is, bár csak félenken meghúzódva.

Honti Gábor sem járt különben. Mert a mióta Piroska nagy leánynya fejlett, lehetetlenség volt meg nem látni benne a szép, kívánatos nőt. S a tudós az utóbbi időben nem egyszer azon kapta magát, hogy hosszan el-elnézi, hogy lelkében szelid vonzalmat érez az ő ifjú barátnőjének kedves lénye iránt. De a ki jól ismeri őt, képzelheti, hogy milyen méltatlankodással utasította magát rendre az ilyen gondolatokért, s mily szigorúan fordította figyelmét másra, milyen erős akarattal foglalkoztatta más tárggyal jól fegyelmezett agyát.

Külsőleg nem is változott a köztük levő viszony semmiben sem, — legalább egyelőre.

II.

Másnap délután egy öreg úr ült Honti tágas laboratóriumában, a ki csak néhány perczel előbb érkezett. A vendég üde arcza egészséget, eleven, hangos beszéde jó kedélyt árult el. Élénken gesztikulált, nagyokat nevetett, a mi csaknem ellentétben állott a házi gazda komoly természetével.

— De térjünk a dologra! — szolt a látogató, — mondd, miért hívtál? Tán házasodol?

— Ugyan, ugyan, Endre! — feddette tréfás enyelgéssel vendégét a házi úr, — ilyen korban házasodni!

— Ugyan miért ne? Ha én özvegyen maradnék, még most is megházasodnám, pedig egy hijján hatvan esztendő vagyok.

— Te meg én! Te más ember vagy. Te tulajdonképen fiatalabb vagy én nálam azzal a tíz évvel, nem öregebb. De hát jól van ez így is.

Ezzel Honti Gábor fölkelt, oda lépett az ablakhoz, a hol a készüléket a leeresztett függöny árnyéka takarta be.

— Nem is képzeled, Endre, mi történt tegnap! Jőjj csak ide, nézd, megvan!

Az öreg úr meglepetve közeledett, mialatt Honti csendesen fölhuzta a függönyt, s azután szó nélkül rámutatott a galvanometerre.

A nap sugarai szabadon áradtak be a nyitott ablakon, belé hulltak a fekete vízbe, s abban csodálatos, titkos módon villanyos, erő alakjában újra születve elfordították a tűt.

Az öreg úr egy kis ideig szótlánul bámult, azután, mikor tekintete barátja diadaltól sugárzó arczára esett, mindent megértve, Honti Gábor nyakába borult, hevesen megölelte, s örvendezve újjongott:

— Gábor, ez már aztán dicső dolog! Nagy ember vagy! Nagyszerű, remek! Hát aztán tegnap sikerült először?

— Tegnap délután sikerült végre a rubrá-t úgy elkészítenem, hogy nemcsak áramot, hanem tisztességes, erős áramot indít. Ma délelőtt megtettem a méréseket, megállapítottam pontosan a folyadék arányát a vegyítésnél, — szó-

val nincs más hátra, mint fokozni az elemek fejlesztő képességét, a mi talán nem is lesz olyan nehéz munka.

A két férfi ezután tudományos fejtegetésekbe mélyedt, a hol Hontinak Csató Endre méltó társa már régi idők óta. Az öreg Csató egyik fővárosi gymnasiumban a physica tanára volt. Évek hosszú sora óta ismerték egymást, s a genialis Honti igen szerette ezt a rendkívül értelmes, felvilágosult embert, a ki derült kedélyével, örök jókedvével és törhetetlen bizalmával igen jótékonyan hatott komoly, el-elcsüggedő természetű barátjára. Csató nem volt se productiv, se olyan mély szellem, mint Honti, de nagyon képzett, józan gondolkodású férfiú, a ki a nála tíz évvel fiatalabb tudóst szerette és bámulta egyszerre. Egyébiránt a korkülönbséget meglehetősen kiegyenlítette köztük ellentétes természetük.

Még javában magyarázott egymásnak a két physikus, mikor benyitott Piroska. Észre sem vették, úgy elmerültek a beszélgetésbe. Piroska oda szaladt a vendéghez, háta mögé állott és pajkosan elkiáltotta magát:

— Endre bácsi, jó napot kívánok!

Az öreg úr komoly arcát derült mosoly vidította fel; előkelően meghajtotta magát, kezét csókolt, — a mire különös szabadalmat kapott, — és ingerkedve kérdezte:

— No, kicsike Piros, hát aztán Lacziról álmodott-e az éjjel, hogy ilyen jó kedve van?

— Nem én, hanem magáról álmodtam, Endre bácsi.

— Azt már rosszul tette; Lacziról kellene álmodni, mert hát ki tudja a jövőt? . . .

Az öreg úr hamisan kacsintott és nem is vette észre, hogy a másik két embernek valami halvány kis árnyék suhant át a szemén.

— Óh Endre bácsi, maga mindig tréfál; ne is mondjon nekem ilyet. Én nem megyek férjhez soha. El nem hagyom az én kedves Gábor bátyámat a világ minden kincséért sem.

— Tán apácának készül, Piroska? Nézzük hát, milyen apácza lenne?

Ezzel fölkapott a nagy asztalról egy iv rajzpapírt, s igazán ügyes mozdulattal a lányka szőke fejére tartotta, mint az apácáké fehér, vasalt főkötőjét. Honti Gábor gyönyörködve szemlélte ezt a kedves idyllt. A piros arcú, fehér

hajú öreg úr, előtte a kaczagó, szöke fürtű lány a nagy papír alatt, a melynek árnyéka rózsás arczára esett, — valóban kedves látvány volt.

— Igazán szép kis apácza lenne; azt hiszem, Laczi úrfi megszőktetné magácskát.

— Endre bácsi minden áron férjhez akar adni, pedig akkor ki tartaná rendben Gábor bátyám iratait, ki másolná munkáit?

— Hát ketten Laczival. Két év múlva Gábor olyan gazdag ember lesz, mint egy indiai maharádza. Aztán ide vehetik Laczit is. Ne féljeteK, nem haltok éhen, az aqua felix dönteni fogja a pénzt. Micsoda fölfedezés ez, micsoda víz ez az aqua felix! Kedvem volna egy pohárral meginni belőle! — kiáltott az élénk képzeletű öreg úr, s körül-nézett pohár után. Képes lett volna belőle csakugyan inni, ha Gábor barátja komoly arcczal föl nem világosítja:

— Rosszul járnál, Endre. Mert az az igen nagy hibája megvan ennek a fekete víznek, hogy rendkívül erős mérég.

— S te már azt is tudod?

— Egy gondos physikusnak nem szabad ilyesmiről elfelejtkezni. Még mielőtt áramot fejlesztett volna belőle a napfény, már tudtam róla, hogy mérég. Hatása gyors és valószínűleg fájdalom nélkül öl. Állatokon kipróbáltattam a klinikán. Ez kétségtelenül nagy hibája, de nem segíthetek rajta. Vigyázni kell majd vele.

Mind a hárman bizonyos kelletlen kíváncsisággal pillantottak a sötét folyadékba, a mely áldást és halált rejtegetett titkos méhében.

— Akkor hát nem iszunk belőle, — szólt tréfás lemondással Csató Endre bácsi, — mert én addig nem akarok meghalni, míg az én kis Piroska húgom lakodalmán el nem járom Gáborral a kállai kettőst. Úgy biz', kis húgom!

Honti Gábornak némi kis fájdalmat okozott a házasságnak ez a folytonos emlegetése. Maga is csodálkozott rajta, de kétségtelen, hogy valami változás történt a lelkében, a miről eddig világos tudata nem volt. Szótalaná lett, elgondolkodott, s a mikor Csató barátja eltávozott, kiment a kertbe, sokáig mélézva sétált föl s alá a virágos fák alatt és, szokása ellenére, most nem tudományos problémák foglalkoztatták. — Lassanként arra az elhatározásra jutott, hogy

beszél Piroskával ő is erről a dolgról. Talán így megszabadul attól a bántó érzéstől, mely ebben a pillanatban is nyugtalanságot okoz lelkének, a hol eddig olyan szép összhang uralkodott. Már épen be akart menni, mikor látta, hogy Piroska világoskék ruhája keresztül látszik a még gyér levelű egres-bokrokon.

A leány lassan közeledett a kavicsos úton. A búcsúzó napsugár ott játszadozott szőke haján; fejét lehajtotta, karesú, finom alakján látszott, hogy a lelkét gondok foglalják el. Honti gyönyörködve állott meg, mire a lány föltekintett és mosolyogva lépett bátyja mellé, csak mozdulatával jelezve, hogy ő is vele akar sétálni. Honti karját nyújtotta, aztán megindultak a kanyargós úton. Eleinte szótlánul haladtak és véletlenül mindegyikük arra a fiatal emberre gondolt, a kit Csató annyit emlegetett ma délután.

Ez a fiatal ember Kaza László volt, egy szegény kőművesnek a fia, kit Honti taníttatott, s jelenleg is az ő segítségével jutott el Berlinbe tanulmányait befejezni. Az ifjú minden áron Honti mellett akart maradni, mert — a mint mondá — kiválóbb mestert úgyse találna sehol, de a tudós határozottan kívánta, hogy világot lásson, művelje magát. Honti nagyon szerette Kaza Lászlót, a kinek nagy tehetségéről meg volt győződve és a kitől igen sokat várt. Valami tíz évvel ezelőtt ismerte föl benne a nem közönséges ész. A lelkében élő titkos ösztön: — jót tenni, mindig csak jót tenni! — sarkalta, hogy a fiút pártfogásába vegye és taníttassa. S úgy látszott, a tanítvány méltó igyekszik lenni mesteréhez, a kit a bálványozásig szeretett. A szüneteket régebben Hontinál töltötte, most azonban már két év óta nem látták.

A sétáló pár a kitűnő fajú körtefához ért. Piroska azt várta, hogy bátyja rendes szokása szerint erről fog valamit mondani. Ezúttal azonban csalódott, mert Honti megállott, eleresztette a lány karját, s mint a ki régen készül már reá, higgadtan, kimérten kezdett beszélni:

— Édes Piroskám, ma délután arra jöttem rá, hogy én igen önző ember vagyok.

— Te, Gábor bátyám?

— Én, Piroska. Figyelj csak rám, azonnal meg fogsz érteni.

— Figyelek, mert igazán kíváncsi vagyok rá, hogy mi rosszat tudnál magadról?

— Látod, Piroska, te fiatal lány vagy, én már a férfikor delén is túl járok, s így a mi hajlamaink, kedvteléseink nem lehetnek egyformák.

— Dehogy, bátyám!

— No csak ne szakíts félbe! Te fiatal leány vagy. Néked egy-egy multság, bál, társaság, esetleg fiatal emberek társasága . . . .

— Dehogy . . . .

— De igen, az kellene. Egyszóval szórakozás, és ez egészen hiányzik az én oldalom mellett, a ki egész nap a laboratoriumban dolgozom, vagy a könyveket bújom. A legjobb esetben öt-hat napban egyszer bemegyek veled a városba színházba, megnézzük egy-egy képiállítást. Hát ez kevés, ez nem egy fiatal lány természetéhez illő. Hiba volt részemről, hogy eddig nem törődtem a dologgal, de majd ezután gondolkodni fogok rajta.

— Soha se gondolkodjál azon, édes Gábor bátyám, mert én nem vágyódom semmi olyan után, a miket te most nekem fölsoroltál. Meg vagyok elégedve a sorsommal. Azt hiszem, láttad, hogy mindig boldog és megelégedett voltam.

— Hát jól van, — felelt Honti, — annyit megengedek, hogy eddig talán nagyon sok mulasztás nem történt, bár eddig is történt, de innen kezdve már vétek volna téged elzárni a világtól és az én, meg Mari néni társaságára kényszeríteni.

— Magadat, bátyám, ne bántsd, a te társaságodnál szellemesebbet sehol sem találhatnék. Azonkívül megfelelkezel a könyvekről. Te engem tanítottál és én mindörökre hálás leszek érte, mert nagy gyönyörűséget találok a könyvekben.

— Nem, Piroskám, nem hagyom magamat a tárgytól elteríteni, én makacs physikus vagyok. Meg vagyok győződve arról, hogy nem természetes életet élsz; nem olyat, a minő tizenkilencz-húsz éves leánynak való, s félek, hogy ebből a mesterséges életből akkor ébredsz föl, a mikor már késő lesz. És akkor a te Gábor bátyádat kellene okolnod, a mi neki végtelenül fájna.

Az ifjú leány meglepetve pillantott bátyjára.

— De hát mi történt veled? Hiszen eddig mi nem beszéltünk ilyenekről.

— Igaz, de hiba volt. Endre bácsid tréfálódása ébresztette föl lelkiismeretemet. A mit ő tréfából emlegetett, a te férjhez-meneteledet, azt én egész komolyan szeretném megoldani.

— Hagyjuk ezt, édes bátyám! Miért beszélünk olyan dologról, a mit én hallani sem kívánok?

— Beszélnünk kell róla. Költözzünk be a városba. Pesten elég szórakozás kínálkozik számodra. Járjunk el társaságba, s te válaszs magadnak valakit. Ide csak vén német tudósok járnak, az én házamnál nem fordul meg fiatal ember, hacsak László haza nem jön!

Különös dolog, de mind a ketten összenéztek, s Honti lelkében újra megrezdült valami fájó húr. Pedig lehetett volna-e valami természetesebb, mint hogy nevelt fia elvegye az ő nevelt lányát?

A ki belát az emberi szív rejtekébe, az tudná megmagyarázni, miért esett olyan jól Hontinak, mikor Piroska a legcsekélyebb felindulás nélkül, egyszerűen, zavar nélkül csak ennyit mondott:

— László haza jöhet, az nem változtat a mi életünkön. Honti tovább makacskodott:

— De Piroska, egyezzel bele, hogy átköltözzünk ebből a falú-féle városból Pestre. Eljárom veled társaságba, hol megismerkedhetel egynéhány fiatal emberrel.

Piroska megfogta bátyja két kezét, szeliden a szemébe nézett és így szólt:

— Ne menjünk mi Pestre. Én továbbra is a te oldaladnál akarok élni, s egyelőre rá sem gondolok arra, hogy innen akárhová is elmenjek. Nekem elég a te társaságod, a te könyveid; én tovább is másolni akarom a te munkáidat; nem óhajtok más helyet, ha csak te meg nem untál és el nem kergetsz.

— Én nem kergetlek el, Piroska. csak aztán meg ne bándd!

— De alighanem szabadulni szeretnél tőlen, hogy olyan buzgón tanácsolod a férjhez menést, — mondá félig tréfásan a lány, — pedig ne üzz el, Gábor bátyám, könyveidet és műszereidet ezután is olyan rendben fogom tartani, mint eddig. Hát rá tudnád te azokat bízni másra is? . . .

Piroska hangja önkénytelenül ellágyult és megindulás rezgett benne. Honti lelkén pedig heves öröm futott keresztül arra a gondolatra, hogy Piroskától nem kell elválnia. Lelkiismerete megnyugodhatott, ő megtette kötelességét.

A nap lesuhant a szomszéd ház teteje mögé, s piros fényét szerte öntötte a fák virágain, a fehér falakon, s ibolyaszínűre festette a fekete föld rögét. A vörös sugarak megfestették az ifjú lány szőke haját, s a tavaszi levegő vágyakat ébresztett e két ember szívében. Hűs lég lengett át a virágos ágak között, s Honti aggódva szólt a lánynak:

— Jőj be, Piroska, a tavaszi este hamis, még csak április van.

Megindultak befelé. Lassan lépdegéltek. Honti önkénytelenül is szorosabban húzta magához a lányka meleg karját. Piroska szintén öntudatlanul egészen oda simult bátyjához.

Az est beállott. A labororium ablakai elsötétültek. Az aqua felix fekete vizéből kihalt az erő, az élet. Csend és nyugalom ülte meg a házat, csak két ember szívében vetettek hullámot eddig alvó érzések. Az egyik nem is küzdött ellene jobban, mint a hogy' a női veleszületett tartózkodás és félelem szokott tiltakozni, — míg a másik eszének egész energiájával kiáltotta oda szívének, hogy: nem, nem, örültség ilyenre még gondolni is!

JÓKAY LAJOS.

EGY SZOMORUFÜZ A KÚTNAL.

Egy szomorúfűz áll a csurgó kút felett,
Ott sinle át búsan sok-sok nyarat, telet.
Volt egykor társa is; rég kidőlt mellőle.
Most egyedül maga a csurgó kút öre.

Ide került hajdan csemete korában,
Megnyugodni soha nem tudott sorsában;
Átkozva magában azt a zsarnok kezét,
Mely vele tavaszkor ide igyekezett.

Hűs patak partjáról szívtelen kitépve,
Nyílt, szabad mezőről város közepébe,
Kőhalmok sorába kútat őrző rabnak,
Kitől az örömek mind messze maradnak.

Gondol társaira, kik a mezőt lakják,
Omló fűrtjeiket vígan lobogtatják,
Itt az élet hámlik korhadó törzsérül,
Sűrű hajzata is évről-évre gyérül.

Ott szellő, napsugár csókolgatja őket;
Itt egyik se gyakran látogatja őt meg.
Ott őket madarak éneke vidítja,
Itt az ő keservét zűr-zaj szaporítja.

Oh! bizony hozzájok repülne is innen.
Éjszaka megszöknék láthatatlan színben,
Ha nem nyúlna öreg gyökere a földbe
Oly mélyen, hogy többé nem tud válni tőle.

Egy a mulatsága: nézni, mikép éled
Körülte a sürgő tarka-barka élet,
A jövő-menőkre hallgatag vigyázni,
Csevegéseiken olykor elmélázni. — —

* * *

Ime itt jön kancsójával
Egy kaczkias szobalány,
Vizért jön, de nem azt várja,
Nem soká vár; kis huszárja
Ott terem az oldalán.

A huszár sem vízre szomjas,
Pedig szomja szertelen;
A mit ajka, szive kíván,
Im' előtte itt van a lány,
Megesókolja hirtelen.

Bár az alkony már sötétlik
S kedvező az alkalom;
«Jaj! vigyázz, te!... ha meglátnak!»...
«Eh kimondom a világnak,
Hogy szeretlek, angyalom!»

De a lánykát gyötri a félsz:
«Jaj! bocsáss el; reszketek»,
El is indul nagy sietve
S vissza szól még: «holnap estve
A kapuba ott leszek».

* * *

Két szomszéd-asszony vaj' mi jót hoz?
Egyszerre érkezik a kúthoz.
Hogy jót hozna, senki ne higgye.
Megered a nyelvök zsilipje,
Itt arra ki gondolna már,
Hogy rájok otthon munka vár?

Törődnek a mások bajával,
 Ennek, annak ia-fiával . . .
 «Itt a lányhoz csábítók járnak,
 Ott egy hitest holnap bezárnak,
 Ez gógös, az szurkos kezű,
 Ez korcs, az feslett életü.

«A férjeket bizony megvernének,
 Ha élteket tühegyre szednék . . .
 A gyógyszerészné megmondhatja,
 Miket beszélt néki az atyja,
 Hogy' tünt ki a bűn halmaza,
 Hogy' vitte férjétől haza.»

«A drágaságot ki okozza?
 Ránk azt is az úri rend hozza . . .
 Az sem sokat segítne már ma,
 Ha az ember templomba járna,
 Ott a hívő csak szundikál.
 A pap csak hasból prédikál.»

Szólni kezdtek alkonyi fényben.
 Elhallgattak korom-sötétben.
 Mikorra későn haza értek,
 Már küldözni akartak értek.
 Tán eltévedtek valahol?
 Vagy meghaltak, ki tudja, hol?

* * *

Poharával kis lány-gyerek,
 Szalad, szalad, könyje pereg,
 Küldi szegény beteg mamája;
 Csak azt a kútvizet kívánja.

Oh! ha ő ebből ihatik,
 Megenyhül egy pillanatig,
 Láza csökken, tán el is múlik,
 Tán élte is hosszabbra nyúlik.

Telt pohárral a kis Hébe
Repül már anyja elébe,
Repülne szegény, de legottan
Elbotlik és a földre dobban.

Gyermek jajja szívszaggató,
Kétségb'esett, égre ható:
Tört poharát hiába várja,
Tán meg is hal addig mamája.

* * *

Kiderült az ég éjszakára,
Haragos a csillag sugára,
Haragos a tél, szinte csikorog,
Öreg koldus csapszékéből tántorog.

Rég ismeri a csurgó kútat,
Arra felé veszi az útat.
Botorkál, ingadoz, meg-megbotol,
Vizet kíván, ég benne a pokol.

Neki esik a jég-italnak;
Nem őrzik őt égi hatalmak,
Agyába nem tér vissza hirtelen
Az elriasztott józan értelem.

A kút csövét úgy átkarolja,
Mintha jó meleg kályha volna;
De elhanyatlik, aztán elalél,
Kéblére vonja a mogorva tél.

Az álom, mely szemére szálla,
Ott is marad örökre nála.
Az ébredő hajnal szinte örült,
Hogy rajta a tél így megkönyörült.

* * *

Játékot az élet tündérei űznek
Bágyadt szeme előtt a szomorú fűznek.
A mit látott, hallott, mind szivébe rejti.
Nincs, kivel közölje, de el nem felejtí.

Ám tavasz fuvalmán ő is fölmelegszi,
Gyötrő titkaitól lassankint menekszik :
Titkait zöldellő levelén kiszórja —
S a ki olvasni tud, leolvassa róla.

LÉVAY JÓZSEF.

A VÖRÖSMARTY-SZOBOR.

Budapest ismét egy szoborral gazdagodott, a Kallós, Telcs és Márkus Vörösmarty-szobrával. Ez a szobor újabb tanulsággal szolgál arra, hogy a pályázathoz kötött szobroknál a megbízást csak olyan szobrásznak szabad kiadni, a ki a kivitelre teljesen alkalmas pályaművet mutat be. A Vörösmarty-szobor pályázatán az első díjat Kallós Ede és Márkus Géza nyerték el, s ők kapták meg a megbízást is, de azzal a kikötéssel, hogy pályaművükön lényeges változtatást tesznek és munkatársul veszik magukhoz Telcsét. A compositio alapja a Kallós és Márkus munkája maradt; azért választotta a jury Telcsét munkatársul, mert az ő pályaműve is a Szózat költőjét ábrázolta.

Magas kőpadon ül Vörösmarty alakja, alatta pedig ovalis, a két oldalán csúcsosodó csoportozat áhitattal éneklí a Szózatot.

A szobor összbnyomása nem harmonikus. Szép részletei vannak, de a nagy tömegek elosztása, a szobor silhouetteje nem jó. A szélességében kiterjedő alsó csoportozat felett aránytalan nagyságban és magasságban emelkedik ki a költő alakja. Különösen szembeötlő ez oldalról és hátulról, a honnan a márvány pillér és a rajta álló pad is idomtalanná válik.

A legfőbb hibája azonban a szobornak a költő alakjának és fejének teljes kifejezéstelensége, holott ennek kellene rajta a legkifejezőbbnek lenni. A szellemi erőt, a nagy költőt, sem a főalaknak görnyedt ülése, sem a semmitmondó, conventionalis feje nem fejezi ki, nincsen azon nyoma a szellemi életnek.

A Szózatot éneklő alsó csoportot elismerés illeti. A tömeg jól van megcomponálva, van benne mozgás, és a fejek hullámos silhouetteje kifejező. Szerencsésen vannak megválasztva az egyes alakok is, csoportosításukban van változatosság, az egyes alakok a néposztályok egy-egy típusát jelenítik meg. A csoportozat mindkét oldalon a hátsó részen is folytatódik egészen a

pillérig; ez által itt is némileg változatossá lesz a szobor felülete.

A csoportozat alakjai, valamint Vörösmarty alakjának az alsó része is, a nyersen hagyott kőből válnak ki. Ezzel a szobrászok nyilván a kőszerűséget akarták hangsúlyozni, és a márványszobornál hátrányos hézagokat kikerülni. Az ilyen művészi fogás megokolt és elfogadható lehet olyan compositiónál, a hol a márvány kidolgozásának a befejezetlensége az illusio fokozására szolgálhat, de itt nincs semmi jelentősége, a kereken megmintázott alakok mögött bánt a nyers kő, az illusiót nem fokozza, sőt a befejezetlen munka hatását teszi.

Nagy hibája a szobornak az is, hogy az oldalnézete nagyon keskeny, összelapított.

A komoly szemlélőben, a ki a jelenségeknek az okát is keresi, mind inkább gyökeret ver az a gondolat, hogy fejlődésének még zsenge korát élő szobrászatunknak nem válik előnyére a rendelkezésre álló anyagi eszközök bősége. A sok pénz, mely nagyobb emlékszobrainkra összegyűlik, olyan feladatok elé állítja szobrászainkat, melyekkel megbirkózni ez idő szerint még, sajnos, nem képesek.

* * *

A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata keretében V. graphikai kiállítását mutatta be. Hogy a művészetnek ez a nálunk előbb kevésbé művelt ága rövid idő alatt olyan nagy haladást tett, az főleg két tényezőnek köszönhető: a Nemzeti Szalonnak, mely ezt az intim művészetet kiállításaival közelebb hozta a közönséghez és arra a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumtól pályadíjakat eszközölt ki, és Térey Gábornak, a Szépművészeti muzeum osztályigazgatójának, a ki a graphikus művészetek nagy mestereinek, Dürer, Van Dyck, Goya, majd a magyar és a külföldi modern mesterek műveiből sorozatos kiállításokat rendezett, s ezzel a graphikára irányította a magyar művészek és a magyar közönség érdeklődését.

A mostani kiállításon a graphikának csaknem minden ágában találunk figyelemre méltó alkotásokat.

A szénrajzban különösen kiválnak Boruth Andor mély karaktertanulmányra valló képmásrajzai, Glatz Oszkár hangulatos tájképei, Glatzer Gyula figurális rajzai és Vadász Miklós impressziókban közvetlen és technikájukban eredeti városi képei.

Weilmann Róbert ezúttal is bravurosan kezeli a czeruzát és a krétát, bár némelyik rajza kissé ridegebb, mint más alkalmossal volt.

Simay Imre tollal és szénrel készült hattyú- és majomképei biztos megfigyelésre és a technika teljes ismeretére vallanak.

Végül a rézkarczban és az aquatintában ezúttal is Székely Árpád, Condrád Gyula és Rauscher Lajos tűnnek fel gondos munkájokkal.

ERDEI ALADÁR.

ALFRED DE VIGNY ÉS A SZÁZAD BETEGSÉGE.

(*Le mal du siècle.*)

Alfred de Vignyt is elérte, még jobban mint Châteaubriand-t a század betegsége, a mit Franciaországban a restauratio alatt *mal du siècle*-nek neveztek. A romantikus iskola Alfred de Vigny-vel, Victor Hugo-val és Lamartine-nel akkor élte fénykorát. Ezt a *mal du siècle*-t, melyet Goethe hasonlított össze valóságos betegséggel, nagyon is érezték Franciaországban, egészen a második császárság első éveiiig. Egyes költők kijózanodtak, Alfred de Vigny-nek ez nem sikerült. Az utolsó romantikusok egyike, Alfred de Musset, volt az utolsó áldozatoknak egyike, a morális kimerültség, az elcsüggedés áldozata. Tőle származik az ismert vers:

Les chants désespérés sont les chants les plus beaux.

Az élet mosolygott néha Lamartine-nek; az élet örömeit nyujtott Victor Hugo-nak. Alfred de Vigny számára nem volt se mosoly, se öröm. Azért mondja róla Maurice Albert: *Rien n'est venu adoucir une mélancolie plus profonde, moins guérissable que celle des autres, parce qu'elle était innée.*^{*}

Reménytelenségének és rossz sejtelmeinek Alfred de Vigny oly őszinte kifejezését adta, hogy, mikor halála után néhány művét kiadták (Les Destinées, le Journal d'un Poète), barátai és a közönség is rájöttek, hogy többet szenvedett, mintsem gondolták. *On ne le savait pas si malheureux*, mondja róla egyik kritikusa, Emile Montégut.

Alfred de Vigny létét nem töltötték be zajos események.

---

^{*} Maurice Albert, La littérature française sous la Révolution, l'Empire et la Restauration. (1789—1830) Paris, 1891.

Nagyon büszke és elzárkózott volt és úgy töltötte napjait elzárkózva a *tour d'ivoire*-jában. Habár hatvanhat évig élt, keveset produkált; összes művei öt kis kötetet tesznek ki; *) csak válogatott közönség számára írt és csak ez értheti meg. Innen van az, hogy Alfred de Vigny, ki az összes romantikusok között talán az egyedüli gondolkozó, sohasem volt népszerű.

Loches-ban, a *Touraine* egyik kis városában 1797-ben született. Születésekor atyja, egykori katonatiszt, és anyja alig két éve, hogy loches-i fogságukból kiszabadultak, a hova az 1793-iki rémuralom alatt jutottak.

Még egész fiatal korában került Párisba és ott egy internátus fogadta falai közé. Minden szeretetet és gyöngédséget nélkülözött, szomorúság és aggodás fogta el.

Ez idő a napoleoni regime virágkora volt; a collégek tantermei laktanyákhoz hasonlítottak; a szórakozás valóságos hadgyakorlatokból állott és a vizsgák akár hadiszemléknek is beillettek volna.**) A. de Vigny a katonai pályára készült; de elérkeztek az 1814-iki szomorú napok, a császárság összeomlott és vége volt a hadsereg dicső napjainak.

A Bourbonok visszajöttekor az alig tizenhat éves Alfred de Vigny mint hadnagy lépett be a királyi gárda egyik nemes lovas századába (*les escadrons nobles de la Maison du Roi*) ugyanakkor, mikor a nála nyolcz évvel idősebb Lamartine a testőr-gárdába lépett. A száz napos uralom alatt Alfred de Vigny Amiensben volt elzárva; *Waterloo* után ismét szolgálatba lépett, ott vesztegelt a hadseregben 1828-ig, a mikor tiszti rangjáról lemondott. Miután pedig azon fáradozása, hogy a diplomáciai karba bejusson, meddő maradt, egészen az irodalomnak szentelte magát. 1863-ban szeptember 17-én halt meg, a rákbetegség okozta hosszas szenvedés után.

Még katonatiszt volt, mikor közzétett egy kötet költeményt (*Les poèmes antiques et modernes, Moïse et Eloa*) és egy történelmi regényt, *Cinq-Mars*. 1829-ben a színpad felé fordult; több kísérlet után *Chatterton* című drámájával aratott sikert. E kísérletek és *Stello* című novella sorozata után, mely a *Revue des deux Mondes*-ban jelent meg, termékenysége alábbszállt.

*) *Oeuvres complètes*, Paris, Lemerre, 1883.

***) Lásd *Journal d'un poète*. Kiadta *Louis Ratisbonne*, Paris, Lemerre, 1885.

Egyedüli művei, melyeket életének utolsó huszonnyolcz évében tesz közzé: *Servitude et Grandeur militaires* című elbeszélései és néhány szép költői levél, melyeket a *Revue des deux Mondes*-ban tett közzé: *Le Mont des Oliviers*, *La Maison du berger*, *La Mort du loup*. Megtaláljuk még őket a *Destinées* című költői gyűjteményben, mely egy évvel halála után 1864-ben jelent meg.

1867-ben Louis Ratisbonne közzétette a *Journal d'un poète* első kiadását; ez a *Journal d'un poète* gyűjteménye azon intim feljegyzéseknek, melyeket a költő 1824-től 1847-ig készített.

Az a sajtószertű lelkiállapot, mely Franciaországban a restauráció alatt kifejlődött, az a lelki betegség, melyet *Le mal du siècle*-nek neveztek, következménye volt a forradalom zavaros áramlatainak és a császárságnak. Daczára a békének és közbiztonságnak, melyet a régi királyság magával hozott, annyi heves rázkódtatásnak és különös újításnak, a társadalom mégis megérezte az utóbajait.

A forradalom zivatara mindent szétdúlt. «La nation était dans les larmes» írja 1824-ben Desmarais *) (*l'état de sensibilité nationale appelait une nouvelle littérature qui entretint la nation de ses douleurs*).

A vallás iránti kételkedés és közönyösség még nem végezte be aknamunkáját. Az akkori fiatalság legnagyobb része vérben és könnyekben született, a romlásnak és gyásznak nem egy emléke maradt rája szüleiről. Amit az atyák szenvedtek száműzetésben: lelki izgalmakat és rázkódtatásokat, a gyermekek szíveibe belopó lzottak és az ő nyugalmaikat is megzavarták.**)

Châteaubriand szomorú hőse, *René*, a lehangoltságot és álmodozást képviseli, mely megöli a tetterőt; ő kiáltja, a világba az *Homme fatal*-t. A XIX. század első felében az *Homme fatal*-t folyton ott találjuk a francia irodalomban. Hugo a *Hernani*-ban mutatja be nekünk, Dumas père az *Antony*-ban, Musset a *Rolla*-ban és *l'Enfant du siècle*-ben. De a külföldi irodalom

---

*) *Cyprien Desmarais*. «Essai sur les critiques et les romantiques». Paris, 1824.

***) *cf. Paul Charpentier*: Une maladie morale, le Mal du siècle, Paris 1880; et *Dorison*: Alfred de Vigny poète philosophe. Paris, 1892.

is bevette, így Lord Byron: *A Childe Harold* és *Manfred* című művében. De a *Mal du siècle* sokkal mélyebb gyökeret vert. E lehangoltságban és életuntságban megérezzük Jean-Jacques Rousseau és Goethe Werther-jének befolyását. Ez a búskomorság Mme de Staëltre *) és Lamartinera is átszállt.

A pesszimizmus, ez a «mal absolu de vivre», a mint azt manapság értjük, csak nagyon elmosódva adja vissza a «mal du siècle» jellemét. Ebben a «mal du siècle»-ben még nem álmodznak egyetemes öngyilkosságról; még nem jött el Schopenhauer és Hartmann ideje. «Un certain sentiment de fatalité», így szól Dorison «*antérieur de beaucoup à la persuasion si commune aujourd'hui du déterminisme de la nature, s'offrait seulement à la pensée*».**)

A *mal du siècle* Franciaországban 1830-ig tartott; jobban mondva ebben az időben más alakot öltött s egy új lelki betegség következett. A lehangoltság, a kétkedés, a szomorúság megmaradtak, ezekhez jött még az egyéni nagyravágyás az akkori események és a különös szellemi milieu hatása alatt. Az 1830-iki forradalom után a kiábrándulás, a bizalmatlanság, a határozatlanság lepték el ezt a nagyravágyást, a mely magát csalhatatlannak hitte.

A *mal du siècle* különböző módon érintette a francia írókat a XIX. század elején. Különböző természetük, nevelésük és a külső befolyások szerint. Látni fogjuk, hogy milyen természetű volt ez és hogyan fejlődött Alfred de Vigny-nél.

Alfred de Vigny láthatólag Mme de Staël, Châteaubriand és Byron befolyása alatt állott.

E neveléshez csatlakozott az élet nevelése, mely Alfred de Vigny számára csak kiábrándulásokat termelt. Daczára annak, hogy nemes tisztii családból származott, csak nehezen érte el a gyalogságnál a századosi rangot. Az események következetesen ellene voltak; a katonai pályáján minden lépése keserüséget hozott számára. A diplomáciába akarván bejutni, lépései sikerrel jártak volna; de bekövetkezett az 1830-iki forradalom, mely mindenkorra elzárta előle ezt a pályát. Egy egészen új misztikus vallásról álmodozott, mely ellenkezett a dogmákkal, a mikor

*) *Brunetière* felteszi, hogy Alfred de Vigny *Corinne*-ban (1807) találta fel Moïse-jának első eszméjét.

**) *Dorison*, op. cit.

1835 körül Franciaországban (különösen a magasabb osztályokban) egy hatalmas katolikus mozgalom keletkezett, mely véget vetett emez illúzióknak. Ugyanakkor legjobb barátai, többek között Sainte Beuve, eltávolodtak tőle; ez volt az az időpont is, a mikor szerencsétlen viszonya Dorval asszonynyal, Chatterton*) című drámájának Kitty Bell alakjával véget ért. A midőn a színésznő elhagyta, Alfred de Vigny, a ki még szomorúbb és még komorabb lett, panaszát «la colère de Samson» című költeményében sirta el és elzárkózott abba a magányosságba, melyet «solitude sainte»-nek nevezett.

1822-ben írta Alfred de Vigny csak később megjelent költeményét, a *Moïse*-t. Ebben kezdi meg ama tétel fejtegetését, hogy a lángelme egy «végzetes ajándék». Megunva felsőbbtségét, elcsüggedve, Mózes a halál után vágyik. Sorsa legalább ez egyben legyen közös a többi emberével:

J'ai vécu puissant et solitaire.

Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.

Ugyanez az eszme van meg «Paris» című költeményében is. A lángelméjű embereknek, «a mestermű nagy munkásai»-nak hiábavaló és kétségbeesett erőlködését festi meg itt. A költeményen urakodó filozófiai gondolatot e két sorban foglalja össze:

Je ne sais d' assurés dans le chaos du sort

Que deux points seulement, la souffrance et la mort.

Stello-ban (1832) három elbeszélés állítja elénk folyatóságosan Gilbertet, a költőt, *Chatterton*t, az ifjú angolt és *André Chénier*t: mind a három a nyomornak, vagy a végzetnek az áldozata. A ki a költemény mélyébe tekint, lázongást lát benne, forradalmat, még pedig két irányban: az egyikben az emberi ész lázong a filozófia rejtélyei ellen, a másikban az egyéni ész támadja meg a társadalom rejtélyeit.

Chatterton című drámája tárgyát (1835) Alfred de Vigny a *Stello*-ban megjelent beszélek egyikéből (Kitty Bell története) merítette. Az ismeretlen költő típusát adja ebben Alfred de Vigny, ki «padlásszobáért és kenyérért» könyörög. Megoldásul Chatterton a dráma hőse csaknem a nyílt színen öli meg magát. Az öngyilkosságnak ez az igazolása Chattertonban jelzi, hogy A. de Vigny

*) cf. *Maurice Paléologue*: Alfred de Vigny (Collection des grands écrivains), Paris 1891.

a pesszimizmus fölmagasztalásáig jutott. Sajátos természetű pesszimizmus ez, mely sohasem személyes s a mely eddig a genie végzetszerűségére szorítkozott, kinek küldetése, hogy a nemzedékek hitét kormányozza.

Az öngyilkosság gondolata 1830 után valósággal divatosá lesz. Alfred de Vigny visszatér rá naplójában s e következtetésre jut: «Jó és üdvös dolog az, ha nincs semmi reményünk. A remény balgaságaink között a legnagyobb».

Alfred de Vigny főmunkája e költeménycsoport: *Les Destinées*. Leghíresebb költeményeit találjuk meg itt: *la Maison du Berger*, *la Mort du Loup*, *la Bouteille à la Mer*, *le Mont des Oliviers* címűeket. A költő lelke nyugtalan, ezekben is zaklatott. A legmélyebb kétségbe süllyed, melyből egyszer-másszor szabadulni igyekszik, menekvést keresve a Becsületnek vagy a Jónak valamely eszményében, egy rajongó átszellemülésben.

Pesszimizmusa szélesebb körre terjed; felkelti azon általános és abszolút bajnak a látása, mely már nemcsak a lángész emberei között pusztít, hanem minden teremtményen, s állandó mélabú, végzetes kiábrándulás, büszke és kevély szomorúság által jut kifejezésre. Mikor Alfred de Vigny képletesen akar szólni, ezt írja «Journal»-jában: «Egyedül a rossz válik ki tisztán, a jónak vegyülete nélkül. A jó mindig keverve van a rosszal. A végletes rossz nem hozhat jót létre.

Alfred de Vigny magát a természetet vonja felelősségre, mivel, — ugymond nincs más gondja, mint az életet fentartani a halállal s a halált az élet által. Kérdést intéz hozzá, ki akarja tőle csalni titkát, Isis misztériumát; a természet felel neki:

J' ignore en les portant les noms des nations.

On me dit une mère et je suis une tombe.

Az «Olajfák hegyé»-ben (*le Mont des Oliviers*) Alfred de Vigny az ezen korbéli Franciaország eszméi világának egy nagy szirtjéhez ütődik: eljut a vallás kérdéséhez. Meddő lázongás ez, mely nem vezet dűlőre, mert a *Silence* híres versszakában, — mely a költemény befejező része egyszersmind, Alfred de Vigny nem fejez ki sem hitet, sem kétkedést, sem tagadást. A *Csendnek* e versszaka parafrázisa Szt. Ágoston azon mondásának, hogy «Deus proprio filio non pepercit»:

S' il est vrai qu'au jardin sacré des Ecritures
 Le fils de l'homme ait dit ce qu'on voit rapporté,
 Muet, aveugle et sourd au cri des créatures,
 Si le ciel nous laissa comme un monde avorté,
 Le juste opposera le dédain à l'absence
 Et ne répondra plus que par un froid silence
 Au silence éternel de la divinité.

E b'asfemiában némelyek egy *Byron* modora szerinti támadást láttak. Mások azon ellenmondást emelték ki, mely az e költeményben levő erkölcsi felfogás, és az ugyane gyűjtemény előhangjabeli között van, mely utóbbiban a «Végzet» lányait (*les Destinées*) látjuk, a mint Jehovához szállnak, hogy kikérdezzék őt; és szózat hallik, mely az egek mélységéből a Sors lányaihoz kiált: «Térjetez vissza nevemben; én a Kegyelem vagyok.»

Mi bírhatta rá Alfred de Vignyt, hogy a «Silence» e versszakát megírja? A romantikusok által használt drámai eljárás volna-e ez csupán? *)

Számolnunk kell-e a század hitetlenségével, a széles körökben terjedő eszmeáramlatokkal? Nem szabad elfelejtenünk, hogy e verset Alfred de Vigny 1863-ban, halálának évében írta, mikor kegyetlenül kinozta az a betegség, mely nemsokára meg is ölte őt, a rák.

1834-ben ezt jegyzi «Journal»-jába: «Az ókori philosophia az emberi bölcsesség összeségét e vezérelvbe foglalja. «Szenvedjél és uralkodjál magadon,» érezve, hogy legerősebb hajlamaink rosszra hajlók s a társadalmi élet ellen irányulnak.» Továbbá: «A stoikusok jók, kétségbeesettek és szelidek, erősek és irgalmasak».

Megnyugvás és önmehtagadás, ez az a két határ, a mely között Alfred de Vigny pesszimizmusa mozog. Ebből a két erényből stoikus rendszert alkot önmagának; cselekvő és gyengéd stoicizmust, a mely elvezeti őt oda, a mit a Becsület vallásának és a könyörület ihletségének nevez.

*) 1842-ben Louandre a «Revue des deux Mondes»-ban így ír a romantikus költészetéről: Le poète romantique est ordinairement symbolique, mystique ou psychologique. . . Leurs héros sont d'ordinaire les collatéraux de Werther ou de Don Juan. Ils boivent, courent les femmes, débitent de longues tirades sur les clairs de lune et finissent ordinairement par le cloître ou le suicide.

A «*Destinées*» című költeménycsoportban a «Farkas halála» (*La Mort du loup*) az activ stoicizmust állítja elénk. Teljesítsük ide lent energikusan fájdalmas feladatunkat; *Grandeur et servitude militaires* című könyvének megkapó részletei megismertetnek az ő sajátzerű becsület-eszményével: *Eloa*, *Stello*, *la Maison du berger* a költő nagy részvétéről beszélnek mindaz iránt, a mi szenved.

Alfred de Vigny elhagyatva az egyetlen nőtől, kit szeretett, megtámadva azoktól, kiket barátainak gondolt, teljesen elvonul a világtól; de nem lévén még meg az a vigasztalása sem, a mi megvolt Châteaubriand-nak: «elmenekülni az álmokhoz», üresség támad körüle, üresség tátong szívében. De nem fogja el sem csüggedés, sem harag, hanem a resignációba menekül. Mivel itt alant minden rejtély, kivéve a szenvedést, minthogy minden panasz hiábavaló: legyen szenvedésünk és elmúlásunk csendes és gyengeség nélküli.

A farkas halála (*la Mort du loup*) legyen ennek a jelképe és példája. Egy vadászoktól úzótt farkas sebektől elborítva, véresen rogy össze és kimulik panasz nélkül:

•Seul le silence est grand; tout le reste est faiblesse.
 . . . Gémir, pleurer, prier est également lâche.
 Fais énergiquement ta longue et lourde tâche
 Dans la voie ou le sort a voulu t' appeler,
 Puis après comme moi, souffre et meurs sans parler.»

Alfred de Vigny, hogy kikerülje kora materializmusát, vallássá szeretné alakítani ezt a cselekvő stoicizmust, a becsület vallásává. Hitnek hijján, a becsület lesz legfőbb támasza. Innen a következő elmélekedések Naplójában:

«1834. A becsület — úgymond — az ő viselkedésének egyedüli alapja és helyettesíti nála a vallást. A becsület megvédi minden vétectől és minden aljasságtól. Ez az ő vallása. A keresztény-hit meghalt lelkében. Habár halálakor is tisztelettel tekint a keresztire, keresztényi kötelességeit voltaképen csak a forma tekintetében teljesíti s meghal csendesen.

A katonai becsület — mondja Lanson (*Histoire de la littérature française*) — az erkölcsi nemesség tipusa. Megtanít oly eszméért küzdeni, melyet fel nem foghatunk, oly birtokért, mely nem a mienk.

Alfred de Vigny is a katonai becsületet a resignáció és

önmegtagadás legtökéletesebb kifejezőjéül tekinti és megírja róla csodálatos lapjait: *Grandeur et servitude militaires*. Öreg katonatiszt vonszol magával a birodalom minden csatatéren keresztül egy szegény örült nőt, kinek férjét parancsszóra lelötte. Midőn Waterloonál elveszíti az asszonyt, maga is meghal bánatában. Egy más tiszt éjjel nagy zűrzavar közepette átdőf kardjával egy gyermeket atyja karjai között. A kis áldozat csak e szót rebegi: «apám!» s meghal. A kétségbeesett tiszt nem vesz többet fegyvert kezébe: nádpálczával harczol ezentúl. Egy suhancz öli meg egy párisi lázadás alkalmával, s ő meghal, mint a kötelesség martirja (*La canne de jonc*).

A *canne de jonc*-ban Alfred de Vigny következőképen ítélte meg az e korabeli (1835) lelkek állapotát: «A társadalmi bajok okainak egyike a hit általános hajótörése. Nem hisznek többet csak a fényezésben és a jólétben. Mintha az egoizmus mindent elöntött volna. Államférfiak, művészek, filozófusok, nagyrészt elvesztették hitüket. Mit tegyünk hát? Kísérletet a lelkek megmentésére? Az, ki bátran vízbe ugrik a fuldokló után, könnyen maga is ott vész. Nem gondolnak az emberek Istenre». Könyvét bajtársaihoz intézett ezen megszólítással fejezi be: «Mondjátok, hogy nem ti vagytok-e azok vitéz társaim, a kikhez e sorokat intézem, ó újabb thébai sereg, ti kik összezúzott fejjel görnyedtek az eskü súlya alatt, szent vértanúi a becsület vallásának».*)

De Alfred de Vigny nem csupán az «elméleti jótékony-ságot» gyakorolta, nem elégedett meg a pesszimizmus orosz apostolainak határozatlan és általános könyörületével, a «misereor super turbas»-szal ő tevékeny és gyakorlati emberbarát volt. Segítette Lesailly-t, a megőrült költőt és az inségben levő Hégesippe Moreau-t; támasza Brizeux-nek és Sedaine leányának. Naplójában olvassuk: «Óránként hússzor kérdezem magamtól: elégedettek-e azok, a kiket szeretek? Gondolok erre is, arra is, a kit szeretek, olyanokra, a kik sírnak. Hússzor óránként vizsgálom át szívemet».

Egyik költeménye, az *Eloa*, ritka jósaigtól van áthatva. A szeretetet jeleníti itt meg a költő, legmegkapóbb megnyilatkozásában: a részvétben (la Pitié). A Szerafinok felszedik Krisztusnak Lázár sírján hullott könnyét. Kimondhatatlan szépségű teremtés

*) *Edouard Fournier*, Souvenirs littéraires.

támad e könnyeseppből, kit Isten *Eloa*-nak nevez. *Eloa* megtudva, hogy égi testvéreinek egyikét (Sátánt) Isten megátkozta, s hogy az most száműzve sóhajtoz a sötétségben, felkeresi, megtalálja s száználmtól elragadtatva enged csábításának. *Eloa* tárgyát így határozták meg: «Az ártatlanság által szeretett bűn, mert az ártatlanság szerint a bűn nem más, mint a szerencsétlenségek között a legnagyobb.»*)

«*J'aime la majesté des souffrances humaines.*»

«Aimez ce que jamais on ne verra deux fois» — mondja a költő a *Maison du berger*-ben. Az ő titka tehát az, hogy: «Nem azt kell szeretni, a mi örök, hanem azt, a mi múlandó, minthogy ez az, a mi szenved.»**)

Alfred de Vigny philosophiája nem kristályosodott rendszerre. Keserves hitetlensége éjszakájában támpontokat keresett, hogy elhagyja őket, menedékhelyeket, hogy fusson tőlük.

A *Maison du berger*-ben egy rendszeres gondolatot vélünk látni, mikor a költő — keresve minden élet és minden gondolat forrását — felkiált:

Le Seigneur contient tout dans ses deux bras immenses
Son Verbe est le séjour de notre intelligence
Comme ici-bas l'espace est celui de nos corps.

Malebranche iskolájához értünk. Alfred de Vigny azonban Malebrancheban oly eszményiséget vélt látni, mely inkább csak külsőleg keresztény.

Malebranchetól kölcsönözte még Alfred de Vigny utolsó költeményének: «A tiszta szellem»-nek (*L'esprit pur*) a címét. De itt sem lehet e fogalomnak «tiszta szellem» azon értelmet tulajdonítani, melyet *Malebranche* fűzött hozzá. Alfred de Vigny csak futólagosan vette figyelembe Plato eszmetanát. Szerinte a költő műve, eszménye a tiszta szellem: *l'Esprit pur*, vagy a mint ő nevezi: a «látható Szent-Lélek».

A *l'Esprit pur* és *la Bouteille à la mer*-ben úgy tetszik, mintha Alfred de Vigny megtalálta volna az annyira keresett támpontot és ez a támaszpont: az Ideál, az eszmék istene:

L' Idéal du poète et des graves penseurs . . .
Le vrai Dieu, le Dieu fort, c'est le Dieu des Idées.

*) *Emile Faguet*. Études littéraires sur le XIXe siècle.

**) *Malebranche*: Recherche de la Vérité; de l'Esprit pur (Livre III., 1. partie).

Alfred de Vigny philosophiájának ingatagsága bír rá, hogy Cuvillier-Fleury azon mondásait idézzük, hogy «a költők általában kevésbé mélyek, mint a milyeneknek látszanak, vagy mint akarnak látszani. Ha gondolkozók, — úgymond — filozófiai, vagy erkölcsi értekezéseket írnak; ha énekelnek, ez annyit jelent, hogy éreznek». Majd hozzáteszi, Alfred de Vigny-ről szólván, hogy ez magasabb szárnyalású szellem, ki, ha el is homályosult egy pillanatra a philosophiában, de újra felragyogott a költőben.*)

Idealista hit nélkül, idealista rendszer nélkül, ezt mondták Alfred de Vigny-ről; de ő inkább csak látszatra idealista, mert mikor a «Mal du siècle» őt is elérte, eldobta magától az élet kincsét, a hitet, elvesztette a láthatatlan iránti érzéket.

BEZARD LUCIEN.

---

*) *Cuvillier-Fleury*: Portraits politiques et littéraires.

É R T E S Í T Ő .

Költemények. (1880—1883.) Írta Vörösmarty Géza. Budapest. 1908. Az Athenaeum bizománya.

Endrődy Sándor előszavából, mely a kötetet bevezeti, megtudjuk, hogy e versek szerzője Vörösmarty Mihálynak unokaöccse és nyugalmazott hivatalnok, a kinek a költészet pusztán szórakozása, de mindenesetre nemes szórakozás. (Fiatalkorában álnév alatt dolgozott Jókai Űstökösébe. A kötet jelzése hibás, mert a kilenczvenes évekből is, 1898-ig számos költemény van benne.) Érthető tehát, ha e költeményeket nem lehet és nem is szabad egy bizonyos irány szempontjából bírálni, hanem csupán magának a szerző lelkének megnyilatkozását kereshetjük bennök. Ám így sem csalódunk, mert abban a kötetben, ha nem is mindenütt kiképzett költői tehetséget, de mindenesetre mélyen érző, nemes, őszinte és férfias lelket ismerünk meg. Mintha, mondjuk, egy zongorajátékost hallgatnánk, a ki nem virtuóz ugyan, nincs meg az ugynevezett routineja, de tagadhatatlan, hogy meleg érzéssel tud játszani és ezért örömet megtapsoljuk, mellőzve technikai fogyatkozásait. A mi Vörösmarty Géza költeményeiben első olvasásra megkap minket, az a nyugodt, öntudatos világnézet, mely sokszor küzd a pessimismus kísértéseivel, de azokat emelkedett lélekkel le is győzi.

Oh szent igazság, mese vagy,
Arczod mint napfény tündökölt —
Így hittünk régen legalább
S íme sötét, sötét a föld.

— — — — —
Megfejtés nincs s nem láthatunk,
Ki biztos hírt ad, oly utast.
Hűs fuvalom szava rezeg :
A fürkészhetlent ne kutasd !

Igy énekel egyik költeményében; de idealista lelke csakhamar megtalálja rá a vigasztaló szót:

Hideg világ van, mégse fázom én,
Virul tavasz szívemnek rejtekén
S fölöttem bár az évek szálljanak,
Lelkem örökké ifjúnak marad.

És a léleknek ezt a nemességét többre becsüli az anyagias-ságnál, az aljas érdekhajhászatnál; nem irigyli, hanem megveti vagy finoman gúnyolja a világ hatalmasait, a kik dicsőség, pénz, kitüntetés után loholnak; nem zúgolódik a sors ellen, a mely úgy sem kegyeli az eszményiség rajongóit, e helyett mély meggyőződéssel hangoztatja fenkölt életelvét:

Gyűlölni végtelen mindent, mi hitvány,
Embert és tettet egyaránt:
Ez hitvallásom, melytől el nem térek,
Ha érte máglya várna is reám.

Élénk, őszinte szeretettel csügg a természetben (*A szabadban, Négy testvér, Szeretem az alkonyt, Könnyíteni lelkem terhén* stb.), nem veti meg az élet apró örömeit sem (*Lant és pohár, Ha futó percz . . ., Vendéglátás*) és, a mi igazán rokonszenvessé teszi előttünk a költő egyéniségét, a sötétebb akkordokon mindegyre keresztülcillan kibékítő, nyájas humora. A szerencse — olvassuk egyik derüebb hangú versében

Mindenkinek az életben
Egyszer mutatja magát;
Ki ekkor nem vette észre,
Várhat ítéletnapig:
Ily vakságért azzal büntet,
Többé nem mutatkozik.

Másutt kedélyesen philosophálva tekint végig pályáján, a papnevelőtől a jogászévekig, elmondja, hogy püspöknek vagy miniszternek szánták jóakarói s egyik sem lett belőle. Ilyen megnyerő humor szülte a kötet bevezető darabját (*Nem törődöm . . .*), valamint *A víz, a bor és az ítélő bíró, Nyári délután, Fiatal férj nászúton, Józanság, A restség védelme, Én és a pénz* című verseit is. A szerelemről szintén csak az enyelgő humor vagy az elegikus álmodás hangján tud énekelni, miközben nem egy mélyebb tapasztalati igazságnak ad kifejezést és egészséges megfigyelő képességet árul el. *(Jó ifjú, mint sajnállak . . . Virágos*

alom, Aranyhajad, Csak rá tekintek, Bálban, Isten csapása az asszony, Ő, Mint a fecske, Csapodár volt stb.) Általában azt mondhatjuk, hogy Vörösmarty Géza a reflexív költészet felé hajlik s e nembem találunk oly példákat versei közt, a melyeket bárki irodalmi becsüeknek ítélhet. Ha természetérzékét már megdicsértük, tegyük hozzá, hogy közvetlen környezetében is sok olyasmi meghatja, a mivel szeretettel tud foglalkozni. Hivatkozunk itt *Egy postamester, Rom és repkény* s mindenekfölkütt *A hú kutya* című költeményeire. Mikor kutájához így beszél:

Embernek illenél s ha volna
Ily csodatevő akarat:
Remek bajusszal és szakállal
Látnád tükörben magadat —

az olvasónak önkénytelenül eszébe jut Shakespeare Timonja a ki az erdőben ekként förmed rá a sáfárjára:

Óhajtánám, ha volnál bár kutya,
Hogy egy kicsit szeresselek.

És ime, költünk a következő versszakban csakugyan meg is fordítja ezt a shakespearei motivumot, imigyen fejezve be elmékedését:

Ember ne légy, tanácslom mégis,
Könnyű ekkép veszítened
S mert hívem vagy, ki rendíthetlen,
Legtöbbet vesztenék talán...
Maradj te csak: — én hú kutajám!

A kinek van érzéke az ilyen finomságok iránt, az, ha nem is kész költő, de okvetlenül igazi költői lélek.

Vannak még ezeken kívül böleselkedő és hazafias tárgyú költeményei is, a melyek fölkött méltánytalanság volna pusztá megemléttéssel elsiklanunk. Hangjok, igaz, a legtöbbször szónokias, és a Garayék iskolájára emlékeztet, de viszont (az előbbiekből) *Isten, Múmiák*, (az utóbbiakból) *Petőfi szelleméhez, Görgei* valóssággal az óda magaslatához érnek, egyben pedig a szív oly melegségét, a nyelv és versformák oly eleven gazdagságát mutatják, a mi bármely ünnepekket költőknek dicséretére válna. Kiegészíti aztán a sorozatot egy pár ballada meg életképféle, ilyenek: *Kun levente, A gyerkőcz, A remete és a vándor* és *A gyöngyhalász*; emez erősen érezteti Schiller (*Der Taucher*) hatását. Az igazi lyrai hangot, úgy látszik, nem tudja eltalálni: mutatja

Őszi rózsá című dala, Dankó Pista ismert szerzeményének utánköltése, melynek hangja azonban szintén reflexiv, elegikus. De épen ezért jellemző ez is költőnk egyéniségére: hiszen nem az ifjúság, hanem a csalódott, rezignált férfikor éneke az ő sajátja s így költészete sem mutatja a tavasz napsugaras szinpompáját, inkább verőfényes őszi tájképhez hasonlít, a hol megbocsáthatjuk neki itt-ott azt az egy pár hervadt virágot, értjük némely homályos mondatát, erőltetett kifejezését, melyeket azonban nem rovunk fel külön, hivatkozva magának költőnknek e szép szavaira:

Apró hibát ne gáncsolj szigorúan
 És gyarlóságot bocsáss meg nekik:
 Aranyszándékuk vedd csak figyelembe,
 A midőn súlyt vetsz mérlegedre, hol
 Tartasz felettök hű bírálatot.

l. v.

Levelek a szerkesztőnek.

I.

Tisztelt Szerkesztő úr! Oroszlánkörmököt sejtek a névtelen toll mögött, melynek ismertetését *A magyar kultúra és a nemzetiségek* című munkáról ön a *Budapesti Szemle* utolsó számában közzétette. Valószínűleg a mi dicskoszorúzott irodalmi káplárjaink is sejteni fogják az oroszlán körmeit s annál büszkébben fogják hordozni azt a *capitis diminutiót*, melyben részesültek. De azért mégis jó volt a lecke, mert legalább látni fogják a nemzetiségek, hogy nem egyedül az ő kiváltságuk kinevetni a mi hetvenkedő Hány Jánosainkat.

Az utolsó betűig aláírom a névtelen cikkíró kritikáját, csak egy kis hézagot óhajtok pótolni, melyet én Kossuth Lajos 1877 május 30-iki levelében s ennek nyomán a cikkíró okoskodásában is találok a tekintetben, hogy mi magyarázza Erdélyben a magyarság tekintélyes részének eloláhosodását?

Kossuth Lajos egyszerűen utal az ismeretes *chercher la femme* közmondásra s ezzel beéri a névtelen cikkíró is. Hát lehet valami igaz abban, hogy az oláh asszonyoknak nagyobb a vonzó erejük, mint a mi asszonyainknak, de van az oláhoknak ennél erősebb várak is s ez: a templom. Csodálkozom, hogy ezt sem Kossuth Lajos, sem a névtelen cikkíró nem vették észre,

pedig úgy sejtem, hogy ez utóbbi is protestáns. Sokszor halljuk, hogy «a kié az iskola, azé a jövő». Én azonban kissé járatos lévén nemzetiségeink (köztudomás szerint az ország népességének egy negyedét tevő) ama részének psychológiájában, mely Byzánctól örökölte vallását, ez alapon azt állítom, hogy a görög ritust követő népeknél fontosabb a templom, mint az iskola, és még ha az állam elvonná az iskoláikat, és ezen a réven minden oláh gyermek megtanulna magyarul: még akkor is erős és bevehetetlen várnak maradna a templom.

Mi magyarok megszoktuk kicsinylő vállvonítással, vagy gúnyoros elmosolyodással napirendre térni a görög mise felett, melynek jellegzetes vonását csakis a sok — reánk nézve visszariasztó — «uram irgalmazz» untató eléneklésében keressük. Közelebről kell azonban megvizsgálni ezt a görög misét, hogy annak nagy assimiláló erejét felismerjük. És volna is erre alkalom, mert a görög katolikus magyarok egy részénél — egyebek közt itt Budapesten is — a mise javarészét már magyarul végzik. Láthatná mindenki, hogy Aranyszájú szent János mily mesteri kézzel követte classikus drámairó őseinek iskoláját, és mily bámulatosan ismerte a templomjáró néptömeg psychológiáját, midőn Krisztus önfeláldozásának nagy drámáját megszerkesztette. Merem állítani, hogy magas műveltségű és skeptikus gondolkodású emberek sem maradnának megindulás nélkül, ha leküzdve indokolatlan ellenszenvöket, fáradságot vennének maguknak belemélyedni a görög mise rejtelmeibe és hatásainak kutatásaiba. Ám a szegény oláh népnek a templom egyedüli kulturfészke, mert az iskola nem bírja őket lelkesíteni. És a mi fő: a templomban nemcsak lelki szükségét, de fajszeretetét is kielégítve találja. Egyházi nyelve azonos lévén a nép nyelvével, fajtudatát a templom nemcsak megőrzi, de a közös vallás révén más fajbeliekre is kiterjeszti. Honnan van pl. az, hogy a makói vagy hajdudorogi görög katolikus — legalább vallási vonatkozásban — még ma is oláhnak, illetőleg oroszoknak vallja magát? Ezek az óhitű magyarok vagy mindig magyarok voltak, vagy legalább réges-régen elmagyarosodtak és mégis úgy szerepelnek, mintha nem volnának egy fajbeliek a magyarokkal. Ez specificuma a görög ritusnak, mely jobban megmagyarázza az erdélyrészi magyarok eloláhosodását, mint az asszony. S ezt az eloláhosodási processust nemcsak az erdélyi részekben, hanem az ezekkel határos vármegyékben is lépten-nyomon tapasztaljuk, sőt azt

látjuk, hogy még oly tisztán magyar, de óhitű községekben is, hol a magyar nyelvet per fas et nefas már évtizedek óta bevittek a templomba, a régi templomi nyelv által beoltott idegen fajtudat csak igen lassan kezd elenyészni, s talán nem igen fog végleg elenyészni addig, míg a görög rítus egyházi főhatóságai magyar ajkú híveikkel szemben kifejezetten el nem ismerik a magyar nyelv oltári jogosultságát.

Persze, a mi chauvinistáinktól hiába várjuk, hogy támogassák óhitű magyar testvéreiket az ő törekvésökben, mert itt csak önvédelemről van szó, ez pedig nekik kevés, ők hódításra vágnak. Hirlapi káplárjaik pedig, ha néha foglalkoznak is a kérdéssel, hódítási vagy egyházellenes irányzatukkal csak compromittálják a jogos törekvést. Kívánatos volna azonban, hogy legalább egykét oroszlánckörmű neves, vagy névtelen államférfi vegyen tudomást a helyzetről s ne keresse a hibát az oláh vagy szerb vagy orosz asszonyokban, hanem azokban a magyar államférfiakban, a kiknek az óhitű magyarság önvédelmi ügye — Hekuba.

... ó.

II.

Tisztelt Szerkesztő úr! A Corneille-könyvemről a *Budapesti Szemle* f. é. júniusi számában megjelent bírálatra bátorokodom néhány észrevételt tenni.

A z. t. betűk alá rejtőző czikkíró, hogy bírálásra jogosult voltát igazolja, bevezetésül arcképet fest Corneilleről, annál is inkább, mert ez íróról — szerinte — nem alkothat fogalmat magának az én olvasóm. A mit azonban így nyújt, az csak portrait du peintre, a saját tudásának és gondolkodásának fogyatékoságairól tanuskodó.

Az embert nálam nélkülözött «psychologiai elmélyedéssel» próbálván jellemezni, azt állítja, hogy Corneille jezsuita tanáraitól «a világ hiúságainak megvetését» tanulta el, hogy «a dicsőséget nem kereste» és «békésen élt ügyvédi hivatásának és családjának». z. t. nagyon fölületesen forgathatta könyvemet, mert különben tudhatná, hogy a tények tanúsága szerint Corneille kimerült aggkoráig nem szünt meg szomjazni a dicsőséget, a mi bizony nem egyszer zavarta meg életének békéjét; az anyagi javak szerzésére pedig egész életén át különös gondja és tehetősége volt. Az sem áll, hogy «ügyvédi hivatásnak» élt volna:

ügyvédi minőségben tán soha, fiatal éveiben sem működött. Ügyész volt. Szintúgy téves az, a mit z. t. e fiatal évek szerelmes verseiről mond: «bámulatos önuralomról» mesél, melylyel Corneille szive lázongásain már ekkor uralkodott. Látszik, hogy nem olvasta azt, a miről beszél. Különbén maga mondja e «lázongó» szívé költőről, hogy «sokszor kiemelték róla, hogy nem volt igazában sohasem szerelmes, és hogy tragédiáiban is, már a Horacétól kezdve, mind jobban háttérbe szorúl a szerelem.» Mellesleg megjegyzem egyébiránt, hogy ma éppen azt szokás kiemelni Corneilleről, ki legutolsó darabjában már éppen egy vén szerelmes iránt iparkodott részvétet kelteni, hogy ifjuságától aggoráig gyakran hódolt a szerelemnek, természetesen a maga temperamentuma szerint, mely más volt, mint a Racineé, noha ez sem volt éppen az, a kinek z. t. állítja, nem volt «élete végeig szeretkező francia», ki Port-Royalba «bölcseu, csak élete végén tért meg». Racine megtérése 38-ik évében, 22 évvel halála előtt történt: oly közismert adat, melynek tudása, a francia színiköltészet történetével foglalkozóra felette fontos.

Az író arczképe sem szerencsésebb. z. t. hallott valamit bizonyos rokon jelenségekről, melyek — a francia fajszelem közösségéből kifolyólag — a közép- és újkori költészetben nyomozhatók. A maga részéről arra bátorodik fel, hogy két oly ötletet koczkáztasson meg, melyek — enyhén szólva — üres szellemeskedések. «A francia irodalom már elejétől fogva ismerte a Corneille drámáinak elveit: Roland éppen úgy a kötelesség harczosa, mint az ő hősei». (Tehát a félbarbár, az ösztönéletet élő, a hiú dicsőségszomjas és éltét ezért feláldozó Roland vitézsége azonos a Corneille raffinált, erényben és erényen kívül egyaránt érvényesülő akarat-cultusával!) «Eszmék küzdelmével, még pedig az elvontságig vezetett küzdelmével találkozunk a középkori moralitásokban, mint az ő drámáiban.»*) (Aligha olvasott még z. t. moralitásokat és aligha tud ezekről egyebet, mint azt, hogy olykor elvont alakok szerepelnek benne.) És ez a két kiforgatott, agyon erőszakolt párhuzam elég czikkírónak arra, hogy ezt a fölfedezést vonja le belőlük: «Corneille a középkor szelleme, classicus kifejezésben». De ugyanakkor, midőn Szent

*) Bourget is azért Corneille-tanítvány z. t. szerint, mert «Corneillei erővel, meggyőzően, classicus tisztasággal tudja tárgyalni a legelvontabb themákat.»

Ágoston és a scholastika emberét keresi ebben a középkori szel-
lemben, hajlandó egyúttal Descartes tolmácsát és egy «deista
kiadású» Schopenhauert látni benne. Furcsa egy mixtum-com-
positum lehet z. t. szemében Corneille szelleme, melyet nevez-
tek már rómainak, spanyolnak, XVI. századbelinek, de melyet
olyannak még senki sem képzelt minőnek z. t. képzele.

Czikkíró bővebben is hozzászól e tárgyhoz: «Corneille világ-
nézletet is hozott magával. [A jezsuitáktól]. A nélkül azonban,
hogy — a poetika conventióit leszámítva — meghamisította
volna alakjait, mint később Voltaire végezte (!) ezt, tudatosan, szán-
dékosan, rosszhiszemű ironiával. Corneille világnézlete meglehető-
s komor, éppen mivel következetes, akárcsak a Wagneré s az ő
motivumait is épp úgy sorba lehetne szedni. A classicizmus nála
csak a kifejezés eszköze; a tárgy, az irodalmi sallang, az eset-
leges idegen hatás csak alkalom a saját eszméinek, philosophiá-
jának érvényre juttatásához». Milyen stilus, milyen logika! Az a
Corneille philosophiáját érvényre juttató «irodalmi sallang» méltó
volna a Molière tudósnőinek imadására. És az a felfedezés, hogy
Corneille motivumait éppen úgy sorba szedhetni, mint a wagne-
rieket! Szégyenkezve vallom be, hogy azt az erős wagneri (?!)
komorságot épp oly kevéssé bírtam eddig meglátni ennél az
inkább Versöhnungsdrama-kat mint tragikus tragédiákat írt köl-
tőnél, mint a mily kevéssé bírtam felfedezni a «rosszhiszemű
ironiát» Zaire-ban, Mérope-ban; nem is szólva arról, hogy eddig
azt hittem, hogy Corneille és átlag Voltaire körülbelül egyformán
hamisították (!) alakjaikat hol tudatosan, hol öntudatlanul. . .

Vajjon a ki ily önarcépet, ily bizonyítványt állít ki magáról,
megérdemli-e, hogy eltérjek szokásomtól és szóba álljak vele
mint bírálómmal? Azt hiszem, hogy — mint régi munkatárs —
tartozom e folyóirat olvasóinak azzal, hogy rámutassak, mennyi
z. t. cikkében a tényeknek ellentmondó gáncs. Sőt van egy
passusa, melyet akkor sem hagyhatnék szó nélkül, ha esetleg
ott állna a cikk alatt az író neve, mely — az eddigiekből ítélve —
alkalmasint fölmentene máskülönben a válaszolás terhe alól.

z. t. szerint «a könyv kevesebbet nyújt, mint a mennyit
címe ígér. Az a *harmincz lapos* Első Rész korántsem világo-
sítja fel az olvasót a francia dráma fejlődéséről». Nos ama
harminczkét lap (14—64. ll.) után, mely a XVII. század elejéig
terjed, még öt (61—65 ll.), majd ismét tizenhat (150—166 ll.)
lapon át szólok a Corneille előtt közvetlen és vele egy időtájt

fellépő színiköltőkről. Ezenkívül a könyv folyamán (olykor önálló pontban, pl. 457—8 ll.) megemlékezem azokról is, kik utána jöttek és kiknek pályája az övét keresztezi. Corneille hatásának van szentelve a legutolsó fejezet. (556—9 ll.) És a mit legelőször kellett volna említnem, folyton úgy tárgyalom hősiömet mint a francia színiköltészet fejlődésének egyik legfőbb mozzanatát. z. t. oly fölületesen lapozgatta könyvemet, hogy nem is tudja, mi van benne: még a tartalomjegyzéket se nézte át gondosan, különben nem beszélne csak arról a «harmincz lapról» . . .

z. t. szerint könyvemnek «kétségtől legértékesebb része» az, mely négy és félszáz lapon «a költő életét és munkásságát méltatja». Arra a nagyszabású, önálló dolgozatnak is beillő Corneille-tanulmányra, melyet *Összefoglalás* cím alatt adtam, nem pazarolja figyelmét. De nincs is mit bánnom ezt. Hiszen imént érintett elismerését is visszaszívja, hangoztatva, hogy melőztem az egyén pszichológiai rajzát, elhanyagoltam a művek æsthetikai méltatását; úgy hogy egész könyvem, melyet annyi odaadással és gonddal írtam meg fejezetenként és minden részletében, nem egyéb mint nehézkes, fárasztó, feldolgozatlan anyaghalmaz, eredetiség és tárgyszeretet nélkül összerobotolva.

z. t. panasolja, hogy hasztalan olvasva szívesen nálam «egy kis lélektani fejtegetést magáról a költőről, (értsd: az emberről), a lelkéről, az egyéniségéről». De hiszen maga z. t. állítja másutt, hogy «nálam pontosan megtalálni minden (?) Corneillere vonatkozó adatot.» Ha így áll a dolog, ha nem mondom «minden» adatot (ilyet csak a tájékozatlan állíthat), de legalább minden lényeges adatot felhasználtam, hihető-e, hogy éppen a pszichológiai vonatkozásuakkal, vagyis a legérdekesebbekkel tettem volna kivételt? Ellenkezőleg: részben magam gyűjtöttem össze és tisztáztam *) ama felette gyér adatokat, melyek bevilágíthatnak az ember lelkébe, feltárják kiválóságait és gyarlóságait, szellemi és anyagi törekvéseit, örömeit, bajait, szívügyeit, viszonyát a világ hatalmasaihoz és szerény családjához stb. Minderről sehol másutt nem található ennyire teljes «fejtegetés», teljes kép.

z. t. szerint az adatokat «sajnos, az æsthetikai oldal rovására» aknáztam ki s hamarjában nem tudja könyvem máshoz

---

*) z. t. így ír ez adatok alkalmából: «Elvitatni valónk nincs, ezek különben is tisztázva vannak». Mily naiv fontoskodással leplezgetése a tájékozatlanságnak!

hasonlítni mint a «nem rég [18 évvel ezelőtt!] elhunyt» Koerting művéhez, mely a XVII. század francia regényéről szól és szintén csak szaktudósoknak való. Az igazság az, hogy ha Koertingnek volt gondja az æsthetische Würdigung-ra, nekem sem volt kevésbbé. z. t. maga is elismeri, hogy «az egyes drámák elemzésében» ezeknek «minden részletére» kiterjeszkedem. (Persze később így fordít e szavain: elemzésem «az alpontokra való osztással inkább statisztikai [!!!] jellegű».) Elismeri, hogy fejtegetem a szerkezetet és a jellemeket. Hozzá tehetne volna, hogy szintűgy és szintoly behatóan fejtegetem a darabok conceptióját, a pathos és comicum osztályrészét a helyzetekben és indulatfestésben, sőt a stilusról sem feledkezem meg. «Mit kívánsz még egyebet?» Kérdem Gyulai Pál Heinejával.

z. t. szerint hiányzik könyvemben az eredetiség is. Fiatal korra valló kedvteléssel és mintha csak az általa többször emlegetett «egyetemi tanárnak» akarná hálásan visszafizetni, a mit egykor ettől kapott, így oktat ezúttal is: nem «a mások véleményének idézése» a fő; «az írónak legyen saját szempontja, ura legyen adatainak s azokat saját világlátásában mutassa be».

Új Dániel ítél, új Dániel!

Oh mint becsülöm Önt, bölcs ifjú bíró!

Csak éppen egy kis hiba van a kréta körül. Másutt ily kegyes szavakkal méltóztatott vállon veregetni: «A szerző igyekszik a maga gondolatait adni, a leglelkiismeretesebb önállósággal mondani véleményt» C. műveiről «s a róluk már elhangzott bírálatokról». (Ki beszél enyim szájjammal? kérdezhetném az egyszeri örménynyel. Körülbelül ily szavakkal szoktam lelkükre kötni hallgatóimnak, hogyan dolgozzanak.)

z. t. szememre hányja azt is, hogy minden tárgyszeretet nélkül írtam. Kiindulva egy régi Heine-idézetemből, melyben a morgue szót temetőnek fordítja (temető kifejezést én használok Corneille-könyvemben), figyelmeztet, hogy kötelességem lett volna hősömet életre támasztani. Hanem ehhez, jegyzi meg lóhátról «nem philologiai adat, nem statisztika (!), nem mások véleményének idézése, hanem egy kis szeretet kell». Hát azt én tudom, mily rokonszenvtől áthatva az ember iránt és a költő nagy tehetségén mint lelkesedve dolgoztam. A ki viszonyainkat ismeri, tudja, hogy egy ilyen munka elvégzésére sem erkölcsi siker, sem anyagi haszon nem ösztönözhet, hanem szeretnünk kell tárgyunkat, a nélkül

természetesen, hogy ezért lemondanánk a kritikai józanságról. z. t. szemében azonban én csak afféle robotba dolgozó irodalmi napszámos vagyok, ki «ugyanily vaskos könyvet» tudnék megírni «bármely francia íróról». Nos bármiről írtam és írok még «fáradtságosan» vaskos vagy nem vaskos könyvet, aligha lesz okom egykor úgy restelni azt magam előtt, mint bizonyos fiatal lángelméknek sebtében penderített kritikáikat. Bátorkodom hinni, hogy miként Molière-könyvemnek nem ártottak meg tulságosan annak idején a hasonló lebíráások, Corneille-könyvem is ki fogja heverni valahogy . . .

Et nunc venio ad fortissimum . . . Ama nevezetes passust értem, melyre már czéloztam, és mely ellen a leghatározottabban tiltakozom az irodalmi tisztesség nevében. Így hangzik:

«És a sok törlés, revideálás, összevonás után, mennyi minden kiszorul, talán [!] a szerző tudtával és nagy fájdalomra, a mi ugyancsak ennyi lapon mily pompásan csilloghatna [!].»

A sok lesújtó gáncs után a ki e szavakhoz ér, kétszeres joggal fog elálmélni, miféle szerencsétlen egy könyv lehet az, mely nemcsak annyi gyarlósággal teljes, de hozzá még így csinálódott! Hát kérem, egy szó sem áll abból, a mit z. t. insinuál. Nem törült nekem, se velem nem törültetett senki semmit, nem maradt ki semmi. A ki művembe még beleszóllhatott volna, a Könyvkiadó Vállalat szerkesztője, Riedl Frigyes úr, minden beleavatkozástól távol tartotta magát, a betürendes tárgymutató készítettésén kívül.

Nem kutatom, honnan szedte z. t. ama mendemondát, de viszonzásul a nékem adott leczkékért egy jó tanácsot adok neki, úgyis nyilván kevés még az élettapasztalata. Ha a társadalmi életben nem szabad olyan compromittáló híreket indítani el vagy továbbítani, melyek igazságáról nem győződhattunk meg, vagy éppen melyek alaptalanságáról némi utánjárással meggyőződhattunk volna, az irodalomban sem engedhető meg az ilyen eljárás.

Kolozsvár, 1908 június 10.

HARASZTI GYULA.

III.

Mélyen Tisztelt Szerkesztő Úr! Haraszi Gyula úrnak kéziratban hozzám juttatott észrevételeire annyit óhajtok kijelenteni, hogy ismertetésemben a mű tudományos és irodalmi jelen-

tőségének méltatása, nem pedig annak «lebirálása», «lesújtó gáncsolása», nem «insinuatiók» szövése volt czélom. A szerző félreértette birálatomat, benne személyeskedést látott, a mi tőlem távol állt. Álláspontomat Haraszi úr művével szemben változatlanul fentartom és az olvasóra bízom annak megítélését, hogy kettőnk közül kit vezetett személyeskedés.

Budapest, 1908 június 22.

Maradtam tisztelettel

z. t.

A gipszmúzeumról.

Tisztelt Szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* júniusi számában Erdey Aladár úr az *Uránia*-ban megjelent cikkemre való sorok alatti utalással a gipszmúzeumok kérdésével foglalkozik. Miután, a mit mond, nagyrészt csak ismétlés, fejtegetéseire igen röviden válaszolhatok.

1. Arról, vajon a színtelen vagy a sárgás mázzal bevont, impregnált gipszmásolatok előnyösebbek-e, lehet vitatkozni. Én a magam részéről a színtelenek mellett foglalok állást, mert a máz csak a legkritkább esetekben közelíti meg a márvány színhangulatát s a bronzfelület mély csillogását sem lehet színezés által elérni. Épen ezért a külföldi gipszgyűjteményekben az impregnálás csak elszórva, kísérlet gyanánt szerepel. Szívesebben látom azt a kemény, száraz formai kivonatot, a mit a színtelen gipszmásolat nyújt, mint az impregnált gipsz egészen hamis, kellemetlen fényhatásait avagy élettelen zöldes színét, mely a bronz hatásától ugyancsak távol áll.

2. A helyiségeket illetőleg újra csak azt hangsúlyozom, hogy nagy, tarka csillogású, díszes termék nem alkalmasak gipszmásolatok befogadására. A ki ismeri a görög szobrászat alaki beállításának, művészi fölépítésének egyik legjellemzőbb sajátját, a reliefszerű kompozíciót, a mely egy síkban bontja ki és lazítja föl a tagokat a művészi hatás számára, az tudja, minő fontos, hogy minden egyes alkotás háttér elé kerüljön. Ha tehát a gipszmásolatokat tagolatlan, nagy termékbe állítjuk; vagy vétünk ez ellen a fontos követelmény ellen s a szabad térbe is állítunk szobrokat, avagy csupán a falakat használjuk fel s akkor óriás térpazarlás hibájába esünk. Épen ezért igyekezni kell, hogy minél több háttérül szolgáló falfelület álljon rendelkezésünkre, a mit a

jegyzélszerűbben mozgatható falakkal érhetünk el, melyek engedelmesen alkalmazkodhatnak minden egyes műalkotás egyéni formavilágához. Ezeknek a beszerzése és fölállítása közelről sem oly költséges, mint a mennyibe a Szépművészeti Múzeum tarka pompájú földszinti csarnokainak a díszítése került. A ki az ilyen mozgatható falakkal berendezett gipszmúzeum fölállításánál pénzügyi nehézségeket emleget, az aligha tudja, minő óriás összeget áldozott az állam a Szépművészeti Múzeum építésére és felszerelésére.

3. A nagy termek szükségességének bizonyítására Erdey úr a Colleoni gipszmásolatát idézte, melynek fölállítása «valóságos esemény, mert ez az első ilyen fölállítása». Az első -- és bizonyára az utolsó is. Nagyon szerencsétlen gondolat volt, a hatalmas lovas szobrot, mely csak a levegős, tág, szabad téren érvényesülhet teljes művészi erővel, emeletes, oszlopos renaissance csarnokba beléállítani. Művészien érző szemet a térnek és a szobrászi alaknak ez a bántó disharmoniája rendkívül kínosan érint. A szobornak nincs meg a kellő levegője, a perspectivája, tehát épen az, a mit Erdey úr követel. Mindenünnen csak kellemtelen rövidülésben látjuk a szobrot, az emeleti folyosóról tekintve pedig a kép még furább, művésziatlenebb. Egyáltalán nincsen jogosultsága annak, hogy ily óriás szoborművek gipszmúzeumba kerüljenek. Fölállításuk és beszerzésük rengeteg pénzbe kerül és mégis csak igen keveset nyújtanak a szemlélőnek. Művészi hatásuk a szűk keretben nem bontakozhatik ki egész erővel s tanulmányi értékük is igen csekély. A Colleoni s a ló fejének gipszmásolata hozzáférhető magasságban igen értékes tanulmányi anyag lehetne és beszerzésük sokkal kevesebb költséggel járt volna. Ugyanilyen részletek a Gattematata szoborról roppant tanulságos formai összehasonlításra adnának alkalmat, a mit a kutatók most majd legfőljebb létrák segítségével eszközölhetnek. Ismétlem, a mit multkori czikkem bevezető soraiban mondtam, a gipszmúzeum első sorban tanulmányi s csak másodsorban művészi, szemléleti eszköz.

4. Erdey úr a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében eddig látható eredmény alapján már biztosítékát látja annak, hogy «nemcsak a terjedelem és a teljesség, hanem a minőség, a czélszerűség tekintetében is olyan gyűjteményünk lesz, a milyen sehol a világon másutt nincs». Merész állítás. Az írója aligha rendelkezik sok tapasztalással. S a felsőfokú dicséret tán

még kissé korai. Jó lenne megvárni, míg a hazai szakkörök ítéletet mondanak. Senki őszintébb szívvvel nem kívánja, bárha Erdey úrnak igaza lenne, mint én.

HEKLER ANTAL.

Új magyar könyvek.

Ady Endre. Vér és arany. (Ujabb versek.) Budapest, 1908. Franklin Társ. (8-r. 203 l.) 2 K.

Beke Manó dr. Bevezetés a differenciál- és integrál-számításba. A népszerű főiskolai tanfolyam 1906-ik évi II. sorozatában tartott előadások. (Népszerű főiskola könyvtára V. kötet.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 211 l.) 3 K.

Fellner Frigyes dr. A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. (Magyar közgazdasági könyvtár V. kötet.) Budapest, 1908. Politzer. (8-r. 181 l. és VII kimutatás.) 3 K.

Gaál Mózes. Hun és magyar mondák. Gyulay Iászló rajzaival. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 224 l.) 2 K 50 f.

Gyulai Pál. Dramaturgiai dolgozatok. I. II. köt. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 586, 575 l.) 16 K.

Horvánszky Lajos. Bacsányi János és kora. Eredeti levelezések és egykorú források nyomán. Bpest, 1907. Hornyánszky V. (8 r. 535 l.) 25 K.

Kéry Gyula. Petőfi ismeretlen kéziratai. Budapest, 1908. Szilágyi B. (8-r. 91 l.) 1 K.

Molnár Ferencz. Muzsika. Elbeszélések. Budapest, 1908. Franklin T. (8 r. 249 l.) 4 K.

Oláh Gábor. Sámson. Költői elbeszélés. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 131 l.) 3 K.

Pap Mariska. A rög. (Elbeszélések.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 209 l.) 3 K 20 f.

Rudó Imre. Nősülő férfiak. Elbeszélések. Budapest, 1908. Légrédy Testv. (8-r. 124 l.) 2 K.

Szemere György. Magyarország Amerikában. Humoros regény. Budapest, 1907. Budapesti Hirl. (8-r. 218 l.) 3 K.

Volf György összegyűjtött munkái. I. köt. Kiadja a magy. tudományos Akadémia támogatásával Demeczky Mihály. Bpest, 1907. Franklin T. (8-r. 426 l.) 10 K.

A TUDOMÁNY ÉRTÉKE.

«Illúsiómat elsodrá az ár . . .
Csöpp józan ész ült most helyére le.»
Byron

Arasznyi létünkhöz mérve sem volt olyan nagyon régen, mikor Laplace, a *Mécanique céleste* írója, s a róla és Kantról nevezett elmélet alkotója, ezeket írta, «Ha volna oly szellem, mely egy adott pillanatban ismerné az összes erőket, melyek a természetben hatnak, s ismerné a világ összes valóságainak viszonylagos helyzetét, ha még aztán elég átható volna ahhoz, hogy ez adatokat az analysis kifejezéseibe tudja öltöztetni, az a szellem egyetlen egy képzetben látná maga előtt a világegyetem legnagyobb testeinek s legparányibb atomjainak mozgását; rá nézve nem volna semmi bizonytalan a világban, s a múlt és a jövő egyformán jelenné válnék szemei előtt.» És azt hiszem, Laplace nem kételkedett benne, hogy egykor majd születik ilyen hatalmas elme, a melyik előtt a «világtalányok» megfejtett problémák lesznek. A XVIII. század, a fölvilágosodás kora, okozta ezt a különös hangulatot. Ebben az időben a matematika olyan tüneményes eredményeket produkált, mint soha azelőtt. Az emberi ész megismerő képességét végtelennek és mindenhatónak tartották. Sokan hittek abban a merész álomban, hogy a világ — differential-egyenlet, melyet nem lehetetlen a mi tehetségünkkel megoldani.

Nem telt el egy egész század sem és különösképen fordult ez a hangulat. A nagy önbizakodásnak vége lett; ma már az emléke is alig él bennünk. Egy megfejtett probléma nyomán száz új, addig ismeretlen kérdés mered fe-

lénk; a természet, a világegyetem titokzatos arczáról, úgy látszik, sohasem sikerül a saisi fátyolt föllebbentenünk.

A XVIII. század emberei még azt hitték, hogy egy végső elvet tudnak majd találni, a melyből a világ összes tüneményei levezethetők, s így a világ pusztá matematikai demonstratio képébe öltöztethető; a XIX. század pedig már lemondott arról, hogy a tünemények mögött sejtett okokat kutassa, mert — felfogása szerint — azok az ember korlátolt megismerő tehetsége számára örökké titkok maradnak. Ennek a kornak tipikus szülöttje a Herbert Spencer evolútiós philosophiája, mely képe az egész kor világnézetének.

A gondolat, ez a sebes szárnyú sas, merészen röpült ismeretlen messzeségek és magasságok felé; nem hitte, hogy útja, melyen hatalmas lendülettel szállott fölfelé, egykor majd véget ér. A nagy erőfeszítésben kifáradt szárnyai egyszerre csak megbénultak és a magasból Icarusként hullott alá, szárnyaszegetten, az agnosticismus óceánjába s benne vergődik még ma is.

Ennek a zuhanásnak, ennek a szellemi megbénulásnak, melybe a gondolat esett, az eredménye, hogy napjainkban sokszor és sokféle alakban szokott fölvetődni a kérdés: Van-e a tudománynak értéke? Vajon azok a törvények, a melyek tudományos igazságok gyanánt tiszteletben állanak, nem csak a képzelet alkotásai közé tartoznak-e, és valóságuk nagyon is kétségbe vonható? Ér-e valamit az a tudomány, melynek nincs gyakorlati haszna, vagy van-e ilyen? Valóban oly nagy-e az elmélet és az élet között az ür, mint felületes szemlélet alapján hajlandók vagyunk elhinni?

Ezek és ezekhez hasonló kérdések szinte özönszámra zsiibonganak a modern ember öntudatában. Korunknak philosophiai érdeklődése e problémák megoldását is új utakon akarja megkísérelni. «Az értékek újra értékelése», melyet Nietzsche foglalt szavakba, a tudomány minden ágában, sőt — mondhatjuk bátran — az élet minden mozzanatában lázas sietséggel történik. Mi, a kik ebben a korban élünk, levegőjéből lélekezünk, teljes biztossággal megítélni nem, csak érezni tudjuk az idők jelentőségét. Korunkban egészen új világfelfogás alapjait rakjuk s a rajtuk később

emelkedő hatalmas épület arányairól alig van halvány sejtelmünk.

Ez a bennünk élő sejtés vezet rá, hogy a tudományok alapjait átvizsgáljuk és újra értékeljük. Kutatjuk, vajon megbírnak-e valami erős épületet? Nem korhadt, rossz anyagból valók-e?

Nem is olyan régen még eszükbe sem jutott az embereknek, hogy ezeket az alapokat jó volna megvizsgálni, mielőtt az építést folytatnák. Mindenki olyan biztosaknak hitte őket, hogy részben vakmerőségnek, részben fölösleges erő-pazarlásnak tekintette vizsgálatukat. Egyetlen vágyuk az volt, hogy a már elfogadott, igaznak ismert alapon minél impozánsabb épületet sikerüljön emelniök és hogy külső hódításokkal, az ismeretlennek megismerésével bővítsék a tudomány tartalmát. A belső munkát, melynek látszata ki felé nem nagy, e felfogás hívei kevésre becsülték.

De most, mikor az alapok megvizsgálása került napirendre, világosan kitűnik ennek a munkának igazi értéke. Az új tudomány szeretettel foglalkozik ezzel, sőt itt-ott túlzó arányokat is ölt, s nem építeni, hanem csak rombolni akar. A helyes úton járók azonban míg egyik kezükkel pusztítanak, a másikkal építenek. Munkásságuk következtében sok igazság áligazságnak bizonyult és a rombolás nyomán szóba került a tudomány értéke.

Kiváló tudósok, fényes nevek birtokosai foglalkoztak a kérdéssel.*) Sokféle úton jártak, sokféle eredményhez jutottak.

A kérdés érdekessége ösztönöz bennünket, hogy csekély erőnkhez képest mi is hozzászóljunk a dologhoz. Ha sikerül valamivel előbbre vinni a problémát a megoldás felé, fáradozásunk bőven meg lesz jutalmazva.

A kitűzött cél érdekében kissé messziről kell kezde-

---

*) Azokat, a kik a tudományok alapjait vizsgálták — philosophusokat nem is említve — bajos volna ilyen kis helyen elszámolni. Hiszen alig van számottevő modern természettudós, a ki e problémákkal nem foglalkozott (Helmholtz, Mach, Ostwald stb., stb.). A szellemi tudományok elveit szintén sokan feszegették. Specialisan a tudomány értékéről legújabbban egész könyvet írt Poincaré. (Cf. *Uránia* 1908. májusi füzet.) A többiek pedig, ha nem külön könyvben, akkor egyik vagy másik munkájukban szintén nyilatkoztak a mi problémánkról.

nünk a tárgyalást, de csak így remélhetjük, hogy célhoz jutunk, mert talán ilyen eljárással nem tévesztjük össze a főfolyamot a beleszakadó valamelyik mellékfolyóval, mely eddig a legtöbb igyekezetet megsemmisítette. Azt hisszük, hogy a tudományok eredetének, mivoltának, osztályozásának és céljának megértésével megismerjük az értékét is.

I. A tudomány eredete és meghatározása.

1. §. A régi világfelfogás fő tévedése az volt, hogy a világot befejezett, kész valaminek tekintette. Olyasfélének képzelte, mint a milyen a működésben levő gép, a melynek egész működése megmagyarázható, ha a mozgató erőt és működési törvényeit ismerjük. A világban is azt a fő okot kutatták, melyből működési elveinek segítségével minden tünemény teljes biztossággal levezethető. Ez a nézet önmagában hordozta bukása csiráit, mert ha a világ befejezett alkotás, akkor nem lehet megérteni az örök változást, melyet a tünemények mutatnak. Minden régi módi fő-mozgatót (πρωτον κινουον) kutató ábrándos metaphysikának szükségképen kudarcot kellett vallani. Bennük nem a megfigyelésre alapított tudás játszott a főszerepet, s inkább az ész költészete, mint a tudomány elnevezés illik rájuk. Alkotóik szemet hunytak a tünemények előtt és önmagukból, homályos lelki hangulatuk sugallatára hallgatva állították össze világrendszerüket.

A megfigyelés nem azt tanítja, hogy a mindenség kész egész. A teremtés nem történt, hanem történik. Minden változik, ez a figyelmes szemlélés eredménye. Nem az eleai philosophusok okoskodása az igaz, mely örök, mozdulatlan egységnek gondolta a mindenséget, hanem az ephesosi Herakleitosé, a ki először mondotta ki a merész szót: πάντα ῥεῖ, minden változik! Minden tünemény folyamat. A nappalt fölváltja az éjszaka, az éjszakát a nappal; az életet a halál és így tovább. A világ nem áll, hanem folyton mozog. A tünemények egyik seregét nyomon követi a másik.

A tüneményeknek azt a csoportját, mely öntudatunkba jut — természetnek nevezzük. Így tehát a természet sem befejezett egész, hanem örökös változás. Ehhez a változáshoz tartozik az élet, mely az élő lények osztályrésze. És az

életnek van egy specifikus törvénye, melyet az életfenntartás elvének mondhatunk. Minden élő lény összes cselekedetei azért történnek, hogy fentartsa velük életét és tovább folytassa ezt az utódokban. Ez a Darwin kifejtette törvény nemcsak az egyének életét és cselekedetét irányítja, hanem egész fajokét és társadalmakét is. Egészen nyugodtan a magunkévá tehetjük a Spencer Herbert állítását, hogy «a társadalom szervezet». (A society is an organism.) Ha pedig ez így van, a mit nincs okunk tagadni, akkor — magasabb szempontból nézve a dolgokat — egészen világos, hogy a társadalom természetes fejlemény (mind az állati, mind az emberi), a melynek külön élete van, s ezt az életet szintén igyekszik megtartani.

A társadalomban élő ember élete e szerint csak egy része az egész társadalom, továbbá az emberi faj életének. Ezért van, hogy míg az egyén cselekedetei egy részével a maga életének megtartásáért küzd, addig más részével az őt környező társadalomért, sőt az egész emberi faj létéért fáradozik.

A «létért való küzdelem» nemcsak az egyén, hanem társadalom és a faj életéért történik. Az a «kölcsonös segítség törvénye», melynek működését Kropotkin Péter a nemrég magyarul is megjelent hasonló című könyvében leírta, a társadalom és a faj létéért való küzdelem miatt van. Ezért segítik egymást kölcsönösen az egy társadalom, sőt az egy faj egyedei. A Kropotkin törvénye tehát a Darwin törvényében már benne van, csak helyesen kell ez utóbbit érteni.

Ez az élet teleológiája és azt mondja, hogy az életnek nem lehet más célja, mint az élet megtartása. E megtartás érdekében történik az élő lény minden cselekvése és ezért fejlődött ki minden tulajdonsága, minden akarata, mely az életfenntartás eszköze. Az élettelen anyag működési törvényeihez az élet még ezt a célt csatolja.

Az életfolyamat valóban küzdelem a létért. És ez örökös küzdelemben minden élő arra törekszik, hogy életét a legkisebb ellenállás felé, minél kevesebb erőfeszítéssel tartsa fenn. Ezért alkalmazkodik belsejében a külső körülményekhez.

Az élet érdekében kifejlődött akarat és küzdelem kö-

vetkeztében végre az ember, mely a legöntudatosabb élő-lény, arra is törekszik, hogy a mennyire csak lehet — noha folytonosan alkalmazza belsőjét a külső környezet-hez — ezt a folyamatot megfordítsa és a külső körülményeket, a milieut alkalmazza önmagához.

Erre a tényre az életben naponként ezer meg ezer példát láthatunk. Ilyen az is, mikor egy, a tudományos munkálkodásért rajongó ember kicsinyes vidéki viszonyok közé kerül, a hol az embereknek minden előbbre való, mint a könyv és a betű. A mi emberünkre két út vár. Vagy hozzáidomul környezetéhez és lesz belőle betűiszonyban szenvedő vidéki nyárspolgár, vagy érdeklődést ébreszt a maga körében a tudományok iránt. És az, a kinek az élete megkívánja a tudományokkal való foglalkozást, az utóbbi utat fogja választani, mert ez neki életszükség. E nélkül elpusztul. Az az ember, a ki ezt tenni meg sem kísérli, legfeljebb külső mázként hordozza magán a tudományos érdeklődést.

2. §. A milieut azonban csak úgy alkalmazhatja az ember tetszése szerint önmagához, ha urává lesz. Természetes, hogy addig, míg valamit nem ismerünk, nem is uralkodhatunk fölötte. Egy géppel akkor végeztethetünk tetszésünk szerint való munkát, ha ismerjük működésének minden föltételét és törvényét. Hogy a természeti erőket életünk érdekében képesek legyünk hasznunkra fordítani, meg kell őket hódítanunk. Azonban mindig igaz marad Bacon híres mondása: *Natura non nisi parendo vincitur*, a természetet csak engedelmisséggel lehet legyőzni. Tehát meg kell ismernünk a bennünket környező és létrehozó világot, így majd megtudjuk, mit követel tőlünk, hogy azután meghódítsuk és urai legyünk. E cél érdekében azonban önmagunkat is meg kell vizsgálnunk s kutatnunk, hogy meddig ér a mi tehetségünk.

A szelet úgy hajthatjuk rabigába, hogy előbb megfigyeljük, milyen módon fejt ki erejét. Ha ezt már tudjuk, akkor ennek számbavételével, tehát a hajlamainak való engedelmisséggel olyan körülmények közé juttathatjuk, hogy malmot vagy más gépet hajtattunk vele.

Ez a köznapi példa világosan mutatja, hogy annak ismerete, milyen viszonyok közt történnek a tünemények, nélkülözhetetlen kelléke az öntudatos ember minél könnyebb

életföntartásának. Ezt mozditja előre az érdekében fejlődött lelki ösztön: a kíváncsiság és ennek magasabb fajtája: a tudásvágy. Ez keresteti az emberrel azt a tünevények közt az öntudatban teremtett viszonyt, melyet oki kapcsolatnak nevezünk.

Az okság viszonyának keresése, melynek segítségével urai akarunk lenni a természetnek, az összes élő lények közül kiváltkép az embernek jutott osztályrészül. Szépen fejezi ki ezt a magyar elnevezés, mikor az okos (= okot ismerő) emberről és az oktalan (= okot nem ismerő) állatról szól. Az ok és okozat viszonyának ismerete és ennek nyomán az élet megtartása körül szerzett előnyök azok a szellemi kincsek, melyeknek bírása messze föléje emel bennünket az állatvilág többi tagjainak.

Ebből a rövid elemzésből is kitűnik, hogy a tudásvágy eredetileg az életföntartás szolgálatában áll. Ez a vágy sarkal bennünket ismeretek szerzésére, melylyel a czélt segíthetjük előre. Az így szerzett ismeretek alkotják a tudomány anyagát, a melynek gyűjtésére rendszeren a létföntartási ok, az egyén, a társadalom és az emberi faj életért vívott küzdelem adja meg az indító lökést.

Horatius soha sem írt volna verseket, ha a vakmerővé tevő szegénység nem ösztökéli (paupertas impulit audax, ut versus facerem). E nélkül egész más arcza lenne az emberiség irodalmi vagyónának.

A kháldeai pusztákon legeltető pásztorok, hogy el ne tévedjenek és az időben és térben tájékozódjanak, megfigyelték a nap és a csillagok járását. Tapasztalataik, ivadékról ivadékra szállva, alapjai lettek a csillagászatnak.

Az orvosi tudomány kezdeteit a betegségek ellen való küzdelem alkotja. Nagyon igaz mondás, hogy: a hol sok az orvos, ott sok a betegség.

Igaz, hogy a fejlődés folyamán ez a teleologikus cél, mely az ismeretanyag gyűjtésének megindítója, sokszor elhomályosul.

Mikor még az emberek nem tudtak egy könnyen tüzet gyújtani, a régi Róma lakosai városuk közepén folyton égő tüzet tartottak, melyet a Vesta-szüzek őrizetére bízta. Az egész eljárás kezdetének oka az volt, hogy innen bárki vihetett otthonába tüzet és nem kellett odahaza a nehéz

és fáradságos tűzgyújtást folytonosan megismételni. Mivel ez a tűz fontos életérdekük volt a kezdeményezőknek, nagyon természetes, hogy kiváló gondot fordítottak rája. Ebből később vallásos szertartás lett és Vesta tisztelete meg az örökké égő Vesta-tűz megmaradt a római népnél még akkor is, mikor már elég könnyű szerrel tudott házában tüzet csiholni. Sőt tovább él ez a szertartás a római katolikus egyházban, mely a rómaiak pogány vallásának számos szertartását átvette és megőrizte. A templomi örökmécses a Vesta-templom tüze.

Számtalan ilyen tényt lehetne itt megemlítenem annak kimutatása végett, hogy az eredeti teleologiai szempont a köztudatban hogyan veszett ki sok eljárásból, cselekedetből és adott helyet egy egészen más, helytelen magyarázatnak. Az elmélet nagyon sokszor igen messze czammog a rohanó tények után s még akkor is hamar rossz útra téved.

Ezt a tüneményt, mikor egy cselekedet-forma tovább él az emberek között, de már nem az eredeti cél szolgálatában, hanem talán pusztán a régi időkbe nyúló visszaemlékezés alapján, teljesen céltalanul vagy hamis, később kitalált célért (ez is olyan vaticinatio post eventum-féle) — Wundt Vilmos a célok heterogoniájának nevezi.

A tudásvágy kezdetben észrevehetően kizárólag az életföntartás szolgálatában állott, de később elhomályosult egyes működéseiben a régi cél és szinte az életben való alkalmazásra céltalan ösztönné látszott fejlődni, melynek kielégítése erkölcsi gyönyörűséggel jár, de az étellel nincsen kapcsolatban. Ez esetekben vagy ki lehet azért kutatni az ősi cél jelenlétét (bár az nem öntudatos), vagy a célok heterogoniájának elve működik. Ilyen céltalannak látszó kérdés például, mikor azt kutatja a tudós: miért kék az ég?

Ámde ne felejtsük, hogy ebből a kutatásból is származhatnak a gyakorlati életben értékesíthető hasznos eredmények. De ha nem, akkor is a moralis kielégülés gyönyörűsége kellemesen hat annak az embernek az életére, a ki a kérdést megoldotta.

3. §. Tehát az ember a «struggle for life» megkönnyítése végett törekszik az ismeretekre. De milyen ismeretek könnyítik meg ezt a küzdelmet? Talán a tévesek? Nem,

mert ezek cselekedeteinket rossz, az életet nem megtartó, hanem elpusztító irányba terelik.

A cél elérését csak az igaz ismeretek szolgálják.

És itt egy fogós kérdésre bukkantunk, mely áthághatatlan hegyóriásként mered előttünk. Mely ismeretek igazak? Vagy más szóval: mi az igazság?

A kérdésről könyvek özönét írták össze kiváló és közönséges tehetségű emberek. A legrégebb problémák közé tartozik. Nekünk sem szabad elsiklani mellette. Röviden bár, de mégis meg kell kísérelnünk a megfejthetetlennek látszó kérdés megoldását.

A mindenség tüneményei közül öntudatom csak arról van, a mit tapasztalatból ismerek. A logikus gondolkodás, következtetés útján nyert adatokat szintén a tapasztalathoz kell számítanom, mert hiszen elemei, a melyek alapján a következtetés történik, belőle származnak. Darwin, Spencer, Ribot és mások kutatásai bebizonyították, hogy a tapasztalatot nem szabad az egyénre korlátoznunk, mert a faj tapasztalatait, melyeket a fejlődés folyamán szerzett, öröklik a faj egyedei.

E helyen nagyon eltérítene a kijelölt útról az ismeret-tan azon régóta vitatott kérdésének taglalása: vajon a tapasztalat csak az érzékekre korlátozandó-e, vagy gondolkodás útján is szerezhető? Akár csak az egyik, akár mind a két módon szerezhetem az ismeretem anyagát alkotó tapasztalati tényeket, annyi bizonyos, hogy végső elemzésében az egész anyag a tapasztalásból származik. Vannak ugyan olyan elemei a szemléletnek (Kant szerint formái) — a tér és az idő — továbbá olyan végső tudományos fogalmak, a melyeknek az egyéni tapasztalatból származását nem tudjuk kimutatni. Valószínű, hogy ezek vagy az elme működésének föltételei, vagy az egész emberi faj fejlődése folyamán szerzett olyan tapasztalati ismeretek, melyek az egyedekben öröklés következtében vannak meg.

A tapasztalati ismeretek az öntudatban képzetek alakjában maradnak meg.

Annyi bizonyos, hogy az ember összes ismerete képzetekből és e képzetek kapcsolataiból áll. A miről képzetem nincs, arról nem tudok, az számomra nincs. A vakon született embernek nincs fény és el sem tudja képzelni, hogy

a fény milyen lehet és micsoda sok szín létrehozására képes a látó emberben.

A világ csakugyan az én képzetem. Minden ember külön világban él, a melybe más nem juthat be. Mindenki maga teremti a maga világát. Hogy mik a tünemények és milyenek azok önmagukban, arról nem is lehet szó. Mi csak azt tudjuk, hogy milyen képzeink vannak róluk.

E képzeteket és a köztük az öntudatban észlelt viszonyokat kihelyezzük önmagunkból azokra a megismerhetetlen, ingert okozó valamikre, a mik miatt bennünk keletkeztek és így származik a külső világ képze. Ezen az úton lesznek képzeink tüneményekké és a képzetek viszonyai a tünemények viszonyáivá.

Jól mondotta azt már az ó-korban Protagoras: «Minden dolognak mértéke az ember; a létezőknek abban, hogy vannak, a nemlétezőknek abban, hogy nincsenek». Ide kell visszatérnünk, ha helyes úton akarunk járni. Az igazságot nem rajtunk kívül, hanem öntudatunkban kell keresnünk. Az öntudat pedig képzetek kapcsolata, tehát az igazságot is képzeink valamilyen kapcsolatában kell megtalálnunk.

A szobában ülök és valami inger következtében egyszerre azt képelem, hogy odakint esik az eső. Így most egy új képzet járul öntudatomban a benne lévőkhöz mellé: az eső esésének képze. Igaz-e ez? Hogy képzet, az igaz. De hogy valóban most történő tüneményről alkotott képzet-e vagy csak valami inger miatt följúlt régi képzetem, arról még mit sem tudok. Nincsen egyetlen másik képzetem sem, a melylyel ennek a képzetnek a tapasztalati tüneményekkel való meg nem egyezését és ezzel helytelenségét bizonyíthatnám. Ha erről meg akarok győződni, újabb képzeteket kell e tüneményre, az eső esésére vonatkozólag szereznem. Tehát kimegyek a szabadba és látom, hogy felhő sincs az égen és egy csepp nedvességet sem érzek reám esni. Az emberek, a kiket látok, mind teljesen száraz ruhában járnak-kelnek és a földön még csak kicsi sár sincsen.

Ezek az újabb ingerek nyomán keletkezett képzetek egészen mást mondanak, mint a szobában támadt első képzetem. Világos tehát, hogy amaz első képzetemet nem fogom igaznak tartani, mert egész csomó újabb képzetem ellentmond neki.

Az előbb azt állítottuk, hogy minden képzet a tapasztalásból származik. A most említett téves képzet — úgy látszik — keletkezésében lerontja állításunk igazát. Pedig nem így van a dolog, mert az, hogy hasonló inger csak olyankor ért bennünket, mikor az eső esett, tapasztalati ismeret. És e hasonló inger nyomán társult vele ez esetben is az eső esésének képzete. Tehát csak az inger homályossága, mely az öntudatot is megtévesztette, vezette tévesen az associatiót.

Most azt válaszolhatja valaki: igen, de az a képzeted meg, hogy esik az eső, ellentmond azoknak, hogy nem esik. Melyiknek kell hát hinnem? Melyiket tartsam igaz képzetnek?

Bizonyosan azt, a mely a tüneményeknek megfelel. De honnan tudom, mely képzeteim felelnek meg a tüneményeknek? A tapasztalatból.

Tehát a tapasztalat a képzetek igaz vagy nem igaz voltának kriteriuma. Az igazság pedig világos tapasztalati képzeteinknek egymással való megegyezése. Az a képzet, mely minden többi, a tapasztalásból származó képzeteinkkel olyan viszonyba hozható, hogy közöttük ellenmondás nincs — igaz.

E felfogás értelmében minden igazság relativ, mert csak a képzeteknek egymás közt való viszonyát, megegyezését jelöli.

Azoknak az embereknek, kik a ptolemæusi világrendben hittek, ez a világrend igaz volt, mert nem volt egyetlen képzetük sem, mely ellentmondott volna annak a képzetnek, hogy a nap forog a föld körül.

A metaphysikai philosophusoknak Platonnak, Spinozának, Schopenhauernek és a többinek a maguk alkotta rendszer igazsága kétségbevonhatatlan volt, mert minden képzetük harmonikus egészszé olvadt rendszerük keretében. Csak azok a gondolkodók hibáztathatták őket, a kiknek más képzeteik is voltak a tüneményekről, a miket a megbírált fölfogással nem egyeztethettek össze. Minden tudomány, minden philosophia az alkotók lelkének képe és az ő szellemükön keresztül lép ki a világba. Ezért kell minden helyes kritikához más képzetvilág vagy bizonyos időbeli távolság. Az időben szaporodik a tüneményekről alkotott képzeteink száma és ezek harmoniája vagy ellentmondása a régi tapasztalat képzeteivel, legjobb kriteriuma a tudomány igazságának vagy tévedéseinek.

4. §. Sok, a fentebb kifejtett értelemben igaznak mondott ismeret van, a mely mégsem segíti az élet megtartását.

Poincaré említett könyvében (*A tudomány értéke*) egész fejezetet szentel annak megállapítására, hogy a közönséges és a tudományos tény között van-e különbség. A kérdést azért vizsgálja részletesebben, mert Le Roy azt írta, hogy a tudomány tényei csak a tudósok subjectiv természetű alkotásai. A probléma ilyenformán meg nem fejthető. Itt nem szabad közönséges és tudományos tényről beszélni, mert egészen világos, hogy a kettő között nincs semmi különbség. A napfogyatkozás ténye a köznapi értelemben is napfogyatkozás, meg a tudományos értelemben is. Poincaré, igaz, hogy nem a tényben, hanem a kifejezésben, mégis talál különbséget. Szerinte a napfogyatkozás tényét el lehet mondani köznapi és tudományos módon. Tehát a tudományt nem a tények, hanem a kifejezések teszik tudományyá. Pedig egyszerre világos lesz előttünk, hogy az okoskodás ebben a formájában kissé sántít. Hiszen ha a tudományt a kifejezés tenné, akkor szó sem eshetnék a népszerűsítéséről. Az egyiptomi papok jutnak eszünkbe, a kik még írást is olyat használtak, hogy a «profanum vulgus» meg ne értse. Pedig a tudós nem lehet ilyen pap. Nem tényekről, hanem ismeretekről kell itt beszélnünk. Azzal, hogy mik a tünemények önmagukban, nem szabad bajlódnunk, hiszen a több ezer éves tapasztalat már megtaníthatott bennünket arra, hogy ezt úgysem tudhatjuk meg, míg a mai emberi értelemmel kutatunk. A mi tudásunk a tünemények viszonyainak ismerete. Ezek közül tudományos ismeretnek a causativ, oki viszonyok ismeretét mondjuk. Csak így van a dolognak értéke és értelme. Minden ismeret tudománytalan, mely nem oksági viszonyon alapszik.

Lehet rá eset, hogy helyesen fölismerjük azt a viszonyt, mely a tünemények közt elménkkel észlelhető és mégis tehetetlenül állunk vele szemben. Az ilyen ismeret holt kincs, a melynek semmi az értéke, mert nem tudunk vele mit csinálni. Annak az ismeretnek, mely lehetővé teszi, hogy — a mennyire csak lehet — beleavatkozzunk a tünemények folyamatába, az oki kapcsolaton kell alapulnia. Nem elég, ha azt tudjuk, hogy *A* tünemény így és így

történik, hanem azt is kell ismernünk, hogy: miért? Ez a «miért?» annyit tesz, hogy ki kell kutatnunk, milyen viszonyok közt történik rendszeren az A tünemény. Meg kell tudnunk, hogy A történése előtt B szokott történni és viszont B történése után mindig bekövetkezett A . A tünemények közt lévő illeten kapcsolatot elménk ok és okozat kapcsolatának fogja föl.

Hume óta az okság viszonyában igen sokan kételkednek. Az újabb physika is kételkedik benne és nem hisz lételeben. E fölfogás classikus kifejezője Mach, a bécsi egyetem világhírű volt physika-tanára, mikor ezt írja: «A természetben nincs sem ok, sem okozat. A természet egyszerűen: megvan. Egyenlő esetek ismétlődései, a melyekben például A mindig össze volna kötve B -vel, tehát egyenlő körülmények között egyenlő eredmények, csupán az abstractióban lépnek föl, a mely abstractióra mindig rászorulunk, ha a tényekről tiszta képet akarunk nyerni. Ha valamely jelenség már eléggé megszokottá vált előttünk, akkor nem érezzük többé szükségét annak, hogy kiemeljük a kapcsolat jeleit; nem figyelmeztetjük többé magunkat az újra, a föltünőre, nem emlegetjük az okot és okozatot. A gőz feszítő erejének oka a meleg. De ha megszoktuk ez összetartozást, akkor a gőzre már úgy gondolunk, mint a melynek megvan a maga hőmérsékét megillető feszítő ereje. A sav oka annak, ha a lakmuspapír vörös színt vált. De később már a sav tulajdonságai közé számítjuk, hogy a lakmust vörösre festi.»*)

Machnak igaza lehet, hogy a természetben csakugyan nincs ok és okozat. De a mi tudásunk épen az általa említett abstractio és azt nem lehet tagadnunk, hogy öntudatunkban a képzetek az úgynevezett ok és okozat viszonyát mutatják és e szerint rendezkednek el. Hogy mi van a természetben, nem tudjuk, csak a mi öntudatunkban van, azt ismerjük. És ez az ismeret az oksági viszony léleteltanítja. Ez ad életünknek tartalmat. A tünemények fő okáról, hogy van-e ilyen vagy nincs, nem tudunk semmit. Bármenyire hatolunk győzelmesen előre az ismeretlennel folytatott küzdelemben, a végtelen, fárasztó munka eredménye

*) *Die Mechanik in ihrer Entwicklung.* Leipzig 1897. 474. l.

az, hogy mindig lesz olyan valami, a mit meg nem ismerhetünk. A teljes tudás — úgy látszik — nem az ember osztályrésze. Az ismeretnek mindig lesz határa, a hol kénytelen lesz megállani, pedig mérhetetlen nagy marad még előtte az Ismeretlen. Nevezhetjük ezt Ding an sich-nak, Öntudatlan-nak, Akarat-nak, Megismerhetetlen-nek és még sok ezer néven, igazán véve ez mind egy az, a mire Du Bois Reymond-dal ezt mondhatjuk: ignorabimus, soha sem fogjuk megismerni.

Newton mondotta, hogy úgy tűnik föl önmagának, mint a gyermek, a ki a tengerparton a kivetett kavicsokkal és kagylókkal játszadozik. Ezek a kavicsok és kagylók az ő tudása, míg az ismeretlen nagy óceánja kifürkészhetetlen messzeségben és mélységben terül el előtte. És ő volt az, a ki ezt a büszke mondatot írta: Hypotheses non fingo, hypothesiseket nem csinállok.

Ez az igazi tudós örök typusa.

A mi tudásunk, mely csak emberi, ennek a tudatlanságnak nem igen éri kárát. Nekünk teljesen elég a tünetmények viszonyainak ismerete, mert ezzel is részben urai lehetünk a természetnek. De hogy ez így lehessen, még valamit meg kell tudnunk.

Tudjuk azt, hogy a gőz feszítő erejével munkát végeztethetünk. Tehát, ha szénét égetünk víz alatt, a fejlődő gőzt célunkra fölhasználhatjuk. De ha nem ismerjük azt a viszonyt, mely az elégetett szénmennyiség és a fejlődött gőz között észlelhető, vagyis nem tudjuk, hogy mennyi szén égése révén mennyi vízből mennyi gőz fog fejlődni, könnyen megeshetik, hogy a nyert gőz a célhoz képest vagy kevés, vagy sok lesz. És ez mind a kettő baj, mert alkalmas arra, hogy a természet diadalmaskodjék rajtunk és ne mi a természetten.

Ebből a rövid példából látjuk, hogy nem elég czélunk érdekében a tünetmények egyszerű oki kapcsolatának ismerete (hogy tudniillik a víz forralásából gőzt kapunk), hanem a mennyiségi oki kapcsolatot kell kutatnunk. Nem elég azt tudnunk, hogy A oka B -nek, hanem az értékes tudás az, ha ismerem, hogy mennyi A mennyi B -nek az oka.

Lehetnek, a kik erre azt válaszolják, hogy ez az álli-

tás csak az ismeretek egy részére érvényes, mert hiszen nem minden mérhető. Ez tévedés, mert — igenis! — mérni lehet mindent, csak sok esetben még azt nem tudjuk: hogyan? milyen eszközökkel? Bármilyen tünemények kvantitatív viszonyba hozhatók. És ez az eszményi tudás, melynek megvalósításáért kell fáradoznunk. Wundt szintén ilyenformán nyilatkozik a következőkben:*) «Abgesehen von der Psychologie, in welcher seit Herbart mehrfach nicht bloss für psychophysische, sondern selbst für rein psychische Verhältnisse mathematische Formulierungen versucht wurden, bieten die Lehre von den Bewegungen der menschlichen Gesellschaft sowie die nationalökonomische Werttheorie Beispiele fruchtbringende Anwendungen mathematischer Methoden, und selbst die Logik lässt sich auf einen eigenartigen mathematischen Algorithmus zurückführen.» Azért, mert napjainkban sok tudományág még gyermekkorát éli és kvalitatív ismeretekből áll, módszere pedig inductív, nem tagadhatjuk, hogy a tökéletes tudomány — mely felé teljes erőnkkel törekszünk — kvantitatív és deductív módszerű.

A tünemények közt észlelt kvantitatív oki kapcsolatok ismeretei a tudományok elemei. Ha egy tüneménycsoportról összes ilyen ismereteinket rendszerbe foglalva egysége sítjük, tudományt alkotunk. Így a physika azoknak a kvantitatív oki kapcsolatoknak rendszeres egységbe foglalása, melyek a fizikai testek tüneményei közt észlelhetők.

A tudomány pedig általában a tünemények egyes csoportjaira vonatkozó kvantitatív oki kapcsolatok igaz ismereteinek rendszeres egységbe foglalása.

II. A tudományok osztályozása és értéke.

1. §. Az előbbi részben minden igazságot az emberrel, mint ismerő alánnyal hoztunk kapcsolatba. Láttuk, hogy az élő lények minden cselekedetének célja az élet és épen ez a cél az, mely az élettelen tüneményektől élesen megkülönbözteti őket. Míg nálunk van egy most már meg-

---

*) *Einleitung in die Philosophie*³ 62. 1.

ismert cél, addig illet az élettelen tünemények között — legalább mai tudásunkkal — nem tudunk megjelölni.

Ha a fentebbi elvekhez következetesek akarunk maradni, akkor a tudományokat is ebből a szempontból kell osztályoznunk és ezután rámutatnunk értékükre.

Az embert választjuk középpontul és hozzája viszonyítjuk csoportjainkat. Egészen természetes, hogy e fölfogás értelmében a tudományok két részre oszthatók, még pedig:

1. vannak olyan tudományok, melyek az emberen kívül eső tüneményekkel foglalkoznak;

2. vannak olyan tudományok, melyek a gondolkodó és megismerő emberrel, lelki életéből eredő tényekkel — vagy mondhatjuk: az emberi szellem megnyilvánulásaiival foglalkoznak.

Amazokat nevezhetjük objectiv tudományoknak, a mennyiben anyagukat a megismerés tárgyai alkotják, emezeket subjectiv tudományoknak, mert az ismerő alany — mely az emberi faj lelki élete — kutatásaik tárgya. Az objectiv tudományokat a «természettudományok» gyűjtőnév alá foglalhatjuk és közéjük tartozik az emberről, mint természeti tüneményről szóló tudomány is, a subjectiv tudományok pedig velük szemben «szellemi tudományok».

A tudományok e két nagy osztályában ismét vannak leíró és történeti részek. A leíró részek a tudományok tényeit, az ismert tünemények jelen lefolyását, a történeti részek pedig a tünemények eddig való fejlődését tüntetik föl, arra a kérdésre felelnek: hogyan lettek a tünemények a ma meglevőkké?

A szellemi tudományok valamennyien egy tudományra vezetnek vissza: a pszichológiára. Ebben mind összeolvadnak. Azok a kísérletek, melyek napjainkban arra a célra történtek, hogy a lélektant is quantitativ viszonyokat kifejező alapokra fektessék, legfényesebb bizonyítékai annak, hogy az ideális tudomány quantitativ. A fejlődés minden kétséget kizárólag ez irányban halad. Igaz, hogy még ez idő szerint merész álmoknak tetszik a szellemi tények viszonyait matematikai formákban kifejezni. De ha egyszer — talán sok évezred múlva, talán soha — a szellemi történés összes elemei ismertekké válnak, ez nem lesz többé lehetetlen. Jósok nem akarunk lenni, ez háládatlan mesterség.

de ne feledjük el, hogy a modern technika számos vívmányáról nem is oly régen még álmodni sem mertünk volna.

Az igazi tudomány napjainkban sok téren gyermekkorát éli, ezért talán nem illik első, fölületes látásra valamennyire a mi meghatározásunk, mely a fejlődés tetőpontját és nem folyamatát igyekszik megjelölni.

A természettudományok a külvilág, a szellemi tudományok önmagunk ismeretével vértéznek föl bennünket a létért való küzdelemre.

És volna még egy tudomány, a mely egységbe fűzné az előbb vázolt szétszórt részeket. Ez a philosophia, a spenceri értelemben, mely «teljesen egységsített ismeret» (completely unified knowledge).

A philosophia szó nagyon tág jelentésű. Nálunk minden embert philosophusnak hívnak, a kinek valami furcsa gondolatai vannak. Pedig ez a tudomány nevetségessé tétele.

Philosophia kétféle van. Az egyik tudomány, a másik — művészet. Ha a positiv tudományok alapján a megismerhető tünemények összességében megnyilvánuló elveket foglalja egységbe, akkor — tudomány. Ez értelemben a philosophia rendszeren valamelyik specialis tudomány egy elvének egyetemessé tétele. A spenceri philosophia például — mely az első ilyen irányú komoly kísérlet — a Baer-féle biológiai elv (a differentiatio) egyetemesítése, illetve tovább fejlesztése. És ez az eljárás nem helytelen, mert ha a philosophia — mint tudomány — valóban lehetséges, csak ilyen úton alkotható meg. Ugyanis, ha van olyan egyetemes elv, mely minden tüneményben megtalálható és e szerint az összes ismeretek egységbe foglalása lehetséges, akkor azt az egyes tudományokban is meg kell találnunk, sőt sokkal valószínűbb, hogy ilyen kisebb területen fedezik föl először az általános törvényt. A tudományos philosophia csak ilyesféle lehet. A mint egykor minden tudományt magába foglalt a philosophia és belőle szakadtak ki az egyes tudományok, úgy most ennek a philosophiának az összes tudományokat a maga egységébe kell ölelnie.

A másik fajta philosophia: a metaphysikai.

Minden embernek, a ki csak egy kicsit magasabb értelmi fokra emelkedett, van a lelkében bizonyos vágy, hogy

a világ egészéről képet alkosson magának. Mikor ezt a képet, világnézetet megszerkeszti a megismerhető felett, akkor metaphysikai módon philosophál. Ez a philosophia — művészet, s a hány gondolkodó fő, — annyiféle. Más kérdés, hogy van-e haszna az ilyen művészi philosophiának? Ennek is van. Még pedig azért, mert a világ tüneményei még számtalan új igazságra vezethetnek bennünket és ezek közül néhányra úgy is rá lehet jönni, hogy a gondolkodásnak e merész kalandozása közben valami való tényben is fölfedezhető elv akad az útjába. Egy ilyen fölfedezésért megbocsáthatjuk ennek a philosophiának valamennyi tévedését. Az emberiség sokat köszönhet a merész álmodóknak.

A most vázolt osztályozásba sehol sem illeszthető be a matematika. Ennek teljesen külön helyet kellene juttatnunk. A mi nézetünk szerint ez nem hiba.

Hogy az egyes tudományok azokat a quantitativ oki kapcsolatokat, melyeknek kutatása a céljuk, pontosan kifejezhessék, egy tökéletes nyelvet kellett teremteniök. E nyelv — a matematika, a quantitativ viszonyok nyelve. Sokkal világosabb, tisztább és érthetőbb, mint más emberi szó és e mellett egyetemes. A matematika tehát az összes tudományok segédtudománya és, mivel a tökéletes, igaz tudomány a quantitativ oki kapcsolatok rendszerbe foglalt ismerete, minden tudomány ott éri el a tökéletesség első állomását, a hol nem beszél többé pusztán dadogó nyelven, hanem törvényeit matematikailag tudja formulázni. Mindaddig, míg ide el nem jut, tökéletes bizonyosságához szó fér. Az összes inductiv tudományok akkor lesznek tökéletesek, ha deductivokká válnak. Az inductio csak arra való, hogy a deductio előzményét alkossa.

Ezért van a matematikának külön helye a tudományok osztályozásában. A mint az emberi nyelvet, mint nyelvet, nem lehet a tudományok közé beosztani, csak róla lehet tudományt alkotni, úgy lehet a matematikáról szóló tudományokat besorozni a szellemi tudományok közé.

A matematikusok között vannak, igaz, hogy nem a java, a kik folytonosan a maguk tudományának absolut igazságát hangoztatják az emberi tudás más tartományaival szemben. Ez nagy tévedés. Épen nekik kellene legjobban

tudniok, hogy a mérték, szám, súly a dolgok közt létező viszonyok jelölői, tehát nem abszolút, hanem — mint minden — relativ eredmények. A matematika keret, a melyet a tapasztalat tölt meg tartalommal. A «kettő» nem önmagában, csak az «egy»-hez viszonyítva kettő és ez megfordítva is igaz. A kettő nélkül az egy sem lehetne egy. Az egyik úgy létezik, hogy a másik is van; a mi tudásunk velük csak valamiknek egymáshoz való kvantitatív viszonyát akarja megjelölni.

Így lesz a matematika az emberi észszel elérhető tökéletes tudományok tökéletes nyelve és ezért az emberiségnek nem önczél, hanem a tudományokhoz való eszköz, melyek az életet szolgálják.

2. §. A tudományok értékét tehát abban kell keresnünk, hogy mennyiben könnyítik meg számunkra az élet föntartását. Mivel az embernek minden cselekvése az élet érdekében történik, csak azt a fölfogást vallhatjuk helyesnek, mely a tudományt is ezzel hozza kapcsolatba. Hiszen ez is a cselekvés egy fajtája, melyet az élet hozott létre az életnek. A tudomány van az életért és nem az élet a tudományért. Czélja, hogy az ismeretlen folyton kevesbedjék és az életben hasznosítható energiamentisítség hódításai, fölfedezései által szaporítsa. Ennek a föladatának lelkiismeretesen igyekszik megfelelni és ez az értéke. Vele és miatta lesz az ember élete biztosabb.

Végső, megfajthatatlan látszó alapjai mindig lesznek minden tudománynak, azonban nekünk e miatt ne fájjon a fejünk. Lássuk be, hogy ismerő tehetségünknek van határa és ha például a három kiterjedésű tér segítségével a tünemények közt olyan viszonyokat veszünk észre, melyek gyakorlati téren az élet megtartását segítik, nem kell kétségbe esnünk a tér ismeretének és mivoltának homályossága miatt.

A mi a moralis szempontot illeti, arról is van néhány szavunk. Lehetnek, a kik itt azt a kérdést vetik föl: «Hol maradt az a moralis gyönyörűség, melyet a tudomány juttat önzetlen munkásainak?»

Régen ismert tény — nem mondunk vele újat — hogy minden olyan cselekvés, mely az élet fönmaradásának érdekében történik, gyönyörűséggel jár együtt és er-

kölcsileg is jó. Ha az élő lényeknek olyan cselekvések okoznának gyönyörűséget, melyek az életnek kárára vannak, nem maradhatnának meg, el kellene pusztulniok. Az a cselekvés, mely gyönyörűséggel jár, az életnek használ; a tudásvágy kielégítése gyönyörködtet, mert az életért van.

Vannak tudósok, mint Poincaré is, a kik nem törődnek a gyakorlati alkalmazással, mely elméleti munkásságuk nyomán fakadhat. Ezek meg vannak elégedve a pusztá szemlélettel és legnagyobb gyönyörűségük a természet titkait takaró fátyol föllebbentése. Azt mondhatják sokan, rámutatva az ilyen tudósokra, hogy: íme, ezek az emberek nem az életföntartásért törekeshnek a tünemények megismerésére, hanem nekik a tudomány csak a tudományért van. A világ harmoniájának szemlélete — mely ugyan csak az igaz képzetek öntudati harmoniája — szerintük a legnagyobb jutalom a munkáért. Számukra a tudomány nem eszköz, hanem öncél.

Az ilyen beszéd szűk látkörre mutat. Spencer megtanított bennünket arra, hogy a fejlődés egyetemes törvény és átmenet egy össze nem függő egynemű állapotból egy összefüggő különemű állapotba. A magasabbrendű, fejlődöttebb állapot az alacsonyabbtól a nagyobbfokú elkülönülésben (*differentiatio*) különbözik. Ez a törvény a tudományra is érvényes. Mi nem csak önmagunkért, hanem az egész emberiségért dolgozunk, melynek kicsiny porszeme vagyunk. A főczél az emberi faj élete, a mienk a másodrangú. Régen minden ember mindent tudhatott és jobban önmagáért élt. Ma az egyes ember kicsiny részletekbe kénytelen merülni, de munkássága összefügg a többiekével; valamennyien — öntudatosan vagy a nélkül — közösen dolgoznak az emberiségért. A Poincaré-féle tudósok a tünemények viszonyait, a törvényeket kutatják, a gyakorlati alkalmazásra nem gondolnak. De fölfedezésük az emberiség közös kincse és az elméletet genialis emberek mindig alkalmazzák a gyakorlatban. Gondoljunk csak Edison találmányaira; Marconi dróttalan telegraphjára, a melyben Maxwell, Hertz és Popov után semmi sem a Marconi elmélete, csak a gyakorlativá tétel, az alkalmazás az életben. Még sok ilyen példát hozhatnék föl, melyek mind ezt a tételt erősítenék, de kiki maga is tud erre eseteket.

Maxwell elektro-mágneses fényelmélete húsz évig volt matematikai idea, végre Hertz kísérletei igazolták a tünemények világában. És ettől kezdve az idea megtermékenyült, oka lett számos gyakorlati találmány fölfedezésének. Csak a multkoriban is olvastuk, hogy egy föltaláló a Hertz-féle kísérletek alapján torpedó-robbantó készüléket szerkesztett.

A tudomány értéke tehát az emberiség életének megtartására tett szolgálataiban van.

Ennél szebb, nagyobb czélt és értéket nem is gondolhatunk számára.

NAGY JÓZSEF.

A WASHINGTONI CONGRESSUS.

Az Északamerikai Egyesült Államok törvényhozása, a Washingtonban székelő congressus semmiképpen sem illeszthető bele abba a fogalmi körbe, mely az európai parlamentek ismerete nyomán fejlődik ki az ó-világ fiában. A kitisztába jött a világ legnagyobb köztársasága politikai berendezésének főbb vonásaival, tudja mindenekelőtt, hogy a washingtoni congressus nem souverain. Alá van vetve a szövetségi alkotmánynak s elég sokszor előfordult, hogy a bíróság egyik-másik congressusi határozatot alkotmányellenesnek, tehát semmisnek, az állampolgárokat nem kötelezőnek mondotta ki, hivatkozva a szövetségi alkotmány egyik vagy másik cikkelyére. Azután a washingtoni congressus képviselőháza nem alakít kormányt, sőt a ministerek egyáltalában nem lehetnek tagjai, még szólási és ülési joggal sem bírnak benne. Hatásköre egyrészt korlátoltabb mint a nagy európai államszövetség parlamentjéé, a német birodalmi gyűlése, mert a magánjog egész területéről ki van zárva; másrészt tágabb, mert a senatusa olyan kormányzati administratív és bíraskodási teendőket végez, mint semmi más törvényhozó kamaráé. Végül két kamarája a demokratikus választási elven épül fel ugyan, de mégis igen különböző alapon. A senatus a szövetséges államok képviselőjéül szerepel s tagjait az egyes államok törvényhozása választja; a képviselőház közvetlen választás szülöttje s a képviselőket választó kerületek küldik föl. A senatusi megbízás hat esztendőre szól, a tagok harmadrészenek két évenként való kisorsolásával, a képviselőházi csak két esztendőre. A senatus nem felsőház, a képviselőház nem alsóház. Minden törvénynek elvileg mind a két házat sikerrel kell megjárni. De a külpolitikában a senatus hatás-

köre nagy, a képviselőházé semmi. A pénzügyi törvényeket viszont először a képviselőháznak kell megalkotnia, a senatusnak a pénzügyek terén kezdeményező joga nincs.

Körülbelül minden művelt ember tudja, hogy a szoros államszövetségen alapuló nagy köztársaság első alkotmányozó gyűlései a francia encyclopædisták, különösen pedig Montesquieu elméleteit tették a magukévá. A közhatalmak ideális egyensúlyát, a polgári szabadságot és egyenlőséget azzal vélték legjobban biztosíthatónak, ha teljesen különválasztják a törvényhozó, a végrehajtó és a birói hatalmat. Egymás mellé rendelik mind a hármat és közöttük semmi alá- vagy felérendeltségnek lehetőséget nem nyitnak. Ez az elméleti politikai felfogás érvényesült nemcsak a szövetségi alkotmányban, hanem az egyes államok alkotmányában is. A cél az volt, hogy az állami főhatalom három ága az alkotmány főuralma alatt és ennek szolgálatában ellenőrizze egymást, szorítsa vissza egymásnak önkéntelen vagy tudatos túlkapásait. Ez egyúttal azt is jelentené, hogy a közgazdasági élet nem jöhet olyan szoros vonatkozásba sem a kormánnyal, sem a törvényhozással, mint Európa alkotmányos államaiban, hogy a kormány és törvényhozás különállása miatt a parlamentarizmus modern betegségei: a parlamenti tagok illetéktelen befolyása saját maguk vagy pártfogoltjaik személyi vagy üzleti haszna érdekében, a kormány függősége a pártérdekektől, üzleti érdekek érvényesülése a törvényhozás és kormány útján, ki nem fejlődhetnek. Hogy akár a kormány, akár a törvényhozás, akár a bíróságnak a közerköles és közjó ellen elkövetett cselekvése rögtön megtoroltatik s a sértett közérdek *in integrum* restituáltatik, hogy a közhatalom semmifele ága sem tűrheti szinte rendszerként jogosulatlan magánérdekeknek a közhatalom útján való érvényesülését.

De másrészt azt is tudja minden ujságolvasó ember, hogy a vázolt ideálok szerint szervezett közhatalmak árnyékában igen nagy corruptio fejlődött ki. Nagyobb s a közjóra nézve veszedelmesebb mint az ó-világ akármelyik államában. Mert míg ideát a Panama-féle politikai botrányok hősei rendszerint polgári becsületük, szabadságuk és bűnös úton szerzett vagyonuk elvesztésével bünhődnek, Amerikában a közvagyon megrablóit a hirdapokban való meghurczoláson túl alig éri más kellemetlenség.

Mikor 1905. év november havában Amerika földjére értem, az összes hirlapok egy csomó nagytekintélyű politikus, senátor és képviselő botránysos üzleti dolgaival s hivatalos hatalmukkal való visszaéléseivel voltak tele. Nagytekintélyű publicisták nemcsak egyes szenátorok, hanem az egész senatus ellen irtak maró tartalmú és lesújtó vádakkal telt cikkeket. A washingtoni congressus, hirlapi nyelven szólva, erősen actualis volt. A körülmények is szinte szorítottak rá, hogy az Egyesült-Államok törvényhozásával behatóbban foglalkozzam. Ha már előbb is nem tudtam volna, hogy egy nagy ország közállapotainak, közgazdasági és culturális életének megértéséhez a középponti államhatalom közelebbi viszonyainak ismerete föltétlenül szükséges, ezek a körülmények nagyon nyomatékosan figyelmeztettek rá. Pedig hát hol van még egy része a világnak, a melynek culturális, közgazdasági és politikai berendezése olyan mélyen érdekelne egy magyar embert, mint az Egyesült-Államoké, a hol több mint két millió hazánkfia lakik, a melynek legnagyobb városa New-York, Budapest és Bécs után a legnagyobb magyarlakta város és a melynek közgazdasági fejlődése, a kivándorlás útján, nagyobb vérveszteséget okozott a magyar nemzetnek, mint a tatárjárás, vagy azóta akármelyik véres háborúja.

A világ legnagyobb köztársasága egyébként ma már igen fontos nemzetközi hatalmi tényező is, a melylyel minden művelt nemzetnek úgy a nemzetközi téren, mint saját belső közgazdasági törekvéseiben számolni kell. Törvényhozásának gyengéi épen olyan tanulságosak, mint szükségképen meglevő, mert hiszen politikailag, művelődésileg és közgazdaságilag az országot nagy jelentőségre emelő erényei is. Washington György hazája minden szempontból méltó és vonzó tárgya a tanulmányozásnak.

Amerikát könyvből, írásból megismerni és megérteni alig lehet, bár nincs a földnek olyan része, a mely annyi igazán nagy szellemet és ügyes tollat buzdított volna a vele való foglalkozásra, mint az Északamerikai Egyesült-Államok, vagy röviden s már közkeletűvé vált kifejezés szerint: Amerika. Az a rengeteg gyors fejlődés, az a sok mélyreható változás, a min Amerika politikai, közgazdasági és társadalmi élete az utolsó két évtized alatt keresztül

ment, a róla szóló régibb híres munkákat, mint például a Tocquevilleé, elavultakká tette. Bryce János úr nagy hírű munkája: *The American Commonwealth* *) azonban párálan magyarázó, leíró és jellemző forrás, a melynek a világirodalomban alig van mása. Szinte különös, hogy maguk az amerikaiak is föltétlen tekintélyűnek és hitelesnek fogadjanak el olyan munkát, a melyet róluk egy külföldi ember írt. De a mint minden lépten-nyomon meggyőződtem róla, ilyenek fogadják el. Szerzője most angol nagykövet Washingtonban s e minőségében értékesíti hazája javára nagy tudását és Amerikában szerzett tekintélyét.

A senatus és képviselőház szervezetének, ügyrendjének, hatáskörének és működésének ismertetésénél Bryce úr említett munkáját használok forrásul. Sem hitelesebbet, sem újabbat, sem világosabbat nem ismerek. Az újabb fejlemények vázolásáért s a belőlük levont következtetésekért, főleg pedig a magyar szempontból fölhozottakért azonban az egész felelősség e sorok íróját terheli.

I.

A szövetségi alkotmány első fejezetének 8. §-a szerint a szövetségi szervek hatásköre a következő ügyekre terjed ki: a háború és béke, a külföldi államokkal való szerződések és általában az egész külügy; a hadsereg és haditengerészet, a szövetségi birói szervezet, a belső és külső kereskedelem, a pénz, a szerzői jog és a szabadalmi ügy, a posta, az elsorolt célokra és a szövetségi kormány fentartására szolgáló adóztatás, a polgárok minden államban való jogegyenlőségének védelme. Ezekben az ügyekben működnek a szövetségi szervek: az elnök, a végrehajtóhatalom; a szövetségi főtörvényszék és az alsófokú szövetségi törvényszékek,

---

*) *The American Commonwealth*. By James Bryce. New-York és London, Macmillan. Harmadik teljesen átdolgozott és kiegészített kiadása 1903-ban jelent meg.

Igen érdekes és eleven tollal írt újabb munka még: *The New America*. By Beckles Wilson. London, 1903. Chapman & Hall, a mely Bryce úr munkájának kiegészítésül készült, de belső értékre s tudományos készülségre nézve nem mérkőzhet Bryce remekművével.

vagyis a birói hatalom; a congressus, a senátus és képviselőház, vagyis a törvényhozó hatalom.

A senatusba minden állam törvényhozása két küldöttet választ, a kiknek az illető államban kell lakni és legalább harmincz éveseknek kell lenni. A senatorok egyharmada kétévenként kisorsoltatik, de újra megválasztható. A mostani senatusnak kilenczven tagja van. Ha mind a négy, most még szervezetlen terület állammá szervezkedik (Arizona, New-Mexico, Oklahomo, Indian territory), akkor a senatorok összes száma kilenczvennyolczra emelkedik. A senatus még akkor is a legkisebb effajta törvényhozó testület lesz, mert a francia senatusnak 300, az angol lordok házának körülbelül 550, a magyar főrendiháznak 532 tagja van. A senatust az alkotmány szerzői készakarva kis testületnek szánták s ehhez képest szabták meg különös hatáskörét.

A senátus elnöke hivatalból az Egyesült-Államok alelnöke, a kit a nép választ az elnökkel együtt. Nem tagja a háznak, szavazati joga sincs, csak szavazategyenlőség esetén dönt. Ha meghal, helyét egy *ad hoc* ideiglenesen a senatus által saját tagjaiból választott elnök foglalja el. Elnöki jogai nagyon korlátoltak, mert a házirendet legjelentékeny részében maga a senátus intézi.

A senátus tennivalói háromfélék: szorosán vett törvényhozói, administratív és birói functiók. Első-féle hatáskörében a képviselőházzal együtt alkotja a törvényeket, a melyek az Egyesült-Államok elnökének aláírása vagy ennek megtagadása esetén akkor lesznek hatályosakká, ha a senátus és a képviselőház kétharmad többséggel még egyszer megszavazza. Másodfélé teendői: megerősítése vagy visszautasítása az elnök által tett hivatali kinevezéseknek, ideértve a szövetségi bírákat, a ministereket és követeket is; a jelenlevők kétharmad többségével megerősíteni az elnök által kötött külföldi egyezményeket. (Megerősítés híján az egyezmények semmiséké válnak.) Birói hatáskörében a senatus mint törvényszék ítél a képviselőház által vád alá helyezett szövetségi functionariusok fölött.

A senatusban New-York állam, a mely olyan nagy mint a Dunántúl és közel nyolcz millió lakosa van, csak úgy van képviselve mint Delaware, a mely akkora, mint egy kis vármegye s nincs egészen kétszázezer lakosa. A sená-

tori állás nagyon fontos s minden államnak kiváló gondját alkotja a betöltése. 1866 óta szövetségi törvény mondja ki, hogy a washingtoni senátus tagjaira elébb mindenik állam senátusa és képviselőháza külön-külön szavaz s ha a választás nem ugyanarra az egy személyre esett, együttes ülésben és szavazással kell megejteni a választást. A senatorok nemcsak szövetségi törvényhozók, de úgy is szerepelnek mint az egyes szövetséges államok követői, a melyek küldöik érdekeit a középponti hatalomban képviselni vannak hivatva. A senatusnak ez az alakítási módja sokféle kritika tárgya. Kétségtelen, hogy az épen uralmon levő párt a senatorválasztásnál is érvényesül s a kijelölő értekezleten, a melyet az állami törvényhozások tartanak, a többség akarata jut érvényre. Ujabbban azonban sűrűn kezdik követelni, hogy a senatorokat is közvetlenül a nép válaszsza. Erre később még rátérünk.

A senatorok a senatusban egyénileg szavaznak, vagyis a senatorok, nem pedig az államok szavaznak és pedig minden utasítás nélkül. Az államok egyik senatora szavazhat így, a másik amúgy, sőt különböző pártokhoz is tarthatnak.

A senatus egészében sohasem kerül választás alá s elméletben is csak hat esztendő alatt újul meg, a gyakorlatban azonban a senatorok többségét újra megválasztják. A senatus tehát, bár folyton változik a két évenként való kisorsolásokkal, mégis mindig ugyanaz marad. Ez az állandóság a külügyek intézéseért van. Az állandóság egyébként nagy befolyással van a testületi szellem és méltóság kialakulására is. A kevés számú új senátort hamar áthasonítja a nagy többség, a mely így állandó hagyományokat és irányokat tart fenn.

A senátust alakulási módja miatt fosztotta meg az alkotmány az adókievítő jogtól, a mely a képviselőházat illeti, mert csak a nép direct képviselői terhelhetik meg a népet. Az alkotmány első fejezetének 7. §-a szerint minden törvénynek, a mely adót vet ki, a képviselőházban kell erednie, de a senatus bővítheti, módosíthatja, mint más javaslatot. A senatus ezt a jogát, különösen a kormánynak való hitelek tekintetében erősen gyakorolja s csaknem minden ülésszak vitával, compromissummal végződik.

A senatus tanácskozási szabadságát cloture-féle rendszabály nem korlátozza. Nagyon büszkék rá a senatorok, hogy efféle intézkedésre náluk nincs szükség. Fölöslegessé teszi a testület kicsisége, de főleg a tagok méltóságérzete. Az obstructiót (Amerikában «filibustiering»nek hívják) a képviselőház ismeri, a senatus nem.

A szavazatok megszámlálása a senatorok névszerint való fölhívása útján történik. A jelenlevők egy ötöde kérheti a szavazatok megszámlálását. Minden senator köteles igennel vagy nemmel szavazni, de kérheti fölmentését is a szavazás alól. Ha pedig megegyezett valamelyik ellenkezően szavazó senátorral, akkor nevének olvasásakor egyszerűen megmondja e körülményt s a szavazástól föltétlenül elállhat.

Ha a senatus végrehajtó hatáskörében működik, a karzatokat kiüritik, az ülés szorosan bizalmassá válik s a titok megszegése hivatalvesztéssel jár. Mindamellet a hirlapok megtudják a zárt üléseken végzett dolgokat is. Egy pár év előtt egy hirlap tudósítást közölt a senatus hivatali alkalmazási tárgyalásáról. Külön bizottságot küldtek ki az indiscretio kinyomozására. Mindenik senator megesküdtött, hogy nem árult el semmit. A vizsgálat teljesen eredménytelenül végződött. Ujabban sokan, különösen a hivatali alkalmazások tárgyalásánál, a nyilvánosság behozatalát követelik. Mások azzal érvelnek a titkos tárgyalás mellett, hogy ez javára van a senatus hatalmának és méltóságának.

A senatus ura a külpolitikának. Az elnököt semmi sem kényszeríti arra, hogy a folyó külügyi tárgyalásokat közölje a senatussal. A gyakorlati célszerűség azonban azt követeli, hogy a senatus vezető férfiai ismerjék a tárgyalásokat, helyeseljék s állást foglaljanak a jóváhagyás végett beterjesztett egyezmény mellett. Az Egyesült-Államok külügyminiszterének jobban van a keze kötve, mint akármelyik európai kollegájának. Ez a rendszer azonban teljesen beválik az Egyesült Államokban, a melyek szinte megtámadhatatlanul állanak két tenger között s a melyeknek nincs szüksége annyi sokféle egyezményre és szövetségre, mint az ó-világ államainak. A külügyi kérdések nagyon kis szerepet játszottak eddig Amerika közéletében. A dolgok most némileg változtak, mert néhány évvel ezelőtt a chinai boxer lázadás után az Egyesült-Államok körjegyzéke állította meg az

európai csapatok chinai működését, most pedig a japán kérdésnek van izgató actualitása. De a senatus mint külügyi főintéző nem bizonyult fölösleges kerékkötőnek és eddig egy hang sem emelkedett a tekintetben, hogy a senatus szóban levő hatásköre káros.

Az elnöki kinevezések megerősítésének joga egyrészt módot ad arra a senatoroknak, hogy a velük barátságos és egy párton levő elnöknel nagyarányú protectiót gyakoroljanak és a maguk részére sok embert lekötöttezenek. Az ellenséges és más párton levő elnököt viszont ugyancsak megtánczoltathatják. A gyakorlatban a senatusnak ez a hatásköre nem sok surlódásra vezetett. Az elnök kabinetjét a senatus a dolog természetéből folyólag megerősíti és a diplomaták kinevezését is ritkán támadja meg. Kisebb állásoknál fordul elő vita, de ebből keveset érez a közszolgálat és a nyilvános érdek. Hogy azonban a külügyi és kinevezési hatáskör egyes senatoroknak nagy hatalmat és bő alkalmat ad a visszaélésekre, az kétségtelen. A közelmúlt politikai és üzleti corruptiójában ennek a senatori hatalomnak sok része van.

A bírói hatalmat a senatus tagjainak külön fölesketése vagy fogadalomtétele után, mint főbiróság gyakorolja és pedig a képviselőház által vád alá helyezett szövetségi tisztviselők felett, az elnököt is ideértve. A marasztaló ítélethez a jelenlevők kétharmadának szavazata szükséges. Az Egyesült-Államok fennállása óta hat ember fölött kellett ítélkezni. Egyszer Johnson elnököt helyezték vád alá (1865—69) politikai balfogásai miatt, de felmentették. Csupán két bíró marasztaltatott el, a többi három vád alá helyezett ügye felmentéssel végződött. Bryce nézete erről a berendezésről az, hogy az efféle politikával kevert ügyekben jobb, ha a senatus ítélkezik, mint a felsőbiróság. A senatusnak van elég magas képzettségű jogász tagja, a szakbiróság pedig jobb, ha távol marad a politikától.

A senatus alkotásának czélja az volt, mint Amerika egyik legnagyobb államférfia, Alexander Hamilton írta és mondta, hogy korlátozza a képviselőházat demokratikus túlhajtásaiban és az elnököt monarchikus ambícióiban s hogy ellensúlyozza az egyes államok különválási törekvését, mindenik államnak egyforma és erős helyet biztosítván a

szövetség főhatalmában. Ezek a czélok jóformán el vannak érve s az amerikai ember a senatust az alkotmány föltételül sikerült alkotásának tartja. A senatusban a kevésbbé képes és alkalmas tagok is kinevelődnek. Minden egyes senatornak módjában van alaposan megtanulni a tárgyalás alá kerülő kérdéseket s a testület kicsisége miatt módjában van tudását érvényesíteni, hamarosan napfényre hozni is.

A senatus ülésterme a washingtoni Capitol pompás kupolás palotájában, négyszögletű nagy helyiség. Az ülések ívalakban futnak benne s az ív húrjának közepén alacsony márvány talapzaton van az elnök széke. A széksorok és a falak közötti téren ülések vannak, a hova a senatorok bárkit bevezethetnek. A senatorok kényelmes karosszékben ülnek, előttük íróta mlány nyal. A karzatok a falakban vannak. Az egész helyiség hideg és meglehetősen élettelen benyomást tesz. Akusztikája rossz. A világitást felülről kapja. A democraták jobbról ülnek az elnöki emelvénytől, a republikánusok balra. De ez csak nagyjában áll, mert a pártok nincsenek szorosán elkülönítve. A senator ha felszólal, azzal kezdi, hogy: Elnök úr! Ha senator társára hivatkozik, úgy említi, hogy: az ohiói senator, a marylandi senator. Ha egyszerre két senator emelkedik szólásra, a szólni jogosultnak azt mondja az elnök: a newyorki senatoré a szó. A tárgyalás inkább diplomaták, mint népképviselők üléséhez hasonlít. A senatus modern, komoly és gyakorlati — mondja Bryce úr. Szónoklatokat csak különös napokon, rendkívül népszerű kérdésekben hallani, a melyeket mutatványos napoknak hív az amerikai szójárás. A kérdés érdemét már az ülés előtt eldöntötték a bizottságokban vagy értekezleteken. A szépen kidolgozott beszédek csak a szónokok ambícióját, hirlapi hírességét, otthoni népszerűségét szolgálják.

A senatus bizottságokban dolgozik. A mostani hivatalos névjegyzék szerint van 58 állandó és 12 *ad hoc* bizottsága. Az állandó bizottságok közül a legfontosabbak: a földművelésügyi, a pénzügyi, a számvevő, a népszámlálási, a közszolgálatot ellenőrző, a partvédelmi, kereskedelmi, közoktatási és munkásügyi, külügyi, bevándorlási, államközi kereskedelmi, talajjavítási, igazságügyi, gyárügyi, katonai, bányászati, tengerészeti, vasuti, szabadalmi, postaügyi, egészségügyi. Ezek között van a Washington kerületet kormányzó

bizottság is, a mely a szövetségi székhely, hivatalos néven : Washington, District of Columbia (rövidítve D. C.) közigazgatását intézi. Ez a székhely Washington városból és 60 angol négyszögmérföldnyi határából áll, közel háromszáz-ezernyi lakossal. Az *ad hoc* bizottságok között van egy ugyancsak modern : a nők szavazatjogával foglalkozó. Ha valami dolog a bizottságokból összes ülés elé kerül, elintézését is nyer. Egyébként rengeteg sok javaslat nem kerül összes ülés elé.

A senatorok hat évi hivataloskodása, a folyton hullámzó amerikai viszonyok között kétségtelenül kiváló állandóságnak tűnik föl. Ez az állandóság nagy jelentőségű az államügyek higgadt és tisztább látkörű intézése szempontjából. Kiváló társadalmi állást, befolyást és tekintélyt ad egyénileg is a senatoroknak. De módot ad arra is, hogy a nemzeti társadalmi élet beteges elfajulásai erősebben megfeszkelőd-hessenek a legerősebb törvényhozási testületben, Mint később adatokkal kimutatjuk, Amerika demokratikus köztársasági berendezése a senatust életelevenség, munkaképesség és a néppel való kapcsolat tekintetében fölé emelte minden európai felsőháznak, de egyuttal utat nyitott olyan bajok térfoglalására, a melyektől a születési, vagyoni és szellemi arisztocrátiából álló európai felsőházak jóformán mentesek.

II.

A képviselőház (The House of Representatives) tagjait, az alkotmány szerint, az egyes államok képviselőválasztási kerületeiből a népesség arányához mérten küldik föl. Az első képviselőháznak 1789-ben hatvanöt tagja volt, vagyis minden képviselőre körülbelül harminc ezer lakos jutott. A mint az államok és népességük száma nőtt, a congressus többé nem a lakosság számához mérten állapította meg a választóterületeket, bár tekintettel volt a lakosság számára. 1891-ben törvény útján háromszázötvenhatban állapították meg a képviselők számát, az 1900-iki népszámlálás után pedig 386-ban és most körülbelül százhetvenöt—száznolc-zvan ezer emberre esik egy képviselő. A választókerületek beosztását az államok törvényhozásai eszközlik. Több állam, a mint több képviselő küldésére nyert jogot, nem csinált új választó-

kerületi beosztást, hanem az új képviselőket országosan választja. Maine állam valamennyi képviselőjét országosan (at large) választja, Kansas például négyet kerületekben, négyet országosan választ. Az időközi választásokat az illető állam kormányzója rendeli el és ugyancsak ő hozzá intézendő a képviselői mandátumról való lemondás. A képviselőházban már nagyon érvényesül az egyes államok népessége, mert míg hat kisebb államnak csak egy-egy, nyolcnek csak két-két képviselője van, addig New-York állam harminczhetet, Pennsylvania pedig harminczkét képviselőt küld. A képviselőkön kívül bent ülnek a házban a még állammá nem szervezkedett területek képviselői is, mindenikből egy, tehát összesen négy. A területi delegatusoknak jelenléti és szólási joguk van, de szavazati joguk nincs.

A ház határozatképességéhez az összes képviselők nagyobb fele szükséges. 1890-ben egy párt tagjai következetesen nem jelentkeztek a névsor-olvasáskor, hogy a határozatképességet megakadályozzák. 1894 óta egy határozat fölhatalmazza az elnököt, hogy számolja meg a jelenlevőket. És e célra két számlálót bocsátott az elnök rendelkezésére.

A választási jog: általános választási jog, melynek általában részese minden huszonegy évet betöltött férfipolgár. Négy állam: Idaho, Colorado, Utah és Wyoming szavazatot adott a nőknek is. 1888 óta vagyoni minősítést egyik állam sem kíván a választóktól. Több állam bizonyos összegű adó megfizetését követeli azért, hogy valaki a választók névjegyzékébe fölvéttessék. (Poll tax.) Ezt sokszor a párt fizeti meg az illető szavazók helyett. Massachusetts állam megköveteli, hogy minden választó angolban tudja olvasni az állam alkotmányát és leírja saját nevét; Connecticut azt, hogy a választó az alkotmány vagy a törvények egyik szakaszát el tudja olvasni és jó erkölcsű legyen. De általában úgy egyeztek meg a pártvezérek, hogy ezt a minősítést ne igen szorgalmazzák. A legtöbb államban megkívánatlik, hogy az illető bizonyos ideig lakjék az Egyesült-Államok területén, vagy abban az államban, a hol a választók jegyzékébe felveszik. Általában ugyanazok a szabályok állanak a washingtoni képviselők választásában való részvételre, mint az illető állambeli törvényhozási tagok választásánál. A választást nem a congressus, hanem az egyes államok szabá-

lyozzák. E szabályok főképen abban egyeznek meg, hogy a büntettért elítélteket, valamint azokat, a kik szegényügyi segélyben részesülnek, kizárják a választói jog gyakorlásából. Minthogy minden államnak az az érdeke, hogy mentől több képviselőt küldjön, és minthogy minden államnak annyi elnökválasztót van joga az alkotmány szerint választani, a mennyi a congressuson levő kiküldöttjeinek száma, és minthogy a választók számát a képviselők száma meghatározásánál még sem lehet figyelmen kívül hagyni, mindenik állam arra törekszik, hogy a választói jogot mentől szélesebb alapokra fektesse. Ez magyarázza meg, hogy sok kisebb népességű államban a nők szavazati jogának elismerése nagy tért foglal s igazán csak rövid idő kérdése, hogy a kisebb nyugati államokban a nők általában megkapják az activ választási jogot.

A képviselőket minden páros esztendőben két esztendőre választják és minden második képviselőválasztás összekapcsolódik az elnökválasztással. A novemberben választott Ház csak egy év múlva ül össze, kivéve, ha az elnök rendkívüli ülést hirdet rövidesen márczius hó után, a mikor az előbbi képviselőház ideje letelik. Ilyen rendkívüli ülés 1789 óta csak tizszer volt.

A választási költségek, különösen a nagy városokban, a hol a szavazatvásárlás, etetés, itatás, mindenféle vesztegetés nagyon gyakori, elég drágák és egy-egy jelölt ötven ezer koronán felül is költ. Bryce úr azt mondja, hogy átlag kevesebbe kerül Amerikában a mandátum, mint Angliában, a hol falusi kerületekben ötven-hatvanezer, városi kerületekben pedig húsz-harmincezer koronába kerül átlag egy választás. A törvényes választási költségeket, a választási iratokokat, választási helyiségeket és efféléket a választó közönség fizeti meg. Tiszta választás nagyon ritka, de nagyon ritka egy mandátum megtámadása is. Ennek fő oka az, hogy a vizsgáló és bíráló hatóság, a Ház maga, a választás után csak egy évre ül össze és addig sok bizonyíték elvész. Sok esetben a vizsgálat tovább tartana, mint maga a két esztendős mandátum.

A képviselők javarésze negyven és hatvan esztendő között van. A polgári életben megilleti őket a *Honorable* jelző, de ezt a házban nem használják.

A képviselőháznak semmi köze sincs a senatus administratív teendőihez, a tisztviselők megerősítéséhez és a nemzetközi egyezményekhez. Viszont pénzügyi törvényeket csak a képviselőház kezdeményezhet és övé a szövetségi tisztviselők vád alá helyezési joga. Továbbá a képviselőház választja meg az elnököt akkor, ha az elnökválasztó megbizottak szavazatából senki sem nyerte meg az abszolút többséget. Ezt a kiváló jogot a képviselőház eddig csak kétszer, 1801-ben és 1825-ben gyakorolta.

A képviselőháznak két ülészaka van. Az első a hosszú, hat-nyolcz hónapig, a másik a rövid, deczembertől márczius negyedikéig tart. A javaslatok benyújtása érvényes mind a két ülészakon s csak az új országgyűlésen kell újra előterjeszteni. Az ülések rendszerint délben kezdődnek és hatig tartanak. Az ülészakok végén ezt a tanácskozási időt meghosszabbítják és ekkor, a mikor különben is üzenetek jönnek-mennek az elnökhöz, a senatushoz és vissza, sokszor egész éjen át tart az ülés.

A képviselők, a ház jegyzője, háznagya, pénztárnoka és postamestere esküt, illetőleg fogadalmat tesznek le az alkotmányhoz és a hazához való hűségre. A pénztárnok gyakorolja azt a jogkört, a mi nálunk a háznagyé, ő tart rendet a házban (neve: Sergeant-at-arms, háznagynak a door-keeper felelne meg). Az ő kötelessége, hogy a rendetlenkedő képviselők közé vigye a hatósági pálczát. Ez a pálcza a római «fascis», ébenfából, közepén és a két végén ezüstbe szorítva, mindenik vessző egyik végén nyilhegy, a másikon egy ezüst gömb, a melyen repülni készülő ezüst sas ül.

Az ülések imával kezdődnek, melyet a ház által alkalmazott lelkész végez. A pártok itt sincsenek szorosan jobbra vagy balra csoportosulva. A felszólalók úgy kezdik: Elnök úr; és másik képviselőt úgy szólítanak beszéd közben, hogy: the gentleman from Maine, vagy from Maryland stb., nevének és választókerületének megnevezése nélkül. Mindenki a helyéről szokott beszélni, de beszélhet a képviselőházi irnck asztaláról, vagy az elnökhöz közel lévő helyről is. Egyik házsabály, melyet azonban gyakran megszegnek, megtiltja, hogy a szónokló képviselő és az elnök között bárki is elmenjen. A szavazást föllállással eszközlik.

A jelenlévők egyötödének kívánságára, a mely szám azonban nem lehet kisebb az összes képviselők egy tizedrészénél, az elnök megszámlálja a szavazatokat. Két számlálót küld ki, a kik megállnak a középjáraton és közöttük mennek el a képviselők. Ilyen szavazásnál a ház irnoka felolvassa a teljes névsort. A névszerinti szavazás hathatós eszköze az obstructionnak.

Egy kérdéshez mindenki csak egyszer szólhat, kivéve a javaslat előadóját. A beszédek leghosszabb tartama egy óra és ezt az időt csak a ház egyhangú engedélyével lehet meghosszabbítani. Ha a ház mint bizottság ülészik, a felszólalásokat öt perczre lehet korlátozni. Szokás az, hogy a ki szólásjogot nyer, másik képviselőnek engedje át a felszólalást meghatározott számú perczekre.

Hosszú vitáknak véget vet az az eljárás, hogy egy képviselő feláll és megkérdezi, vajon ne tételesség-e fel döntésre a kérdés érdeme? Ilyen kérdés után nincs vitának helye. A jelenlévők egyszerű többsége dönt felette. Ez cloture a legteljesebb formában. Általános a vélemény Amerikában, hogy erre a rendszabályra a nagyszámú tagból álló képviselőházban föltétlenül szükség van. Egyébként jóhiszemű tárgyalásnál a cloture-t sohasem alkalmazzák. Az obstructionnak leghasználtabb eszközei: a vita elnapolásának, szünetnek, névszerinti szavazásnak indítványozása. Ez indítványok felett vita nincs, de mégis nagyon sok időt vesznek igénybe. Bryce úr azt mondja, hogy efféle eszközökkel a kisebbség ritkán él, és a kisebbség csodálatos türelemmel rendeli magát alá a többség uralmának. Kevés esetben akadályozta meg a kisebbség valamely törvény meghozatalát és a közvélemény nagyon tudja éreztetni haragját a haszontalanul obstruáló személyekkel és pártokkal szemben. Nem sok esetben kerül sor a cloture-re sem. A képviselőház nem vitatkozó testület. Érdemleges munkáját a bizottságokban végzi el s a ház összesége inkább csak a bizottsági előterjesztésekről határoz. Rendszerint csak a pénzügyi törvényeket vitatják meg teljes ülésben. A bizottságokban teljes a szólásszabadság, még azt a szabályt sem tartják meg gondosan, hogy mindenki egy tárgyhoz csak egyszer szólhat. Zárt üléseket most már nem tart a ház, és a felszólalásokat szó szerint közli a napló.

A házhoz benyújtott törvényjavaslatok száma most már évenként tizezeren felül is van. Igen sok az egyes személyeket vagy vidékeket illető javaslat, főleg a háboruban résztvettek nyugdíjazását illető indítvány. A bizottságokban azonban a javaslatok legnagyobb része meghal. A nagy kereskedelmi társaságok, főleg a vasúttársaságok mégis megtalálták a módját az őket érdeklő törvényjavaslatok keresztül szorításának. Arra is sok eset volt, hogy egy-egy képviselő csak azért nyújtott be valami törvényjavaslatot, hogy annak visszavonásáért valamelyik érdekelt nagy társaságtól pénzt kapjon.

A képviselőház elnökét *speaker*-nek hívják, mint Angliában. Az angol vagy a magyar képviselőház elnöke a pártok felett áll, a tárgyalás rendjén és tisztességén örködik, és fölhívja a szónokokat. Meggyökerezett szokás úgy Angliában, mint nálunk is, hogy a képviselőház elnöke ne legyen az elnöki széken pártember és ne szolgáljon pártérdekeket.

Az amerikai speakernek roppant politikai hatalma van, és egyenesen megvárják tőle, hogy hatalmával pártja érdekének szolgáljon. Ő adja a szót, ő nevezi ki a bizottságokat, a bizottsági elnököket, ő osztja fel a munkát a bizottságok között. Ez óriási hatalom és a speaker mindig pártja érdekében él vele. Rendszerint vezetője a többségi pártnak. Hatalmát természetesen korlátozzák pártjának kívánságai, a melyek például a bizottság összeállításával rendszerint irányadók. A képviselőház elnöke az Egyesült-Államokban, azt lehet mondani, a legelső politikai személyiség, a kinek néha jobban kezében van az ország sorsa, mint az elnökében. Nem szabad felednünk, hogy tulajdonképen őt lehet az európai miniszterelnökökhöz, a fontosabb bizottságok elnökeit pedig az európai miniszterekhez hasonlítani. A bizottsági elnökök és bizottsági tagok megválasztása nagy gonddal történik, akár csak Európában egy kabinet alakítás és a képviselőház, de az egész törvényhozás működése is nagyban függ ettől az összeállítástól.

A képviselőház ülésterme a Capitol déli szárnyában van, míg a senatus és a felsőbiróság az északiban. Az ülésterem jóformán kétszer akkora, mint a mienk. Egyébként olyan a berendezése, mint a senatus üléstermeé. Az elnöki emelvény előtt vannak az irnokok, a gyorsírók, jobbra tőle

a háznagy széke. Ha valaki ülés alatt lép a házba, hullámzúgáshoz hasonló zajt hall, a mely beszélgetésből, székcsapkodásból, lépések zajából és effélékből áll ki. A teremben szivaroznak. Igazán nem úgy néz ki ez a terem, hogy szónoklásra alkalmas lenne. Egyrészt, mert nagy és süket, másrészt meg a benne levők nem törődnek a beszéddel, és mindenképen viselkednek, csak úgy nem, mint egy tanácskozó testületben szokás. Sokszor megesik, hogy a szónok nem is mondja el beszédét, hanem írva adja át a napló részére, meg az ujságoknak. Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy a sajtó nem sokat törődik a képviselőházi tárgyalásokkal. Csak egy-egy képviselőnek különös ügyességétől vagy áldozatkészségéből lehet egyik-másik lapban képviselőházi beszédet olvasni.

Maguk az amerikaiak nagyon szeretnek a képviselőkről rosszat mondani. Ezt a divatot nem találtam egészen igazoltnak. Az amerikai képviselőházból hiányzanak a pénzes zsákok, meg a családi befolyás által mandátumhoz juttatottak nagy csoportja, a mely minden európai képviselőházban jelentékeny helyet foglal el. Kétségtelenül mindenik képviselőnek sok activitást és ügyességet kellett kifejtenie, míg mandátumhoz jutott. És a többség még is csak tisztességes ember.

Az amerikai képviselőháznak az a legjellegzetesebb tulajdonsága, hogy vannak ugyan pártok benne, de vezetők nincsenek. Nincs kormánypárt, nincs ellenzék. A fontosabb bizottságok elnökei a ház igazi vezetői. A kisebbségnek semmiféle vezetője nincs. A képviselőháznak a közéletben elfoglalt állása nagyon jelentéktelen, és ez a szó, hogy: Congressman, a mi mindig képviselőt jelent, sohasem senatort, senkit sem indít arra, hogy nagyobb tiszteletet mutasson, mint más halandó iránt.

A képviselőháznak több mint ötven állandó bizottsága van, három-tizenhat tagból. A ház minden tagja ül valamelyik bizottságban, sokan többen. A legfontosabb bizottságok: a módok és eszközök, az appropriációk, a választások, a bank és pénz, a számvevő, a folyók és kikötők, az igazságügyi, a vasut és csatorna, a külügyi, a haditengerészeti, a katonai, a földmívelési bizottságok. Több bizottsághoz minden javaslat hozzá kerül. Az első és második olvasás

vita nélkül történik. Az egyes bizottságok hatásköri vitáit a ház dönti el. A javaslat iránt érdeklődők a bizottságokban igyekeznek érvényesülni. A javaslatok tizenkilenc-huszdik része a bizottságokban kimúlik. A ház elrendelheti, hogy a bizottság terjeszse elő a javaslatot. Ilyesmi azonban ritkán történik. A bizottságok ellenére javaslatot keresztül vinni nem lehet.

Ez a berendezés szinte megszünteti a ház egységét, és sokat árt a törvényhozás harmóniájának. Csökkenti a közönség érdeklődését a képviselőház tárgyalása iránt. De mindez Amerikában nem sok gondot okoz. Azt mondják, nincs sok törvényalkotásra szükségük, és a mi fontos, úgy is keresztül megy.

A képviselőház pénzügyi hatásköre nagyot veszít fontosságából azzal, hogy a vámjövödelmek bőségesen fedeznek minden kiadást. Nemcsak hogy adókivetésre nincs szükség, de a pénzügyminiszter nem tud mit csinálni a sok felesleggel. Ennélfogva a képviselőház pénzügyi hatásköre most főleg abban merül ki, hogy mennyit és milyen czélokra adjon a kormánynak, vagy különféle czéloknak. Milliók mennek ki évenként haszontalanságokra, befolyásos képviselők által pártfogolt személyeknek és vidékeknek.

A képviselőházon keresztül ment törvények sokszor hibásak és hiányosak, s nagyon rászorulnak a senatus simító kezére. Ez szinte természetes következménye annak, hogy a javaslatokat nem felelős miniszterek, kiváló szakemberek és miniszteri tisztviselők szövegezik. Most már azonban gyakran megtörténik, hogy egyik vagy másik javaslat, egyik vagy másik miniszter irodájából kerül ki s az is, hogy a képviselők maguk mennek a miniszteri hivatalokba utbaigazításért.

III.

Már a két ház vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy Amerika közelete lehet ugyan demokratikus, a mint hogy az is, de épenséggel nem parlamentáris. Az államfő, az elnök és a törvényhozás között egészen különös viszony van. Az elnök nem oszthatja föl a törvényhozást, a törvényhozás, kivéve a büntetőjogi alapon való vád alá helye-

zést és elmarasztalást, nem rövidítheti meg az elnök hivatali idejét. A minisztereknek, a kik az elnök személyes kiválasztottai, a törvényhozáshoz semmi közük sincs. Nem kötelesek neki még csak segédkezni, sőt felvilágosításokat adni sem. Visszaélések esetén a törvényhozás valamelyik bizottsága maga elé idézheti és kivallathatja a minisztert, — ha a miniszter is akarja. Természetes, hogy mindenik miniszter igyekszik jó viszonyt föntartani a törvényhozással, de nem köteles vele. A hibákért és mulasztásokért nem a miniszter, hanem az elnök felelős. Az elnök és a törvényhozás politikája között, a többséggel egy párthoz való tartozást kivéve, nincs semmi szükségszerű kapcsolat. Az elnök nem fölebbezhet az országgyűlés föloszlatásával a nemzetre, az elnök nem mond le azért, mert a Ház többsége nem helyesli politikáját. Sok elnök, a törvények aláírásának megtagadásával, valóságosan újrat húzott a törvényhozó testülettel. És most is nagyon erős ellentét van Rooseveltnél elnök és sok republikánus törvényhozó között. Az uralkodó corruptio legfőbb tényezői republikánusok s republikánus alkotás az a védvamos tarifa, a mely a trösztök garázdálkodását oly erősen előmozdította. Rooseveltnél hadat üzent a trösztöknek s a plutokratikus visszaéléseknek. Érdekes tudni, hogy 1906 tavaszán a törvényhozás megtagadta tőle az elnöki lakás (a Fehér Ház) kibővítését, sőt kitatarozását is. A senatus határozottan ellene van s különösen ez haragszik a plutocratia ellen szóló elnöki üzenetekért. A képviselőházban jobban tudnak érvényesülni Rooseveltnél intenciói, mert az elnökkel, Joe Cannonnal jól van. «Senki sem bír Uncle Joe-val, csak Teddi» — mondta Washingtonban egy, a politikában jól tájékozott ismerősöm. Így vitte keresztül tavaly a vasuti viteldijaknak mérföldenként 3 centről 2 centre való leszállítását, így vitte keresztül a biztosítási és vasuti visszaélések ellen tett congressusi lépéseket, a melyekről később részletesen szólunk.

Az ó-világban sehol sincs a törvényhozás és az államfő között olyan viszony, mint Amerikában a congressus és az elnök között. Ha az államfő valamit akar, a congressus minden különösebb izgalom nélkül ellene szegülhet, mert megtagadja a szükséges pénzt. Az államfő sem kormányt, sem mást nem tehet felelőssé, mert még az a joga sincs

meg. a mi a francia köztársasági elnöknek, hogy a senatus hozzájárulásával feloszlassa az országgyűlést és a nemzetre hivatkozassék. A háború-üzenet nem az államfő, hanem a congressus joga. Ha a congressus megtagadja a pénzt és katonát, az elnök hadüzenete annyit ér, mint akármelyik polgáré. Az elnök viszont megtagadhatja aláírását bármely törvényhozási határozattól, és a két-harmad többségek újra való határozásának kétséges útjára rendelheti a szándékolt intézkedést. Bizonyos, hogy csak igen fontos esetekben áll szembe a kétharmad többség az elnökkel és ezért a mindennapi életben az elnök hatalma mégis erősen érvényesül. A megosztott hatalmak a gyakorlati életben inkább egymásba fonódnak, compromissumokra vezetnek, semmint-hogy ellensúlyozzák egymást. Innen van az amerikai belső politikai élet folytonos nyugtalansága, innen van az, hogy néha a törvényhozás corrupt tagjainak befolyása érvényesül, innen van, hogy néha az elnök jut határozott túlsúlyra és a törvényhozással szemben vele tart úgyszólván az egész független sajtó és az egész közvélemény. Az alkotmány ideális célja az volt, hogy az Egyesült-Államok területén csak a törvény uralkodjék és senki más. A törvény álarczát azonban épen az ismertetett viszonyok miatt sokszor sikerült nagy üzérkedőknek felölteni, és a compromissumos megegyezések között sokszor érvényesült az ő egyoldalú érdekük.

A szövetségi bíróságok szintén érdekes és reánk nézve idegenszerű viszonyban vannak a törvényhozással. Van egy legfelső bíróság Washingtonban, vannak vándortörvényszékek mint középfokú-, és kerületi törvényszékek mint alsó-fokú bíróságok. A bírákat az elnök nevezi ki a senatus megerősítésével. Ezek a bíróságok a szövetségi hatáskörbe eső ügyekben intézkednek, tehát az egyes államok között fölmerült vitás ügyekben, katonai, haditengerészeti és diplomatiai peres ügyekben és minden oly vitás ügyben, a mely a szövetségi alkotmány alapján merül fel. Ez az utóbbi hatáskör a legfontosabb, mert szinte felette van a törvényhozásnak. A jogi felfogás az, hogy a törvényhozás hatásköre meg van határozva és korlátozva. Minthogy az alkotmány írott, a meghatározás és korlátozás elég szabatos. Bryce úr azt mondja, hogy a bíróságok, a mikor az alkot-

mányt magyarázzák, vitás esetekre alkalmazzák, és valamely congressusi határozat alkotmányosságát hozzák kérdésbe, tulajdonképen nem a törvényhozással állanak szemben, hanem az alkotmánnyal és az illető törvénnyel. Gyakorlatilag azonban mégis úgy van a dolog, hogy egy európai bíró sohasem vonhatja kétségbe egy szabályszerűen megalkotott és kihirdetett törvény törvényességét. Amerikában volt bíróság, a mely a trösztök ellen alkotott Sherman Bill érvényét kétségbe vonta, azon a joggalapon, hogy az alkotmány szerint a szövetségi törvényhozásnak a magánüzletet korlátozni nem szabad. Volt olyan bíróság is, a mely kimondta, hogy a három centes vasuti tarifát két centre leszállító törvény alkotmányellenes, ugyancsak a polgárok alkotmányilag védett jogai szempontjából. A congressusi törvények végrehajtása az egyes vidékeken nemcsak a közigazgatási végrehajtás hiányossága miatt akadózik, hanem efféle akadályok között is bukducsol. A végrehajtó, bírói és törvényhozó hatalom elméleti elválasztásának Amerikában megkísértett, doctrinális módja nem vezetett egészen világos eredményekre. Sőt sok ponton jobban összebonyolódik, mint az ó-világnak azokban az államaiban, a hol ez a szétválasztás semmiféle tudományos alapon és részletesen kidolgozott határozmányokon nem nyugszik. Úgy tetszik nekem, hogy az európai államokban a törvények keresztül vitélének utja egyenesebb és simább, mint az amerikai nagy democratiában. Csaknem bizonyos, hogy az európai bíróságok kisebbre szorított hatásköre kevesebb zavart okoz a közéletben és a törvényhozásnak a végrehajtó hatalommal való compromissumai közé sohasem tud becsúszni annyi a köz rovására érvényesülő magánérdek, mint Amerikában.

A hatalmasan szervezett pártéletnek Amerikában csak egyik érvényesülési tere a képviselő- és senatorválasztás. Választás utján töltenek itt be minden közbivatalt, kivéve az elnök kinevezésére bizott szövetségi tisztviselőket. Ennélfogva a pártgépezetek úgyszólván állandóan mozgásban vannak. A két történeti párt, a democraták és republikánusok túlsúlyát nem tudták új pártalakulások megdönteni. A socialismus a mult képviselőválasztásokon erősen döntögette a fennálló pártszervezeteket, mert nem kevesebb, mint

205 szocialista-jelölttel kellett a democratá és republikánus jelölteknek megküzdeni. De egyik socialista-jelölt sem jött be. Próbálkozott az ujonnan létesült polgári párt és a populista párt is, de aránylag igen kevés jelölttel és szintén teljesen eredmény nélkül.

A congressuson nem látjuk pártprogrammok küzdelmét. Manapság nem is lehet más különbséget megállapítani a republikánusok és democraták programja között, minthogy a democraták az egyes államok területi különállásának és külön érdekeinek erősebb érvényesülését szorgalmazzák, a republikánusok pedig a mentől teljesebb nemzeti egység irányában dolgoznak. Valaha a democraták, mint főleg mezőgazdasági államok képviselői, ellene voltak a nagy védvamos tarifáknak. Bryan, a mostani democratá elnökjelölt, eddigi beszédeiben egy szóval sem emlékezett meg a vámtarifa ügyéről. A plutokratikus visszaélések ellen való küzdelem épen úgy benne van a Rooseveltt féle republikánusok, mint a democraták programjában. Tehát inkább két különböző személyekből álló tábornak küzdelméről, mint elvek harcáról van most már szó. A győzelem célja nem lehet érdemlegesebb irányváltozás sem a küldő politikában, sem a tarifa-politikában, a melyeket nagy érdekek kötnek meg, sem pedig a nagy közéleti bajok ellen való küzdelemben, a melyeket republikánusok és democraták egyformán éreznek. A győzelmi babér csak egy csomó közhivatal lehet, a melyekre a győzelmes párt saját embereit, a bukott párt embereinek kimozdításával elhelyezi (*Spoil system*).

Ez a rendszer — a zsákmány-rendszer — nevét Jackson elnöknek, egy newyorki politikusnak, Marcynak 1832-ben a senatusban használt kifejezésétől kapta. Marcy azt fejtette ki, hogy: *to the victor belong the spoils*, a győzőé a zsákmány. Ettől kezdve rendszerré lett, hogy egy másik párt elnökválasztási győzelme után minden szövetségi hivatal, a külföldi udvaroknál levő követekétől, a legutolsó falusi postamesteréig, üresnek tekintetik. Előbb a határozott időre nem szóló hivatalokat életfogytig, vagyis fegyelmi uton való elmozdításig tartóknak fogták föl. A rendszerváltozásba hamar belenyugodott az amerikai közvélemény, sőt most már sok hang jönnek nyilváníttja a közjó szempontjából. Nevezetesen, mert a legtöbb hivatalra minden ember egyformán

jó, vagyis a mint III. György angol király mondta, minden ember jó arra a helyre, a mit meg tudott kapni. Jó, ha a közhivatalokban állandó forgalom van s ha a hivatalokat betöltő emberek rendszeresen változnak. Mind a két dolog nagyon demokratikus és jobban megfelel az emberi egyenlőség követelményeinek. A szakszerű tudást, mérnöki és egyéb efféle specialis képességet igénylő hivatalokra a hasonló minősítésűek miért ne pályázhatnak? Az Egyesült-Államokban szinte hozzászoktak, hogy az elnökválasztás idejében szüneteljen a hivatali és csökkenjen a magánüzleti tevékenység. A hivatalnokok, a kik esetleg pályájuk végén, de mindenesetre bizonytalanságban látják magukat, ezért nem dolgoznak. A magánüzleti tevékenység pedig a hivatali és politikai élethez fűződő számos, szintén kockán levő érdek miatt csökken.

Lehet, hogy a hangoztatott demokratikus és egyenlőségi szempontok csakugyan jó hatással vannak. De van a *spoil system*-nek egy föltétlenül rossz oldala, a mi minden más képzelhető jót leront. Az tudniillik, hogy az emberek igen nagy tömegét bevonja a pártpolitikába. Mert kétségtelen, hogy ha olyan gyakori időközökben nem ürülne sok közhivatal — a választásoktól függő állami és községi hivatalok mind határozott időre szólanak s így még szaporítják az elnökválasztással ürülő hivatalok számát — nem lenne olyan nagy tömeg ember, a ki hivatalra készül s erre a pártpolitikai életben akarja megszerezni az érdemeket. Ezekből az emberekből egy egészen különös amerikai foglalkozási ág és hivatás fejlődött ki: a politikusoké.

Bryce úr azt írja,*) hogy a politika most nyereséges foglalkozássá lett, akárcsak az ügyvédség, a bankárság, a vegyeskereskedés, vagy a társaságok üzletébe való jutás. Az emberek belemennek ebbe az életbe, egyrészt a hivatalokkal járó fizetésért, másrészt azért, mert a hivatalok alkalmat adnak esetleges, sokszor nem is törvényszerű nyereségekre. Minden hivatalnoknak, de főleg a congressus tagjainak módjában van, hogy szolgálatokat tegyenek gazdag embereknek és nagy üzleti társaságoknak, a melyekért pénzt vagy pénzértéket kaphatnak. Az emberek java persze ellent-

*) The American Commonwealth. II. k. 59. l.

áll a kisértésnek, a többi nem. A kevésbé töprengő emberek általában szívesen adják magukat a politikai pálya hajhászására.

Ennél sujtóbb kritikát alig lehetne az amerikai közszervezetre mondani. Pedig Bryce úr soha és legkevésbé sem túloz. A legkiválóbb emberek ezért tartózkodnak a politikától s a politikusok tömegét nem valami nagy tekintély és tisztelet környezi. Ha a közhivatalokra első sorban pártszolgálatok, nem pedig az egyéni tudás és kiválóság képesítenek, akkor igazi nemes törekvésű ember nem választhatja életpályául a közszolgálatot s az annak alapfeltételét alkotó politizálást. A congressus tagjai mind a hivatásos politikusok közül kerülnek ki s természetes, hogy közöttük első sorban tükröződnek a közélet vázolt kellen vonásai.

Igazságtalanok lennének azonban, ha nem mondanánk meg, hogy újabban igen komoly és eredményes törekvések mutatkoznak e bajok orvoslására. Maga Rooseveltt a tőle függő hivatalok betöltésében első sorban az egyéni kiválóságra és képességre tekint. Példájának és befolyásának lehet tulajdonítani, hogy sok választásnál megtört a merev pártfölfogás és sok «boss» uralma.*) Így Jeromet, a mostani New-York-állami ügyészt nem párt jelölte, hanem «by petition», vagyis választó polgárok ajánlatára (2000 ajánlattal) jelöltettt és választatott meg. Programja volt: a plutokratikus visszaélések ellen való küzdelem. Amerikában időzésem alatt tört meg Durham, a híres philadelphiai republikánus boss uralma, s ellenére Berry democratát választották meg állami kincstárnoknak. Cincinnatiában Coxot, a szintén híres republikánus bosszt gyűrték le Gattison János kormányzóul vá-

---

*) Bossoknak nevezik a nagyvárosokban föltétlen uralomra szert tett pártvezéreket, a kiknek szava mindenféle választásnál dönt. E bossok befolyásos üzletemberek a kik párthiveiknek mindenféle szolgálatokat tesznek, s a választókra alapított hatalmukat azután a congressusban és a kormánynál gyümölcsöztetik. Rooseveltt Tivadar 1886-ban a *Century Magazine*-ban erős vonásokkal jellemezte a bossok uralmát. Kiemelte, hogy a nagyobb üzleti társaságok különösen ki vannak téve az efféle demagógok támadásainak s ezért lehetőleg a kezükre járnak. Ugyanebben a cikkben kimutatja, hogy lesznek gonosztevők közhivatalnokokká, tisztán a párturalmi önkény útján.

lasztásánál. Marylandban Gorman senatort, a ki a demokráta vezére volt, saját pártfelei szavazták le egy kérdésben. New-Jerseyben Colby Everest senator lett tisztán azzal a programmal, hogy törjön meg a republikánus boss-uralom. Massachusetts, Missouri és Minnesota államokban Rooseveltnek óriási republikánus többsége volt, de ottilétemkor mindenik democratá senatort választott.

Bizonyos, hogy Rooseveltt Tivadarnak rendkívüli nagy érdeme van azokban a mozgalmakban, a melyek az amerikai közéletben mutatkozó bajok kiküszöbölését czélozzák. Jellemző azonban, hogy milyen fegyverekkel harczolnak ellene a plutokratikus zsákmányolók. Rockefeller nem régebben őt tette felelőssé az amerikai pénzválságért, azt mondván, hogy a trösztök ellen való háborujával az összes vállalatok iránt való bizalmat megrendítette. Tillman senator pedig, a kiről még megemlékezünk, gondoskodott, hogy ez a vád az egész amerikai sajtóban elterjedjen.

IV.

A washingtoni congressus szervezetének és működésének részletei csak akkor elevenednek meg igazán, csak akkor tudunk belőlük gyakorlati értékű következtetéseket vonni, ha az egész intézmény és a mindennapi élet között való kölcsönös hatást nézzük. Igaz az, hogy minden nemzet törvényhozása olyan, mint maga a nemzet. De igaz az is, hogy a nemzeti élet fejlődésére nagy hatással van a vezető közszervek erénye és hibája. A congressust tárgyalván, az alkalomhoz illőbbnek látjuk néhány vonással a congressus közéleti hatását néhány élesebb vonással megvilágítani. A kinek kedve van hozzá, ám vonja le belőle az amerikai közgazdasági, culturalis és társadalmi életre vonatkozó következtetéseket.

A congressus hivatalos czímtára, a melyet egy külön congressusi bizottság állít össze, nagyon érdekes olvasmány.*)

---

*) Az alább közölt adatok az 1905/7-ben ülésezett 59-ik congressus czímtárából valók. E könyvek czíme: *Official Congressional Directory for the use of the United States Congress*. A 60-ik congressus a múlt decemberben ült össze, és a választások nem hoztak lényeges változásokat.

Ha az ember megfordult a washingtoni politikai körökben, látta a törvényhozó testületeket ülésezni, a czímtár nyomán megelevenedik előtte e testületek képe. De sokakat érdekelhet és tanulságos olyanokra nézve is, a kik helyszíni ismeretek nélkül akarnak a congressusról jellemző vonásokat kapni.

A mi a pártok megoszlását illeti: a kilenczven senator közül republikánus volt ötvenhét, democratá harminczkettő. Egy hely üres volt. A képviselők között kétszáznegyvenkilencz volt republikánus; és százharminczhét democratá. Tehát igen erős volt a republikánus többség.

A törvényhozás egyes tagjainak képzettségét és foglalkozását illetőleg a következő táblázatok adnak felvilágosítást.

Senatus:

	Republikánusok	Democraták	Összesen
jogász	37	24	61
orvos	1	—	1
üzletember	5	1	6
gyáros	3	—	3
ujságíró	1	—	1
bankár	4	—	4
gazda	2	3	5
ismeretlen képzettségü	4	4	8

Képviselőház:

	Republikánusok	Democraták	Összesen
jogász	153	99	252
orvos	2	—	2
ujságíró	10	5	15
mérnök	3	—	3
üzletember	21	7	28
gyáros	12	3	15
bankár	7	3	10
tanító	4	—	4
gazda	11	6	17
művész, katona, tengerész, építész, gyógyszerész, nyomdász	1—1; összesen	—	6
vendéglős	—	1	1
távirdász	—	1	1
ismeretlen képzettségü	20	12	32

A mint látjuk, úgy a senatusban, mint a képviselőházban a jogászok vannak túlnyomó többségben, a többi foglalkozási ág kevésbé van képviselve. A jogászok után a legnagyobb contingenszt az üzletemberek, gyárosok és bankárok adják. Aránylag nagyon kevés mindkét pártban a rurális elem, és aránylag sok az ismeretlen előképzettségű. Az ismeretlen előképzettség tulajdonképpen a képzettség teljes hiányát jelenti. A mi, a törvényhozás tagjaihoz kötött fogalmaink szerint, az üzletemberek, gyárosok és bankárok sem ütik meg a műveltség kellő mértékét. A republikánusok többségét a városi iparos elem adja és a mandátumok legnagyobb része a keleti és északi államokból kerül ki. A déli és a nyugati államokban a democraták vannak túlsúlyban. De az olyan népszerű ember, mint Rooseveltt választási listája, itt is lenyomta a democratákat.

Föltűnő a jogászok, a gyakorló ügyvédek óriási nagy száma a törvényhozás tagjai között. Nemcsak nálunk, de Amerikában is igen termékenyítőleg hat a mandátum az ügyvédi diplomára. De más embernek bajos is hosszabb időre elhagyni kenyérkeresetét helyét. Az ilyesmi rendszerint több kárral jár, mint haszonnal. A képviselőknek az első ülészakban majdnem egy évet, a másodikban öt-hat hónapot Washingtonban kell tölteni. Hogy azonban az üzletemberek, gyárosok és bankárok aránylag szintén jelentékeny tért foglaltak el a congressusban, nem vált nagyon a törvényhozás javára. Sőt egyenesen arra vall, hogy az üzleti érdekek nagy tért foglaltak a törvényhozó testületekben. Mert ne gondoljuk, hogy a Washingtonban levő mandátumos üzletemberek, gyárosok és bankárok visszavonultak az üzlettől. Sőt ellenkezőleg. És azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy az ügyvéd-képviselők és senatorok legnagyobb része, mint jogtanácsos közvetlen összeköttetésben van az üzleti világgal. Bizony Amerikában is csak a tehetősebb ügyvédek jutnak a congressusba. Az amerikai ügyvédi karban mutatkozó törekvéseket pedig legjobban két tekintélyes ember nyilvánosan elmondott szavaival szemléltetjük.

Rooseveltt elnök a Harward egyetem 1905. 6-iki tanévének megnyitása alkalmából üzenetet küldött, melyben a többek közt a következő passzusok vannak: «Mi tudjuk,

hogy a mint a dolgok most állanak, sokan az ügyvédi kar legbefolyásosabb és legdrágábban díjazott tagjai közül a gazdagság minden központjában különleges feladatukká teszik, hogy merész és genialis sémákat dolgozzanak ki, a melyek szerint gazdag ügyfeleik, egyéniek vagy társaságok, megkerülhessék a törvényeket, a melyeknek az a célja, hogy a köz érdekéből a nagy vagyon dolgait szabályozzák.»

Hoar senator a Columbia egyetem megnyitásakor a következő intelmeket mondta: «Ha menni akartok ezen a magas ösvényen, nem szabad fő és egyedül számba jövő célként a gazdagságra törekedni. Természetesen a jogásznak is meg kell lennie a maga tiszteletdíjának. Kényelmes otthont kell biztosítania feleségének és gyermekeinek, félretenni az öregség napjaira, gyermekeit jó neveléssel küldeni az életbe és buzdítani a maga jó példájával. Ezzel körülbelül minden meg van mondva. Remélem, hogy azt látom, hogy hivatástokon visszatértek az egészséges régi tartózkodáshoz mindentől, a minek olyan íze van, mint a törvénnyel való üzérkedésnek. Ha egyszer úgy ismer benneteket a nép, mint kereskedőket és üzéreket, a kik a maguk nyereségét keresik, nem pedig mint a törvények mestereit, a becsület ott hagyott benneteket.»

Természetes, hogy az ilyen intelmek és ilyen férfiak szájából komoly ok nélkül nem hangzanak el. Az ügyvédi kar, a congressusi jogászokkal együtt, nagy részben felelős azokért az ismeretes plutokratikus visszaélésekért, a melyek az amerikai democratia közéletét dúlják.

Az amerikai senatoroknak és képviselőknek tekintélyes javadalmazásuk van. Évenként 5000 dollár (25,000 korona) a fix tiszteletdíjuk. Ezen kívül angol mértföldenként egy korona utiköltség átalányuk van, mely lakhelyüktől Washingtonig jár és vissza, ha az ülészakokra behivatnak, vagy az ülészak végződik. Végül irodaátalányul minden senator és képviselő évenként 625 koronát kap. 1873-ban keresztül ment egy törvény, a mely a senatorok és képviselők fizetését 37.500 koronára (7500 dollárra) emelte. A közvélemény azonban úgy fölzúdult az ellen a törvény ellen, hogy a következő congressus eltörölte.

Úgy a senátus, mint a képviselőház elnöke 40,000 korona (8000 dollár) fizetést húz. Az amerikai viszonyok

között azonban e jelentékenyeknek látszó fizetések nem teszik a törvényhozási tagságot jövedelmi szempontból kívánatossá. A kiválóbb emberek ennél sokkal nagyobb összegekre törekszenek.

A congressusi czimtár igen részletes életrajzát közli mindenik senatornak és képviselőnek. Mindenik életrajz megnevezi a legkisebb falusi iskolát, a hol az illető tanult és mindenikben kiemelve találjuk, ha valaki katonáskodott, különösen, ha valamelyik háboruban is részt vett. De az ősokról sem feledkezik meg a czimtár. Így például Candler mississippii képviselőről olvassuk, hogy egyenes leszármazója Candler Vilmosnak, a ki ezredes volt az amerikai forradalom hadseregében, és őse a Georgiában történelmi nevezetességü Candler családnak. Humphrey képviselő szintén megírja, hogy apja ezredes és Mississipi állam kormányzója volt. Rhodes missourii képviselőről megtudjuk, hogy anyai ágról Floyd Vilmostól származik, a ki egyike volt a függetlenségi nyilatkozat aláíróinak. Winkle, new-jerseyi képviselő azt írja magáról, hogy egy régi Knickerbocker családból való és nagyapja egy régi new-yorki kereskedő czégnek volt a tagja. Egyik szép-nagybátyja pedig senator volt. Hale, tennessei képviselő megemlítendőnek tartja, hogy őse, Towson tábornok, Washington György kvártélymestere, ennek a tábornoknak felesége pedig Cromwell Olivérnek leszármazottja volt. A demokratikus köztársaság törvényhozóinak életrajzában furcsán hatnak ezek a családfák. El kell ismernünk azonban azt is, hogy több életrajz szép példáit adja annak, hogy lesz szegény, elárvult, vagy szüleitől szabadjába hagyott fiúból tekintélyes és vagyonos ember. Sok életrajzban igazán csak érdelemleges és közérdekü adatokat lehet találni. Minálunk azonban mégis legalább is harmadrésznyre redukálnák a congressusi czimtár életrajzi szövegét. A czimtár nemcsak életrajzát közli a képviselőknek, hanem megnevezi választási ellenfeleiket, és megmondja a kisebbségi és a győzelmes szavazatok számát is. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a socialisták 205 republikánus- és demokrata jelölttel szemben állítottak ellenjelöltet. A socialismus azonban a történelmi pártok hatalmas szervezete mellett eddig egyáltalában nem tudott boldogulni. A socialista pártalakulás tagjai és vezérei a legnagyobbbrészt nemrég-

ben bevándorolt idegenekből, főleg olaszokból és németekből kerülnek ki. Az erős nemzeti érzés még a történelmi pártok keretén belől is csak három embernek juttatott mandátumot, a ki nem Amerikában született. Egy angolnak, egy skótnak és egy németnek. Jellemző különben az is, hogy a socialisták főleg a keleti államokban erősödtek meg, a melyek ipari telepeire a bevándorlók zöme zúdul. Délen egyáltalában nem volt socialista-jelölt, a nyugati államokban pedig csakis Californiában találtunk socialista próbálkozásokat, a mely állam kedves találkozó helye még most is a nemzetközi szerencsevadász csöcseléknek.

V.

Az európai törvényhozásokat mostanság általában nagy socialis reformok foglalkoztatják. Ilyesminek az amerikai törvényhozó testületekben bajos lenne nyomát találni. Mikor ott jártam, a sajtó egészen más szempontból foglalkozott a congressus és egyes tagjai működésével.

November és december hóban Depew senator botrányával voltak tele az összes lapok. Ez a férfiú Vanderbilt Vilmosnak és Kornélnak, a híres vasúti királyoknak volt a jogi tanácsosa és ügynöke. Legújabbán az tette aktuálissá, hogy a megindított hivatalos vizsgálat fizetett ügynökéül derítette ki a nagy biztosító társaságoknak, a melyek corrum-páló üzelveit akkor leplezték le. A botrány főbb vonásaiban a következő volt. Hyde, az Equitable biztosító társaság alapítója és elnöke, már 1868-ban kieszközölte, hogy New-York állam törvényhozása megváltoztassa a törvényt, a mely szerint a kölcsönösségen alapuló biztosító társaságok kötelesek voltak a tiszta üzleti nyereséget öt évenként kifizetni a biztosított feleknek. Az új törvény a fizetési kötelezettséget «időről-időre» tette, vagyis a társulatok igazgatóságára bízta a kifizetés idejének megállapítását. Ez lehetővé tette, hogy a társulatok igazgatóságai igen nagy tőkéket gyűjtsenek össze, a melyek nem esvén a díjtartalékok fogalma alá, kívül estek úgy a társulati közgyűlés, mint a törvényhozás ellenőrzésén, sőt még az igazgatók szabályszerű anyagi felelősségén is. Ezeket a pénzeket tehát mindenféle üzletekre

lehetett használni. Ugyanezt az eljárást kezdte követni nem-sokára a másik két nagy biztosító társaság, a New-York és a Mutual is. E három nagy társaság (Big Three) 1905-ben már tizenkét milliárd dollárra vitte fel a biztosított értéket s ennél fogva óriási összeg volt az is, a mit a fõnt említett módon használhattak. Hyde már 1868-ban Vanderbilték útján igyekezett a New-York állami törvényhozásban befolyásra szert tenni s Vanderbilték kedvét azzal nyerte meg, hogy a díjtartalékokból megvette a Vanderbilték kezében levõ New-York Central vasút egy csomó részvényét s ezen az úton ismerkedett meg Depewal is. Ezentúl Depewt gyorsan emelte fölfelé a Vanderbilték és a biztosító társulatok befolyása s több nagy közhivatalt szerzett neki, végre 1899-ben szenatorrá tette. Közben óriási üzletek részese lett, miután Vanderbilték részére sok értékes vasúti concessiót eszközölt *) ki és igazgatója lett egy csomó mindenféle, a biztosító társulatok pénzével alakított nyereszkes vállalatnak. Az 1905. év végén a vizsgálat kiderítette, hogy a három nagy biztosító társaság óriási összegeket fizetett állandóan egy csomó törvényhozónak, de legtöbbit Depew-nak és Hill szenator-nak, a ki New-York államnak kormányzója, sõt democratá elnökjelölt is volt. A biztosító társaságok fizetett ügynököket tartottak nemcsak a republikánusok, hanem a democraták között is, az lévén a fő, hogy az illetők befolyásosak legyenek. A fizetett politikusok listáját az összes ujságok közzé tették. Depew azonban a botrány legélénkebb tárgyalása alatt is megjelent a senatusban s esze ágában sem volt lemondani vagy visszavonulni.

A senatusnak nagyon közkeletü neve az lett, hogy: a dollárok háza (The House of Dollars). Fgy nagyon tekintélyes publicista, David Graham Philipps cikksorozatot írt a *Cosmopolitan Magazine*-ban, az alatt a cím alatt, hogy:

---

*) Depew volt az intézője az úgynevezett Vanderbilt Lobbynak az albany-i törvényhozásban. (Lobby a törvényhozások társalgóinak neve, a hol a befolyásoló megbeszéléseket eszközölni szokták, szó szerint zugot, suttogót jelent.) Befolyása alatt a törvényhozás megengedte a 2 centes vasúti tarifának 3 centesre emelését, kötelezte New-York várost, hogy a New-York Central vasút részére alagútát építsen, a mely eltüntette a Park Awenne egy részét, roppant területeket adott Vanderbilték vasútjainak stb.

A senatus hazaárulása. (The treason of the Senate), a melynek során senatorok üzérkedő visszaéléseit leplezte le. Helyesebben csak összefoglalta az ezekre vonatkozó, elszórtan és hosszabb idő folyamán megjelent ujságbeli közléseket. E cikkek érdemleges tartalmát bitelesekül hallottam nyilvánítani komoly férfiaktól s azért nem tartom mellőzhetőnek akkor, a mikor a washingtoni congressust tárgyaljuk.

A cikkek szerint Nelson W. Aldrich*) a senatus pénzügyi bizottságának elnöke a feje a congressus üzleti kottériájának. Lánya Rockefeller fiának a felesége. A senatus bizottságait, tehát magát a senatust is úgyszólván korlátlan hatalommal vezeti. Segédei és eszközei: Gorman, a ki elnöke a pénzügyi bizottságnak, ha a democraták vannak többségben; az államközi kereskedelmi bizottságban: Elkins; a költségvetési bizottságban: Allison az elnök és Cullon a tag; a kereskedelmi bizottságban Frye; a Pacific vasút bizottságban: Alger, a sokszoros vasuti, fa és húsmilliomos a bizottság elnöke; a postaügyi bizottságban, a mely a vasútnak a postaszállításért adja a milliókat Pennrose, az elnök. Egyéb fontos bizottságokban: Elkins, Lodge és Bailey senatorok. Aldrich befolyása tehát föltétlenül utat ad az üzleti befolyás érvényesülésének. Konkrét vád ellene az, hogy a cukor-, a dohány-, az aczél- és az olaj-tröszt érdekében úgy a Mac-Kinley, mint a Dingley tarifába a bizottságokban milliókat érő határozmányokat csempészett be. Az utóbbi tarifában legkevesebb egy fél tuczat intézkedés van tisztán az olaj-tröszt javára.

Gorman első sorban a cukor-tröszt érdekében követett el nagy visszaéléseket, részint a tarifa emelésével, részint a cukor-tröszt politikai befolyásának vesztegetések útján való terjesztésével. Bailey, a texasi senator, mint a nép érdekeinek védője szerepelt, míg egyszerre csak kitűnt, hogy

---

*) Rhode-Island állam egyik senatora 1881 óta. Ez az állam huszonöt választó kerületre oszlik és pedig úgy, hogy az öt nagy város éppen úgy egy-egy kerület, mint a húsz falusi jellegű község. A senatorokat a falusi községek egy harmadrésznyi kisebbsége választja, a mely legkevesébbé értelmes és legolcsóbban megvásárolható. A városok, melyek lakossága az állam kétharmadát teszi, egyáltalában nem érvényesülnek a választásoknál. Ezért egy gazdag és ügyes ember addig megtarthatja senatori székét, a míg akarja.

Texasban dúsán fizetett ügynöke az olaj-trösztnek. Ezek a jelenségek okozták, hogy a senatust a különleges érdekek senatusának hívják. (The senate of special interests). Arra, hogy miképen érvényesülnek a magánérdekek egyes közérdekü törvényjavaslatok tekintetében, közöljük az élelmiszerhamisítási törvény rövid történetét.

Az első, az élelmiszerek hamisítását tiltó javaslatot 1889-ben terjesztették a washingtoni [senatus elé. De sem ez, sem az a másik kettő, a melyet 1902/6-ban fogadott el a congressus képviselőháza, nem tudott törvényerőre emelkedni. A hamisító nagy gyárosoknak kitünő érdekképviselői voltak a senatusban. Ezek élén Aldrich, továbbá Wetmore állottak, mindenféle ügykezelési akadékoskodással el tudták húzni a javaslat fölött való határozathozatalt. Az 1905/6. ülészakban Heyburn, idahói senator, a senatus gyárügyi bizottságának elnöke volt a javaslat legujabb képviselője. Többször fölszólt és sürgette a határozathozatalt, kiemelve, hogy közérdek annak biztosítása az amerikai polgárra nézve, hogy pénzéért valósággal a kivánt élelmiszert kapja, nem pedig valami mérges hamisítványt. Aldrich ennek ellenében a polgárok szabadságát vetette, a mely azt követeli, hogy a gyártásban és kereskedelemben is szabadság uralkodjék. Mindenféle más javaslatok sürgőssé tételével elodázták az érdemleges elintézését.

Maga a senatus egyik politikai vezetője, Lodge senator is ellene volt az elintézésnek. Támogatták Spooner, Irye, Platt, Foraker és Gorman. Az ülészak elmúlt határozathozatal nélkül és az ital-nagykereskedők országos egyesülete lakomát rendezett annak a tiszteletére, hogy győzelmet aratott az élelmiszerek hamisítását tiltó törvényjavaslaton.

Az egyes senatorok ellenszegülését a választókerületből jött nyomással indokolta a közvélemény. Heyburn, a javaslat képviselőjének hazájában, Idahóban, nem főznek pálinkát, Frye hazájában ellenben sok heringet konzerválnak, még pedig úgy, hogy francia jelzéssel finom importált szárdiniaként adják el. Lodge senator választókerületében a tok konzerváló ipar nagy. Kean senator hazájában gyümölcsöt konzerválnak és sok pálinkát főznek. Platt választókerületében a gyógyárú iparnak vannak nagy érdekeltjei. A déli államokban a gyapottermelés fontos, melynek olaja francia

jelzés alatt salátaolajként olyan kitünő értékesítésre talál Ennél fogva az új rendszabály ellenségei közé sorakoznak: Bailey, Berry, Carmack, Money, Morgan és más délvidéki senatorok is. A gyapotolaj mint salátaolaj, vagy stearinnel keverve mint zsír 25—100%-kal többet ér. Spooner választókerületében a szeszégetés igen hatalmas. Az amerikai sajtó ezeket a körülményeket mind napvilágra hozta. És a mint behatóbban kezdett foglalkozni a senatusban nagyon kirívóan lábra kapott visszaélésekkel, mind gyakrabban hallatszott a senatusnak az a jellemző elnevezése, hogy a különleges érdekek senatusa.

Tulajdonképen csak Heyburn, az idahói és Mc Cumber, az északdakotai senator szívós kitartásának, és az időközben a senatus ellen támadt közvélemény nyomásának tulajdonítható, hogy végre 1906. évi június 30-án törvényerőre emelkedett a javaslat.

Önkényt felmerül az a kérdés, hogy lehet egyes emberek jóhiszemű vagy rosszhiszemű befolyásának így megfészkélni olyan testületekben, a melyek egyike hatévenként, a másika pedig kétévenként teljesen megújulhat?

A gyakorlat azt mutatja, hogy a megújulás csak igen kis részben történik. A senatusban és a képviselőházban is érvényesül a régibb tagok tekintélye. A senatusban különös előzékenységi tekintetek is kötik az embereket: a kölcsönös udvariasság (Senatorial Courtesy). A senatusnak harmincznégy tagja tíz esztendőnél hosszabb idő óta senatorkodott 1905-ben. És bizony közöttük voltak az üzleti túlkapások leghirhedtebb alakjai, kiknek névsorát a küldő államok és első megválasztatásuk évszámának zárjelben való kitüntetésével a következőkben közölhetjük: Allison (Iowa, 1872), Frye (Maine, 1881), Aldrich (Rhode Island, 1881), Lodge (Massachusetts, 1893), Tillman (South Carolina, 1895), Penrose (Pennsylvania, 1897), Platt (New York, 1897), Spooner (Wisconsin, 1897), Depew (New-York, 1899), Bailey (Texas, 1901). Tehát csak egy volt e híres alakok közül nyolcz esztendőnél rövidebb ideig senator. Teljesen új tagja a senatusnak csak tizenhárom jött be az ötvenkilencedik congressusba. Ez pedig olyan időben, a mikor a közvélemény erősen fel volt már háborodva a senatus visszaélései ellen, bizony nagyon csekély megújulás. A nagy üzleti befolyások meg-

mentették a mandátumot azok számára, a kik közé befészkelődtek. Európában is általánosan tudott dolog, hogy a trösztök az 1905-iki választásokra óriási összegeket áldoztak.

A congressus tagjainak szolgálati idejét a következő táblázat mutatja, feltüntetvén azt is, hogy hány képviselőháznak volt az illető tagja.

1-et megválasztottak	17-szer	18-at megválasztottak	7-szer
1-et	«	16-szor	34-et « 6-szor
1-et	«	14-szer	44-et « 5-ször
1-et	«	13-szor	41-et « 4-szer
1-et	«	11-szer	45-öt « 3-szor
6-ot	«	10-szer	99-et « 2-szer
9-et	«	3-szor	84-et « 1-szer
7-et	«	8-szor	

Ennélfogva világos, hogy a képviselőháznak csak egy negyedéül jöttek be új elemek. Körülbelül egy negyed már egy congressuson szerepelt, a többi pedig már négy esztendőnél hosszabb idő alatt ráért ismerős és keresett alakká lenni. A törvényhozó testületeknek az alkotmányozás idejében képzelt demokratikus gyors megújítása tehát az utóbbi időben alább hagyott. Föltétlenül elfogadjuk Bryce urnak a képviselőház gyors megújulására vonatkozó állítását, de az is kétségtelen, hogy újabb időben az érvényesülő corrupt befolyások megváltoztatták a képviselőház régibb jellegét.

Az elmondottak adatokat szolgáltatnak a nagy amerikai democratia mostani viszonyainak ismeretéhez. Ezek a viszonyok nem igen mutatnak arra, hogy a democratia az amerikai alkotmány által adott keretekben közelebb hozta volna az emberiséget a nagy ideálokhoz, sőt még azt sem mondhatjuk, hogy az emberek többségét boldoggá tette volna. Klasszikus tanuságot szolgáltat e mellett Roosevel, a ki a közjó és közszabadság védelmének jelszava alatt bontotta ki a trösztök uralma és a politikai corruptio ellen való háború zászlaját. Legutóbbi, január 31-iki üzenetében azt mondja, hogy megvásárolt politikusoktól és megvásárolt ujságok által történnek a támadások az ő politikája ellen. De ezek — úgymond az üzenet — csak bábok, a melyek a zsinórok rángatása szerint mozognak. Nem ezekkel a bábokkal, hanem a mögöttük álló erős, ravasz emberekkel és

hatalmas erővel kell elbánnunk. További szövegében úgy a congressust, mint az egyes államok törvényhozását erélyes intézkedésekre hívja fel a politikai corruptio, a tőzsdei nyereszkesedés ellen. A trösztök azt vetették szemére Rooseveltnek, hogy a visszaélések ellen való fellépése okozta a még mindig tartó nagy közgazdasági válságot. Rooseveltt a válság kitörését épen a szóban levő visszaéléseknek tulajdonítja, és azt mondja, hogy a trösztök lovagjainak logikájával egyáltalában lehetetlen volna bármit is tenni a romlásnak indult politikai és üzleti tisztesség megmentése érdekében.

A Rooseveltt zászlóbontását az amerikai democratia legértékesebb szüleményeül kell tekinteni. Nemcsak bajok vannak ottan, de komoly és erős küzdelem is a bajok ellen. A küzdelem eredményének gyorsabb vagy lassú kivívásától kell függővé tennünk a nagy amerikai democratiának mostani szereplését illető véleményünket, a nagy emberi ideálok munkálása terén.

Ha az erők mostani elhelyezkedését nézzük, Rooseveltt küzdelme nagyon nehéznek látszik. A nagy munkás tömegek vezetői együtt ülnek a National Civic Federation lakomáin a trösztök főembereivel és úgy tetszik, hogy a munkaadók és munkások teljesen megegyeznek a fogvasztók, tehát főleg a gazdák és az értelmiségi keresetből élő nagy középosztály rovására. A szavazók nagy tömegei kétségtelenül a munkaadók és munkások által birt nagy ipari góczpontokból kerülnek ki. Európa monarchikus államaiban a méltányosabb közéleti berendezést munkáló társadalmi rétegeknek még elég nagy támasza van az aristokratikus rétegekben. Amerika aristocratiája teljesen a tömegek karjaiba látszik menekülni Rooseveltt becsületes polgári politikája ellen. Olyan formán megy ottan a dolog, mint szomszédunkban, a hol egyes politikusok az udvar, a socialista tömegek és a nagy tőke szövetkezésén akarják fölépíteni a nagy Ausztriát.

A most folyó elnökválasztási küzdelmet Rooseveltt intézi Taft, volt hadügyi államtitkár érdekében, a ki magáévá tett az ő programját. A demokraták azzal a jelszóval, hogy Rooseveltt a republikánusokkal nem bírja keresztül vinni a maga programját, mert a republikánusok

főembereinek érdekeivel ellenkezik, Bryan körül csoportosulnak és erősen dolgoznak jelöltjükért. A plutocratikus visszaéléseknek mind a két párt hadat üzenet.

Az amerikai democratia az emberiség boldogulása érdekében sok hamis bálványt döntött le. Most az általános corruptio és a gyors meggazdagodás vágyának uralma alatt úgy tetszik, mintha Amerika emelne új hamis bálványokat. Mi szerepe lesz ennek az iránynak az európai népek fejlődésében, igen súlyos és fontos kérdés, a mely bő táplálékot fog adni a gondolkozónak és a nemzetek sorsát irányítani hivatott elemeknek.

NÉMETH JÓZSEF.

DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL.

Első közlemény.

A mennyei birodalom «nagy folyama».

A Yang-tze-kiang egyike a világ legnagyobb folyamainak. A khinaiak rövidesen «Ta-kiang»-nak (nagy folyam) nevezik. E 3200 tengeri mérföldnyi hosszú hatalmas folyam, nyugatról kelet felé futva, a nagy mennyei birodalmat két, csaknem egyenlő részre osztja. Nyolcz tartomány terül el a déli-, s nyolcz az északi partjain. Csak An-hui és Kiang-su tartományokat szeli két részre a Yang-tze-kiang.

Ha egy pillantást vetünk Ázsia térképére, azonnal szemünkbe ötlik a Yang-tze merész fordulatokkal megrajzolt iránya. A nagy tibeti fensík keleti részén négy folyam ered: a Yang-tze-kiang, a Salvin, Meikong és az Irravati. Mind a négy folyó jó darabig párhuzamosan fut egymással déli irányban; de csak az utóbbi három tartja meg továbbra is ezt az irányt és a déli tengerekbe ömlik. A Yang-tze-kiang azonban, miután mintegy 600 mérföldet déli irányban futott, három társát elhagyva, hirtelen irányt változtat. A Yünan tartományban lévő Talifu várostól nem messze, nagy kanyarulatokkal északnak fordul, majd ismét Kelet felé kanyarodik s egy nagy kiterjedésű sziklás vidéken keresztül törtetve, a Sárga tengerbe ömlik.

Shanghaiból kiindulván, Wusungon túl a Yang-tze-kiangba érünk. A folyam innen Kiangynig s különösen itt rendkívül széles. A partokat alig látni s szinte azt hisszük, hogy nem is folyamon, hanem valami sáros vizű tengeren hajózunk.

A tengertől Kiangynig, hol már a folyam deltája kez-

dődik (mintegy 100 tengeri mérföldnyire) a Yang-tze-kiang szélessége 6—10 tengeri mérföld (10—18 kilométer) közt váltakozik s csak ezután szorúl össze mintegy 2000 méternyire, mely szélességet aztán, csekély különbözettel, egész Hankauig megtartja.

A folyam rendkívül bő vizű és annyira mély, hogy különösen nyáron, mikor a vízállás a legmagasabb, a nagy óceánjáró gőzösök is elvitorláznak rajta egész Hankauig. Innen, a 400 mérföldnyire felebb fekvő Ichangig a folyam jóval keskenyebb s nagyobb hajók azon a részen csak a legéberebb vigyázattal hajózhatnak, mert a folyam itt már igen sebes folyású s tele van vizalatti szirtekkel és zátonyokkal.

Ichang alatt, 10 mérfölddel alább, van az első sziklaszoros, a «Hu-ya-hsia» (tigris-fog). Maga a szoros nem nagy; alig egy mérföld hosszú, de oly rohanó az áradata, hogy a legerősebb gépezetű hajók is csak a legnagyobb küzködéssel törtehetnek át rajta. Ichangon túl aztán, kivéve néhány angol, francia és német alacsonyjárátú ágyunaszádot, nincs már gőzhajózás.

Ichangtól kezdve Kuei-chau-fuig a folyam óriási hegylabyrinthon rohan által s medre tele van sziklával, kataraktokkal. A posta-, személy- és áruszállítást kizárólag khinai dzsunkok (junk) közvetítik, melyek Ichangtól Suchauig (Chungking fölött) egyedüli urai a fenséges, pompás Yang-tze-kiangnak; Suchauon túl aztán, egész a tibeti forrásokig, óriási hegységek, sziklahasadékok közt váj magának utat a folyam. Ezer mérföldnyi hosszúságban medre nem más, mintegy tomboló, zuhogó tajtékos áradat, melyen a hajózás immár lehetetlen.

A Yang-tze-kiang, mint hajózható folyam, három szakaszra oszlik: a tengertől Hankauig, Hankautól Ichangig és Ichangtól Chunkingig. Chunking fölött már oly csekély és jelentéktelen a dzsunk-forgalom, hogy az már számba nem vehető.

A Yang-tze hajózás kezdete.

Az alsó Yang-tze-kiangon 1860-ban jelent meg az első gőzhajó, az «Express», mely a «China-Merchant» gőzhajózási társulat tulajdona volt.

E hajó rendes járatokat tartott fenn Shanghai és Han-

kau között s a vállalat oly jövedelmes volt, hogy a nevezett társaság csakhamar még másik két, sokkal nagyobb hajót építtetett a hankai járatokra. A gőzhajózás e folyam szakaszon aztán annyira kifejlődött, hogy ma már több mint 30 pompás folyamgőzös tart fenn rendes járatokat a nevezett kikötők között. Kínai, japán, angol és német hajótársulatok igyekeznek egymást szebbnél-szebb hajók üzembeállításával felülmúlni s a kereskedelmi forgalom, az árú és személyszállítás ma oly arányban növekszik már, a minőről az úttörők ezelőtt 40 évvel alig álmodhattak.

E rendes járatú folyamgőzősökön kívül igen sok óceánjáró nagy gőzös is megfordul e folyam szakaszon; különösen a rizsaratás évadján s a hankai thea-vásározáskor. Hankau a világ legnagyobb theatelepe s így természetes, hogy a thea-saison alatt Hankau és Wuhn között a sok helyi gőzősön kívül 30—40 nagy tengeri gőzös is horgonyra áll, hogy e világ-árúval megrakodják.

Számos hadihajó is czirkál az alvó Yang-tzén.

A kínai flotta «Peyang»-squadronja állandóan Kiangyin alatt horgonyoz; az angoloknak négy-, a francziák- és németeknek két-két szép ágyúnaszáda szintén állandóan a folyamon czirkál. Időközönként a tengeri hatalmak nagyobb hajói is meglátogatják a Yang-tze-völgyi városokat s egy-egy ily hajó látogatás itt nagyszerű eseményszámba megy. Foot-ball és golf, tennis-matchek rögtönöztetnek, a hajózenekarral tánczos piknikek rendeztetnek, szóval általános dinom-dánom járja, míg az expeditiós hajó fel nem szedi horgonyait. Két év előtt, 1904 nyarán az angol flotta négy hatalmas vértés-hajója feljött egész Hankauig. Tavaly pedig az osztrák-magyar «Kaiserin Elisabeth» czirkálójó járt 30 napig a Yang-tzén, meglátogatva minden kikötőt.

Ezt megelőzőleg, az első osztrák-magyar hadihajó a Yang-tzén a «Zrinyi»-fregatt volt, mely 1901 ben Nankingot látogatta meg. Az ottani alkirály, a megtisztelő látogatás emlékére, úgy a tisztikart, mint a legénységet, külön ez alkalomra veretett emlékérmekkel tüntette ki. Az «Aspern» osztrák-magyar czirkálójó a mult évben járt az alsó Yang-tzén s ez ünnepélyesen lefolyt látogatás jó emléke bizonyára sokáig fenmarad az itteni kisszámú európai kolóniában.

A százféle alakú- és nagyságú khinai dzsunkok rajokban lepik el a folyamat. Nemcsak a Yang-tze-kiangon, hanem az egész vidéket keresztül-kasúl szelő csatornákon is ezrével járnak ezek a furcsa járművek. Minden egyes dzsunk egy-egy családnak ad szállást és kenyeret; rajta élnek s azon halnak meg.

A nagy Császár-csatorna, mely északi irányt követve, Chingkiangnál szeli át a Yang-tze-kiangot, a szó szoros értelmében tömve van ily dzsunkokkal; különösen Knachautól egészen Yangchauig. Csónakon, vagy piczi helyi gőzösön sokszor csak azért mentem Yangchauba, hogy azt a leirhatatlan kavarodást, sürgés-forgást az ezernyi dzsunkákkal telt folyamon újra lássam, élvezzem. Élénk, tarka és kedves, soha el nem feledhető látvány!

Még egy különlegességről kell megemlékezni. Ez a Yang-tze-tutaj. Tavasszal, mikor áradni kezd a folyam, Ichang környékéről, rajokban indulnak meg a tutajok. Előző télen összefog 4—5 család, 20—30 ember, s a szárazon maradt iszapzatonokon felépítik a hatalmas tutajt szálfából és bambusz-szálakból. Házakat és élelmi kamrákat is építenek rá, hogy a néhány hónapig tartó leusztatás alatt azokban lakjanak. Mikor aztán áprilisban dagadni kezd a Yang tze, a hátára veszi a téli kemény munka értékes gyümölcsét, a tutajt s viszi a boldog tulajdonosokat a tengerparti Eldorádóba. Rendkívül érdekes látvány az ilyen úszó háztömeg... mintha a föld túlsó oldalán, a Missisippin volnánk!

* * *

Hankautól Ichangig a hajózás már távolról sem oly biztos és kényelmes, mint az alsó Yang-tzén. Egész a legutóbbi évekig kizárólag csak a dzsunkok közvetítették itt a forgalmat, míg hat évvel ezelőtt ezen a vonalon is megjelent az első gőzhajó s ma már hat, külön e célra épült gőzös jár e szakaszon.

Igen erős építésű, de rendkívül furcsa formájúak ezek a járművek. Lapos aljuak s teljes rakományal is legfeljebb nyolcz lábnyira süllyednek a vízben. Otromba, szeles alkotmányok. A hajófenék az orr alatt nagy hajlással görbül lefelé s különösen ezen a részen legerősebb a hajó szerkezete, a mi csak természetes, mert a téli alacsony

vizálláskor folyton a zátonyokat kell túrnia, noha ilyenkor csak félrakományt vesznek fel a hajók. A lapos hajófenék elől rézsutos levén, nem fúródik mélyen az iszapba s könnyebben is lehet ilyenkor leszábadítani a zátonyról. Néha mégis 2—3 napig elvergődik egy helyben az így megrekedt hajó. Minden ily gőzösnek van, a zátonyokról való leszábadítás céljára, egy nagy lapos aljú, teknőalakú alkotmánya, a melyen a megrekedt hajóról a nehéz horgonyt és lánczot a mélyebb vízre viszik s ott fenékre eresztik. A hajón aztán gép és emberek e horgonylánczba kapaszkodnak s így vontatják le a hajót a zátonyról. A «Tung-ting»-gőzös tisztái beszélték nekem, hogy tavaly az ő hajójuk is három éjt és napot vesztegelt ily zátonyon s valóban emberfeletti munkát kellett végezniök, míg azt ismét szabaddá teheték.

Szinte bámulatos, hogy ennyi nehézség és akadály mellett is, e folyamrészen is folyton fejlődik a hajóforgalom és egy pár év múlva bizonyára itt is oly élénk, pezsgő lesz a vízi élet, mint télen, a nagy delta vizein.

Ám Ichangtól kezdve, föl a tibeti határig még vad világ van; gőzbajózásról szó sem lehet. Az egyedüli jármű, mely a vad sziklaszorosban áttörtető tomboló áradattal sikeresen megküzd — az a dzsunk. Ez uralkodik itt az egész felső Yang-tze-kiangon; ezt vontatják a sziklapartokon csúszva-mászva, kézzel-lábbal kapaszkodva az éles szirtekbe a szegény, nyomorult, sápadt arcú kulik; ez ad kenyeret ma is közel százezer szegény embernek, ép úgy, mint ezer évvel ezelőtt. Olyan itt most is minden, mint a Nirvánába tűnt évezredek előtt s ha az akkor meghalt ős-khinai ma feltámadna, bizonyára úgy találná vad otthonát, mint a mikor azt elhagyta.

Néhány évvel ezelőtt Mtr. A. P. Little a «Chungkingi kereskedelmi társaság» mostani derék igazgatója egy gőzöst építtetett a felső Yang-tze-kiang forgalmi céljaira. A «Pioneer» gőzös volt ez s üzemének szép jövőt jósoltak. De oly költséges volt a vállalat, annyi nehézséggel kellett megküzdnie s maguk a minden újítást sanda szemmel néző helyi khinai hatóságok annyi akadályt gördítettek eléje, hogy a derék «Pioneer» csak egyetlen utat tehetett meg. Mikor Ichangba visszatért a gőzös, leszerelték s pár hónap múlva az angol kormány vásárolta meg. Rögton átalakították hadi

ágyúnaszáddá s most állandóan ott czirkál az alsó Yang-tze-kiangon.

Az első úttörés kudarcza után kétséges, akad-e és mikor vállalkozó, ki vagyónát e koczkázatos vállalatba fektesse? Hogy idővel a hajózási cultus ezt a vad folyamot is a gőz suprematiája alá fogja vetni: bizonyos. De addig még sok víz fog lefolyni a Yang-tze-kiangon — s a mi nemzedékünk alig éri meg.

Négy kis ágyúnaszád is imbolyog ezen a folyamrészen: három angol s egy francia. Picziny hajók, nem nagyobbak a dzsunkoknál, de bár roppant erős gépezetűek s bármely erővel törnek is a tomboló ár ellenében, a gőz hatalma megtörik a zúgó vízeséseken. A tűzokádó büszke csatahajókat is csak a szegény kulik vontatják bambusz-pórázon a kataraktokon át!

Hogy az úttörő «Pioneer»-nek mikor jelenik meg itt az első utóda? — bizony bajos volna megmondani. Hanem emléket mi sohasem felejtjük el. A derék «Pioneer» volt az, a melyik a boxer-lázadás idején, a távoli Chungkingban fedélzetére vette az ott tartózkodott európaiakat, a kiknek életéért a chungkingi tao-tai nem mert kezességet vállalni s azokat lehozta Ichangba.

Bizonyra mondom, hogy ily őrhajóra most is szükség van a fanatikus tibeti határon.

Gőzhajón Sanghaitól Ichangig.

A sárga tengerről jöve, Chintiang az első nagyobb parti város, az alsó Yang-tze-kiangon. Shanghaitól mintegy 200 tengeri mértföldnyire esik s gőzhajóval 18—20 óra alatt tehető meg ez út.

A shanghai-i gőzös minden este 9—10 óra között érkezik Chinkiangba s a szépen kivilágított kikötő érdekes látványt nyújt.

A nyolcz hatalmas «Lulk»*) erősen ki van világitva, a kikötőben horgonyzó gőzösök s a parti Esplanade lámpái fényesen égnek; szóval, az első benyomás nagyszerű.

---

*) Régi, leszerelt gőzhajók, melyek ki- és berakodó pontonokul szolgálnak.

Az először ideérkező utas, látva e pazar kivilágítást s a festői Esplanade-ot, azt hiszi, hogy modern, rendezett, európai stílű városba érkezett. Ám a varázs hamar szertefoszlik.

A 400 méternyi hosszú Esplanade-on s az e mögött párhuzamosan futó belső utcán mindössze 15 európai stilben épült ház van; ezen túl a piszkos, bűzös khinai házak s a soha nem söpört utcák, sikátorok miazmatelt labirinthje.

Szállodának híre sincs; akkora civilisatio még nincs itt s az az utas, ki ideékezte előtt nem gondoskodott szállásról, az éjt az Esplanade padjain virrasztja át. Hanem, ha már túl van az első kellemetlenségeken s megismeri az itteni, 140 főből álló derék, intelligens európai-amerikai kolóniát, egészen jól érezheti magát a turista.

Maga Chinkiang, kínai fogalmak szerint, nem nagy város; mindössze 80,000 lakosa van, beleértve az idegen kolóniát s a hittérítőket is. A tengerészeti vámhivatal európai alkalmazottai, szám szerint harminczan, mind a part mentén laknak; a kereskedők s a hajózási vállalatok ügyvivői szintén.

A missionariusok telepei, farmjai a városon kívül, jó messzire a khinai városrészről, vannak felépítve.

Ha a városból bármely irányban kirándul az ember: a hol csak valami szép front van, valami Belveder-szerű domb, vagy idyllikus erdei pagony, ott bizonyára árnyas ligetek között csinos farm-villát is látunk, parkkal-kerttel övezve . . . mind megannyi misszió-ház, az úgynevezett márttyrok földi paradicsomai.

S így van ez egész Khinában.

Ha a belföldön járunk, vagy a nagy Yang-tzén hajózunk végig, mindenfelé a legszebb idylli pontokon ott látunk egy-egy pompásan mívelt parkos farm közepén egy csinos, terraszos-verandás villaépületet s bizony nem kell kérde-nünk senkitől, hogy kik laknak ottan? Furcsa! Hát ki más, mint a szegény missionáriusok, a kik annyi furfanggal s addig-addig boldogítják agyon az ügyefogyott szegény khinaiaikat, míg ezeknek olykor elfogy a türelmük s egy-egy ily missio-telepet mindenestül elpusztítanak. Van aztán ujságtávirat és ribillió Európában s a nagyhatalmak addig nyomorgatják a pekingi cunghi-yament, míg az elégtételül egy rakás sze-

gény ördögöt le nem nyakaztat. Aztán folyik tovább, minden rendszer és tapintat nélkül, a szegény kulik lelki kezelése s anyagi kifosztása . . . igen kevés dicséretes kivétellel.

Chinkiangban hétféle missio van. Egy iskolát s egy kórházat tartanak fenn. S aztán, a hányan vannak, annyi-félét prédikálnak a népnek. De fényes is ám az eredmény!

A hét missiónak alig van összevéve 500 hive s e számnak több, mint fele katolikus. A jezsuita-missio főnökét, père Chavelière-t személyesen ismerem. Végtelen kedves, nyájas s puritán életű derék öreg úr, kit az egész város s vidék lakossága, felekezeti különbség nélkül tisztel s a ki még a fanatikus khinaiak részéről is nagy becsülésben részesül. Természetes, hogy a legnagyobb mester az üdvös példaadás. Exempla docent . . . s père Chavelière nemes életének példája gyűjti legtöbb hívét a táborába.

* * *

Chinkiang kereskedelmi forgalma igen élénk. Naponta 5—6 nagy folyami gőzös érinti a kikötőt s tavasszal sokszor 15—20 nagy, óceánjáró gőzös is horgonyoz itt, mikor a vidék óriási rizstermését szállítják el.

Három japán s két khinai hajóstársaság tart fenn rendszeres járatokat a Császár-csatorna városai és Chinkiang között s naponként százával jönnek-mennek a kikötőből a telerakományú dzsunkok. A tengeri vám évi bevétele több millió dollárra rúg.

A japánok, a lefolyt orosz-japán háború óta, ugyancsak elárasztják Khinát. Míg 1904 elején Chinkiangban alig volt 10 japáni, számuk itt ma már az ötszázat meghaladja! Három hajózási társaságot szerveztek s a forgalmi piacon erősen dolgozik a japán pénz. A nélkül, hogy jós akarnék lenni, megállapítom, hogy egy pár év múlva az egész kereskedelmi forgalom az ő kezükben lesz.

* * *

A Császár-csatorna, Khinának ez a fő forgalmi ere, Chinkiangnál vágja át a Yang-tze-kiangot s a vízi forgalom különösen Yangchan és Chinkiang között igen élénk. A csatorna mindkét oldalán, az egyiken föl-, a másikon lefelé

jönnek ezrével, szakadatlan sorban az erősen megrakott dzsunkok; közben, a csatorna közepén egy-egy fürge kicsi gőzös dohog el mellettük.

Rége óta kitűnő karban volt tartva ez a csatorna, de az évekig tartott véres Tai ping lázadás idején a forradalmárok e pompás művet is szétrombolták; a kitűnő kőpartokat s gátakat ledöntötték, a zsilipeket felrobbantották s egész tartományokat borítottak víz alá. Az évtizedig tartott forradalom alatt ez a csodás művű csatorna teljesen elpusztult és sok millióba fog kerülni annak teljes helyreállítása. Partjait agyag- és földtöltésekkel hevenyészte össze azóta a kormány, de az eliszaposodással már nem törődik senki. A parti hatóságok ugyan kapnak állami dotatiót a csatorna jókarban tartására, de a derék khinai hivatalnokok more patrio egyszerűen zsebrevágják a pénzt s a csatorna lássa, hogy szolgáljon tovább.

A gátak már annyira elmosottak s oly alacsonyok, hogy magas vízálláskor sok helyütt alig féllábnyira állanak a vízszint fölött! Télen át pedig, mikor a vízállás alacsony, a rettentő iszaptömeg miatt oly kevés benne a víz, hogy csak a legkisebb dzsunkok és gőzösök járhatnak rajta.

A nyári áradást megelőzőleg a kerületi tao-tai rendeletet ad ki, mely megtiltja magas víz idején a gőzösöknek a csatornán való hajózást, nehogy az általuk okozott hullámvérés áttörje a gyenge földgát koronáját, minek következtében óriási termőföld kerülne víz alá. Ám Khinában is csak írott malaszt marad az ilyen «meghagyatik»-rendelet.

A múlt tavaszon is megjelent a tao-tai ily rendelete. A kuachau-i prefektust tehát illőképen megfizették a gőzhajós társaságok, minek következtében a derék főúr egyáltalán nem volt képes megérteni, miért nem paskolhatnának tovább is a csatornában azok a kedves kis gőzöskék? Azonban ezuttal hiba esett a kréta körül.

Van ugyanis Yanghau mellett egy kis falu; úgy hívják hogy Ping-tyhü. Alig 600 ember lakja, de híres verekedő, harcziás nép. Mikor ezek látták, hogy a tilalmi rendeletnek nincsen foganata, tudták annak az okát s azt is, hogy hiába fordulnának panaszukkal a prefektushoz. Hanem majd segítenek a dolgon *brevi manu*.

Egy szép reggelen fölkerekedett a falu minden ép kéz-

láb embere: férfiak, asszonyok, apraja-nagyja mind — és lesbe álltak a csatorna-gát alá. Mikor aztán jött a gőzös, pillanat alatt eltorlaszolták utját szálfákkal s elfogták úgy a gőzhajót, mint az általa vontatott két dereglyét.

Perez alatt leütötték s vízbe dobálták az összes legénységet, a gőzöst s két sleppjét összezúzták, a rakományt s az egész postát vízbe hajigálták; a megmaradt roncsokat pedig ünnepiesen elégették!

Tán mondanom sem kell, hogy ettől a naptól fogva csakugyan nem jelent meg több gőzös a csatornán s a derék prefektusnak maig sem jutott eszébe, hogy a pingtyúi merénylők után kutasson . . . a mi valóban életrevaló tapintatra mutat.

Az ilyen s ehhez hasonló események azonban cseppet sem izgatják itt a lelkeket. Még csak nem is beszélnek róluk. Máról holnapra el is felejtik.

* * *

Chinkiang kiránduló helyei, a várostól egy pár mértföldnyire, kedves szórakozást nyújtanak az itteni kis európai kolóniának.

Az egyik pompás, csalitos völgy oldalán lévő régi, most már csaknem rombadólt buddhista kolostor, melyhez másfél órai séta után érünk. Mielőtt a völgybe érne az utas, egy ódon kőkapu alatt kell elhaladnia, mely egy szintén elhagyott Buddha-templom mellett áll. Az itteni angolok e kaput «Marble arch»-nak nevezik, de hogy miért legyen ez «márvány-ív», mikor csak prózai homokkőből való? azt a jó anglusok maguk se tudják.

Igen kedvelt kiránduló hely a «bungalow» is, mely buja növényzetű hegyek között, Chinkiangtól nyolcz kilométernyire van. Egyetlen nagy szobából álló épület, köröskörül verendákkal; magas, lombos fák körítik s vasárnapokonként úgyszólván az egész idegen-kolónia itt találkozik. Van aztán tennis- és golf-match, labdázás, torna- és czéllövő verseny; a hölgyek által rögtönzött uzsonna minden nemzetek konyháját képviseli. Engem még a szerintük világhírű «hungarian goalash»-sal is megleptek; csakhogy ebből a másvilági gulyásból hiányzott a főcikk — a paprika. De hát nekem így is jó volt. A forma mellékes, csak a lényeg legyen — hús.

A bungalowot környező erdőség kitünő vadászó hely; a magasabb hegyeken különösen sok a vadászó. Néhányszor egy-egy vadásztársasággal én is résztvettem egy pár hajtóvadászaton s ilyenkor lőttem is egy-két pompás agyarást. De már a les-vadászatokon nem volt szerencsém. Ha én egyszer a lesen vagyok, miattam puffoghat a puska, esőrtethet a vad . . . én bizony csak elalszom. Engemet nem vonz semmiféle vadász izgalom.

A chingkiangi új «Victoria-park» csak néhány év előtt rendszeresítettett, de már oly szép, hogy ez ma a város büszkesége. Gyönyörű platán és nidea-nyárfák ezüstös lombozata árnyalja a pompás alléeket; középen csinos zenepavillon s estenden az intelligens világ itt ad egymásnak rendez-vous-t. Nekem különösen kedves sétahelyem volt, mert a park tökéletes másolata a balatonalmádi gyönyörű parti Esplanadenak . . . a hol én kicsi gyerekkorom óta ott-hon voltam, s a hová a lelkem a föld túlsó oldaláról is visszaszáll . . . De hát mégsem Balaton-Almádi ez! Nem látom az Esplanade-on Kossuth és Petőfi fenséges szobrait . . .

Mikor egy-egy hadihajó vet itt horgonyt, akkor aztán egyik multság a másikat éri. Egyik nap a parti kolónia rendez valami bált a tengerésztiszteknek, másnap aztán azok adják gavallérosan vissza a kölcsönt a hajófedélzeten. Mesébe illő, gyönyörű az ilyen tündéri est az ezernyi színes villámsillárral pompásan kivilágított hajó fődözetén, pompás hajózene intonálása mellett . . . akár az Ezeregy-éjszakában!

A hosszú téli esték s az erős ködös napok unalmát a különféle nemzeti klubbokban üzheti el vidám szórakozással az idegen; szóval csak az unatkozhatik Chinkiangban, a kinek a spleenje úgy kívánja.

Utrakészen a tibeti határ felé.

Bár a Chinkiangban töltött pár hó alatt nagyon megszerettem az itteni idegen kolónia kedves tagjait s patriarchalis kedves társaságukat, mégis örömmel vettem a kormányrendeletet, mely engem a birodalom túlsó nyugati határán, a Tibet alatti Szechuan-tartomány Chunking nevű.

Yang-tze-kiang-parti városában megnyitandó hajópostaszolgálat rendszeresítésére Chunkingba küldött.

Egyáltalán nem fájt a szívem a chingkiangi búcsúkor; pedig ezerhatszáz mérföldnyi út állt előttem. Hiába! A tengerész-ember nem érzi jól magát sokáig egy helyen. Szokva van a világbarangolásokhoz; egykedvű, könnyüvérű bolygózsida a kerek földgömbnek.

Miközben szakácsom s az inas összecsomagolnák a különféle tengerészeti műszereket, térképeket, Kodak-fényképező gépet, ruha- és könyvtárt, melynek legértékesebb darabját, a Zilahi Ágnes-féle szakácskönyvet külön halálbüntetés terhe alatt bíztam a ferdeszemű konyhamester gondjaira: fölkerestem a tao-tait, hogy tőle a felső Yang-tze-kiangra vonatkozó valamely khinai forrásművet vagy útleírást kérjek. A khinai polgármester úr rendkívül szívesen fogadott, alig győzte vállalkozásom nagyszerű voltát magasztalni, végre kezembe nyomott egy precís kiviteli folyamatképet a Yang-tze-kiangról, de kijelentette, hogy a felső Yang-tzéről sem a mandarinok, sem a nankingi tengerészeti akadémia még nem adtak ki szakleírást s ha mégis szükségesnek tartanám az út előtt való tájékoztatásomat, keressem meg a missionáriusokat, a kik már jártak azon az istentelen Tai-ping vidéken.

Azonmód jártam az angol- s francia konzulátusokon lévő barátaimnál; azok is csak a hittérítőkhöz utasítottak. Meg is látogattam őket *sine ira et studio*, valláskülönbség nélkül, — de ezek információjá is csak odalyukadt ki: «Menj, és lásd magad!» Figyelmeztettek az ezernyi örvény-forgatag és zúgó vizesésekre, mikén át kellend törtetnem s óvtak a fanatikus vad határlakók idegengyűlöletétől. Megnyugtattam a derék szentatyákat, hogy jártam én már a kannibálok közt is, s hogy azok nem ettek meg engem, hát én se őket. Majd ott is csak kettőn áll a vásár...

* * *

A «Ngankin»-gőzös, melylyel Hankauig kellett mennem, 1905 augusztus 10-én este későn érkezett Chinkiangba. Zuhogott a zápor, mintha sajtárból öntötték volna s míg embe-reim, a szakács meg az inas a podgyászt a gőzösre hozták, szerencsésen bőrig áztam.

Szépen kezdődik a multság! — gondolám magamban s mialatt szidtam a rongy időt, két cselédem örült módon vihogott-vigyorgott s ugrált körültem. Lehütöttem vidám izgalmukat egy-egy, a fejükre nyomott magyar baraccokkal s aztán tisztelegtem a hajóskapitánynak.

Az öreg angol captain, régi jó ismerősöm, nyomban megmagyarázta, hogy miért oly bomlott jókedvűek a cselédek. Hát a khinaiak azt tartják, hogy «minden, a mi rosszúl kezdődik — okvetlenül jó véget ér». Főleg szerencsés az az utas, kit az út elején zápor önt le.

Erre szükségesnek láttam a két baraccot két üveg oil-beerrel kiengesztelni, a mitől aztán teljesen megbomlott a két ugráncsi szaktárs.

Másnap kora reggel a fedélzetre mentem; az idő még kegyetlenebb volt, mint előző este. A mint a földött, esőtől-szélről egyaránt védett promenade-dockon sétálgatok, uramfia! . . . kivel találkozom?! Captain Knudson kollegám állt előttem, kivel évekkal ezelőtt Angliában ismerkedtem meg s kivel együtt is hajóztam pár óceáni úton át! A derék Albionfi mindkét kezével tiszteleg, aztán nekem ugrik s következett akkora beczéző édes ölelés, hogy a két mellkas csak úgy ropogott. Mert bizony, mikor az atlanti partokon akkor elváltunk, egyikünk se gondolhatott arra, hogy valaha még a túlsó földgömbön, a vad Yang-tze-kiangon fogunk találkozni.

Mtr. Kundson a «Ngankin» másodparancsnoka volt s az alsó Yang-tzét illetőleg sok hasznos utbaigazítással látott el azalatt a két és fél napi út alatt, míg együtt hajóztunk Hankauig.

Kilencz óraker reggel érkezünk Nankingba, a régi császár-városba. Utasaink nagyrésze, köztük a nankingi új amerikai konzul, itt kiszállt. A konzul, ki eddig a párisi amerikai nagykövetség titkára volt, egyenesen Párisból érkezett s miután a szajnaparti metropolis és Nanking látképe közt abnormis nagy különbség van, a finom izlésű derék yankee nem győzött eleget prüszögni és méltatlankodni a látottak miatt. Mondtam neki, hogy csak ne busúljon: fog még szebbet is látni, ha majd benn lesz a városban. Az amerikai konzulátus ugyanis Nanking ó-kinai városrészében van s a környezet egy ós-kinai városban szükségszerűleg sok kívánni valót hagy maga után.

Nanking nagy város; több mint egy milliónyi lakosa van, ezek közt 160 európai s amerikai s az idegen kolónia többsége angol.

Az idegenek zömét persze itt is a missionariusok teszik. Nyolczféle keresztényfelekezet missiotelepeit tartják itt fenn s a rivalis szentatyák száma 70. A vám- és postabranche-on húsz európai van alkalmazva, a többiek a diplomatia s a gyarmatkereskedő testület tagjai.

A tengerészeti vámház s a tisztek lakásai a városon kívül épült európai negyedben, a Yang-tze-kiang partján vannak s ott van a khinai főpostahivatal is, mely legújabban rendszeresített s oly mintaszerűleg működik, hogy már négy fiókpostahivatalt is állított föl a városban. A főpostaigazgatót régebből ismerem. Végtelen kedves, derék lengyel ember s persze az ősi erényeknél fogva itt is érvényes a lengyel-magyar rokonszenv. Ezúttal — sajnos — nem látogathattam meg. Most Európában van egy évi szabadságon.

Az összes konzulátusok s a főbb kereskedői házak, raktárak s irodák mind a városban vannak s ezt az óriási emberi hangyabolyt leírni bizony fölösleges. Egyik khinai város ép oly rendszertelen zigzugos, kaczat tömeg, mint a másik s csak többé-kevésbé piszkosabbak.

Nanking nevezetességei az ősrégi császár-sírok a város déli részén s a város óriási bástyafala, mely Kina legerősbb város-erődítménye s tizenöt mérföldnyi hosszú. Itt székel az alkirály s egy egész sereg mandarin, kik mind óriási pompában élnek, lévén Nanking igen gazdag város s így nagyon alkalmas terep a nép kiszípolyozására. Egyetem is van Nankingban s egy haditengerészeti Akadémia, a melynek tanárai kiváló európai tengerésztisztek.

Kiránduló helyei nincsenek Nankingnak s az új yankeekonzul hasztalan fogja itt keresni a Bois de Boulogne s a versaillesi parkok mását. A jó nankingiak tehát sokat unatkozhatnak még, míg az itteni derék vámfőigazgató, Mr. Carl, ki nagy szakavatottságánál fogva a st. louisi világkiállítás khinai osztályának feje volt s itt az idegen kolónia lelke: megépíti az általa már megkezdett városi parkot.

Milyen a Yang-tze gőzös?

Nankingnál egy hatalmas uszó pontonhoz kötöttünk ki s így hamarosan véget ért a ki- s berakodás. Másfél óra múlva már tovább is indultunk.

A parti ültetvények pompás panorámájában nem igen lehetett gyönyörködni, mert pocsék idő volt, szakadt az eső s erős északnyugati szél dühöngött. Felhasználtam az alkalmat a hajó berendezésének megtekintésére.

A Ngankin 16 év előtt épült Angolországban. Nagy, erős, 1800 tonnás hajó, kettős géppel s ugyancsak kettős csavarral, melyvel aztán le is győzi a Yang-tze hullámainak ellenrohamát. Sebessége 12 mérföld óránként.

A berendezés kifogástalan; első pillanatra meglátszik rajta a felülmúlhatatlan angol technika. Az európai utasok számára — kizárólag az intelligens osztályhoz tartozván azok — természetesen csak I. osztály van. A cabinok tágasak, az étterem és szalon fényesen s minden kényelemnek megfelelőleg vannak berendezve. Minden helyiségben pazar villamvilágítás s tekintettel az abnormis nyári hőségre, az összes helyiségei villamos ventilátorokkal szellőztethetők. E cabin-sorok után, jobbról a különféle műhelyek, balról a hajótisztek pompás cabinjai vannak. Ez összes helyiségek mind a felső fedélzeten épültek.

Az alsó fődözetben, hátul, vannak a kínai utasok részére berendezett helyiségek s itt már I., II. és III. osztály van. A két első osztály még csak megjárja, hanem hogy a harmadik hely, melyen a szegény kuli-nép utazik, kényelmes vagy csak némileg is tiszta lenne, arról nem tudok egy jó szót mondani.

A kínai nép, melynek a tisztaságról absolute fogalma sincs, rövid idő alatt a legtisztább helyet is valóságos kloakává változtatja át s ezért a gyakorlott hajóépítők a harmadik osztályt az alsó fődözet leghátsó részén helyezik el. Az ágyak (mondjuk: vaczkok) hat sorban, kettőnként egymás fölött vannak felállítva s számuk ötszáz. De nem 500, hanem sokszor 1000 ember is szorong itt egymás hátán, kor- és nemkülönbség nélkül.

Nem lehet pedig e valóban ázsiai állapoton segíteni, mert e III. osztályok, régi szokás szerint, üzérkedő kínai

vállalkozóknak vannak bérbe adva s ezek természetesen annyi szegény ördögöt préselnek azokba, a mennyit csak lehet. S ha már most tudjuk, hogy minden utas egy-egy nagy csomó kacszatot is hoz magával, elképzelhető, hogy minő állapot lehet az ilyen «osztály»-ban?!

Az átható bűz, a piszok leírhatatlan! A folytonos pöködés, mely a kulik főmulatsága, s a ledobott mindenféle ételmaradékok oly sikossá teszik a padlót, hogy csak fogózva járhat ott az ember. A kulik s némbereik nagyobb része folyton ópiumot pipál s ez az isteni élvezet oly irgalmatlanul undorító büzt terjeszt, hogy hápogva-prüsszögve menekül e Pandora-szalomból minden jótétlelkű európai. Minden út után a matrózok valóságos vizzuhattal öblítik tisztára a bestialis helyet, azonban az csak addig tart, míg abba a következő kuli-szállitmány be nem fészkei magát.

Hogy még az intelligensebb kínaiaknak is minő fogalmaik vannak a tisztaságról, annak meglepő bizonyosságát adták a «Tuckwo»-mintagőzösnek első yang-tzei útja alkalmával. Ez a hajó 1903-ban épült Angliában s két év előtt tette első útját Hankauba. Remek nagy gőzös s mintahajónak készülvén, több milliónyi költséggel a legpompásabban rendeztetett be. A kínai I. osztályban is drágaművű villamcsillárok, gyönyörű selyemcsipke függönyök, mór szövésű pompás szőnyegek s a legdrágább majolika-mosdók s csiszolt kristály toilette-kancsók voltak. Öröm volt ezt az úszó paradicsomot látni.

Hanem ugyancsak csúful ütött ki a pompás «Tuckwo» első nászutazása! Mikor a hajó Hankauba ért: a csillárok összetörve-maszatolva; a hófehér selyemcsipke-kárpitokon ezernyi zsiros kézjegy, a mór-szőnyegek szivárványszín virágait összetaposott ételmaradékok fődtek s a drága majolika-lavoirok s kristályedények látható undok nyomát viselték annak, hogy nem mosdásra használták azokat.

Mikor a kapitány s a hajótisztek e vandalismust meglátták, oly határtalan düh fogta el őket, hogy halálra kérték a ronda utasokat. Volt, a ki revolverrel utána lövöldözött a molón tovasiető passaséroknek.

A kínai nép piszok-voltát különben már régebről ismertem. Valami nyolez évvel ezelőtt, mikor a triest—yoko-

hamai vonalat járó «Marquis Bacquehem» Lloyd-gőzös második tisztje voltam, Penang szigetén mintegy 1200, a Sunda-szigetéről hazatérő khinai kulit vettünk fel a hajóra, hogy azokat Hongkongba szállítsuk. Valamennyit nem tudtuk elhelyezni a fedélzetközön s így ötszáz kulit a födözet alatti első emelet raktáraiban szállásoltunk el. Mikor reggelenként néhány matróznak le kellett szállani e pestises gyehennába, hogy a tisztogatást megkísértsék, a hajóorvos carbolos vat-tát kötött mindeniknek az orra alá, hogy a fojtó büztől el ne ájuljanak. Mikor tíz nap múlva a kulik Hongkongban partra szálltak, 10—15 ccentiméter magas piszkot hagytak maguk után s a matrózok csak az erős sugárú tűzoltó pumpákkal voltak képesek az Augiás-istállót valahogy rendbehozni. Emlékük büze azonban még két hét múlva is finto-ritotta orrunkat.

Zárom e themát, nehogy a szíves olvasó tengeri betegséget kapjon. Menjünk tehát föl a födözetre. Itt a legfelső fedélzet, az úgynevezett commandeur-dock, a hajó aljától számítva a negyedik emelet. Elöl van a parancsnoki híd, tágas szép terras; mögötte a nagy kormányház a delejtűbussolával s a khinai pilot (hajókalauz) fülkéje. Az európai pilot lakása a tiszték cabinsorában van.

E helytől kezdve egész a hajófarig, szabad sétatér az egész fedélzet s az utasoknak valóban minden komfortot nyújt ez a nagyarányú hajó-esplanade. A hajóoldalokról, hatalmas vasdaruk csigakötézetén lóg a víz fölött a négy nagy mentőcsolnak s a két gig, teljesen felszerelve, minden pillanatban készen arra, hogy ez első vészjelre vízrebocsátassanak.

A hajólegénység, a matrózok és fűtők természetesen khinaiak s csak a kapitány és három tiszt, négy gépész s a főkalauz európaiak. Az őrség-szolgálat itt lényegesen különbözik a tengeri szolgálattól. A tiszték és őrségeik itt nem négy-, de hat óránként váltják egymást s folyton egy egy pilot van melléjük beosztva. Nappal a khinai s éjjel az európai főkalauz tart őrséget, ki különben elsősorban felelős a hajó vezetéseért. A parancsnok csak akkor megy a parancsnoki hidra, mikor kikötőbe ér, vagy abból kiindul a gőzös, máskor nem is látni. Haj bizony, nincs jobb dolguk az indiai maharadzásnak!

Délután kissé kitisztult. Az eső elállott, de a nap, bár-hogy erőlködött is, nem birt kibújni az ólomszürke felhőkárpit alól. Az idő meglehetősen hűvös, noha nyár derekán vagyunk, de hát annak csak örültünk a hetekig tartó tik-kasztó hőség után.

Négy óraker Wu-huba értünk. Ez a Yang-tze-kiangon a harmadik nagyobb kikötő s forgalma, különösen a rizs-évad alatt igen jelentékeny. A folyami hajókon kívül sokszor harmincz nagy, óceánjáró gőzös is horgonyoz a kikötőben. Most is 16 nagy tengeri gőzös rakodott itt s nagy volt a sürgés-forgás az egész kikötőben. A város lakosságának száma 85,000.

A folyami hajók itt is rendes pontonok- vagy «hulk»-okhoz kötnek ki; ezek azonban nincsenek a parthoz áthidalva. A távoli partot innen nem is látni az ezer meg ezer tutajtól, melyek mérföldnyi széles sávban borítják itt el a tengerszéles folyamat. A közép Yang-tzéről leusztatott tutajok ugyanis kivétel nélkül itt kötnek ki s itt is adatnak el. Tulajdonosaik aztán, szép vagyonnal a zsebben, gőzhajón utaznak vissza szülőföldjükre.

A missionariusokon kívül, mindössze 20 európai s yankee lakik Wububan. «Settlement» vagyis idegen városrész itt nincs s az európaiak kénytelenek a piszkos kínai városban lakni. Az egyedüli tisztességes, európai formájú ház a vámigazgatóé; a többi vámtisztek khinai házakban vannak elszállásolva. Úgy élnek itt e jó emberek, mint a számkivetettek s menekül e piszokfészekből mind, a ki csak teheti.

Egy órai veszteglés után tovaindultunk s éjjeli 12 óraker Ta-tung előtt vetett horgonyt a gőzös. Ez csak afféle megállóhelye a hajónak, minő a nagy kikötők között hét-nyolcz helyen is van. Nappal nem is áll meg itt a hajó, nem is vet horgonyt, hanem csak egy harmad gözzel dolgozik az ár ellen, minek következtében mindig egy helyben marad. Ekkor a part felől nagy bárka törtet a hajóhoz s melléje köti magát. A kiszálló khinai utasok most egymáson keresztül taposva-ugrálva, hanyatthomlok bukfencheznek le a dereglyébe, utánuk repülnek a bugyrok, kosarak, kacatok s mikor már semmi kidobni való nincs, a bárka elereszti magát, az őrtiszt jelentést tesz a kapitánynak s a gőzös teljes erővel tovaindul.

Ha azonban éjjel érkezik ily megállóhelyhez a gőzös, akkor horgonyt vet s az előbbi jelenet ismétlődik. Persze, az ily helyeken kiszállók mind khinaiak s ha néhanapján mégis idejő egy-egy európai, azt már — előrevaló jelzés után — külön csolnakkal várják az ottani európaiak.

Ta-tungban mindössze két európai van: egy posta- s egy vámtiszt, s e két számüzött lélek valódi testvéri szeretettel csügg egymáson. Dolguk persze nem sok van s így ösfoglalkozást üznek. A nap legnagyobb részét halászattal, vadászattal töltik el, estenden aztán főznek, sütnek, esznek- isznak s athléták lévén, sziesztakép nagy szívesen vagdossák egymást a földhöz. Havonként egy-egy napra lerándúlnak Wuhuba, hogy fehérarcú embert lássanak s aztán visszatérnek csendes Ördögsgizegükre, melyet már úgy megszoktak, hogy — *incredibile, ma pur vero!* — nem is kíváncznak már el onnan. Tökéletes ős boldogságuknak csak egy híja van — a feleség! Hát persze . . . persze . . .

* * *

Reggel hét órakor Ngankin, An-hui tartomány fővárosa előtt vetettünk horgonyt. Ismét fertelmes idő volt; zuhogott a zápor, szürke ködbe borult az egész vidék, de azért egy órán át barangoltam a jókorára kiterjedt városban, mely 500,000 lakost számlál. Európai kereskedő vagy tiszt nincs itt egy se; hittérítő azonban van itt is. Még a tengerészeti vámnak sincs itt hivatala, oly csekély e nagy város kereskedelmi forgalma. Nincs is mit feljegyezni Ngankinról egyéb, mint a város háztömegeiből magasan felnyúló ősrégi hatalmas pagoda, mely állítólag kétezer év előtt épült. Ítemek alkotás s oly tömör, szilárd ma is, hogy bátran kipróbálhat még egy-két ezer évet.

Nyolcz órakor felvontuk a horgonyokat s tovább indultunk az innen hetven tengeri mérföldnyire fekvő Kiu-kiangba, mely 55,000 lakossal bír. Ez utunk alatt kitisztult az idő; az eső elállott s kiragyogott a nap. Délben már ismét oly rekkenő hőség volt, hogy a fehér vászon hajósruhát is alig tűrhette az ember s különösen a cabinokban oly meleg volt, hogy a szellőző ventilátorok nélkül perczig sem lehetett azokban maradni.

Délfelé rohan hozzám inasom, ki a harmadosztályban volt szálláson s rettenetesen bögve panaszolja, hogy míg 10 perczig a fődözetten volt, ellopták az összes holmiját. Rögtön hivatam a *compradore*-t *) s vele együtt lementem a kulik büzodujába. Tudtam előre, hogy a tolvajt nem fogjuk meg, de azt hittem, hogy a holmikra mégis ráakadunk. Átkutattuk az összes kulitanyákat, felforgattunk minden bútort, lomot, hasztalan! A holmi szőrén-lában elveszett.

Lementünk a raktárakba is; a holmi ott sem volt, de nagy meglepetésemre az árubálok garmadáin egy egész sereg kulit láttam, a kik ott heverésztek a rakományt fedő szalma és gyékények között. Szívták az ópiumot s a kis olajlámpa, melynél apró pipáikat minduntalan meggyújtogatták, oda volt állítva a szalma közzé. A *compradore* sietett felvilágosítani, hogy neki jussa van a rakományon kívül annyi utast is fogadni, a hányat csak elhelyezhet s e célra a raktárt is felhasználja. Hogy a hajó így minden pillanatban kigyuladhat, uramfia! mi gondja arra a derék *compradore*-nak? Nem hiába kinézer ő!

Hajóégés.

A khinaiak ily határtalan könnyelműsége már számos tűzvészt idézett elő. Így három év előtt Wuhu mellett égett el egy nagy Yang-tze gőzös s a múlt évben, 1905 tavaszán, Chinkiangtól nem messze, Tungchaunál gyulladt ki éjjel a Yuanwő-gőzös s e tűzvésznél több száz ember lelte halálát.

Egy magyar ember is utazott akkor e szerencsétlen gőzöson: Komor Pál úr, a shanghai-i Kuhn és Komor czégű magyar áruház főnöke, ki előzőleg tiz napon át, az én szívesen látott vendégem volt Chinkiangban. Délután 5 óraker szállt a Yuan-wő-ra, hová számos jó ismerősével én is elkísértem.

Napok óta felleges, borus idő volt s a hogy lehúnyt a nap, szurok-sötétség vette körül a Yang-tze-kiangon továbbdübörgő «Yuan-wő-t. Az őrtiszt — miután az utasok lepi-

---

*) A rakományra felügyelő khinai. A *compradore*-ok ez üzleten rendszerint meggazdagodnak.

hentek — a kormányhidon folyton éber figyelemmel kísérte a hajó minden mozdulatát.

Egyszerre csak azt veszi észre a tiszt, hogy hatalmas füstoszlop emelkedik ki a hajó előréséből. Rögtön megadja az alarme-jelt. az összes legénység pillanat alatt a tűzoltó-tömlőkhöz rohan s valóságos vízuhatagot áraszt a tűz fészkére. Tíz percnyi megfeszített munka után azonban bizonyossá vált, hogy immár az összes alsó raktárak égnek s a hajó menthetetlen. A tisztok s legénység leeresztették a mentőladikokat a vízre s abba először a nőket s gyermekeket helyezték el.

Komor úr, ki mindedig az igazak álmát aludta, a kétségbeesett halálordításra fölriadt s természetesen a fődözetre sietett. Ott látnia kellett, hogy a mentőcsolnakok, noha zsúfolásig megtömettek, az utasoknak alig egynegyedét menthetik meg; több száz ember pedig menthetetlenül a hajóval fog elpusztulni. Még egyszer leszállt cabinjába, hol már a füst majdnem megfojtotta s éji pongyolájára felöltvén az esőköpenyt, felragadta a Kodakot s ismét kirohant a fődözetre.

Itt egymást taposták, lökdösték a rémülten ordító szegény kulik. Egymásután vetették magukat a vízbe s egymásután tűntek el az árban. A kik az árboczokra s azok kötélhágcsóira menekültek, azok a láng, füst és hőségtől ájultan, tömegesen hullottak le az alattuk dúló tűzkráterbe, a rémesen bevilágított óriási folyam tele volt fuldokló, föl-s lebukó jajgató alakokkal . . . Az utolsók, kik a szerencsétlen hajót egy, csak néhány személyre való kicsike gigen elhagyták: a parancsnok, a tisztok s Komor úr, az egyetlen európai utas voltak. A menekvés végső pillanatában majdnem szerencsétlenül járt derék honfitársunk. A mint a hajóoldalon lógó kötélen leereszkednék a gígebe, egy hullámtorlat félredobta a kis ladikot s Komor úr a vízbe merült. De nem vesztette el sem a lélekjelenlétét, sem a Kodakot, hanem ismét fellebb mászott a kötélen, mire a hajótisztek a gígebe emelték s csakhamar partra értek véle.

Brutális, hideg szél fúj s jó hazánkfia, kinek még a negligéje is átázott a Yang-tze hullámaiban, ugyancsak fázott a szellős esőköpenyben. De azért csakhamar felriadt benne a műkedvelő-fényképész szenvedélye. Fölnyitotta her-

metice-záró Kodakját . . . Klapp! . . . s az égő hajó borzalmas látványa meg volt örökítve. Nincs ennél rosszabban sikerült, de annál drágább képe a Komor-albumnak . . .

Három óra hosszant passogott Komor úr a partokon, míg egy német gőzös dohogott előre s őt észre vette. A hajóparancsnok aztán kölcsönzött neki egy pár ruhadarabot s cipőket s e felemás nautikus kosztümben aztán kinos feltűnést keltett Shanghaiban, mikor a rávárakozók nagy gaudiumára ott kiszállt.

Hogy mi okozta a «Yuan-wo» catastrofháját, az sohasem derült ki; hanem én, hogy a «Ngankin» raktárainak titkára rányitottam, körülbelül sejtem.

* * *

Délben Ma-tang mellett hajózunk el, mely a folyam jobb partján fekszik. A felfelé törekvő hajók mindig a folyam partjai mellett haladnak, hol a víz sodra nem oly erős, mint a középben s így a hajóról a vidéket s a parti életet jól meg lehet figyelni.

Nagy szántóföldek, rizstáblák váltakoznak a lapályosb helyeken, majd — egy erdőkoszorúta virágos dombtetőn — kockakövekből épült gyönyörű ősbuddhista templomot s kolostort pillantunk meg.

A folyam itt még mindig ezer méternél szélesebb s közvetlen partjait magas szárú, buja nádasok szegélyzik. E nádasok összes öbleiben ugyancsak friss élet pezsg. Mindenütt apró halászladikokon, egész raj halász próbálja szerencséjét horoggal és vetőhálókkal s ezektől néhány késért több kilónyi pompás ízű halat vásárlunk. Föl- és lefelé számos vitorlás dzsunk törtet a folyamon; majd egy fürge helyi gőzös dohog el mellettünk, szintén a mi célunk, Kinkiang irányában.

Az alsó Yang-tze látványosságai.

Délután a «Little orphan» (árvácska) nevű sziklasziget mellett hajózunk el, mely valóban csodás természeti látványosság.

Ezer láb magasságú, rendkívül meredek, czukorsüveg-alakú sziklaszigetecske ez, melynek nyugati oldalán, a hegy

félmagasságában, ódon Buddha-templom és kolostor áll, a sziklakúp tetején gyönyörű gloriettel.

Idylli, megragadó szép kép. A folyamról nézve, nem tudjuk elképzelni, hogy miként lehetett e roppant meredek sziklaoldalhoz odaragasztani az épületeket, hogyan lehetett a kő- és faanyagokat odavinni? S csak ha némileg megkerültük a «little-orphant», veszünk észre egy, a sziklafalba vágott keskeny, meredek serpentin-lépcsőt, mely a vízről fel a kolostorig vezet! Mesébe illő alkotás ez s a bizarr, vadregényes «little-orphan» bizonyára egyike a legritkább természeti látványosságoknak!

* * *

Kiukiangba este 6 órakor értünk s hajónk a parti vas-ponton mellett kötött ki, melyet valóságos nagy hajóraj vett körül, köztük egy angol s egy német ágyúnászd. Az idegen városrész, a «Settlement» s a parkszerűen befásított parti esplanade szinte kívánatosá teszik a különben is szegényes fekvésű szép helyet, melynek kereskedelmi forgalma is meg lehetőszen élénk.

Az európai kolónia száz és néhány főből áll s java-részét a tengerészeti vám hivatalnokai teszik ki.

A város forgalmát s illetőleg fővonzerejét nyaranta Kuling nyaralóhely teszi, mely a város mögött hét év előtt épült meg s már is rendkívüli látogatottságnak örvend. Hordszéken négy óra alatt tehető meg az út oda Kiukiangból. Az előkelő, gazdag khinaiak s a közellakó európaiak ide-sereglenek a nyári hőség elől a birodalom minden részéből s a Kuling melletti hűs, árnyas őserdő-pagonyokban mind több villa, kéjlak épül. Ez idén, a mint az itt hajónkra szállt s Kulingból jött utasaink beszéltek, ezernél több nyaraló volt ott s nem győzték eléggé dicsérni Kuling vadregényes természeti szépségeit. Csak persze pénz kell hozzá, minél több; mert a kínai szállótulajdonosok még jóval falánkabbak, mint az európai fürdők alligátorai.

Vacsora alatt megismerkedtem kulingi utasainkkal; velem szemben egy hosszú szakállú kövér bácsi ült. Én hit-térítőnek néztem. Mikor legyűrte az utolsó beaf-et, azt kérdeztem tőle, járt-e valaha a tibeti határon? mivelhogy én odamegyek.

Az öreg úr nagy, lapos szemeivel végigmért tetőtől-talpig, fölhajtott egy üveg pörttert s azt mondta: «Ki fogja bírni!»

Aztán elmondta tőről-fokra az egész felső-folyamvidéknek, Chunkingnak s a tibethatári nagy Szechuan-tartománynak egész geographiáját, flóráját, faunáját, akkora precisitással, hogy alig győztem bepakolni a memoriámba. Hej, mégis csak derék emberek ezek a hittérítők!

Csupa hálából rágyújtottam valami dogmatikus vitakozásra. Az öreg úr fel se vette; megszokhatta rég. Érveimre ellenérvekkel feielt. A bölcselmi veszekedés láthatólag jól esett neki, mert minden egyes támadást nagymennyiségű portterrel fejezett be.

Mikor nyugodni tértünk, atyai áldását kértem. Szépen meg is áldott s aztán bemutatta magát, hogy ő a hankai vámfőigazgató!

Kétszer jártam körül a világot, de így még nem főzte le a lavateri tudományomat egy finanszdirektor sem . . .

* * *

Az éj folyamán kitisztult az idő teljesen; reggel 7 óra-kor már erősen sütött a nap s csakhamar olyan volt a hő-ség, hogy szinte elszédítette az embert.

Mindközelebb törtetünk Hankau felé. A Yang-tze-kiang még itt is, 400 mértföldnyire a tengertől, egy kilométernél szélesebb; a part már nem sziklás; lapályos, szépen mivel-t óriás rizstáblák szegélyzik, a közvetlen keretet itt-ott náda-sok alkotják.

A folyam közepén egy hajóárbcoc csúcsa meredez ki az árból. Nagy dzsunka-hajó sülyedt itt el s a hajótest mindaddig marad a víz alatt, míg az áradás lezajlik. Akkor majd emelő darukkal ismét vízszinre hozzák s kellő dock-koltatás után flottá teszik.

A folyam egyharmad szélességben s mérföldnyi hosz-szúságban egészen fekete itt. Százezernyi bivaly-csorda sies-táz a folyam árjában; nyakig a hús vízbe merülve, moz-dulatlanul. Gözgépeink erő- zakatolása egyáltalán nem izgatja őket; legfelebb egyet egyet prüsszentenek az új vizi-cultus lattán.

Déli 12 órakor értünk Hankau láttávolába, de beletelt még másfél óra, mire a rengeteg nagy kikötő vas-pontonyához kikötöttünk.

Shanghai felől jövet, a kikötő s a város remekszép panorámát nyújt. A révben több ezer nagy dzsunk horgonyoz, közte számos gőzös. Különbféle kicsi helyi gőzhajó rohan erre-arra, ki- és bevontatva az árukkal terhelt nagy uszályokat. Szinte nehéz elképzelni, hogy e nyüzsgő hajólabirinthon át mint képes valamely gőzös a parthoz vergődni? A mi pilotunk azonban értette a dolgát s 2 órakor a partnál voltunk.

Utam első része véget ért.

Hankau.

Az alsó Yang-tze-kiang legnagyobb s legvirágzóbb városa. Kiterjedésre s lakossága számára (850,000) nézve körülbelül egyforma Budapesttel, persze a nélkül, hogy a magyar főváros világhíres szépségével csak távolról is összehasonlíthatatnék.

Hanem kereskedelmi forgalma óriási s e tekintetben már túltesz a mi szemünkfényén. Mert a thea-kereskedelemnek Hankau a világ metropolisa.

A thea-évad alatt ezer meg ezer tonna thea szállítatik innen a föld mind az öt világrészébe; ilyenkor itt vannak a világ minden nagy gyarmatáruházának képviselői, képviselvén a föld minden nemzetét s fizetve itt milliárdnyi vagyont a legdrágább fogyasztási cikkért.

Hármezer európai s yankee lakja Hankaut; az általuk bírt Settlement, márványoszlopos, arkádós palotasoraival, valóban mintaszerű; a négy kilométer hosszú Esplanade pedig valósággal unicum. Persze kár, hogy a milliókba került remek parti cultus hátterét itt is az ódon, tisztaságment khinai városrész teszi; debát ezen segíteni épen nem lehet.

Ötféle concessio van itt: az angol, német, belga, orosz s a franczia — s ezek csin, izlés, szépség s tisztaság dolgában egymást múlják fölül. A concessiók mögött van az óriási kiterjedésű vasuti állomás, melyet — miként az innen Pekingig vezető egész vasutvonalat — kizárólag európaiak

kezelnek. E vonal most készült el s befejező munkálatai 1906 őszén értek véget.

Hat napig tartózkodtam a theaparadicsomban, mert a «Tung-ting» gőzhajó, melylyel innen Ichangig kellett hajóznom, csak ekkor indulhatott el. Hotelbe szálltam. de csak 24 óráig élveztem a szárazföldi patkányörömöket, mert érkezésemről hírt vett Mr. Spind a «Tung-ting» kapitánya, ki fölkeresett a hotelben s kiásott a rég élvezett tollvánkosgarmadából. Unsolt, hogy addig is, míg tova indulnánk a legsötétebb kinézer-világba, költözzem a «Tung-ting»-ra; addig kölesönbe kieserélhetjük a Magyarországról és Felső-Khináról való ismereteinket. Nos, a békát nem kell karonfogva nógatni a vízhez. Egy óra mulva a «Tung-ting»-on voltam.

Rémes, hőséges napok következtek. A hajó vasburkolata csak úgy izzott s ha a matrózokkal leöntettük a födözetet, pillanat alatt pára lett a vízből s forró-száraz volt ismét a padozat. Azt cselekedtük Spind úrral, hogy a tisztí fűrdőcabinban egy-egy kádba ültünk nyakig s aztán cigarettázva el-eldisputáltunk mindenféle geo- és ethnographiai témákon. Ha aztán valamin összekaptunk, nagyszerűen összelocsoltuk egymást.

Égő dzsunkok a folyamon.

A második nap éjjelén 12 óra tájban arra ébredtem fel cabinomban, hogy a hajóharang riadtan kongatta a tűzi vészjelt, az őrtiszt vészsipja vesztül rikoltott; a födözetten ide-oda futó matrózok dobaját hallom. Kajüttöm gömbablakán át, a folyam felőli oldalról világít az átható fény. All right! Nem mi égünk, hanem valami balsorsú kollega.

A födélzetről aztán láttam, hogy egy óriási khinai dzsunk lobogó, magasra csapó lángokkal égve, óriási füstgomolyt terpesztve, jó rohanva felülről a folyam parti negyedében, egyenesen a kikötői hajórajnak!

Egész sereg kisebb nagyobb jármű sietett már eléje — körülte — hogy valahogy porázra kapják s kivontassák a folyam közepére, a szabad vízre... Hasztalan! Az égő pokol feltartóztathatlanul jött közelebb és közelebb felénk. Az egész hajó rakománya petroleum volt!

Összes mentőladikjainkat a gőzös vízfelőli oldalához erősítettük, hogy ezekkel fogjuk fel az esetleg hozzánk csapódó égő hajót; szerencsére nem mi, hanem az utánunk következő gőzös kapta meg a tüzesókot, mert az égő dzsunka a vaspontra s e gőzös közzé furakodott. E válságos pillanatban azonban egy apró vontató gőzös rohant melléje a folyamközépről, melyet egy derék yankee-hadnagy vezetett s percz alatt pórázra fogva az égő hajót, lementette arról az embereket s vitte vissza az égő kolosszust a folyam közepére. Ott eleresztette — Farewell!

Eleresztette pedig azért, mert felülről ismét két újabb égő hajó közeledett s most ezeket kellett a kikötőtől távol tartania. Erre azonban nem volt szükség, mert a hajók a folyam közepén úsztak s így a vontató life-beat csak ministránsképen kísérte őket egy darabig, míg a kikötő veszélyen kívül volt.

Másnap aztán megtudtuk a tüzkatasztrófa részleteit. A Han folyón, mely Hankau fölött torkollik a Yang-tze-kiangba, Belső-Khina egyik legfőbb forgalmi erét teszi s százezernyi dzsunkok kikötője: kigyuladt egy petróleumos hajó s a tűz oly rohamosan harapózott el, hogy rövid idő alatt hatvannál több hajó állt lángokban s a partra is kicsepott a pusztító elem úgy, hogy háromszáznál több ház égett el. Ebből a gyeheña-tűzből próbált kimenekülni a felénk úszott három dzsunk, de már magukkal hozták valahogy a zsarátnokot s a khinai Szent Flórián bizony nem segített rajtuk.

Hogy hány nyomorult ember esett a tüzvész áldozatául, nem lehetett megtudni. Khinában nem is igen kutatják ezt. Volt — nincs! A ki pedig belepusztult, az épen nem panaszkodik senkire.

Bizonyos csak az, hogy a kigyuladt hajó az amerikai «Standard Oil Co.»-társaság tulajdona volt s így az idegen-gyűlölet cremje egy darabig, változatosság kedvéért, yankeebarátaink ellen fog fordulni; a mi azonban egyáltalán nem fog ártani hárompróbás, kedves egészségüknek . . .

Még két keserves napon át gyötrődtünk itt a pokoli hőségben, mely egyik délután 106 Fahrenheit-fokra emelkedett! A kapitány erre elhatározta, hogy éjjel tovaindulunk.

Az utolsó órában egy európai utasunk is akadt, az ichangi postafőnök.

Pontban éjfélkor felvontuk a horgonyokat s elindultunk Istennek nevében.

Hankautól Ichangig.

A felső Yang-tze-kiangra e napokban óriási felhőszakadások csaptak le s a roppant víztömeg úgy megduzzasztotta az amúgy is áradásban lévő folyamat, hogy az több helyen kicsapott medréből s száz mértföldnyi területeket elborított iszapos árával.

Az emelkedő áradatnak Han-Kannál is nyoma volt már; mert elindulásunkkor a rendes vízszint zérus-foka fölött már 44 lábnyira dagadt az ár, melynek sebessége a folyam közepén nyolcz mérföldnyi volt óránként! Captaind Spind megjósolta, hogy késedelmes, küzdelmes utazásunk lesz s igaza is volt, mert a rendes hajójárat Ichangba csak 50 órát vesz igénybe s mi netto három nap alatt értünk oda. Bár folyton partközelsben hajóztunk, hol nem teljesen erős a víz sodra, mégis alig-alig haladtunk valamit; egy helyen még épen három óra hosszat vergődtünk egy helyben, noha a gőzgépek teljes erővel dolgoztak.

Az első napon szép időnk volt. Erősen tűzött a nap, de a hőség távolról sem volt oly tikkasztó, mint Hankauban. A partvidék, a lapályosb részeken teljesen víz alatt állott s óriási nagy tóhoz hasonlított. Az áradat a magas partokat itt-ott áthágta, a legtöbb helyen a gátak csak 1—2 lábnyira látszottak ki a vízből. E magas víz-niveauról messze beláthattuk az elárasztott vidékeket, míg rendes alacsony vizálláskor a gőzösök parancsnoki hidjáról sem lehet túl látni a gátakon.

A féktelen folyamáradat pedig folyton-folyvást sodorja lefelé pusztítása roncsait. Gerendák, háztetők, sőt egész faházak úsznak el mellettünk, itt-ott egy emberi holttest vagy állati cadaver puffadt tömege libeg lefelé. Délután három órakor két koporsó úszott épen hajónk felé s hogy gépcsavarjaink össze ne zúzzák, csákllyákkal toltuk el a hajóorr elől. Valószínűleg valamely lejtős temetőből mosta ki ezeket a felhőszakadás rohama.

Egy hóval ezelőtt, augusztus végén, mikor Shanghai vidékére typhon-orkán csapott le s aztán felhőszakadás árasztotta el úgy a várost mint környékét, Wossungnál több száz koporsót sodort ki az ár az ottani temetőből s úsztatta le a tengerbe.

* * *

Délután négy órakor Shin-ti falucska mellett hajóztunk el. A part végtől-végig tele van az összeomlott házak roncsaival: rombolás, pusztulás, a meddig a szem ellát.

Másnap este 10 órakor Yochau város mellett vetettünk horgonyt. Itt tengerészeti vámhivatal is van s ennek egyik tisztviselője számos megrendítő részletet beszélt el nekem az árvíz catastropháról.

Yochan a Tung-ting tó partján van, mely tó a Yang-tze-kianggal három kilométer széles csatorna által van összekötve. A tó tulsó partján kis városka áll, Changsha, mely Hunan tartomány fővárosa, hol a mult évben rendszeresítették a vámhivatalt, melynek igazgatója egy derék japáni.

Yochan a szúnyogok Eldorádója. E kellemetlen apró állatok milliárdnyi rajokban tanyáznak itt s emberek-állatok valósággal állandó harcztot vívnek e kinzó moszkitókkal. A cabinomat véletlenül nyitva hagytam s mire vagy húsz percz múlva visszatértem, csak úgy feketéllett ott minden az ezerféle fajtájú és nagyságú moszkitóktól. Mire elindultunk, az egész hajólegénység arca, keze össze volt marva, dagadva.

Itt is a víz alá volt borítva az egész vidék s a város is. A holdas éjben jól lehetett látni a víz csillámlását a ház-sorok között.

Shasi város alá reggeli hat órakor értünk. E nagy város is, mely 75,000 lakosa van, el volt öntve s a házak legnagyobb része romokban hevert. Még legjobban járt az itt lakó három európai vámtiszt. Miután az új vámház még csak most van épülőfélben, e vámtisztek — már négy év óta! — egy lakóházzá átalakított nagy dzsunka-hajón laknak, mely állandóan horgonyon áll a Yang-tze folyamon. Így az árvíz egyáltalán nem ártott nekik, míg a város szegény lakosságát éjjel lepvén meg a felhőszakadás, ezrével fuladtak az árba menthetetlenül.

A rettentő házdüledéket látni — irtózat. A megmenekült nép a dombosabb részeken kuczorog s küzd az éhínséggel, míg a kormány majd tán ide is juttat egy kis segítséget. De mikor lesz az? Ezerfelé kell most a tao-taiknak segítyt vinni, küldeni! A városban most is ötlábnyi magas a víz s az azt környező gyönyörű rizsföldeket is magasan borítja a piszkos, sárga árvíz. Az egyik vámtiszt beszélte, hogy tegnap az áradat több száz megfuladt szarvast, özet és vaddisznót sodort a városba a közeli erdőségekből s persze, az éhes menekültek siettek azokat félnyersen fölemészteni. Hogy mily messzire terjedt az áradat, mutatja az, hogy az itteni vámtisztek vitorlás csolnakon hajóztak be az áron a belföldön 10 kilométernyire fekvő Kua-chau városba, mely szintén víz alatt van. Itt hallottuk, hogy maga Ichang város is, gőzhajónk végső kikötője is elborított az áradat által s hogy ott is sok ezer ember pusztult el.

Shasin túl a partvidék egészen megváltozik. Nincsen többé síkság, szántóföld s mintegy 30 mértföldnyire a város-tól, már 1000 lábnyi magas heglánczok képezik a Yangtze partjait. A délelőtt folyamán szitálni kezdett az eső, az északi szél is föltámadt s egyszerre hűvös lett. Én azért fehér ruhában maradtam a parancsnoki-hidon egész estig, de fel is szedtem akkora náthát, hogy a baritonom tökéletes fagottá változott.

* * *

Másnap délután egy órakor Lo-tz mellett, hol a folyam hirtelen északra kanyarodik, csaknem pórul jártunk. Az áramlat az ilyen fordulatoknál rendkívül erős sodrású és egyenlőtlen is. Hol ide, hol oda szalad s a kormányzás csaknem lehetetlen.

A mi gőzösünket is elkapta ily orvúl támadó sodrás s vitte 45 szög alatt egyenesen a sziklák felé! A válságos pillanatban, az őrtiszttel magam is odaugrottam a horgonybordra s pillanat alatt készenlétbe helyeztük a két horgonyt a lebocsátásra, de a jó Isten velünk volt s nem volt erre szükség! A parancsnoknak sikerült egy merész, de pompás fogással a gőzöst a forгатagból kivezetni.

Ha a horgonyokat ki kellett volna vetnünk, tudtam, hogy az esetben is elvesztjük a hajót, mert a hajófar okvet-

lenül odacsapódott volna a sziklákhöz, de legalább időt nyertünk volna s nem sülyed vala el nyomban a hajó, mintha egész testével a sziklafalhoz dobatott volna. E feltevésben a parancsnok s az egész tisztikar osztozott . . . No de hát túlestünk rajta!

Ichang alatt tíz mérföldnyire van az első sziklaszoros a Yang-tze-kiangon. A neve Hu-ya-hsia (tigrisfog). A Yang-tze-kiang, a tibeti s illetőleg a Szechuan-fensíkről jöve, e sziklaszoroson át tör magának utoljára utat a nagy khinai alföldre.

A szoros maga két mérföld hosszú s 800 méternyi széles. A sziklafalak 2000—2500 méter magasak s ez egyik, megmászhatatlannak látszó meredek hegy csúcsán, nagy buddhista templom áll.

Az amúgy is megáradt folyam most oly rettentő erővel zajlott e szorosban, hogy csak hüvelykenként tudtunk előre haladni; egy helyen meg épen, hol különösen erős volt a sodrás, három óra hosszat vergődtünk egy helyben, bár a gőzgépek megfeszített erővel dolgoztak az áradat ellen. Végre a baloldalon próbáltunk szerencsét s itt nagy küzködéssel átvergődtünk a szoroson.

Éjjeli 12 órakor, szakadó zápor közepett vetettünk horgonyt Ichang alatt.

Fele úton vagyok, de már vége a kényelmes gőzhajózásnak! Ezutáni sorsom az evező, vitorla s a vontató-kötélhez van kötve . . .

KOMPOLTHY JÓB.

FÉNYÜZÉS ÉS KÖZERKÖLCSÖK.

Második és utolsó közlemény.

MÁSODIK RÉSZ.

A fényűzés méltatása.

I. A fényűzés ellenségei és védői.

A rigorismus traditiója még ma is él, figyelmen kívül hagyva korunk morális és gazdasági viszonyát. Előkelő férfiak, költők és philosophok megvetéssel nyilatkoztak a modern felfedezésekről, imádva az egyszerű és kezdetleges életviszonyokat. A modern rigorismus egyik kiváló védője Bonald, a ki siratja azon szép időket, mikor még nem törődtek a nemzetek az iparfejlesztéssel, a mely előmozdítója a nagy, veszedelmes fényűzésnek. Pedig igaz az, hogy a művészet és a divat sok árúja szerintünk éppen a kézimunka szüleménye, mely ellen ez iskolának nincs ellenvetése. A földmivelés az egyetlen imádott foglalkozás, melyet ugyan mi is imádunk, és nagy, boldog, független nemzetek létfeltételének tekintjük, csak hogy azt is tudjuk, hogy az ipar nélkülözhetetlen társa a földmivelésnek. Helyesen cselekszünk mi magyarok, hogy újabban élethalálharcot vívunk egy hatalmas nemzeti ipar érdekében, mely nélkül végig szegény és tekintélyt nélkülöző nemzet maradnánk. Bonald és hívei egészen ellentétes nézeten vannak (Lorsqu'il n'y avait dans nos sociétés d'Europe ni commerce ni argent, la bienfaisance songeait à donner au pauvre la poule aut pot. Aujourd'hui que les nations regorgent d'argent, qu'elles couvrent la mer

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 379. számában.

de leurs bâtimens et les marchés de leurs denrées, la philanthropie obligée de vivre d'industrie, le met à la soupe économique). Mily tévedés! A vasutak kora előtt megtörtént nálunk, hogy azon vármegyéből, melynek bő termése volt, egy távolabb eső vidékre lehetetlen lévén az élelmiszerek elszállítása, itt éhen haltak meg az emberek. A középkor a durvaság, jogtiprás, tudatlanság, rettenetes népbetegségek és rablások kora volt, melynek visszatérését nem kívánjuk többé. (Conseiller a une nation, de chercher les richesses que procurent les arts, les manufactures, le commerce, c'est, en d'autres termes, l'exhoter à renoncer à tout esprit public, même à tous sentimens publics d'élévation, de générosités, de desintéressements, est c'est vouloir la corriger de ce noble mépris des richesses qui a toujours caractérisé les grands hommes et les grands peuples pour la jeter dans une activité inquiète dont l'argent est le seul mobile et unique but, et qui tourmente la vie bien plus qu'elle ne sert à jouir; c'est lui ôter sa première et sa plus précieuse richesse; et son moyen le plus puissant de force et de durée. Bonald.) A szocialisták közt különösen P. J. Proudhon durva és vad hangon nyilatkozik a nőkről, mint akár a középkor legszigorúbb szerzetese. Szerinte a nő a fényűzés, a corruptio egyedüli kútfeje. Nem emancipatio, de börtön jár a nőknek. A munka értékénél nem a minőség, de a mennyiség határoz. A lángész betegség, mely nem érdemel díjazást. Phidias nem érdemel többet, mint bármely kőműveslegény. Az eredetiség értéktelen dolog, melyet meg kell vetni. Halhatatlan mesterek képei elmosandók s a vászon mint lenfonál adandó el. (Saját szavai: «moi aussi j'ai pensé alors que la Madone d. M. Ingres était à invoquer. Parbleu! C'est le seul éloge que j'enai entendu faire. Mais je dis aujourd'hui qu'une pareille oeuvre est tout ce que l'on peut imaginer de plus absurde. Ces lubriques mysticités sont tout simplement dignes du feu».) Ezek az emberek képesek előidézni a vad életet, az emberi szellem legdicsőbb műveit elégetni és összetörni képesek. És tanítják továbbá az egyéni vagyton ellenségei, hogy az emberi társadalomnak csak az okvetlenül szükséges dolgokra kell súlyt vetnie, csak a tudatlan, egyszerű, szegény ember tiszta és ártatlan, ellenben a modern civilisatio az összes erkölcsi degeneratio okozója. Pedig

mennyire tévednek e sötét apostolok. Már Tacitus bitelesen kimutatta, hogy a régi germánok azon időben, mikor még bőruk a disznóbőrrel egyforma piszkos volt: munkakerülő, érzékiségnek hódoló, iszákos és játékos népfaj volt. Spárta rettenthetetlen katonáiból degenerált kéjenczek váltak. (Ce couvent guerrier, malgré ses féroces vertus militaires, a fini dans le vice et dans la dépravation, de même que d'autres cités célèbres ont fini dans le faste et dans les délices, — írja Baudrillart). Azt tanítják továbbá, hogy a civilisatio megöli a physikai és a moralis embert. Ebben is tévednek, hiszen több lelkierőt, kitartást, hősiséget, fegyelmet és önfeláldozást soha katona még nem tanusított, mint 1848-iki honvéd seregünk, mely a nemzet intelligentiájából került ki. Aztán nézzék a legújabb olympiai játékokat, melyek annyi nemzet ifjainak erejéről tanuskodnak. Az intellectualis és moralis fejlődés, vagyis civilisatio — sajnos — még nálunk távol áll befejezésétől, de éppen napjainkban megindult szabad oktatás mozgalma, hivatva lesz nagy nemzeti siker biztosítására. Azon tan, — mondják továbbá a fényűzés ellenségei — hogy kinek sok a pénze, a közjó érdekében fényt kell üznie, nagy tévedésen alapúl, mert a leggazdagabb milliárdosnak sincs elegendő pénze arra, hogy fényt üzhessen. Abhoz nem csupán pénzt kell áldozni, hanem idő, egészség, boldogság, intelligencia és lelkiismeret is esik áldozatul. A gazdagok hitvány emberek, a kik a tapasztalat szerint még akkor sem áldoznak a közjóra, ha ennek szükségét és hasznát belátták. Ezen iskola, úgylátszik, behúnyt szemmel nézi az amerikai, angol, német és francia előkelő hölgyek óriás áldozatkészségét. Az angol hölgyek ma már együtt élnek a proletár családokkal, kiket nemcsak segíyeznek, de nevelnek is. A közjótékonyság szerintünk különösen nálunk soha sem volt oly dús, oly józan alapon nyugvó, oly meleg mint most. Hogyan, — mondják ellenfeleink — hiszen a gazdag ösbüne, hogy még gazdagabb akar lenni s nem más, mint a szegény osztályok megrablója. (Dieses Streben des Reichen, noch reicher zu werden, zeigt zwar, dass ihm die allgemeine Bildung, die Humanität abgeht; es stempelt ihn zum vollgefressenen Nimmersatt, zum Rücksichtlosen räuber an den Armen, die für sich auch eine leidliche Existenz erringen möchten, die aber gegen seine Schlaueit und son-

stigen Machtmittel nicht aufkommen können und deshalb wohl oder übel an Revolution und Zukunftsstaat denken müssen, — mondják a német szociáldemokraták).

Mi pedig ellenvetjük, hogy túlköveteléseikkel a kópasztás útjára léptek, különösen nálunk nem számolnak a nemzet anyagi erejével, miattuk elpusztulhat a nemzeti termés, csak nekik jusson mentül több. Igaz, a munkaadókat a vagyonszaporítás mezején az önzés vezérli, de ezen önzéssel szemben hasonló fegyvert állítanak a proletárok, a kik halálos ellenségei a polgári társadalomnak, s a gazdasági harcz mellé odaállították már a politikai érdeket is,

De elvetik a fényűzést egészségi szempontból is. (Dass aber der Luxus der Gesundheits chädlich ist, gestehen die damit Lebenden zu, indem sie beständig Kuren treiben. Bäder aufsuchen, Hausärzte und Specialisten konsultieren, — mondja Bode.) Ez emberek azonban megfedkeznek arról, hogy míg például a magyar főurak óriás testi erejük daczára még a XVIII-ik században is sokkal rövidebb középélet-tartamnak örvendettek mint a maiak, mert a természet-adta fizikai kincseket oktalan életmódjukkal megrontották; holott a mai fényűzés mellett a középélettartam emelkedőben van. Mégis azt állítják Goethére hivatkozva, hogy a legszegényebb országok lakosai legjobb hazafiak, s oly korszakban, mikor a megéléshez szükséges javakból csekély mértékben jut, a lényeges jellemvonás az optimismus, szívjóság és mesterkéletlen egymáshoz való közeledés. A fényűző ember szerintök sohasem mozdítja elő a megélhetést, mert még akkor is rabló, midőn munkásainak munkát ad. (Die arme Näherin leidet schwer, auch die Büglerin wird gepeinigt. Alle übermässige Arbeit wird verschuldet durch übermässiges Begehren. Wenn drei Leute beständig ihre ganze Kraft darauf verwenden müssen, damit ein verwöhntes Dämchen stets in neuester schickester Emballage erscheinen kann, so haben wir sicher einen verächtlichen Luxus vor uns; denn eine solche Unsumme von Arbeit ihrer Mitmenschen ist vielleicht die ganze reiche Person nicht wert; Bode). Szerintök a milliomosnak nem szabad fényőmadarat enni, mert megvetendő állatkinzást követ el. de a proletár felesége büntetlenül sütheti a hízott libákat.

De mondják továbbá, a fényűzés igen drága, és ha milliókkal bír is valaki, fényűzése elvetendő, mert nemcsak pénzt, de boldogságot is hoz áldozatul; hiába való dolog a tiz várkastély, hiszen a valóságban nem birtokolható, az igazi boldogságot csak a kunyhóban találjuk meg. S épen ez az álláspont az, mely szerintünk az emberi nemet visszavezetné a barbarismusba.

Ezekkel szemben a fényűzés védőinek álláspontja következő: A nemzetgazdaság nem emelhet kifogást azon felesleges kiadások ellen sem, melyek feladata a hiúságnak és frivol érdekeknek szolgálni. A fényűzés nem visszaélés, nem bűn és nem botrány, a minek ellenségei tüntetik fel. Nem igaz, hogy ha megszűnnék a fényűzés, a közerkölcs tisztább lenne, és boldogabb lenne a társadalóm. A moralisták azt tanítják, hogy az élvágy, a dölyf ellenségei a haladásnak, maga Socrates lényeges életezélul odaállítja a szemlélődést és a hódolatot. Igaz, ezek nemes és terjesztendő eszmék, csak hogy nem képesek a társadalom zömének életét irányítani, csakis az «elite» embereknél hatásosak. Ha az emberi nemet csak a zárdai és akadémiai élet vezette volna, a mai civilizatio nem létezett volna, az emberek nagy többsége nem juthatott volna azon kincsekhez melyek ma meghosszabbítják és boldoggá varázsolják életét. Plato is kijelentette, hogy gazdagságot szabad követelni az istenektől. Lavelaye, a ki a fényűzés határozott ellensége, azt állítja, hogy a felesleg iránti hajlam előidézi az érzékiséget, a hiúságot, melyek bűnök, de egy erényt teremt meg, az ideál szeretetét. Itt azonban ellenmondás látható, mert hiszen az idealismus szerelme elemészti az előbb jelzett két bűnt. De politikai szempontból sem lehet a fényűzést elítélni, mert nem igaz, hogy a fényűző életmód kimeríti az embereket; ma már az sem igaz, hogy óriás rést üt a társadalmi osztályok közé, hiszen mindinkább általánosabbá lesz, és a mennyiben tényleg megvan az egyenlőtlenség, épen itt rejlik a civilizatio felé készítő inger és hajlam. Aztán roha szeretjük a kényelmes és szép kivitelű lakberendezést és a művészi tárgyakat, amellet még mindig egyszerűségnek, meszterkéletlenségnek hódolhatunk. De nincs bizonyítva a degeneratio sem. (Dans presque tous les pays d'Europe, les jeunes gens des classes les plus aristocratiques déploient, en ce qui

concerne les exercices physiques et les actes de courage, au moins autant de vigueur de résolution que les hommes des autres couches sociales. Les civilisés depuis trois siècles, prennent d'autre part une éclatante revanche sur les barbares — mondja Leroy-Beaulieu.)

Nem az elegantia izlése fenyegeti a civilizatiót, hanem bizonyos mérges doctrinák és az intellectualis és moralis dilettantismus. De téved Rousseau is, a midőn azt állítja, hogy mert a gazdagoknak jó borra van szükségük, a paraszt vizet iszik, és azért nincs sok embernek kenyere, mert a parókák sok port igényelnek. Ezzel szemben Voltaire így verselt a luxus értékéről:

Sacher surtout que le luxe enrichit
Un grand État s'il en prend un petit,
Le pauvre y vit des vanités des grands.

Montesquieu is csatlakozik a fenti állásponthoz, mondván, hogy a divatok igen fontos gazdasági tényezők. (Les modes sont un objet important. A force de ce qui rend l'esprit frivole, on augmente sans cesse les branches de son commerce.) Nem igaz, hogy a gazdagok fényűzési tárgyai a szegények szükségleteinek kárával szereztek. Tévedés azt hinni, hogy ha felesleges dolgok előállítására 500,000 napot töltöttünk, azon 500,000 nap a szükségleteknél veszteség volna. (Il faut se demander si la capacité productive de l'homme, sa force d'invention, son énergie au travail, le progrès des arts et des sciences n'ont pas été et ne sont pas entretenues et développées par la recherche constante d'une vie plus embellies, de besoins plus diversifiés, si une société qui ne maudis pas et ne proscrit pas le luxe n'a pas, même pour les objets communes, une force productive infiniment plus grande qu'une société qui maudit et proscrit le luxe, — írja Leroy-Beaulieu). Az emberi nem hálával tartozik a fényűzésnek, mert mind az, a mi most szebbé és vonzóbbá teszi az életet, neki köszönhető. A fényűzés a művészetek apja, szobrászat, festészet nem fejlődtek volna, ha a társadalom a fényűzést száműzte volna. Az a tan, hogy ha egy milliárd koronáért nem fogvasztanánk fényűzési tárgyakat, egy milliárddal gazdagabb lenne a nép élelmi szerekben és közönséges ruházatban, hamis. (Un milliard de francs

d'objets de luxe ne correspond nullement à la somme de travail qu'exigerait un milliard de francs de pomme de terre, ou du blé, ou de vêtements et de mobiliers grossiers. Ce que le luxe paye d'une façon si large, ce n'est pas la quantité de la marchandise, ni la quantité du travail: c'est la qualité de la marchandise et du travail. Un ouvrier bijoutier très habil gagne dans sa journée 15 ou 20 francs à produire des objets de luxe; il ne faut pas croire que, si l'on supprimait ce genre de production et que l'on mit cet homme à faire de la quincaillerie, il produirait une valeur d'objets communs égale à 15 ou 20 francs; il ne pourrait, sans doute en produire que pour 3 ou 4 francs. — Leroy-Beaulieu). Azzal is kell számolni, hogy az emberi nem erélyére és aktivitására, leleményességére igen lehangoló, nyomasztó hatást gyakorol az egyhangúság és a foglalkozások egyenlősítése. Holttestté válik az a társadalom, melyben ugyanazon életviszonyok közt élnek az emberek, kik előtt kilátás sem nyílik a fényes és dicsőségteljes előmenetelre. A fényűzés iránti ízlés és érzék lehet frivol, a rideg morál néha elitélheti, mégis becses istápolója a haladásnak a gyenge emberiség körében. Hiszen sok ember csakis azért fáradozik, nagy vagyont fordít új találmányokra, éjszakáit nappallá teszi, csakhogy nejét és leányait briliánsokkal, drága szövetekkel diszítthesse. nekik fényes életmódot biztosíthasson, holott ha csak az egyszerű «comfortable»-ra lett volna szorítva, az egész emberi nemet boldogító, hasznos iparágat nem teremtett volna. (On peut croire que les efforts surérogatives, exceptionnels, qui sulcit le désir du luxe, augmentent singulièrement la puissance productive de l'humanité mêmes pour les objets nécessaire, — írják a luxusimádók.) Sőt Waldeck-Rousseau odáig megy enthusiasmusában, hogy a pazarlást is dicsőíti, melynek következtében a vagyoni egyenlőtlenség kibékítették. (La société est intéressée à ce qu'il y ait des riches prodigues, parceque ceux-ci en se ruinant corrigent l'inégalité des richesses et s'exproprient eux-mêmes en quelques sorte au profit de la masse.) És ha eljön ideje annak, hogy a társadalmak elég gazdagok lesznek minden tagjok részére felesleget biztosíthatni, nem is lenne elitélendő fényűzés többé. Csakhogy — mi azt hiszük — ez az idő nem fog bekövetkezni soha, s a józan

gazdáknak mindig hatalmas várbástyákból fog kelleni ellenőrizni a vadság, irigység, osztálygyűlölet s a munkakerülés sötét hadainak mozgalmát. Egyenlő sors sohasem fog felvirradni, míg ember él a földön. Ekkép szembeállítva a két kibékíthetetlen iskola tanait, mielőtt kimondhatnók saját végítéletünket, szükséges megelőzőleg a törvényhozó irányával és rendelkezéseivel beszámolnunk.

II. A törvényhozó álláspontja.

1. Az ókor írói, moralistái, történetírói és költői ellen-szenvv elviseltették a fényűzés iránt, kérlelhetetlenül elítélték az ingyenczkedést és a feltűnési viszketeget; védték a szegény állapotot még azok is, kik különben a nyilvános fényűzés hívei voltak, mindig az volt az uralkodó felfogásuk, hogy mihelyt valamely nép elhagyja a szigorú egyszerűséget, milyenben a kezdetleges emberiség élt, nyomban következik az egyén és a társadalom decadentiája s az állam elpusztulása. A korunkban lelkesen védett s oly nehezen megteremtett ipart gyanus szemmel nézték, a szerintök minden baj forrását a gazdagságot megvetették. A görögök nem harczoltak ugyan oly kitartással és erélylyel a fényűzés ellen, mint azt a rómaiak tettek, de azért már megkezdték a hadjáratot. Solon szigorral sújtja a temetkezési ünnepélyeket. Az areopágnak hosszú időn át joga volt a polgárok magaviseletét megbírálni s mindazokat megbüntethette, kik a «jó erkölcsök» ellen vétettek. Azonban Ephialtes, a demagóg eltörölte e jogot, melylyel amúgy is gyéren éltek. A gyneconomok magistrátusa behatolt a magánlakásokba — mint azt városainkban tettek kétezeredévvél később — meggyőződést szerzendő arra nézve, vajon a vendégségeknél nem hágták-e túl a vendégek számát megállapító törvény tilalmát. Mindezek azonban kevés értékű intézmények valának és mint láttuk már, hatás nélkül maradtak.

De a mit elmulasztott az állam, a társadalom, segítségére sietett a philosophia. Itt aztán nemes szívű, nagy szellemek küzdelme gyakran háládatlan volt, mert elvesztették az akkor annyira féltett népkegyet; de a civilisatio története a halhatatlanság fényével övezi homlokukat. Plato és Xenophon féltve hazájok jövőjét, elítélték minden fény-

űzést, bár Xenophon józanabb határok közt mozgott. Plato respublicája az iparig és a művészetekig halad üldözésével, Xenophon ideálja a házias, gazdaságos asszony, és mértékletes férfi. A pazarló Demetrius határtalan arczatlansága megengedi a fényűzés üldözését, melyet azonban kigúnyoltak, minthogy a törvényhozó hitvány példaadása nevetségessé tette magát a törvényt. Solon volt az első, a ki a nők fényűzését üldözte. A nő hozományul csak három ruhát és néhány csekély értékű diszedényt vihett férje házába. Nőfelügyelőket alkalmazott, kiknek feladata a lakomák ellenőrzése volt. Harmincznál több vendéget tilos volt meghívni. A vendéglősöket kötelezte, a nálok rendelt vendégség terjedelméről és mivoltáról a hatóságnál jelentést tenni. A temetkezést illetőleg, meg volt határozva a sírok értéke olykép, hogy azok többre nem kerülhettek, mint a mennyi értéket képviselt tiz munkásnak három napi munkája. A halott sirjába három ruhánál többet tilos volt elhelyezni. Pythagorasnak a fényűzést üldöző törvényei nemcsak az erkölcsök megjavítását célozták, hanem legalább egyidőre politikai hatást is gyakoroltak, a mennyiben a degenerált aristocriatiát felélesztették. A görög törvényhozó tehát csekély részben érte el célját; a nép vérébe mélyen gyökeredző veszedelmet kiirtani már nem bírta.

Rómában főleg Sallustus vívta a nagy harczot a gazdagok életmódja ellen, szemökre vetette a tengerparton fekvő fényes villáikat és kihívó megjelenéseket, figyelmeztetve őket, térjenek vissza az általa oly hévvel imádott római köztársaság régi erényeihez. Tunyaságokat, erkölcstelenségeket, bírvágyokat, otromba költekezéseiket, érdem nélkül való állás és kitüntetés vadászását mindmegannyi bűn gyanánt ostorozta. Varro, a ki kora összes tudományát bírta, és a ki munkában gazdag 90 évet élt igaz philosoph módjára, hasonlóan, bár óvatos mérsékléssel foglalt állást az egyszerűség erénye érdekében, kifogásolva azt, hogy a gazdagok részére finomabb kenyeret készítsenek. Igaz, kereste a szépművészetek kincseit, gazdag múzeuma volt, önmaga készített egy órát, mégis e gazdag ember kastélyaiból száműzte a felesleges fényűzést, termeinek falait nem mozaik díszítette, hanem becses könyvek. Augustus korában Sextius és Fabianus könyvekben és értekezésekben hirdették a szigor tanait, és Tiberius uralma alatt Sotion, a pythagorista hir-

dette a hűsneműektől való megtartózkodást; Demetrius pedig dicsérte a szegénységet, mondván, hogy az emberi lélek igazi menedéke a szenvedés. Apostoli hévvel önsanyargatást ajánlott műveiben. Seneca követeli, hogy a gazdagok a Saturnáliák alatt lakásaik belsejébe elzárkózva gyakorolják a nélkülözést, szegényes ruhát vegyenek magukra, nyomorú deszkán feküdjenek, egyenek fekete kenyeret, vagyis a szegények és a rabszolgák módjára éljenek. Csakhogy a dözsöléshez szokott emberek nem hallgattak a bölcsök szavára többé. A világ már vissza nem térhetett az aranykorszak egyszerűségéhez, az ókor philosophiája csak csekély számú, kivételes lelkekre gyakorolt kedvező hatást. Azért szükség volt a kereszténységre, mert csak ez volt képes az egyén és a társadalom lelkében oly állandó jellegű forradalmat előidézni, melynek az Istenséghez való felemelkedés volt eredménye. A keresztény szeretet tana sokkal hatalmasabb reformáló erő volt a döllyfel és az érzékiséggel szemben, mint a bölcsök tekintélye. És a törvényhozó a bölcsök tanait megszívelve, a fényűzés ellen következő védő rendszabályokat hozta be. Alexander Severus behozta a Vectigalartiumot, mely az iparosokat és a kereskedőket sújtotta. Iparok szabad gyakorlata bizonyos engedélydíj lefizetéséhez volt kötve. Ilyen díjat fizettek a szabók, pólyakészítők, lenvászonszövők, minthogy akkor a lenvászón fényűzési cikk volt, az üvegesek, szücsök, nyergesek és az aranyművesek. Ezen «igen szép» (pulcherrimum) adó nyilvános fürdők fentartására fordították. Aztán következett a házi kéjnökre és kutyákra vetett adó. A római állam igen találékony volt a különböző adónemek behozatala terén. Míg az árnyékszékék és pöczegődrök is adótárgyak voltak. Caligula megadóztatta a prostitutiót is, később e forrásból befolyt pénzt nyilvános épületek fentartására fordították. De megadóztatták a cölibátust is, azonban nem mint vétséget, hanem mint fényűzést, mert az agglégény megnehezítette a népszaporodást és nem teljesítette a családi terheket. Az újra férjhez nem menő özvegyek pedig viduviumot fizettek. Aurelianus, Tacitus, Probus fontos morális reformok szerzői voltak, de Diocletianus romba döntött minden reformot; ekkor végleg szervezték az immoralis császári, udvari pompát, mely magával ragadta az egész római világot.

2. A *középkornak* is voltak philosophai, a kik mint az ó-koriak lelkesen és nagy érvekkel küzdöttek a fényűzés ellen, azonban lényegileg két hatalomé volt a döntő szó, kezdetben az egyházé, később az államé. Az V. századtól kezdve a zsinatok küzdenek a fényűzés ellen. A morál és a jog törvényhozó testületei nagy munkát fejtettek ki, azonban inkább tiszteletre mint engedelmességre számíthattak. Három századon át foly a közmorál ellenőrzése s a szokások szabályozása. És e testületek gyakran gyűltek egybe munkára, hiszen 500—750-ig 83 ily zsinatot tartottak. A nyers erő korában e testületek az emberi szabadságnak nevezetes szolgálatot tettek. Követelték ugyanis, hogy a bíró senki fölött meghallgatása nélkül ne ítéljen, a törvényt helyezték a fejedelem akarata fölé, s már akkor követelték a foglyok látogatását, az elhagyatott gyermekek gondozását és a szegénység enyhítését. Magok a püspökök megvédték a népet a túlságos és igazságtalan megadóztatás ellen s ugyanazon szigorral küzdöttek a fényűzés ellen is. Igaz, az egyház ez eljárásával átlépte a világi hatalom jogkörét, de gondozása áldást hozott különösen a szegény munkásnépre, melynek a többi közt a vasárnapi munkaszünetet biztosította. A közmorál indokából az agdi zsinat (506-ban) figyelmezteti a papságot, hogy kerülje az iszákoskodást; a Toursban 567-ben megtartott zsinat ajánlja nekik a megtartózkodást; az orléans-i zsinat 533-ban némely nő-szerzetesrendet feloszlalt; a gazdag papok által gyakorolt pompát tiltja, s a magas clérus gourmandériája ellen tiltakozik, minthogy némely püspöknél valóságos botrányos szokásokat tapasztaltak. Tours Gergely püspök érdeme az akkori visszaélések hivatalos alakban való feltárása, mondván, hogy előkelő állású főpapok egész éjszakákon át dorbézoltak. E botrányos életmód ellen irányult, különösen a nemzeti zsinatok szeme. Így az Auxerre-ben 586-ban tartott zsinat megtiltotta, hogy a templomokban tánczoljanak s a leányokat lakomák rendezéséhez előlegesen ott begyakorolják (*d'y préparer des festins d'apparat*). Ezen álarczos bálókat tilalmak daczára női zárdákban is rendezték (*ou les amies des nonnes paraissent vétues de soie, la tête ceinte d'une guirlande dorée*). Korának legdicsebb és leghatalmasabb censora szent Bernát volt, a ki a világiak és egy-

háziak kicsapongásait rettenetes őszinteséggel és hűséggel vázolta. Így aztán 1180-ban tartott lateráni zsinat a többi közt az «undok» lovagjátékokat, melyek a legocsmányabb immoralitás terjesztői voltak, betiltotta. A XIII-ik századbeli censorok korukat rettenetesnek ítélték, s különösen az egyházi testületek ellen megindult az irtó háború. Egynémely főpapnak szemére vetették, hogy tele torokkal iszik (il avait bu à garcoil), ezüst lánczon tartott őrző kutyát ágyánál, arany vázákból térden kiszolgáltak neki, fiatal, szép asszonyok látogatását fogadta stb.

VI. Orbán pápa szigorúan megintette egy consistoriumban a bíborosokat, szemökre vetve a dölyföt, elkényeztetést, a bírvágyat és a vétkes fényűzést. Ily megintés ma sem volna felesleges. Minthogy pedig egész continensen a fényűzés a rossz erkölcsök kísérője volt, a törvényhozó is beleszólt az ügybe; szabályozta a magánéletet, a mi a középkor társadalmi helyzetének s az akkori életnézleteknek megfelelt. (Quant à la censure des excès, que cette censure vint de l'Église ou des laïques, elle mérite qu'on lui rende hommage. Quelque bizarre que fut parfois la forme, elle répondait à une légitime protestation, celle de l'âme contre le corps, de la vertu contre le vice, du bon sens contre la folie, de l'intérêt général contre l'égoïsme, mondja Baudrillart.) Az állam törvényhozása, különösen a ruházatra, vendégeskedésekre és temetkezési pompára irányult. A francziák törvényei a ruházatot, a németeké végig a mértékletlen ivást vette alapúl. Olaszországban II. Frigyes, Angolországban III. Edvárd, Franciaországban IV. Fülöp az első fényűzési törvényhozók. Érdekesek a XIII. századbeli ruha és asztalrendtartások. A XVI. század a szőrmekelemekkel való túlzás ellen, a XVII. század az arany- és ezüsteműekkel üzőtt visszaélések ellen küzd. A törvény áthágásából származott pénzbüntetésekből, ép úgy mint Rómában, a közjótékonytságot táplálták. A XVIII. századtól kezdve Franciaországban a tilalmak már nem morális, hanem közgazdasági alapon nyugosznak, tiltották a nyers arany és ezüst kivitelét a nemzeti ipar érdeke szempontjából. Ez eszközhöz kellene nekünk most folyamodnunk a nyers termékek kivitele mezején, különben éhínség fogja gyötörni népünket.

Angolországban a selyemviselés ellen hoztak tilalmat azért, hogy a hazai posztógyártmányokat megvédjék. Idegen drágaságok behozatalára vonatkozó tilalom az ország elszegényedésének meggátlása végett hozatott. Nem hagyhatjuk szó nélkül II. Károly alatt hozott rendszabályokat sem. Ekkor szigorú törvényeket hozott a parlament a szerencsejátékosok ellen. A házasságtörést halállal sújtották. A nyilvános szórakozásokat is üldözték. (Public amusements, from the masques which were exhibited at the mansions of the great down to the wrestling matches and grinning matches on village greens, were vigorously attacked. Buckle.) A színelőadásokat is eltiltották; a színészek mint botránycsinálók kikorbácsoltattak a színházból. A vadászati sport is a puritánok szemében ocsmány dolog volt. (The puritan hated bear-baiting, not because it gave pain to the bear, but because it gave pleasure to the spectators. Buckle.) Az angol karácsony a legnemesebb nemzeti ünnepély volt, mikor szegény és gazdag, nagyúr és munkás közt egy időre megszűnt a nagy társadalmi ellentét, mikor a család és a jó barátok a legszívélyesebben és legkedélyesebben töltötték el az időt, ezt is betiltotta a «long Parliament» 1644-ben. E rendszabály valóságos forradalmat okozott, mert ezer éves népszokást támadott meg oly indokolással, hogy a sok régi bűnt csak csendes visszavonultságban lehet kiengesztelni. (All men should pass the 25-eth december in humbly bemoaning the great national sin which they and their fathers had so often committed on that day by romping under the mistletoe, eating boar's head and drinking ale flavoured with roasted apples.) A sajtót szigorúan ellenőrizték. Az erények ily barbár és aprólékos védelme nevetségessé tette a rendszert, melyet elpusztított az új szellem, de sajnos, oly irányban haladva, hogy a bűn és erkölcstelenség nyilvános imáadásban részesült ama tomboló közvélemény részéről, mely megvetette a mogorva életet s régóta vágyott már a «marry England» után. (From the day on which the theatres were reopened, they became seminaries of vices; and the evil propagated itself. The frivolous and dissolute who remained required every year stronger and stronger stimulants; thus the artists corrupted the spectators, and the spectators the artists. An age of hypo-

crisy is, in the regular cours of things, followed by an age of impudence, — mondja Buckle.)

Németországban 1220 óta oly szabályokat hoztak, hogy lakodalmak alkalmával legfőlebb tizenkét tál étel adható és csak három zenészt szabad volt meghívni. Az első porosz ruházati rendtartás 1352-ből való. Németországban a XVIII. század végeig hoztak fényűzési törvényeket. De azért korhelykedtek a diákok a reformatio után még jobban, mint előtte.

Magyarországban a magyar divattal egyszersmind a ruházásban való pompa és fényűzés is elterjedvén, még pedig a szegényebbek körében is, a patriciusok rossz szemmel nézték, hogy a szegény ember gyermeke oly öltönyben járjon az utcán, mint az övék. Mindenekelőtt a cselédek fényűzését gáncsolták s eltiltották őket némely öltönydarabok viselésétől, melyekben olyanok voltak, mint a becsületes jómódu polgár gyermekei. De a polgárokat is több osztályba csoportosították, s a legaprólékosabban meghatározták, hogy mindegyiknek milyen ruhát szabad, illetve kell viselnie. A melyik férfi vagy nő olyan csizmában jelent meg az utcán, mely nem illette, vagy bármilyen ruhát viselt, mely tiltva volt azon osztálynak, melyhez tartozott: 100 forint bírságot fizetett. Külön kirendelt örök vigyáztak a ruházati szabályok megtartására, sőt a szolgáló leányokon adott esetben az utcán nyilvánosan hajtották végre a büntetést. Ezeket különösen üldözte a polgárok irigysége és hiúsága. Néhol csizmát sem viselhettek: s ha ez ellen vétettek, a városi rendőr lefogta őket és leszedte rólok saját tulajdonukat tevő, de viselni tilos ruhadarabokat. E szigorú eljárás nálunk sem vezetett a czélzott sikerhez, az emberek kijátszották, mert legbensőbb személyi szabadságok határát átlépte. Aranyat és ezüstöt csak vagyonosabbak hordhattak; az alsóbbrendűek egyszerű réz, vagy aranyozott, ezüstözött lánczczal, övvel, gyűrűvel díszelgettek. A városi tanács rendeletével tovább ment, mert az étel és italban való fényűzést is, általában magát az életmódot szabályozta. Nemcsak a korcsmákból és sörházakból parancsolta ki a mulatozókat esti tíz órakor a városi rendőr, hanem meg volt állapítva minden házi vendégség és lakoma étlapja is. A tanács határozta meg, hogy a gazda rangjához mérten hány fogásból állhat az ebéd és mennyire mehet a meghívott vendégek száma.

Löcsén koczkán vagy kártyán a játékos csak annyit veszthetett, a mennyi pénz nála volt, s ehhez a még rajta levő ruhát, ellenben a «hozom»-ra nem lehetett játszani, az ilyen kártyaadósság behajthatatlannak mondatott ki, sőt a mit a vesztes zálogul lekötött, a nyerő hat garas váltságdíjon kiadni tartozott, ellenben megbírságotlák. Minthogy kivilágításról még szó sem volt, Kassán a XVII. században is esti kilencz óra után csak lámpával volt szabad megjelenni, a szabályt megsértőt, ha nemes is volt — a darabontok egy éjjelre fogházba dugták. Egy 1715. január 12-kén kelt bártfai rendtartás érdekes intézkedéseket tartalmaz a lakadalmi mulatozás s a ruházat szempontjából. (Főbb rendelkezései ezek: zu einer vornehmen Hochzeit sollen nicht mer dann 15 Paar ohne den främbden Gäste, und 8 Jungfrauen bey Stroff fl. 40. Zu einer gemeinen Hochzeit 9 Paar und 6 Jungfrauen bey Stroff fl. 20. Bei einer vohrnehmen Hochzeit nicht mehr als 12 Speisen bei Stroff fl. 40; bei einer gemeinen 8 bey Stroff fl. 20 gegeben. Die Torten und Pasteten werden allein bey einer vornehmen Hochzeit zugelassen. Werden bei Hochzeiten bey den vornehmen Burgern, sowohl mittlern und armen Leuten in einem Tag zum ende gehen, sonst Stroff in fl. 12. Ingleichen, weil die Höchststräfliche in Geist und weltlichen Rechten verbothene Hoffart zwischen den Weiblichen Geschlecht bishero sehr eingerissen, durch welche nicht allein Gott beleidigt wird, sondern auch die Jugendt ein übles Exempel schöpft, als wird allen Weibs-Personen und jungfrauen, die von Adel nicht sind, die schwarze Flor umb den Hals, wie auch auf den Kopf die goldene, silberne Spitzen, die Zobelne Schiefmitzen, Handschuh und seidene Rökke, Peltze, ärgerliche nackende Hälse, daran goldene Ketten und Perln ernstlich bei hoher Stroff verboten.)

3. Az *újkor* törvényhozója végleg szakított az apró prohibitív eszközökkel, melyekre a középkor oly nagy súlyt vetett. A veszélytelen mesterkéltiséget már nem itélik megvétség gyanánt. A kicsapongást sem veti törvényes békók alá, melyeket a jog és a kivihetőség szempontjából elvet. Ily túlcspások, visszaélések büntetéssel való megakadályozása egyenesen zsarnoksághoz vezetne, melyet ma az egyéni szabadsághoz szokott nép egyszerűen elseperne. Ma a morál

szempontjából elítélhető visszaélések legnagyobb része a közvélemény ítéletére és az önlelkiesméretre van bízva. A ki önmagát személyében és vagyonában botorul teszi tönkre, nem tekintetik oly gonosztevőnek, mint a ki szándékosan másoknak kárt okozván, lecsap fejére a büntető szigor. Az egyéni felelősség területe folyton tágasabb, ellenben az állam hatósági befolyásának határai mindig szűkebbekké lesznek. Hogy is lehetne azt, a ki tiz napig tartja lakodalmát, vagy azon nőt, a ki munkásnő létére drága kalapot tesz a fejére, olykép megítélni, mint egy gonosztevőt. Mi köze ahhoz az államnak, ha valaki nappal alszik és éjjel él, ha ezáltal másnak kárt nem okoz. Mindamellett nem marad a közhatóság sem egészen tétlenül, mert hiszen mindenütt van gondnoksági törvény, mely a pazarlótól a vagyoni szabad rendelkezést megvonja, míg a szükség feltétele megvan. Sajnos azonban, nálunk eddig a gyámhatóságok igen lánghán kezelték a törvényt, könnyelmű fiatal emberekkel szemben — ha vagyonosak voltak — nagy engedékenységet és előzékenységet tanusítottak, s épen itt rejlik egyik nagy oka annak, hogy oly sok ősi nemesi birtok idegen kézre került. De menjünk tovább. Korunkban az államok éppen az elegancia szükségleteit kielégítő iparágak haladását jutalmakkal tüntetik ki; így jártak el a nemzetközi és nemzeti iparkiállítások; ily viszonyok közt tehát hogy lehetne józanon a fényűzés ellen harczot vívni. A selyemtenyésztést nálunk is maga az állam támogatja, az ügyes aranyműveseket érmekkel jutalmazza. nos, ily körülmények közt hogyan minősíthetnők vétségé az aranykészletek beszerzését a dísztárgyak használatát? Jól tudjuk, hogy a socialdemokratia egyik főszeménye a gazdagoknak a szegényekkel való egyenlősítése; mivel azonban a modern szellem nem a rablás és nem a szolgaság szelleme, a jó sors, a genie, kitartás, végtelen szorgalom és önmegtagadás árán szerzett nagy tőkét nem lehet elítélni. A tőkék közöszökké nem válnak soha; ennek ellen mond már maga a természet törvénye. De habár a törvényhozó direct preventiv rendelkezését a mai közvélemény már nem engedi meg, abból nem következik, hogy az állam előrelátásának és védő gondozásának már egyáltalán nem lenne mezeje többé, hiszen csak a köznevelés útján óriás feladat néz az

államra. Sokan vannak, kik az adóra nagy súlyt fektetnek, mely hivatva volna egyesek életmódjának irányt adni. Montyon a *L'influence de l'impôt sur la moralité des peuples* című könyv szerzője egyenesen hadat izen a gazdagok ártatlan fényűzésének is, követelve súlyos adók behozatalát, melyek jó hatást gyakorolnának. (Mais en ne considérant que les habitations de la richesse qui seules sont susceptibles d'être imposées, ne doit on pas voir avec regret cette multitude énorme d'hôtels ou de châteaux, gouffres ou on été englouties des sommes immenses, sans qu'il en ait résulté pour les propriétaires une grande augmentation de jouissances réelles, mais seulement un plaisir de vanité? Les propriétaires, avec la même dépense auraient pu mettre en valeur une grande partie de leurs terres qu'ils ont laissées en friche dessécher des marais, ouvrir des canaux, fouiller des mines etc. Dans la république romaine, les chefs d'oeuvre de l'architecture étaient réservés pour les monuments publics, et les ornements étaient bannis des maisons des particuliers. Quand les moeurs se perdirent, l'apparition de ce genre, luxe fut réprimé par un impôt. Pourquoi la finance moderne, qui a fait tant de progrès ne serait elle pas sur cet article, aussi morale que l'ancienne?) Így tehát az adó lenne hivatva bizonyos kiadásokat mint becsmérleendőket megszüntetni. Ellenkezőleg, mi magyarok örülünk a különböző gyarak szaporodásának, de a mellett a nemes izlésnek is hódolunk. Büszkeségünk lett volna, ha a corfui fényes palota helyett Matyás királynak Visegrád vára újra felépült volna, mert ily mű hirdette volna a régi magyar dicsőséget a Duna legszebb medrén. Általában az egyéni szabadságnak adó alakjában megjelenő megszólitását soha sem kell megengedni, mert ezzel megakadályoztatnék a különböző fogyasztásokat kielégítő ipari haladás. Megengedjük azonban azt, hogy oly fogyasztások, melyek általánosan el vannak terjedve és nem tárgyai az abszolút szükségességnek, a mellett még sociális és hygieniai szempontból veszélyesek, megadóztatassanak. A dohányt és az alkoholt joga van az államnak adó alá vonni, de nem annyira a fényűzés szempontjából, mint inkább a közérdek megóvása végett, minthogy szemünk előtt megy végbe a rettenetes pusztítás, melyet a dohánynyal

és az alkohollal való visszaélés okoz. A részeg állapotot, már mint ilyet büntetni kell, mert a részeg ember könnyen vadállattá lesz, s aztán legcsekélyebb oknál fogva gyilkolni kész. De ne feledkezzünk meg az alkohol okozta faji degenerációról sem, melyet minden eszközzel meg kell akadályozni, annál inkább az ártatlan szeszadóval. Egyébként elvileg ki kell mondanunk, hogy az államnak nincs joga ezen vagy azon élelmiszerek élvezetét megtiltani, csak azért, mert feleslegesnek itéli. Az amerikai Maine állam helytelenül és jogtalanul járt el, midőn a szesz italok eladását egyenesen megtiltotta, mely tilalmat ezernyi formában játszanak ki. A karsú missek gyűrűkben, napernyőfogókban hordanak magokkal liqueuröket, melyeket titokban élveznek. Megengedhető tehát a megadóztatást azon esetekben, a midőn bizonyos élvezeti cikkek nemcsak magára a visszaélő egyénre, de a társadalomra nézve is általánosan kártékonyaknak bizonyulnak. Ebből azonban még nem következik, hogy némely ártalmatlan fényűzési tárgyak megadózhatók ne lennének; ezek mind a gazdagság symptomái vétethetnek adó alá. Angolországban és Franciaországban meghonosítottak ily adónemeket. Ott van a hajporra, czímerekre, ezüst és arany-neműekre, játékkártyákra, lovakra, kutyákra, hintókra, férfi cselédekre vetett adó. Hollandia tulipánokra is vetett adót akkor, mikor e virág fénykorát élte. Ilynemű tárgyak, mint a gazdagság világos jelei, ez alapon jogszerűen, de nem a prohibitív elv alapján — vonhatók adó alá. Ez adókból Franciaország 4 millió frankot vesz be. (Quand ces taxes frappent modérément des objets qui se manifestent à l'extérieur ou dont soit la production, soit l'existence peut-être vérifiée aisément sans inquisition, on peut les tolérer. Leroy-Beaulieu.) A fényűzés kérdése egy sokkal nagyobb kérdésnek, vagyis az állapotok egyenlőtlenségének kérdése. (Il est prouvé — mondja Leroy-Beaulieu — que l'égalité des conditions arrêterait tout progrès dans la société et la ramènerait à la somnolence intellectuelle des âges primitifs. La suppression du luxe aurait des effets moindres, mais analogues.)

III. A fényűzés jelentősége.

Miután bemutattam a fényűzést a mint az ó-korban, a középkorban és az újkorban jelentkezett, a két ellentétes iskola irányelveit és a törvényhozó álláspontját is ismerjük, hátra van még a végítélet kimondása. A fényűzést nem szabad a még korunkban is, bár gyérebber jelentkező kinövésai szerint megítélni, mert így könnyű lenne felette a halálos ítéletet kimondani. Kiinduló pontunk tehát az, hogy a fényűzés általában véve az emberi haladás egyik lényeges tényezője. A mi az emberi nem életét vonzóbbá, kellemesebbé teszi, azt a fényűzésnek köszönheti. A szép-művészetek a nemes izlés követelményei nélkül mély álmukat aludnák ma is. Nem követhetjük tehát a civilisatio és az emberi jólét veszélyeztetése nélkül James White irányát, a ki, a midőn a világ összes, angol nyelvet beszélő népekhez szózatot intéz, abban azt követeli, hogy csak a szegénységet dicsőítsék. (Unter uns, den Völkern englischer Zunge, dürfte es notwendig sein, kühn immer wieder den Lobgesang auf die Armut anstimmen. Man kann buchstäblich sagen, wir haben jetzt Furcht arm zu sein. Wir verachten Jeden, der ein Leben in der Armut wählt, um seine Erziehung zu vereinfachen und sein inneres Leben zu retten. Weil er sich nicht unter das Gewühl der atemlosen Renner mischt, die nur dem Gelde nachjagen, halten wir ihn für apatisch und bar alles Ergeizes. Wir machen uns gar kein Bild mehr von der Bedeutung des alten Armutsideals, Befreiung von allen materiellen Banden vollkommen seelische Unbestechlichkeit, mannhafter Verzicht auf Dinge dieser Welt. Wenn wir, die wir den höheren Klassen angehören, uns heute, wie noch nie in der Vergangenheit einschüchtern lassen durch die Hässlichkeit materiellen Elends, wenn wir, um uns zu verheiraten, erst darauf warten bis unser Heim auch künstlerisch ausgestattet sein könnte, wenn wir bei dem Gedanken zittern, ein Kind in die Welt zu setzen, das nicht gleich auf seinen Namen Geld beim Bankier stehen hätte und das dazu verurtheilt wäre, von seiner Hände Arbeit zu leben: dann ist es hohe Zeit, dass alle Denkenden gegen einen so wenig männlichen und so wenig frommen Gemütszustand Protest

einlegen. Bode fordítása.) Látjuk ezekből, hogy itt egyenes hadjárat indítatik meg a mai civilisatio ellen. Tudjuk mi azt jól, hogy volt a multban és lesz a jövőben is a fényűzésnek durva, kihívó, oktalan alkalmazása, mely abban áll, hogy a tömeget elkábítsuk s azt lealázzunk. A gazdagságnak ezen gyáva és impertinens megjelenését elítéli a közmorál. A közvélemény már nem egyszer éles fegyverekkel fordult a fitogtatás és haszontalan szolgasereggel való tüntetés fényűzése ellen, mely még ma is nagy űrt alkot ember és ember között. A gazdagoktól megköveteljük tehát, hogy nagy jövedelmeiknek egy részét fordítsák a tisztességes és kényelmes életmódra, másik részét a köz-segélynek szenteljék, segítsék és vezessék embertársaikat, mi által a közjólétnek, közbiztonságnak s a nemzeti civilisatiónak előkelő szolgálatot tesznek; azután gonddal tartsák fenn vagyonukat, a mi nemcsak családjoknak, de egyszersmind a társadalomnak érdeke; takarékosságuk segélyével igyekezzenek vagyonukat megsziporítani, de nem mások lelketlen kihasználásának és kiszípolozásának árán; mindezek mellett a józan fényűzésnek bőven hódolhatnak. A nemzet ipara, közintézetei, tudománya és művészete nagy áldozatot követel a gazdagoktól, kiknek áldozatkészsége igen becses a társadalomra nézve.

De visszatérve a milliárdosok pusztító eljárására, a következőkre kell figyelmeztetnünk. A mai veszedelmes pénzviszonyoknak, melyek egész népeket végpusztulással fenyegetnek, az amerikai milliárdosok szertelenné növekedett speculatiója az oka. A midőn tehát a socialisták hadat üzentek a gazdagoknak általában, helytelen úton jártak és Roosevelttől Tivadar az Egyesült-Államok elnöke szavait kell megszívlelniök, a ki Provincetownban 1907 augusztus 20-án a *Pilgrim Memorial Monument* sarkkövének elhelyezésekor mondott nagy beszédében a lelketlen milliárdosokat egyenesen gazembereknek jellemezte, kiket a modern élet pénzhajbászó sátánainak tart, kik nem gondolnak tör-törvénynyel, előttük az egyesek jóléte és boldogsága s mmis, az állam tekintélye akadály nagyratörő terveik megvalósítására nézve. Ezek tehát az igazi vad forradalmárok. Követeljük hogy senki se halmozhasson fel óriási vagyont kiváltságok, család és gázság útján; s ha már egy kézben

egyesülnek a milliárdok, ne lehessen felhasználni őket a nép érdeke ellenere antisociális irányban. E végből az államnak ki kell terjesztenie ellenőrzését az összes társaságokra (tröstökre), a mint azt a banktársaságoknál már is teszi. A legújabb new-yorki zavarok nagy bajt okoztak Párisban, Londonban, Berlinben és nálunk is majdnem catastrophára vezettek. A veszélyes tröstök hitvány fogásai százezernyi ártatlan embert is megrontanak; discreditalják az államtalalom politikáját; meghátrálásra kényszerítik a kormányzatot, hogy becestelen eljárásuk dús gyümölcsöt hozzon. Mégis az igazságos megtorlás óvakodik attól, hogy meg nem érdemelt csapást mérjen a tisztességes börzeemberekre és így magára a társadalomra. Az állam tiszteltre méltó polgárok gyanánt elfogadja azokat az embereket, kiket a vagyonszerzésnél szenny nem terhel, s miután nagy szabású üzletét időnkben csak a szövetkezett tőke (tröst) hozhat létre, a nemes irányú tröstöket az állam támogatni fogja. Nem tehát a White-féle szegénység, hanem a corporativ tevékenység sok tőkével vezet a boldoguláshoz. Minden tőkeszövetkezetnek Rocsevelt sem üzen hadat; ellenkezőleg, a tisztességes emberek és olyan tröstök állami támogatásának szükségét elismeri. A mint az egyes tényezők egyensúlya megbomlott, vagy a rohamos fejlődésben egészségtelen irány észlelhető, beállott az állam közbelépésének feltétele, különben az állandó catastrophák izgalma teszi tönkre az egyesek nyugalmát és vagyonát. Így értelmezve a gazdagodás alapját, boldog és gazdag generatiók fognak következni, melyek nemcsak önmaguk, de embertársaik javára is fel fogják használni kincseiket. Korunk egyik legnagyobb kérdése a magyar család istápolása, a magyar családnak az erkölcs-szellemi és anyagi jólét mezején e hazában legerősebbnek kell lennie, különben belső ellenségeink békés úton meg fogják hódítani Magyarországot, melynek tekintélyes részét a könnyelműség, ledérség, nembánomság és az erkölcstelen fényűzés már is idegen kézre juttatta. Tudja mindenki, hogy a háztartás a rend és az ækonomia szerve, melynek tőkélyétől függ a család és a társadalom jóléte. Komoly életközösség ez, melyet az élvágó férfi és a frivol asszony teljesen tönkre tesz. Az eladósodott tüzhely az örökös zavar, gyöt-

relem, de egyszersmind erkölcsi nyomor háza. Ily házastársak egymást kölcsönösen rászedik es milyen cselhez, hazugságokhoz kell folyamodniok a szabóval, fűszeressel s általában a szállítókkal szemben, kik követelése és sürgetései, valamint a fenyegető uzsorás és tolvaj cselédség előtt meg kell hunyáskodniok, mert az üres ígéretnél többet szolgáltatni nem tudnak. E napokban egy gondos statisztikusunk kimutatta, mily nagy számban fordulnak elő metropolisunkban — eladósodott háztartások. Csakhogy itt még nincs az eladósodott családok véghatára, mert az egész haza területén bőven fordulnak elő.

A könnyelmű életmód, a háziasszonyok gondatlansága és számíthatatlansága oka e nemzeti szegénynek. Nálunk különösen a nők rabjai a frivol fényűzésnek, melyet még a templomban is gyakorolnak. A mai civilisatio korában, mikor minden irányban haladást tapasztalunk, nem szabad megfélekedezni a családról, mely tisztaságának oly sok az ellensége. Egyik legnagyobb ellensége a celibatus, melynek leggyakoribb oka a családi kötelezettségek teljesítésétől való irtózás és rút egoismus. Nem annyira a nyomor, de inkább az egészségtelen fényűzés oka a nőtlenség folytonos szaporodásának. A katolikus vallás által parancsolt celibatus ellen folyton az a panasz, hogy a népszaporodást akadályozza, pedig nem annyira a vallási celibatus, mint inkább a fényűzés által okozott nőtlenség veszedelmes. Az előbbi korlátokat ismer; az egyházi ember magában a vallási gyakorlatban és a jótékonyág előmozdításában leli örömét; ellenben a világi ember mindig a bűnös egoismus rabja, hiszen ha ez így nem lenne, a nemi élvezetekről le kellene mondania, a mértékletességnek, szorgalomnak és jótékonyáságnak kellene áldoznia. Csakhogy ezt nem cselekszi, hanem széles körben megméltelyezi a közerkölcsöséget. A történelem mutatja, mily nagy veszély rejlik a társadalomra nézve a módos emberek nőtlenségében, a kik a nőt rabszolgává teszik, a gyermekek jólétével pedig ritkán gondolnak. A szegényebb sorsú leányokból nem melegsívű anyák és cdaadó feleség, hanem prostituáltak lesznek, hiuságukat, tetszvágyukat istápolja az önző gavallér.

Korunkban sok család a végletekig viszi a költekezést. Előmozdítja e szokást azon szerencsétlen tan is, mely

azt vallja, hogy a költekezés előmozdítja a gazdagodást. Pedig csak a becsületes és józan gondolkodású ember lehet hasznos tagja a társadalomnak. A társadalmi gazdaságtan emberei különbséget tesznek productiv és improductiv fogyasztás közt, s ezzel tönkre teszik a pazarlás és a mindenáron való forgalom tanát. Szerintök a házi bál, a tűzijáték improductiv fogyasztások; ebből azonban nem következik hogy egyszersmind megvetendők volnának, mert hiszen az embernek szüksége van szórakozásra. Az improductiv fogyasztásoknak is lehet józan, elfogadható alapjuk a fényűzés némely nyilvános megnyilatkozásai esetében, de e jelenségek ne legyenek vádolhatók immoralitással. Az örült költekezések szegényebbé teszik a társadalmat; mutatja a rómaiak példája, s általában az a körülmény, hogy a tőke és a productiv erők terméketlen mezőre tereltetnek. Tudjuk a multból, mennyit ártott aristocratiánknak a bécsi udvarnál történt költekezés, mely oda vonzotta a nemzeti vagyon jövedelmét, mely a helyett, hogy nagy nemzeti céloknak szolgált volna, a frivol fényűzés előmozdítása által megvonta a haladás forrásait, elidegenítette egymástól a társadalmi osztályokat, az igazság, loyaltás, humanismus s a tulajdon biztonsága ezáltal csorbát szenvedett. A magyar idegenné lett saját honában, melyből önkéntesen száműzte magát, oda dobta a németért gazdag és szép hangzású nemzeti nyelvét, melyért még ma is véres harcokat kell vívnia. És az oktalán fényűzés oly régi osztályharcz szülője, milyen régi maga a világ, pedig a józan államférfiak mindig ősrégi axiomának vették a szegények és a gazdagok közötti jó viszony fentartását. S a mai erkölcsöknek és törvényeknek is a kibékítés útját kell annál inkább választaniok, mert a szervezett proletariatus milliósának moraja, sőt fenyegetése intő szó arra nézve, hogy a szegény és gazdag jó viszonyt fentartani igyekezzenek. Ennek pedig legbiztosabb eszköze egyrésről a kölcsönös megértés és engedékenység, másrésről pedig az igények leszállítása, a szegény családok sorsának nemesszívű méltatása és segítés ott, hol a szükség követeli. Lényeg marad azonban, hogy nem kegyelemosztás, de a viszonyok és állapotok igazságos és méltányos megítélése a legfőbb feladat. Az erőszak kora lejárt, annak utóda a humanismus

szent szelleme. És habár ez igazságok már átmentek a köztudatba, mégis egy század óta foly a nyílt forradalom. És vajon mi történik akkor is, midőn az elégedetlenség, a forrongás moraja hallatszik? A társadalmi beke idején szaporodik a gazdagság, de nem a rendes, normális törekvés az uralkodó, hanem ennek helyét elfoglalta a láz. E lázat észleljük a vállalkozásnál, a szórakozásnál, a divatnál s mindenütt. hol a fényt keressük. A középosztályok a fényűzés mezején utánozzák a gazdag magasrangúakat, a tömeg utánozza azt, a mit képes, még a nyomornak is van saját fényűzése. A nagyváros által nyújtott látványosságok nem elégitik ki, hanem a szeszes italok után nyúl. Mindenütt érezhető a nagy változások jelensége, a saját helyzettel való elégületlenség s az élvezetek mohó vágya. Az absolut egyenlőségnek apostolai a tulajdont rablásnak ítélik, hizelegnek a szegény osztályu embereknek, kiket megtévesztenek, pedig ez mindmegannyi oka az irigységnek és a nyugtalanságnak.

A vérengző osztályharcz egész continensünkön kitorófélben van, — elég egy csekély ürügy és dühöngeni fog a polgárháború, melynek eredménye a meglevő világrend nem egy intézményének eltemetése lesz, mert «dives et pauper obviaverunt sibi!»

Megengedjük, hogy a fényűzés táplálja az ipart és a művészeteket, melyek termékeit drágán veszik meg. A szép művészetek támogatása nemes fényűzésnek tekintendő s e forrásból meritik dicsőségüket.

Itt van azonban a fényűzés civilisatorius «genie»-je elismerésének és dicséretének határa, mert az e téren tapasztalható kinövéseket és túlzásokat el kell ítélnünk. A művészetek corruptiójáról már fennebb esett szó. A corruptio akkor áll be, midőn a kéjelgés és a frivolitás erkölce uralkodó lett, mikor ez szabta meg a festőnek, a szobrásznak és a költőnek az irányt. Ekkor már hiányzik a physikai szépség is, elfoglalja helyét a mesterkelt báj és a test dicsőítése. A művészet most már erőszakossá, túlzottá lesz, csakhogy elnyerje a blasirt, az érzeki, a durva szenvedélyek által táplált izlés kegyét. A festő visszaél a színekkel, az alak elveszti tisztaságát, a művészet elveszti a leglényegesebb alkotórészét.

Az igazi művészek akkor éltek virágzó korukat, mikor a szép egész világot a nemesebb, fenségesebb lehelet fújta át. Ekkor a szépség és a kényelem angyalai melegen ölelkeznek. De az egészségtelen fényűzés korában a művész is a gyors gazdagodás útjára lépven, nem a műre, de az arra fekteti a súlyt

Mi tehát csak az egészséges, józan fényűzést hasznosnak és ajánlatosnak itéljük, de mindig oly fentartással, hogy a jövedelem megfelelő része az előrelátás és a megtakarítás javára szolgáljon. Szépen mondja Roscher, hogy az egészséges luxus, miután szorgalomra buzdít, előmozdítja az egész productiót, épúgy mint a jutalom-tételek, habár keveseknek juttatnak, az egész organismust munkásságra buzdítják. (Ein Volk, welches Zucker zu verbrauchen anfängt, wird in der Regel, wenn es keinen frühern Genuss darum aufgeben will, seine Production verstärken. In rechtsunsichern Ländern, wo man sich scheuen muss, seinen Wohlstand offenkundig zu machen, fällt diese lobenswerthe Seite des Luxus grötentheils weg. Jeder vernünftige Luxus bildet eine Art von Reservefond für künftige Nothfälle. Wo es Sitte ist, dass jede Bäuerin eine goldene Mütze, oder ein goldenes Kreuz besitzt, da ist den niedern Ständen immer ein Nothpfennig erhalten. Wo die Mehrzahl der Bevölkerung von Kartoffeln lebt, wo sie folglich auf das geringste Nahrungsmittel schon reduziert ist, da hat sie im Fall einer Missernte gar keine Zuflucht mehr. Roscher.) Ellenben minden más fényűzés, mely ezzel ellenkezik, az oktalanság és az immoralitás jellegét veszi fel, mert a helyett, hogy a természetes és normális szükségleteket elégítené ki, csakis az élvezetek hajhászásában nyilvánul, keresi az igen drága tárgyakat csak azért, mert drágák; itt már csak a túlságos hiúság és érzékiség kielégítését keresik. Ez a degeneráló néposztályok vagy degeneráló népek gyászos korszaka. És sajnos, napjainkban is találkozunk népekkel, vagy egész néposztályokkal, melyek az elvetendő fényűzésnek hódolnak. Az orosz társadalom e téren vezet. A helyett, hogy a tartós elegantiát szemük előtt tartanák, jó izlésű ékszereket, gyűjteményeket, becses művészeti tárgyakat, a természet szépségeit keresnék, — vannak oly kotériák, melyek hivatva vannak arra, hogy

magas műveltségnél és dús tapasztalatnál fogva a társadalom mintájául szolgálnának — oktalanul költekeznek a költekezés kedvéért. A már is türhetetlen drágaság mellett hány középosztályú magyar család pusztá hiúságból idegen földön pazarolja el a családnak annyira szükséges jövedelmet. Hogy tehát egészen új, okosan számító, csak nemes céloknak áldozó utódokat biztosithassunk azon hazának, melylyel az egész világon most egy faj sem érez együtt — bölcsebb nevelési rendszert kell választanunk. Részben a közhatalomtól függ oly nevelési rendszer alkalmazása, mely képesít a fényűzés irányának helyes megjelölésére. Régi igazság, hogy oly nevelési rendszer, mely az erkölcsi erők elhanyagolásával, fősúlyt az anyagi érdekekre fektet, végzetes eredményt szül. Egyedül azon nevelés jár helyes úton, mely lényegileg liberális és érdektelen, tehát dicsőíti a haza eszméjét, a kölcsönös áldozatkészséget. E nevelés ideális lelkekkel gazdagítja a társadalmat, mert a benső gyönyörök beoltásával, az anyag cultusának imádása ellen preserváló erőt alapít meg. Minden nevelés anyafeltétele a magasztos ideál felé vezetés, már a gyermek szokja meg a magasztost szeretni és tisztelni. A kereszténység ideálja ellenkezik a hitvány fényűzéssel, a felesleggel való visszaélést tiltja, az egyént a morális szabályoknak, az Istennek, az anyagot a szellemnek alárendeli és követeli a jótékonyság gyakorlását. Az igazi, tiszta és morális nevelés eredményezi a józan nemzeti szokásokat, távol tartja az ifjúságot a kicsapongástól s a népet az aranyborjú imadásától, intellectuális izlést és nagylelkű érzelmeket terjeszt. E nevelés megvédi a családot és megtanítja szeretni a megbizhatóságot és megvetni az üres látszatot. Habár a mai társadalom távol áll az ó-kori és a középkori degeneratiótól, mégis szükséges egy új, friss, nemzetszerű szellem ápolása, melynek előmozdítói: az egyház, az iskola, a család, a sajtó és minden számbavehető társadalmi erő. Ezer év óta rettenetes csapások közt is megélt a magyar ősi honában, melynek földjétől ma oly könnyen megválík, elmegy bizonytalan nyereség végett gyilkos vidékekre, hol örökre elveszett a hazára nézve. A criminologia tanítja, hogy folyton szaporodik az állam és a polgárok biztonságát fenyegető gonosztevők száma. A mindenféle mérget

és ellenségeskedést szító s csak saját hasznukat szem előtt tartó demagógokat nem fogadhatjuk el népnevelő apostoloknak.

A családfenntartás gazdaságos életmódot kíván, a család pénzét nem szabad büntetlenül eltékozolni. A ki pedig anyagi jólétet biztosított családjának, csak oly feltételek alatt tarthatja azt meg, ha az eddigi erényeket továbbra is ápolja.

Végszavam tehát a következő: A fényűzés imádói és annak szigorú ellenségei egyaránt távol állanak a jó ügytől, mindkét irány az emberi nem morális és civilisatorius érdekének ellensége.

Mindaddig, míg lesz emberi szabadság és gazdagság, a fölösleges fényűzést egészen kiirtani lehetetlen, de a gyakori és veszedelmes kinövések korlátozhatók, okszerű nevelés képes lesz oly hatalmas és egészséges közvéleményt megteremteni, mely éberén fogja védeni a család és a haza létérdekeit.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

AQUA FELIX.

Elbeszélés.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Másnap reggel már hat órakor laboratoriumában ült a tudós. Ezen és a következő napokon teljesen belémerült munkájába: biztossággal meg akarta tudni fölfedezésének az értékét; tisztában akart lenni, hogy milyen mértékben fejleszti eleme a villanyt; hogy az elem mennyiségének növelésével minő arányban nő az áram ereje; szóval ismerni akarta találmányának gyakorlati értékét és hasznát. Az eredmény eleinte nem elégítette ki, de mégis volt egy jó oldala ennek az elfoglaltságának, hogy tudniillik megfeledezett nyugtalanító érzéseiről. Közben a természettudományi társulat gyűlésén bemutatta az új elemet. Képzeltetni az öröndetes meglepetést, a mely rövid időn óriási lelkesedéssé nőtt.

A találmány híre csakhamar elterjedt az egész világon. Özönével jöttek az üdvözletek, kérdezősködő levelek, elragadtatás hangján szóló dicséretetek, kételkedő bírálatok, a fedező elsőségének kétségbe vonása, a mint ez már ilyenkor történni szokott. Sőt lassanként látogatók érkeztek. dilettánsok, laikusok, hazai és külföldi tudósok. Honti Gábor hírneve nagyobb volt, mint valaha.

Egy hónapi szakadatlan erős munka, folytonos kísérletezés után sikerült a csodálatos aqua felix-et annyira tökéletesíteni, hogy meglehetősen kevés mennyiség kisebb gépeket fönnakadás nélkül elhajtott. Laboratoriumának déli részén

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 379. számában.

külön e czélra vágatott ablakot Honti, a hol egy nagy asztalon üvegtálakban a fekete víz állott, míg a terem egy részében gépek forogtak, miket a nap erejével fejlesztett áram hajtott. Folytonos zakatolás töltötte be most a tudós műhelyét, s úgy elfoglalta őt a munka, hogy még kedves körtéfájáról is megfeledkezett. A lelki nyugtalanságtól azonban nem tudott még így sem egészen megszabadulni.

Június elején Honti Gábor elérkezettnek látta az időt, hogy találmányának gyakorlati értékét bemutassa a tudományos világnak, a gyárosoknak, iparosoknak, a sajtó képviselőinek, szóval a mérhetetlen jelentőségű kincset átadja az emberiségnek. Más oldalról szándéka volt az aqua felix fölfedezésének történetét, az elem mibenlétét, idevágó kutatásait részletesen, könyvben megírni, s azt, mint már többször cselekedte, közzé tenni.

Egy reggel behívta magához Piroskát és a következőleg szólt hozzá:

— Kedves Piroska, bemegyek villanyoson Pestre, mert a természettudományi társulatnak megígértem, hogy mai gyűlésén bemutatom az aqua felix gyakorlati használhatóságát. Van-e kedved velem jönni?

— Édes bátyám, ha nem veszed rossz néven, hát inkább itthon maradnék. Nagyon meleg van, s a tolongás, fülledt levegő bántana, mert gyöngélkedem egy kicsit.

— Kicsi húgom, még jobb szeretem, ha itthon maradsz, csak este felé jöhettek haza ügyis.

— Legalább jó vacsorával várlak majd, bátyám.

— De nem addig van ám az, Piroskám, mert én még egy kis dolgot is adnék neked, a mit én gyűlölök, te meg szívesen megteszed, úgy-e? Nem lesz nagyon terhedre?

— Dehogy is lesz! Hiszen tudod, hogy örülök, ha neked a legkisebbet is segíthetek.

— No hát akkor gyere ide, — és az egyik terjedelmes könyvszekrényhez vezette a lányt. — nézd ezt a nagy fiókot, van tiz éve, hogy nem nyitottam ki; itt lesz a kulcsa; iratokat találsz benne, a melyek mind az aqua felix érdekében végzett kutatásokról szólnak, — szedd ki ezeket, poroltasd meg és a mennyre lehet, rakd rendbe, a nem oda tartozókat meg tedd külön. Fáradságos munkád díjában ho-

zok neked Pestről, a mit akarsz; majd gondold ki, hogy mit vegyek, — jó?

— Jó lesz, édes Gábor bátyám! — s a lányka tapsolt örömeiben, de most nem mert a bátyja nyakába ugrani, mint máskor gyakran megtette, csak nedves fényben égő szemeit emelte rá, mire azt ismét a szokott nyugtalanság fogta el.

Honti Gábor kezét csókolt hugának és elment. A bemutatáshoz szükséges gépeket és szereket nagy kocsi szállította utána.

A lány sokáig nézte a távozó tudóst, egy könnyű sóhajjal bement a laboratóriumba, s kinyitotta a szekrény ajtaját. A régi írások jellemző szaga áradt ki, s a könnyű porréteggel belepert papírlapok meglebbentek. Füzetek, kis könyvek, kemény táblába varrt jegyzetek voltak egymásra halmozva meglehetősen rendben. Piroska sorba' leszedegette, mindegyiket valóságos szeretettel megtörülgette; megvizsgálta, miről szól, igyekezett megállapítani, melyik évből való, s aztán igazi gyöngédséggel letette.

Munkája közben szüntelenül bátyjára gondolt. Arra az emlékezetes áprilisi estére, a kerti sétára; szinte érezte karján az általa oly nagyra becsült és már szeretett férfiú gyöngéd szorítását. Elmélázva rendezgette az iratokat, mikor egy halványkék füzetet talált, a melynek tábláján ez a fölírás volt: «Napló», s az alatta levő évszám mutatta, hogy húsz éve már, a mióta megírták. Kíváncsian nyitotta ki, s azonnal megismerte Gábor bátyja írását, a mi húsz év óta nem változott, a mint nem változott ennek az embernek jó szíve, nemes jelleme. Alig kezdett olvasni, csodálkozása nőttön nőtt, mert szerelmi vallomások, édes-bús epekedés, remény, csalódás beszéltek a sorokból. Egy fiatal leány az, a ki az író szívét meghódította, szőke hajú, kék szemű, aranyos kedélyű angyal.

Piroska meglepetve és fölindulva sietett az ablakhoz, leült bátyja nagy karosszékebe és növekvő izgatottsággal olvasta egyik lapot a másik után. A napló írója napról napra szenvedélyesebben szereti a szőke leányt. Érzelmei erősödésével stílusa mind ragyogóbbá, kifejezőbbé lesz. Piroska látja, hogy az ő Gábor bátyjában kiváló író veszett el. A további lapok megnevezik az imádott leányt, a neve

Piroska. A napló írója nem mer még nyilatkozni, mert nem tudja, nem kopogtatna-e rossz helyen, hiszen egyik jó ismerőse, Polgári Kálmán sokat jár Piroskáék házához.

A fiatal leány megdöbbenéssel tette az asztalra a füzetet, — sejtelve valóra vált: Honti Gábor ifjú korában tehát az ő anyját szerette, Polgári Kálmán az ő atyja. Megtudta Honti Gábornak egy életen át féltve őrzött titkát, a mit bizonyára soha senki még csak nem is sejtett.

Teljesen fölindulva olvasott tovább. Még egy pár napi vergődése a szerelmes, kételyektől szaggatott szívnek, a mikor egyszerre jött a catastropha.

Csak néhány sor az egész :

«18 . . , április 6. — Föl kellett ébrednem a rettenetes valóra, szertefoszlott az ábrándkép, a szerelem meghalt, s a mit maga után hagyott, az sivárság, üresség és kimondhatatlan fájdalom. Két hónapig hanyódott a lelkem a kétség és remény között, két hónapig engedte a sors, hogy én is lássam a boldogság kapuját, — és az most bezáródott előttem örökre. Szerelmem csendben, elvonulva született, titokban élt és senkitől sem sejtve titokban halt meg ezen a derült áprilisi napon. Ma tudtam meg, hogy az én imádott Piroskám menyasszony, Polgári Kálmánnak, jó barátomnak boldog menyasszonya.

A sors, úgy látszik, némelyeket kiválaszt a boldogságra, másokat a boldogtalanságra. Engem a boldogtalanságra választott ki. Egyszer szerettem, egyszer és utoljára, és ennek a szerelemnek is keserű gyümölcse termett számomra. Senki sem fogja megtudni soha, mit állottam én ki ma. Elbújok a fájdalommal, mint a meglőtt vad, a mely a zordon magányban nyalogatja égő sebét. Csak a lelkem sikolt a tépő kintől, de a lélek ajka néma.

Átvert szívem megnyugvást keres, valami támaszt, gyámot, hogy a kétségbeesés örvényébe ne bukjak. Tudom, hogy vannak emberek, a kik a szenvedésre teremtettek, s hogy szenvedni magasztosabb, mint boldognak lenni, de ez mégis, mégis irtózatoss!

Ezután a rettentő csalódás után csak egyetlen menedékem van : a tudomány. Ide menekülök, itt fogom keresni a vigasztalást, s ha lehet, a feledést. Ebben a rettenetes órában, a mikor még lelkem vonaglik a mondhatatlan szenvedésben,

déstől, erős fogadást teszek, hogy életemet két czélnak fogom szentelni. Egyik a tudomány holtig tartó, törhetetlen szolgálata. A másik — a mire soha szükség ne legyen! — az, hogyha ezt a családot, a melyeknek boldogsága a sors intézkedéséből az én lelkem, az én boldogságom romjain épült fel, ezt a családot mindig szeretni fogom, s ha valaha bármelyik tagja segítő kézre szorulna, teljes erőmből támogatni fogom.

És most Isten veled, legszebb álma életemnek, isten veled drága, egyetlen Piroskám! Egy sötét, kietlen út van előttem, az élet útja. Csüggedten és vérző szívvel indulok neki.

Te légy mindörökké boldog. Isten veled!» —

Az ifjú leány kezéből kiesett a napló. Ziháló mellel, dobogó szívvel hanyatlott hátra a nagy karosszékben, arcza vonaglott a rettenetes fölindulástól, míg végre kitörő sírás szakadt föl kebléből, két szeméből omlottak a könnyek és szőke fejét nehézkesen ejtette karjára. Sokáig sírt rázkódó zokogással az asztalra borulva, míg végre egy kissé csillapodni kezdett. Édes fájdalommal szelidült a viharzó indulat, s lassan-lassan gondolkodni kezdett.

Föltárult előtte bátyja lelkének egyetlen rejteke, hova eddig be nem láthatott. Még jobban megismerte ezt az embert, a ki a fájdalom legnagyobb gyötrelmei közt olyan fogadást tesz, a mit azóta minden tekintetben beváltott. A tudománynak első rangú művelője lett, s az elesett családnak egyetlen élő tagját a legnagyobb szeretettel ölelte magához.

Az egész napló olvasása alatt úgy érezte a fiatal leány, mintha neki szólnának azok az édes szerelmi vallomások, a melyek valaha általa soha nem ismert anyját illették. A mult mintha jelenné változott volna, mintha a fájdalom sikoltó hangjai őt hívnák. Megértette, fölfogta teljes egészében ennek a férfinak életét; megértette, a mit eddig mint burkoltat, vagy homályosat látott néha az évek során. Tudta most már, hogy az utóbbi időben bálványozásig szeretett bátyja miért nézi más szemmel őt, mint addig, hiszen meg is mondta: nagyon hasonlít az anyjához. Éreznie kellett, hogy bátyja nem csak mint lugát, leányát szereti már őt, s hogy csak a különbség tartja lenyűgözve annak agyát, szívét, különben talán láttatni engedte volna vonzalmát. Hiszen ő is szerette bátyját, tisztán érezte, hogy szerelemmel szereti.

Úgy vélte, hogy azt a nagy fájdalmat, azt a rettenetes csalódást, a melyet anyja öntudatlanul és akaratlanul okozott az ő imádott bátyjának, neki kell jóvá tenni. Ösztönzi erre nem csak a szerelem, a mit a rendkívüli férfiú iránt érez, hanem a hála is; végül a kötelességérzet, hogy ezt a sokat szenvedett nemes lelket, az ő drága bátyját boldoggá tegye, vissza adjon neki valamit abból, a mitől anyja megfosztotta. Élete célját ebben látta, s lassan-lassan megnyugodott. Folytatta az iratok rendezését, s vidám megindultsággal várta haza bátyját.

Honti Gábornak szép napja volt.

A tudományos világnak, a sajtónak, a nagyközönségnek rokonszenve oly mértékben nyilatkozott meg iránta, milyenről soha még csak nem is álmodott. A nagy terem forró levegőjében, a tömeg tomboló lelkesedése közt élvezte a dicsőség perzselő tüzét. Eddigi halhatatlan sikerei inkább a tudományt érdekelték, ez a fölfedezése már a nagyközönségnek szólt. Óriási jelentőségét egyszerre felfogta mindenki, a ki látta, hogy a napfényre kitett fekete víz minő hatalmas áramot fejleszt, minő könnyűséggel forgatja a kisebb gépeket. A bemutató gyűlés után a gyárosok valósággal megrohanták gazdag ajánlataikkal. Látta, hogy beteljesedik Csató Endre szava, a ki gazdagságot jósolt neki. Csató magánkívül volt az örömtől és lelkesedéstől, húszszor is megölelgette barátját, s azt állította, hogy ez a legszebb napja életének, nem az, mikor Sáríkája igent mondott neki. Csátóné persze jól összeszidta a javíthatatlan öreg urat.

Honti Gábor kábultan ment haza. Minél közelebb ért azonban otthonához, annál inkább távozott lelkéből a tapásvihar zúgása, az éljenek hangos ordítása, s az elragadtatás helyét nyugtalanság foglalta el. Fölizgatott agya most még többet foglalkozott Piroska szép alakjával, s még erősebben elhatározta, hogy férjhez fogja adni, hogy ne is gondolhasson többet olyanra, mit ő képtelenségnek tartott. Most már módjában lesz, hogy Kaza Lászlónak megfelelő állást biztosítson, s ha a fiatalok is úgy akarják, szeressék egymást, ő pedig tovább megy azon az úton, a melyen eddig is járt.

Piroska örvendezve, nyugodtan fogadta; ő már tisztában volt vele, mit kell tennie. Kifutott bátyja elé, s dallal vezette laboratóriumába.

— Nézd csak, bátyám, minő szépen elraktam az irataidat. Hiszen alig volt vele dolgom; nincsen nálad rendesebb ember a világon, — mondá mosolyogva Piroska, — hát aztán mondd el őszintén, bátyám, hogyan telt el a nap?

— Hogyan, hugom? Nem mondhatok mást mint hogy az emberek túlságosan lelkesedtek, s hogy bizonyára nagyobb jelentőséget tulajdonítottak személyemnek, mint kellene. A mi pedig az üdvözléseket illeti, azok a legnagyobb mértékben terhemre vannak, valósággal szégyenlem magam és physikai kínt érzek, ha szembe dicsérnek.

— Olyan elégedetlennek látszol, Gábor bátyám, elfáradtál, vagy bánt valami?

— El is fáradtam, Piroska; nem való nekem az ilyen.

— De nagyon komolynak is látszol. Ismerlek én jól; tudom, hogy bánt valami.

— Már mi bántana, hugom, hiszen itt vagy mellettem; életem célját elértem, már a mi a tudományt illeti. Egyebet pedig mit várjak a sorstól?

— Mindig kitérő feleletet adsz; pedig tudom, hogy nyugtalanít valami dolog.

Hízogó pirulással állt a lány az asztal mellett, s Honti megdöbbenéssel látta föltámadni a régi képet, azt az egykori, imádott Piroskát.

— Igazad van, hugom, hiszen mi sohasem szoktunk titkolódnni; nem volt rá szükségünk. Megmondom tehát én is, hogy a te sorsod nyugtalanít még mindig. Mert ez így nem maradhat sokáig. Nem engedhetem meg, hogy itt mellettem öregedjél meg, hiszen ez bűn lenne.

— Ugyan már minek beszélsz öregségről, hiszen húsz éves vagyok. Igazán ráérek várakozni.

— Nem is kell annak rögtön megtörténni, de valamit tenni kell. Így először is haza hívom Lászlót; igen jó állást tudnék számára, jövedelmezőt, s a mellett foglalkozhatnék kedvére kutatásaival is.

— Gábor bátyám, én látom, hogy te mindenáron meg akarsz tőlem szabadulni; én neked már terhedre vagyok.

Honti Gábor heves tiltakozással válaszolt:

— Dehogy vagy, Piroskám, hiszen . . . jó, ha itt vagy mellettem.

Csaknem kimondta, hogy: hiszen szeretlek úgy, mint az életemet, mint az édes anyádat egykoron. (De haj! azóta húsz év telt el, azalatt eltűnt az ifjúság, s a későn virágzó szívnek csak egy joga van már: elhervadni!)

— Ha jó neked, hogy melletted vagyok, akkor hát miért kergetsz el? Én nem megyek, én veled akarok maradni mindig.

Honti Gábor sejteni kezdte, mit akar a leány. Keblét heves indulatok rázták meg, de az ész tiltó szava uralkodott még rajta. Csak annyit engedett meg, hogy magához vonta a lányt, s megindult hangon mondá neki:

— Csak maradj nálam, a meddig akarsz, édes Piroskám. Én nem űzlek el soha.

De a leány nem állott meg fele úton. Kitűzött czélja volt; tudta, hogy neki kell a döntő lépést megtennie. Nem ismert szégyent, mint a nő soha olyankor, ha meggyőződéseért küzd. Oda borult bátyja mellére, arcát elrejtette és suttogva mondta:

— De én soha nem akarok tőled elmenni, én a tied akarok lenni, ha te is úgy akarod!

A férfiú szédülést érzett, olyan perzselő boldogság járta át szívét, hogy csaknem elvesztette önuralmát. De aztán csendesesen kifejlett a lány öleléséből és komoly levertséggel, szomorúan mondta:

— Egyetlen Piroskám, hiszen az lehetetlen. A te ifjú életedet az én vén életemhez kötni: vétek. Ellenkezik a természet törvényeivel; pedig nincs nagyobb bűn a világon, mint áthágni a természet törvényeit.

A lány azonban rá sem hallgatott, csupán ennyit kérdett:

— Csak úgy szeretsz mint húgodat?

Megfogta bátyja kezét, s olyan szerelemmel nézett annak szemébe, hogy az nem mondhatott mást mint az igazat:

— Nem csak úgy szeretlek.

Piroska erre csendesen kihúzta az asztalfiókot, kivette belőle a naplót, oda tartotta Honti szemei elé.

— Gábor bátyám, az irataid közt találtam és elolvastam. Ez volt a végső csapás.

A mult teljes erővel, összes szenvedéseivel, bűbájával zúdult a férfiú lelkére. A megújult szerelem tűzáradattal öntötte el szívét, agyát. Öntudatlanul Piroska keze után

nyúlt. A leány szenvedélyvel borult keblére, ajkaik össze forrtak, s az alkonyi napsugár két boldog embertől vett búcsút e szép nyári este.

Egy hónap múlva megtartották a lakodalmat, a melyen legjobb kedve — természetesen — Csató Endrének volt.

IV.

Háromszor termett csodálatos nagyságú körteket a rákosszentmihályi ház laboratoriuma mellett a nevezetes fa, a május háromszor rakta meg virágokkal a gyümölcsöst, s Hontiék boldogsága zavartalan és állandó még mindig. Micsoda szép élet volt ez! Az öregedni kezdő híres tudós és ifjú felesége megvalósították azt a házasságot, a melyet igazán ideálisnak lehetett tartani. Pedig csalódnék, a ki azt hinné, hogy Honti Gábor elzárta feleségét a világtól; épen-séggel nem zárta el, sőt minden szabad idejét arra fordította, hogy a fiatal asszonyt szórakoztassa. Anyagi helyzete most már azt is megengedte volna, hogy fényűző életet vigyenek. A gyárak minden legkisebb javításért mesés árakat fizettek, ajánlataikkal szüntelen ostromolták a tudóst, a ki bámulva vette észre, hogy ő, ki soha teljes világi életében anyagi javakra nem vágyott, valósággal nagyon gazdag emberré vált.

Hetenként több ízben bejártak Pestre, s megfordultak a szalonokban is. Boldog volt, a ki a híres tudóst és bájos, szerény, de nagyműveltségű feleségét vendégül kaphatta, mi bizony nem volt épen könnyű dolog, mert Hontiék — az asszony egyenes kívánságára — a lehető szűkre szabták ismeretségük körét. Az estélyeken, ebédeken a fiatal asszonyt valósággal körülrajongták a gavallérok. Össze szedték minden, sokszor jól bevált, fogásaikat, hogy az öregedő tudós ifjú nejénél csak valamicske eredményt is elérhetnének. Azonban az eredmény aligha elégítette ki őket; tudniillik Piroskában maguk iránt csendes megvetést, férje iránt pedig csak még nagyobb becsülést támasztottak léha udvarlásaikkal. Látnia kellett Piroskának, hogy mily nagy különbség van ura és ezek között. Olyan elfogulatlanul bánt környezetével a fiatal asszony, hogy Honti Gábor is — a kinek

pedig az ilyesmihez igen kevés érzéke volt — észre vette, s boldogságát eddig nem zavarta más, mint egy kis kételkedés. A tudós fegyelmezett agya nem tudott egészen megnyugodni. Sokszor kérdezte magában, hogy hát a természet törvényei mégsem áthághatatlanok, nem örök érvényűek? Lehetséges, hogy egy ötvenhárom éves férfit egy ifjú, huszonhárom éves viruló nő így szerethessen? Hiszen nem zárja el a világtól, hiszen társaságban forog a felesége, sőt udvarolni is próbálnak neki! — jó prédának tekintenék egy vén physikus fiatal nejét, s ime! az asszonynak iránta való becsülése csak növekszik.

De hát szerette-e csakugyan Piroska Honti Gábort? Gyermekkorra óta együtt élt vele, korán megtanulta becsülni, másfelől egész mostanáig nem is ösmert jóformán más férfiút, mint Honti Gábort, úgy, hogy nem csak a hála, a nemes lelkeknek ez az útmutatója, hanem a szerelem ösztönözte őt, hogy neje legyen nevelő apjának. Most már járt ugyan társaságba, érintkezett fiatal emberekkel is, — de milyen fiatal emberekkel? A szalonok, zsúrok, estélyek ismert alakjaival, a kik szeretnek a más felesége után járni. Az olyan tartalmas, finom lélekre, a milyen Piroska sajátja volt, csak hasonló lélek, hosszabb ismeretség után hathatott volna talán. Ezek a rövid, a férfiak részéről léha alapon induló ismeretségek épen semmi nyomot nem hagytak szívében.

Honti Gábor tehát eléggé megnyugodhatott, bár agyának rejtekében azért időnként újra meg újra megmozdult a kételkedés: hát a természet törvényeit csakugyan át lehet büntetlenül hágni, vagy a lélek törvényei mégsem olyanok, mint a testek- és tüneményeké a physikai világban? A kérdés tehát némi kis aggodalmat okozott neki, különösen, a mióta észre vette, hogy öregszik. A mi azelőtt soha se jutott volna eszébe, most időnként tükörbe nézett; össze hasonlította magát fiatalabb, sőt egészen fiatal emberekkel. A folytonos munka, sokszor valóságos szellemi megerőltetés kezdte hatását éreztetni. Kissé kopaszodott, arcza vesztett üdeségéből, a mit a mértékletes élet eddig jól megőrzött számára; szóval ötvenhárom éves volt. Ösztönszerűleg érezte, hogy az ifjúság varázsát nem pótolja sem a lelki nemeség, sem a tudás.

Beállott a tél, Hontiék házasságának harmadik tele. Nagyon hideg idő járt, mikor Kaza Lászlótól levél érkezett. Az eltelt három év alatt László még mindig Berlinben élt, teljesen a tanulmányainak adta magát, s Hontiékat csak egyszer látogatta meg az esküvő után, akkor is Pesten tartózkodott azalatt a három hét alatt, míg Magyarországon időzött. Nem látták majdnem három esztendeje. Hontinak írt leveleiben csaknem mindig fizikai kérdéseket fejtegetett, híreket közölt a német és külföldi tudományos világból.

Újév napján ebéd után Hontiék együtt ültek a jól befűtött laboratóriumban, a hol ilyenkor kissé szünetelt a munka, mivel az aqua felix-re vonatkozó kutatásokhoz napfény kellett. De hol a napfény januárban? A gyümölcsfák ritkás kődbe nyújtogatták sovány karjaikat, téli csendesség nyugodott a házon és a havas kerten. Honti Gábor és Piroska épen olvastak, mikor az öreg Mari néni letette a postát. Boldog mosolylyal nézett urára és asszonyára az öreg nő, a kinek szíve legtitkosabb óhajtása valósult meg ezzel a házassággal.

Végig nézték a leveleket és Honti, mikor elolvasta László levelét, oda fordult a feleségéhez:

— Piroska, ujságot mondok, László hazajön. Végre engedett a sok hívogatásnak.

— Haza jön? Mikor érkezik?

— Az ám, azt nem is néztem meg jól. Nini, ez már baj! A levél, azt hiszem, elkésett, ma három órakerkezik meg László, s most már elmúlt három. Ej, ha tudtuk volna, kimentünk volna elébe. De már fél négy.

Alig fejezte be Honti, mikor kocsirobogás hallatszott, s pár perc múlva, Mari nénitől kalauzolván belépett László. Mind a ketten érthető kíváncsisággal fordultak felé.

A szép szöke férfi ritkaság, és László szép szöke férfi volt. Üde arcát pirosra csipte a hideg. Haja szabadon hagyta magas, fehér homlokát; nedvesen csillogó szemlein, egész alakján az igazán szerény emberek zavara tükröződött. Mióta nem látták, megszélesedett, karcsú lett, erős szöke bajusza nőtt, a mi párosulva az összeszorított ajkakon ülő komolysággal, férfiasá tette szép arcát.

Honti barátságos mosolylyal kelt föl székéből, míg a fiatal ember hozzá lépve szeretettel megölelte őt, s meg-

csókolta mindkét arczát. Azután Piroskához közeledett, s tisztelettel csókolt neki kezét.

— Menjünk talán be, — indítványozta Honti.

— A világerő se, bátyám, itt szerettem én mindig a legjobban. Maradjunk csak itt. Majd leteszem a kabátomat. Mind a hárman leültek a kályha köré.

— Öcsém, ne haragudj', hogy nem vártalak a vasútnál, de épen most kaptam a leveledet. Elkésett.

— Nem baj, bátyám, sőt örülök neki, legalább nem fásasztottalak benneteket; azaz bocsánat, téged, meg a . . .

Zavarba jött, nem tudta, hogyan szólítsa bátyja feleségét. Honti segített a bajon.

— Ugyan László, szólítsd csak Piroskát úgy, mint hat-hét évvel ezelőtt, mikor a vakációban együtt játszottatok.

László elpirult. Ránézett Piroskára, s arra gondolt, hogy milyen szép asszony lett belőle. Megerősödött, megtelt a nélkül, hogy elhízott volna. Nyílt tekintette ragyogott, mint a tiszta tó tüköre. Szőke haja dúsan árnyékolja be homlokát, melyen a gondnak semmi nyoma.

Piroska szintén meglepetve látta, hogy az a vékony, jelentéktelen külsejű fiatal ember, minő valódi férfivá erősödött az elmúlt idő alatt. Önkénytelenül eszebe jutott, vajjon ez is olyan-e, mint a többi?

— Sokáig oda voltál öcsém; — mondá Honti, — én ugyancsak megjártam veled, először nem akartál menni, most meg már nem akartál haza jönni. No de nem is eresztünk ám többet vissza! Ugy-e, Piroska?

— A mint ti akarjátok, Gábor, én nagyon szívesen látom Lászlót.

— Hiszen nem is szándékozom én többet visszamenni, bátyám. Te majd segítesz nekem valami tanári katedrát keresni. Itthon élek ezután. Ott is maradhattam volna ugyan, de nagyon kínozott a honvágy. Öt éve vagyok idegenben.

— Hiszen persze hogy keresünk valami foglalkozást a számodra, de még arra ráérünk. Egyelőre szeretném, ha itt maradnál mellettem, segítenél nekem, mert még sok tenni valóm van. Tudod, hogy gazdag ember vagyok, kerül hármunkra is.

— Édes Gábor bátyám, én restellek már a te nyaka-

don élni. restellem a te jóságodat mindig kihasználni; nem szeretnék neked, meg Piroskának terhire lenni.

— Öcsém, ne aggasszon téged egyik se. Ha nekem örömet akarsz szerezni, itt maradsz. A mi pedig Piroskát illeti, nem hinném, hogy terhire légy, sőt örülök, ha többen leszünk a háznál, legalább kevesebbet unatkozik Piroska is.

László tisztelettel nézett bátyjára, a marasztás láthatólag jól esett neki. Derülten mondá:

— Megszoktam tőled, bátyám, hogy mindig egyszerű szóval mondod meg, a mit akarsz. Másrészről pedig engedelmes öcséd leszek, tehát egy darabig vendégszerető háznál maradok. Azonban tartozásom is van még. Nézd, bátyám, visszahoztam azt a pénzt, a mit nekem Berlinbe küldöttél; minden nagyobb fáradság nélkül fentartottam magam, a te pénzedet pedig takarédba raktam; itt vannak a kamatok is.

Ezzel a szóval kivett zsebéből egy csomó bankót és szerény pirulással bátyja felé nyújtotta, a ki valósággal elképedve nézett rá.

— Borzasztó ember vagy, László. Ilyen nagyon tökéletesnek nem szabad lenni, mert nem élsz meg. Az emberek otrombák, kötelességeink sokszor összeütköznek, az ilyen finom lélek elpusztul e durva világban.

— Tőled tanultam, ha valami jó van bennem, édes bátyám.

— Jól van jól, öcsém. — és Honti ijedten dugta a háta mögé kezeit, — de a pénzt nem fogadom el, tégy vele, a mit akarsz! Beszéljünk másról! Mondj el egyetmást Berlinről, bizonyára Piroskát is érdekelni fogja.

— Nagyon érdekel, — szólt a fiatal asszony, — egyszer kimegyünk mi is valahova. Ezt az egyet igazán szeretném.

— Jó lesz, — mondá Honti örömmel, — majd László elkalauzol bennünket. A tavasszal vagy az ősszel ellátogatunk Berlinbe, Párisba.

Ezzel aztán szerencsés témát találtak, s a beszélgetés akadálytalanul megindult; részt vett benne Piroska is. László tartózkodása enyhült, nézeteit, elveit oly szabatos egyszerűséggel, meggyőződéssel, mégis szerényen fejtette ki, hogy Gábor bátyja többször helyesléssel szakította félbe.

— Nem hiába voltál Berlinben, édes öcsém. Azt hiszem, jó munkatársat fogok benned találni.

László tehát Hontiéknál maradt. Egyszer-másszor elakart ugyan költözni, de bátyja a leghatározottabban ellenzte. Azt mondta neki, hogy ráér még, legyen egy darabig vendége, — illetve nem is vendégem! — folytatta félig tréfálva, — hanem dolgozzunk, kutassunk együtt, s a mi jövedelmet az aqua felix-hez szerkesztett gépek adnak, majd megosztjuk.

A téli hideg szobába kényszeríti az embereket, összehozza őket, s a három ember hamar összeszokott. Honti és öccse szorgalmasan dolgoztak a laboratóriumban, s jóformán minden hétnek köszönhetett a tudomány és az ipar valami javítást. Azért az ipar is, mert Hontinak az volt az elve, hogy a tudomány vívmányait értékesíteni kell az emberi élet javára. Mivel napfény nélkül az aqua felix-szel nem foglalkozhattak, elővették a régebbi találmányokat, s azokat iparkodtak tökéletesíteni. A mester és a tanítvány között a viszony ugyanolyan maradt, a minő régen volt. Kölcsönös szeretet, s az ifjú részéről rajongó tisztelet. Honti annyira gyöngéd tudott lenni az ő jótéteményei elpalástolásában, hogy két pártfoglaltjával is csak bátyának szólította magát.

Piroska eleinte kíváncsian várta, hogyan fog vele szemben viselkedni László. Habár az első benyomás, a melyet az ifjú megjelenése tett rá, kellemes volt is, mindazáltal attól tartott, hogy ő is olyan lesz, mint a többi. Azonban teljes mértékben csalódott, mert László nem hogy udvarlást kísérelt volna meg, hanem mindig a legnagyobb tisztelettel közeledett feléje, soha egy pillanatra nem feledkezett meg arról, hogy Honti Gábor feleségével beszél, annak a Honti Gábornak a feleségével, kinek ő mindent köszönhet. S László magatartása annyival inkább rokonszenves volt, mivel az ifjúnak ezt nem kellett tettetnie. Vele született szerénysége, nemes indulatú lelke aljas gondolatra jóformán képtelen volt.

Van-e nagyobb gúnyja a sorsnak, minthogy épen ez a nemeslelkűsége ennek a két fiatal teremtésnek, ez a feddhetlensége viselte magában a veszedelem csiráit? Ha László csak legcsekélyebb hajlamot mutat is arra, hogy bűnös gondolattal közeledjék bátyja feleségéhez, Piroska föltétlenül megvetéssel fordul el tőle, s a támadó rokonszeny még csirájában kivész.

Honti nagy örömmel tapasztalta, hogy felesége és öccse ilyen jól megférnek egymással. S a fiatalok csakugyan jól érezték magukat egymás társaságában. Piroskának tapasztalnia kellett, hogy férje és László között a rokonszenvnek az a lelki nemesség az alapja, mely az ifjú embernek épen úgy tulajdona, mint férjének. Az ifjúhoz való vonzalma napról napra erősebb lett, a nélkül, hogy eleintén észre vette volna. László szintén lelkében hordta már a szerelem csiráit, a mikor még tudomása nem volt róla. Mindkettőjükben annyira élt a Honti iránt való becsülés és szeretet, hogy ez sokáig útját állta szerelmük fölébredésének.

Eltelt két hónap, s jött a márczius. A fagy lassan fölengedett, az orgona-bokrok rügyezni kezdtek, s a levegő megenyhült, — de márczius végén egy napon hirtelen hűvösre fordult az idő. Erős szél sivitott a gyümölcsfák bimbós ágai közt, s meg-megzörrentette a labororium nagy ablaktábláit. A nap már elég alacsonyán járt az égen, s ki-kibukkant, el-elbújt a könnyű tavaszi felhők mögé.

László egyedül üldögélt a labororiumban, mert bátyja ismét valami természettudományi társaság gyűlésére ment, s csak este várták haza. Öccse nem kísérhette el, mivel olyan kísérletet szándékoztak végre hajtani, mely szakadatlan fölügyeletet kívánt. Piroška csaknem egész nap szobájában tartózkodott, mintha félt volna a fiatal emberrel találkozni.

Most azonban belépett a labororiumba. Nevetségesnek találta, hogy elbűjjék László elől. A fiatal embernek komoly arca földerült, mint mindig, ha Piroškát meglátta.

— Nos, hát az új elem hogy' viselkedik? Visszaadja-e már a villamos erőt? — kérdezte a fiatal asszony.

— Fájdalom, még eddig semmi nyoma.

A tudós és tanítványa nagy dologba fogtak. A tudós bámulatos találmányának ugyanis volt egy végtelen nagy hibája, az t. i. hogy csak akkor fejleszthetett az aqua felix áramot, mikor nap sütött. Borús időben, s télen hasznavehetetlen volt. Azon fáradoztak tehát, hogy a nyáron fejlődött villamos energiát raktározni lehessen. Accumulatort akartak szerkeszteni, de olyat, a mely képes legyen több száz lóerőt hónapokig megőrizni. Azonban eddig még egyáltalán semmi eredményt nem tudtak elérni.

Piroška Honti mellett gyűjtött annyi fizikai ismeretet,

hogy értette és méltányolta a laboratorium munkáit. Tovább tudakozódott:

— De hát értetek-e el valami eredményt?

— Semmit. Még eddig csak tapogatózunk.

— Nem is hiszed, hogy mostanában sikerüljön? — kérde a fiatal asszony, talán inkább azért, hogy valamit kérdezzen.

— Nem hiszem, — válaszolt a fiatal ember és azután, maga se tudta miért, hozzá tette: — sőt én aligha érem meg nálatok ezt a sikert.

— Miért? — kérdezte röviden Piroska.

— Mert a jövő hónapban okvetlen elmegyek. Vagy itt lépek hivatalba, vagy elfogadom egy berlini villamgép-gyár ajánlatát, a mely igen előnyös rám nézve.

A fiatal asszony megdöbbsent. Arczán szomorúság suhant át. Az ifjú nagyon komolyan beszélt; bizonyára más oka is lehetett a távozásra, mint az, hogy nem akart Honti vendége lenni.

— Elmégy, László? Hát nem sajnálnál minket itt hagyni?

Most meg a fiatal ember arca borult el. Piroska hangjában palástolt megindulás rezgett, s az megtalálta szívéhez az utat.

— El kell mennem, — mondá hirtelen, s igyekezett közönyös hangot színlelni, — nem élhetek itt a nyakatokon. Szégyenlem magam.

Piroska tudta, hogy nem ez az ok. Az egymással rokon-szenvező embereknek nincsen sok beszédre szükségük. Egy pillantásból is értenek. De hát hogy' merte volna kérdezni, hogy miért akar László elmenni?

A szél megzörrentette az ablakot.

— Fázom, — szólt a fiatal asszony, s csakugyan kissé megrázkódott, — bemegyek a szobámba.

A fiatal embernek nagy megeröltetésébe került, hogy azt ne mondja: ne menj be, Piroska, ne hagyj itt engem.

Csak ennyit mondott:

— Hideg van. Fűtess be a szobádba. Azt hiszem, Gábor bátyám is nemsokára itthon lesz.

Piroska bement, László egyedül maradt. A lámpát nem gyújtotta meg, az elemről megfeledkezett. A nap leszállott, tompa vörösség támadt az ég alján, s az est homályos szürkésége mindent birtokába vett.

László szíve fájdalommal telt meg, sőt ijedtséggel. Világos tudatára ébredt annak, hogy nevelőapja feleségét szereti. A homályos érzés ma egész világosságában merült föl lelkében és kinokat okozott neki.

Piroska szobájában üldögélt a kályha mellett. A lyukacsos vasajton kiáradó tüzfény megvilágította megdöbbenést kifejező arcját. Nagyon fázott, a kendőt még szorosabban húzta össze vállain. Az ébredő szerelem neki is nagy kinokat okozott. Eszébe jutott az az áprilisi est, mikor Honti Gábor megszorította a karját. Akkor is szerelem ébredt szívében, oh de akkor milyen boldogá tette őt! És most? Mi lesz ebből? — Ennek véget kell vetni, Lászlónak el kell távoznia! Meg fogja neki mondani.

Megjött Honti Gábor. Feleségét és öccsét már az ebédelőben találta. Arcza sugárzott, nagyon jó kedve volt, a mit igazán ritkán lehetett nála tapasztalni. Örömmel ujságolta:

— Gyerekek, a kormány elfogadta azt a javaslatomat, hogy kisebb áramfejlesztőket szegénysorsú emberek részére saját árban készített. A gyár építését még a tavaszon megkezdik. Nagy dolog ez, nagy áldás a kis existenciákra, kisiparosokra. Negyven-ötven koronáért olyan erőforráshoz jutnak, a mely az esztendő háromnegyed részében süt-főz és munkát végez nekik.

Amazok szúrást éreztek mellükben. Ez az ember mindig azon fárad, hogy sebeket gyógyítson, boldogságot áraszson és ők máris vétkeztek ellene.

Két ember keveset aludt ezen az éjszakán. Hallgatták a szél dühöngését és igen boldogtalanok voltak. László elhatározta, hogy föltétlenül elmegy a háztól, elfogadja a berlini gyár ajánlatát. Kiszakítja magát ebből a környezetből, ez a legelemibb kötelessége. Ebben aztán egy kicsit megnyugodott.

Másnap elő is állott vele bátyjának, hanem ugyancsak megjárta.

— Kedves öcsém, — mondotta Honti komolyan, sőt szemrehányólag, — én tégedet mindig megértettelek, s eddig te is mindig megértetted a te Gábor bátyádat, de megengedsz ugy-e, ha kijelentem, hogy ezt a viselkedésedet nem értem. Alig három hónapja vagy a házamnál, szeretlek én is, Piroska — úgy látom — szintén rokonszenvez veled,

nevelő apád vagyok, óhajtom, hogy egy darabig nálam légy, mit akarsz hát? Hová akarsz menni? Nem jól érzed magad a házáznál?

Szegény László erre mit válaszolhatott volna? Bocsnatot kért bátyjától, s kijelentette, hogy tulajdonképen nem is akart elmenni.

Honti még aznap ugyanilyen modorban elpanaszolta feleségének is László érthetetlen makacsságát. Piroska — képzelhetni — nem tanácsolta Lászlónak az elutazást. Maradt tehát minden a régiben.

Pedig helyzetük úgyszólván napról napra súlyosabbá lett. Eleinte kerülték egymást, sokszor napokig csak az ebédnél találkoztak. Mi sem természetesebb azonban, hogy vonzalmuk annál inkább erősödött.

Ismernünk kell ennek a két embernek a helyzetét, fölfogását, nevelkedését, hogy megérthessük tehetetlenségüket tiltott érzelmeikkel szemben, ámbár mind a ketten jók és feddhetetlenek voltak.

László egész fiatalságát kemény munkában töltötte. Hajlama, bátyja nevelése a tudománynak rajongó szeretetét oltották lelkébe. Honti mellett mindig dolgozott; mi alatt külföldön járt, még többet dolgozott. Nőket úgyszólván nem ismert, szívét a szerelem még sohasem zaklatta; mondhatjuk, hogy nem is ért volna rá. S most egyszerre olyan nővel hozta össze sorsa, kinél szebbet, bájosabbat, műveltebbet keresve se találhatott volna. Piroska kelleme, lelki jósága föltámasztotta benne azt az érzelmet, a miről eddig nem is tudott, s az életre kelt szenvedély hallatlan erővel, tüzes áradattal borította el az ifjú agyát és szívét. Az első szerelem mindent letipró hatalma úrrá lett egész lénye fölött. Vergődött, mint a vad a hálóban. Mit használ ilyenkor okoskodás, tanultság, ellenvetések? A szenvedély mindig az úr.

Piroska szintén hasonló körülmények között nőtt fel. Elzárva a világtól, egy kiváló férfiú mellett, ébredő vonzalma nem is fordulhatott volna másfelé, mint Honti Gábor felé, a ki jó volt és nemes. Szerette is Piroska Honti Gábort. Azonban Honti Gábor ötvenhárom éves volt. — Jött egy ifjú ember, a ki szintén jó volt és nemes és szép. A természet törvényei szerint ezt az ifjú embert kellett megszeretnie. Az inkább lelki rokonságon alapuló vonzalom,

a mely a szerelem álarczába öltözködött, engedni kényszerült a valódi szerelemnek. És engedett is.

A tavasz kifejtette teljes pompáját; megrakta virágokkal a gyümölcsfákat, dalt fakasztott az erdön, s a bűbajos május ostromolta az emberi szíveket is. László és Piroska néma és elkeseredett küzdelmeket vívtak saját magukkal. A szerelem észrevétlenül megnőtt szívükben, mint a fa, a melynek gyökerei évről évre mélyebben fogódzanak a földbe, mint a zsilip mögött a hegyi patak árja, a mely dühöngve csapkodja, döngeti az erős deszkafalat; ha kitör, mindent eláraszt. Szerelmük, s vele szenvedéseik napról napra jobban gyötörték őket, s már csaknem elviselhetetlenné váltak. Egész biztosan ismerték egymás érzelmeit, s talán jobb lett volna, ha beszélnek róla!

S Honti mind ebből nem vett észre semmit. Nem is vehetett, mivel László és Piroska minden lelki és testi erejüket megfeszítve titkolták még egymás előtt is emésztő gyötrelmeiket. Piroska férjével szemben ugyanolyan gyöngéd és kedves maradt, mint eddig; bűnösnek érezvén magát, kettőzött figyelmességgel igyekezett férje minden gondolatát kitalálni és teljesíteni. De egyébként is Honti, hogy most újra derült nap ragyogott az égen, teljes szenvedélyvel fordult kutatásaihoz. Tudásvágya, ambíciója megkétszereződött: megtalálni az aqua felix méltó párját, az *accumulator magnus*-t, a hogyan képzeletében már elnevezte azt az elemet, a minek segélyével hosszú időre, nagy mennyiségű villamos energiát szándékozott elraktározni.

Lelke nemességében el se bírta volna képzelni, hogy épen innen fenyegetse boldog nyugalmát a veszedelem. A szerencsétlenség váratlan oldalról készült rá törni.

Honti úgy belemélyedt munkájába, hogy nem tűnt fel neki ez a két sápadt ember, a kik poklot hordoztak a kis emberi szívben. Egyfelől a mindent megemésztő indulat, másfelől a hála, kötelesség, lelki jóság, szégyenérzet, a bűntől való irtózás olyan összeütközést teremtett az ifjú ember és az ifjú nő keblében, a melyet már csakugyan nem bírtak tovább tűrni. Valaminek történnie kellett; a természet mindent a maga törvényei szerint intéz, hatását lehet csökkenteni, egý időre föltartóztatni, de végre is a törvény lesz a hatalmasabb.

László döntő lépésre határozta el magát: távozik a háztól, akármit gondol is fölöle bátyja. Az igaz okot úgy sem árulhatja el, higgyen bármit a bátyja: okvetlenül távozik, mielőtt nagyobb szerencsétlenség történnék.

Óh ha sorsunkat jó szándékaink szerint intézhetnénk, mily kevés bánat és nyomorúság lenne a világon!

László már egy kitűzött napot elmulasztott: nem bírt elmenni. De most szilárdul elhatározta, hogy egy hét mulva nem lesz emberi erő, mi szándékától eltántorítsa.

A hét vége veszedelmesen közelgett, s talán két nap volt csak belőle hátra, mikor Honti kijelentette, hogy fölmege a minisztériumba a gyárépítés ügyében; László csak maradjon itthon és folytassa a kísérleteket.

A fiatal ember fásult lélekkel jegyezgetett a laboratoriumban, pedig odakünn csodás tavaszi nap ragyogott. A madarak hangos éneke, virágok illata, bogarak röpködése, méhek zümmögése dicsőítette az édes májust. De mit ért mindez a szerencsétlen ifjúnak; hol az a bölcsesség, jószág, a mi megoldhatja ezt a végzetes kérdést, meggyógyíthatja az ő szörnyű sebet? Komor kétségbeesés, vigasztalanság mindenütt, kiút, megoldás sehol. Mit tehetne? A gondolkodásba belefájdult a feje, s egész megtörtén járt-kelt a tágas teremben.

Piroska épen ilyen lelkiállapotban töltötte a délutánt kicsiny szobájában. Leánykori szobáját Honti kívánságára meghagyták, s a fiatal asszony nagyon szerette ezt a kedves kis fészket. Most is ott gyötrődött. Kézimunka volt a kezében, de könnyes szemei a kitért ablakon keresztül a virágoskerten tévedeztek. Gábor és László, férje és az ifjú alakja küzdöttek lelkében, s érezte, hogy ő és László már boldogtalan lesz teljes életében. Egy céljuk lehet csak, hogy a férje maradjon legalább boldog. Fölkelt a székről, s elindult a laboratorium felé, hogy kérje Lászlót, utazzék el haladéktalanul.

Esteledni kezdett; a nap a távoli budai hegyek ormán fénylett, mint egy óriási lámpa. A langyos szellő virágszirmokat libegtetett, a madárénekek, bogárzümmögés halkabbá vált.

Piroska benyitott. László az ablaknál állott, s nem vette észre. Egész alakján szenvedés látszott, s a fiatal asszony szívébe éles fájdalom nyilalt: ő küldje-e ezt az embert? — Meg kell lenni.

— Jó estét, László!

A fiatal ember megdöbbenve fordult meg.

— Te vagy az, Piroska?

— Én vagyok. Nem láttalak egész délután, pedig valamit akarnék mondani.

Szegény asszony nem tudta, hogy' kezdjen bele. László biztatta, mikor hiába várta, mit akar Piroska.

— Mond, Piroska! Tudod, hogy mindig parancs a kérésed.

A fiatal asszony odament az ablakhoz, egészen László mellé lépett, s a vele született őszinteség sugallatára nyiltan a dologra tért. Gyöngéd női őszöne szép formát tudott választani. Tompa hangon kérdezte:

— Ugy-e, László, te el fogsz utazni minél előbb?

Az ifjú elsápadt, vértelen ajkkal, színtelen hangon mondta:

— Elutazom; sőt holnapután megyek.

— Hová utazol?

— Berlinbe. És nem szabad soha többet visszajönnöm.

Ez már több volt, mint a mennyit Piroska is elbírhatott volna. Minden hallatlan erőlködése daczára kicsurrant szeméből a könny. László kebléből kinosan tört föl a kérdés:

--- Te sírsz?

Az ifjú nő zokogásba tört ki, s ez a lelket megrázó, rettenetes, csukló zokogás ledöntötte az utolsó akadályt is. A két szerelmes egy önkénytelen mozdulattal egymásra borult. A hónapok óta rejtegetett, titkolt szenvedély összetörte a korlátokat. László átölelte Piroskát, az hozzá tapadt, s csókolták egymást kinos gyönyörrel.

Piroska tért előbb magához. Fagyos rémülettel bontakozott ki László karjaiból és szinte kővé meredt arczzal nézett körül a teremben. A visszahatás épen oly erős volt, mint az indulat, a mely ennyire vitte őket. László is kétségbeesve pillantott körül. Már is tudták hogy mit cselekedtek.

Ez az egész ház, ez a terem az ő Gábor bátyjuknak, Piroska férjének a birtoka. Ez a jólét, ez a kényelem, a mi körülveszi őket, az ő fáradságának gyümölcse; ezek a gépek, az áldást osztó aqua felix az ő agyának a termékei, az a sor világhírű munka az ő magas szellemének köszöni létét; az ő boldogulásuk, neveltetésük, s minden jó, a melyben az életben részesültek, az ő nemes lelkéből, emberszerető szívét-

ből fakadt. Barátsága, szeretete, szerelme zsenge gyermekkoruktól fogva gyámolította, ápolta őket. Alig volt nap, a melyen szeretteinek örömet ne szerzett volna! . . . S ők mit cselekedtek? . . . Ember mélyebbre nem sülyedhet, mint ők! . . .

Mint a kit a fúriák üldöznek, úgy rohant ki a fiatal nő a szobából, László megkövülten nézett az ajtóra, aztán a karosszékbe rogyott.

A nap lecsúszott a sötétkék hegy mögé. A szellő hűvösebbé vált. A szerencsétlen fiatal ember leborult az asztalra az aqua felix mellé, s ziháló lélekezése emberfölötti gyötrelmeket árult el.

Este későn megjött Honti. Most még jobb kedve volt, mint a multkor.

Azok akkorra valahogyan összeszedték magukat.

— László, Piroska, tudjátok-e, mi történt? Nem is képzelitek. Nyomon vagyok, meglesz az accumulator. Hallgassátok csak meg! A ministert nem találtam a hivatalban, azt mondták, csak délután ötkor beszélhetek vele. Már most mit csináljak? Elmentem Endre bátyátkhoz. Ő az iskola laboratóriumában babrált. Fejtegettem neki, miféle elemekből akarom előállítani az accumulatort. Próbálgatjuk, belemelegszünk a kísérletezésbe, s képzeljétek, megtaláltam a dolog nyitját. Holnap hozzálatok a munkához. Egy accumulatort már hoztam is. Igazán boldog ember vagyok.

Piroska elsápadt, szédülést érzett.

— Mi bajod, Piroskám? — kérde Honti nejétől, — rosszul vagy talán?

— Igen, egész nap rosszul éreztem magam, — nyögte a szerencsétlen asszony.

Be is vonult nemsokára.

Lászlót azonban nem engedte Honti.

— Segíts öcsém, elkészítjük az elemeket, hogy reggel, mihelyt a nap kisüt, azonnal kipróbáljuk.

És a boldogtalan fiatal embernek vele kellett maradni éjfélig. Bátyja fényes jövőt jósolt neki, elhalmozta az igaz szeretetnek annyi jelével, hogy az ifjú végül a szó szoros értelmében rosszul lett a rettentő lelki gyötrelmekről.

— Valami bajod van neked, László?

— Azt hiszem, szívbajom van, már máskor is kínozott; félek, hogy komoly, — mondá a fiatal ember. Kénytelen

volt hazudni, hogy valószínűvé tegye, a mit el akart követni. Honti tréfálódott:

— Talán szerelmes vagy valakibe? a te korodban nem volna csoda. — s mikor feleletet nem kapott, folytatta: — de milyen önző vagyok én; itt tartalak, holott fáradt vagy. Menj aludni, édes öccsém, én is lefekszem.

Elbúcsúztak. László szobájába támolygott. Honti szintén bement, a hol Piroska úgy tett, mintha aludnék.

Enyhe májusi éjszaka borult a kertre és a házra. Millió csillag ragyogott az égen. A meleg szellő lendülése gazdag virágillatot hordott szerteszét. Csend és béke mindenütt.

V.

Az előző nap izgalmai után Honti elég későn ébredt föl. Különbösen is mélyen és jól szokott aludni. Feleségét már nem találta a szobában. Fölkelt, megmosdott az oda készített vízben, gyorsan felöltözött, s egyenesen a laboratóriumba sietett, remélvén, hogy László és felesége már ott vannak, vagy a kertben sétálnak. De a laboratóriumban senkit sem talált. Kíváncsian ment az elkészített elemekhez, oda hajolt, s ott egy levelet látott, borítékán az ő neve. Kibontja, s olvassa: «Kedves Gábor bátyam! Bocsásd meg az én cselekedetemet, de nem tehettem másként. Régi szív-bajom felújult, s előle a halálban kerestem menekülést. Megmérgezem magamat az aqua felix-szel. Holttestemet a kis ligetben megtaláljátok. Légy boldog Piroskával együtt! Köszönöm, hogy egy egész életen át apám voltál, bocsáss meg a szerencsétlennek! László.»

— Lehetetlen, érthetetlen. . . lehetetlen, érthetetlen! . . .

Csak ezt bírta mondani a rettentő meglepetés által el-kábítva. A fájdalom első ütésének reflexiói voltak ezek a rebegő szavak.

Szédülve ment vissza, hogy feleségétől valami felvilágosítást kapjon, vagy valakivel beszéljen erről a képtelen dologról.

Benyitott ismét a hálószobába, s a mit előbb nem vett észre, most először is egy másik levelet látott neje tükrén. Teljesen gondolat nélkül olvasta el: «Jóságos, egyetlen Gáborom! Nincs erőm sokat írni. A világon a legnagyobb

tabb és legszerencsétlenebb teremtés vész el az aqua felix által. Nem szabad élnem, mert nem vagyok méltó rá, hogy megtűrj a házában. Meg kell halnom. Ne átkozz, — csak egy csók . . . László ártatlan, meg ne gyüld! . . . Isten veled, mindennek vége . . . Megyek a szobámba! Isten veled!»

A levél kusza vonásait alighogy végigbetűzte Honti Gábor, megindult a felesége szobája felé. Csodálatos az emberi természet, bizonyosság kell neki; addig le nem rogyik, össze nem roskad, — látni akar.

A szoba ajtaja nem volt bezárva, senki se szokott oda bemenni. A napfény besütött az ablakon, s a halott asszony halvány arczára esett, a ki a kicsiny diványon feküdt.

Hontinak betelt a mérték, szó nélkül lerogyott. Mari néni találta meg. Bevitték.

Később föleszmélt és csak ennyit mondott:

— Mit tettetek ti énvelem!?

* * *

A következő napokon, mialatt halottjait eltemették, valami tompaság segítette elviselni a nem is embernek való fájdalmakat. Ezt a kábulást, tompaságot a catastropha teljesen váratlan volta idézte elő. Honti Gábor boldogan élt, dicsőség, gazdagság és szeretet környezte, — legalább ő úgy hitte. Mint mikor a virágos mezőn sétáló ember előtt hirtelen megnyílik a föld, s ő a mélységes sötétségbe zuhan; — ez történt Honti Gáborral.

Egy hét mulva aztán mérlegelni kezdte a történeteket. A tompult érzést oly mélységes bánat, végtelen szomorúság váltotta föl szívében, a mi csak a nemes lelkek sajátja. Mikor a hosszú napokon el-eltépelődött, szíve végtelen jóságában arra gondolt, hogy ha neki sejtelve lett volna erről a catastropháról, ő inkább lemond Piroskáról, s a fiatalok boldogok lehettek volna. Végre magát vádolta.

Sivárrá, üressé lett előtte a világ, mint mikor első Piroskájában csalódott. De akkor ifjú volt és erős, most öreg és csüggeteg!

Komorán üldögélt a labororium karosszékében, az aqua felix számára vágott ablak mellett. A fekete folyadék nagy üvegtálakban ott sötétlett; belőle csillogó rézdrótok gépekhez vezettek, miket az aqua felix-ből fejlődő áram

hajtott. Most azonban mozdulatlanul állottak, mert már reggel óta felhő takarta a napot.

Honti Gábor lelkét a csüggedés és sivár érzés talán még egyszer se lepte úgy el, mint most. Minek éljen ő tovább, minek hordozza ennek az elviselhetetlen fájdalomnak a terhét, ha nincs czélja életének? Halálvágyat érzett; a két halott őt is hitta. Elborult arczczal nyúlt egy pohár után, tele merítette a sötét vízből, a mely mindenkire áldást hozott, csak az ő életét, lelkét gyilkolta meg; ölje meg a testét is.

Könnyű szél elűzte most a napról a felhőt; a fényes-kék égi kapun át leragyogott a nap sugara; az aqua felix titkos méhében születő áram megindította a gépeket. Csendes zúgással forogtak a kerekek, aczélmutatók jelezték a végzett munka nagyságát. Az előbb komor termet világosság ragyogta be. A könyvszekrény üvege alól előtűntek a tudós művei, melyekbe egy élet eredményes munkásságát írta be. Vörös fényt csillogtatott az accumulator magnus réztartója. Derű és világosság ömlött el az egész termen, s a tudós lelke fölszabadult a súlyos nyomás alól. Újra célzt látott maga előtt! Hiszen ő még használhat az embereknek, ő még sok jót tehet az emberi nyomor és szerencsétlenség enyhítésére, a melyből neki olyan nagy részt kellett elviselnie! Az élet lassanként visszatért lelkébe és mély sóhaj hagyta el keblét.

Csendesen megnyílt az ajtó, s Csató Endre lépett be rajta. Szemében könny rezgett, máskor mosolygó arczán most szelid részvét ült.

Köszöntötte barátját; megfogta kezét és szeliden, biztatva így szólott:

— Gábor, édes jó barátom, tudod, mit beszéltem meg a feleségemmel? Azt, hogy az ősszel nyugalomba vonulok. Ezt a szomszéd telket már meg is vettük, házat építették magamnak rá; lebontjuk a kerítést és együtt fogunk lakni. Nem hagyjuk el egymást többet. Jó lesz, Gábor?

— Köszönöm, Endre! Az Isten áldjon meg érte.

S a két régi jó barát könnyezve ölelte meg egymást. Most már Honti Gábor haja is ősz volt.

ÜNNEPNAPON.

A szeretet az én vallásom,
A jótétel az imádságom.
Ha mikor egy csöpp jót tehettem:
Ünnep van aznap a szivemben.

Nem építem az üdvösségem:
Vakhitű, pogány gyűlölségen;
Sem égi, földi boldogságom:
Embercsinálta, szűk dogmákon.

Czélom e gyarló, földi testben,
Megállni minél emberebben.
S úgy osztani be életútam,
Ahogy Krisztusomtól tanultam.

Megnyugodni a jó Istenben,
Ki mindig jóra vezérl engem.
S legfőképp' egyre törekedni:
Mindenkit testvérképp' szeretni!

— A szeretet az én vallásom,
A jótétel az imádságom.
Ha mikor egy csöpp jót tehettem:
Ünnep van aznap a szivemben!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

A LUXORI OBELISZK.*)

E romvilág egyetlen öre,
Itt, az örök magány ölén,
Nézek merőn, folyvást előre,
S a végtelenség int felém.

Fenn a komor nap perzselőn ég,
S némán, kopáran, végtelen,
Kibontja sárga szemfedőjét
A sivatag fővénye lenn.

A puszta föld felett a mennybolt,
E másik, azúr sivatag,
Melyen soh' sincs felhőbül egy folt,
Egy szemvakító tiszta lap.

A Nilus holt vizének síkja
Ólomszinű sötét tükör,
S a víziló a mint hasítja,
Hulláma tompán tündököl.

Szigeteken, a verőfényen,
Hever sok ádáz krokodil,
Mégfőve félig a fővényben
Aléltan elterülve sir.

Gubbaszt, csőrét begyöbe tűzve.
Az íbisz mozdulatlanul,
A szent föliratot betűzve,
Mely egy tört oszlopon fakul.

---

*) Párdarabját, *A párisi obeliszk honvágyá-t*, lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367. számában.

Sakál vonit, bög a hiéna,
S a karvaly, melyet éhe hajt,
Vijjog, kereng. röptével írva
A kék egen sötét vonalt.

De mind e hangját a magánynak
A lomha, unalomteli
Egyformaságba belefáradt
Sphynx ásitása elnyeli.

Mit a homok fehér visszfénye
S a folyton égő nap teremt,
Nincs unalom, a mely fölérne
Fényes spleeneddel, Napkelet!

A sok torkiglakott királylyal
Ez kiáltatta: kegyelem!
Leverve őket ön-súlyával . . .
E súlyt, hajb, én is emelem.

A szél az ég száraz szeméből
Sohsem törül itt könnyeket.
S a vén idő fáradtan ott ül
A hallgatóg romok felett.

Itt az örök egyformaságban
Nincs semmi változás soha,
Egyiptom e forgó világban
A mozdulatlanság maga.

Nincs senki más társul, barátul,
A gyötrő unalom ha rág,
Csupán a nagy Ramses korából
A felláhk és a múmiák.

Látok lecsenkult gránit-órjást,
Dőlt oszlopot templom falán,
S a Niluson fehér vitorlás
Hajókat úszni, fel s alá.

Óh bár vinnének innen engem
 Párisba, mint testvéremet,
 Magam nem unnám, véle szemben
 Ott állva, a nagy tér felett.

Ő ott — rávésett rajza vonzza —
 Lát élő népet állni lent,
 Mely eltünődik, álmodozva,
 Betüi titka mit jelent.

Ott két szökőkút víz-sugára,
 Hozzá közel, gyöngyözve hint
 Szivárványos ködöt reája;
 Ő ifju és piros megint.

Syéne rózsaszín szülötte
 Ő is, mint én; de elhagyott,
 S én itt szomorkodom lekötve;
 Ő élő, én halott vagyok.

GAUTIER TEOFIL után, *franciából*

VARGHA GYULA.

GOETHE CAESAR-TRAGÉDIÁJA.

Midőn a húsz éves Goethe 1770 április 2-án Strassburgba érkezett, még teljesen a korabeli francia-izlés híve volt. Ismerte ugyan már Shakespearet és Lessing főműveit, melyek 1759 óta a német ízlés és költészet terén egy új korszakot megindítottak; de gyermek- és ifjúkori műveltsége annyira gyökerezett az Európaszerte uralkodó francia irodalomban és ízlésben, hogy az ellentétes irányú eszmék és eszmények nem hatottak egyéniségének magváig és nem változtatták meg elméleti nézeteit, melyeket ő is elsősorban a sokat gáncsolt és halála (1766) óta teljesen elfeledett lipcei dictatornak, Gottsched professornak érdemes kézikönyveiből merített volt. Strassburgi egy éves időzése (1771 aug. 23-ig) teljességgel átalakította a könnyen hevülő ifjút. Az öt évvel idősebb Herder itt személyes érintkezésben megismertette vele azokat az eszméket és mintákat, melyek a gyorsan meginduló és ép Goethe kezdeményezésével bekövetkező Sturm- und Drang-korszak mintái és eszméi lettek: a népies nemzeti költészet remekeire fordította figyelmét, Homéroszra és Ossiánra, a bibliára és a népdalra, es elsősorban Shakespearere, kinek Herder lelkes bámulója volt és megértette vele, hogy az æsthetikai szabályok, melyekre kora esküdött, csak feszélyezik az igazi tehetséget, mely saját Isten adta erejéből és lelke benső sugallatából van hivatva alkotni; e szabályok csupán élettelen és értéktelen utánzásokra vezetnek, pedig az igaz, értékes költészet fő jellemző vonásai: nemzetiség, önállóság, eredetiség. A szabályok helyébe lépett ekkor a »genie«, a költői hivatottság, mely menten minden mintától és minden paragraphustól, ösereje mélyéből alkot maradandó értékű remekeket.

Ez eszmék lángra gyújtották az ifjú Goethét, a Herder ajánlotta minták pedig fölébresztették szunnyadó, vagy a francziá izlés békóitól lenyügözött tehetségét. De senki és semmi sem ragadta oly határtalan imadásra, mint Shakespeare, kinek, Strass-

burgból hazatérve, nevenapján, 1771 okt. 24 én, egy dithyrambikus hymnusban féktelen lelkesedéssel hódolt. «Az első lap, mondja itt, melyet tőle olvastam, örök időkre sajátjává tett, és mikor az első darabbal elkészültem, úgy voltam, mint a vakon született, kinek egy csodás kéz egyszerre megadja a látást.» Első elhatározása, hogy a francia színházzal szakít, melynek szabályai «a képzelet súlyos békói», melyeket félre kell dobni: a tömlöczből ki kell ugrani a szabad levegőbe, csak ekkor veszszük észre, hogy van kezünk és lábunk.

Shakespeare hatása alatt tervezte és írta meg Goethe Götz-dramáját, ugyanezen hatás alatt tervezett nagyszabású tragédiákat, melyeknek hősei Sokrates és Julius-Cæsar, Mahomet, Prometheus és Faust még évtizedek múlva is foglalkoztatták képzeletét. Világtörténeti «genieket» kívánt e nagy alakokban megrajzolni, lángelméket, a kik az emberiség fejlődésére messze kiható befolyást gyakorolnak, a kikben az érzésnek ugyanazt a mélységét és forróságát, az elmének ugyanazt a hatalmas őseréjét és önállóságát, a látkörnek ugyanazt az egész világot behálózó szélességét vélte fölismerni és akarta megtestesíteni, mely az ő keblét is dagasztotta és a korabeli «geniek» lelkét megtöltötte.

Legfeltűnőbb e tervek közül a Cæsar-tragédia, melybe Goethe már Strassburgban, az 1771. év első felében belefogott, de melyből csupán néhány töredékes sor*) maradt reánk egy kis jegyzőkönyvében (*Ephemerides*). Első pillanatra érthetetlennek tetszik, hogy ő Shakespeare-ral, a kit ekkor páratlannak, utánozhatatlannak, felül nem multhatónak tartott, akart és mert versenyre kelni ép akkor, mikor idézett névnapi beszédjében e szép nyilatkozatát olvassuk: «Sokszor pirulok Shakespeare előtt, mert néha úgy tűnik föl nekem, hogy első pillanatra azt hiszem: ezt én másképp csináltam volna! De utóbb csakhamar belátom, hogy szegény bűnös vagyok, hogy Shakespeareből maga a természet jósol és hogy az én embereim csak szappanbuborékok, regényes ötletektől felszínre hozva.**)»

---

*) Először közzé téve: *Briefe und Aufsätze von Goethe aus den Jahren 1766–1780*. Weimar 1846, 139. l. Legújabbán: Weimari nagy kiadás 37. kötet. — A költőnek saját, Cæsar-tervére vonatkozó nyilatkozatai: Haas G. Gräf, *Goethe über seine Dichtungen*, II. osztály, I. köt., 71–83. l.

**) Ugyanez évben talán tőle való Eschenburg Shakespeare-művé-

De nem nehéz belátni, mi vezette az ifjú forradalmárt e merész vállalkozásra. Shakespeare *Cæsar-tragédiájának* hőse voltakép Brutus: a nagy költő rokonszenve félreismerhetetlenül a köztársaságnak e lelkes védője felé hajlik és *Cæsar* alakja, bármennyire mozgatója az egész cselekvénynek, kezdetétől a catastropháig, mégis inkább csak háttérben marad és sehogysem emelkedik arra a magaslatra, melyben az utókor Rómának ez egyik leggeniálisabb fiát látta.

Geniet, viláगतalakító és világhódító geniet ismert föl Goethe is *Cæsarban*, és ezzel természetesen nem Brutus, hanem *Cæsar* alakja ragadta meg képzeletét.

Tragédiájának hőse *Cæsar* lett volna, az kornak e leg-hatalmasabb lángelméje, a kit Goethe rokonszenves lelkesedéssel dicsőített volna, a kivel szemben Brutus és társai mint elvete-medett, gonosz, hitvány összeesküvők (ilyeneknek nevezte őket Goethe az öreg Bodmerrel szemben még 1775 nyarán is) igen kedvezőtlen világításban szerepeltek volna. Bizonyára egy nagy-szabású korkép lebegett szeme előtt, melyet nemsokára Götz-tragédiájában merész vonásokkal és esetleg színezéssel festett: a korabeli római világ és a hősnek magának fejlődése és tevékenysége tarka, színes jelenetekben tárult volna fel a néző előtt. Láttuk volna, hogy *Cæsar* mikép lesz *Cæsarrá*. A szűkszavú töredékekből sejthetni, hogy az ifjú *Cæsar* szembeszállt volna a hatalma tetőpontján álló Sullával, a ki veszedelmes vetélytársát ismeri föl benne: tehát hosszú időszakra terjedő cselekvényt tervezett Goethe, hogy megértesse olvasóival, hogy *Cæsar* mikép fejlődött váratlan nagysággá, hogy «a fiatal levante, a ki sokáig félreismerve, de veszedelmek közt ovatosan előre haladt, mikép lép elő egyszerre meglepő nagyságban. *) Ugyanez időben vázolja Goethe, Lavater nagy physiognomiai művében (II. 259. l.) egy arczképhez *Cæsar* jellemét, a mint ő akkor látta: **) «Való-

---

nek bírálata (a frankfurti *Gelcherten-Anzeigen*-ben), melyben a nagy angol mester *Cæsar-tragédiájának* kifogásolt czímhősét védelmébe veszi. (A weimari kiadás, 38. köt. 335–338. l. szintén fölvette ezt a bírálatot Goethe munkái közé.)

*) Adolf Schöll, *Goethe in Hauptzügen seines Lebens*, 1882, 56. l.

**) Ed. von der Hellen. *Goethes Antheil an Lavaters physiognomischen Fragmenten*, 1888, 207–217. l. — De nem bizonyos, hogy Lavater szószerint vette e föl Goethe adalékait. Különben szintén a

ban nagy, tiszta és jó. Hatalmas és erővel teljes, dacz nélkül. Mozdulatlan és ellenálthatatlan. Bölcs, tevékeny, fenséges mindek fölött, a ki tudja, hogy a szerencse fia, óvatos, gyors, — minden emberi nagyság foglalatlja.» Később talán módosult ez az első, valószínűleg elég formátlan terv: a költő utóbb hősenek életéből a legfontosabb mozzanatra, a catastrophára szorítkozott — innen egyszer-másszor a tervezett darab czíme *Caesar halála* — hisz Cæsar még halálában is diadalt ül.

A strassburgi igen szófukar és töredékes följegyzés óta csak 1774-ben hallunk ismét a tragédiáról, mert a nagy költőnek 1773-iki drámai dolgozataira vonatkozó czélzásait nem vagyok hajlandó, más kutatók példájára, *Caesarra* érteni: meggyőződésem szerint vagy *Prometheusra*, vagy *Faustra*, esetleg *Egmontra* vonatkoznak. De 1774 június 1. világosan írja egyik barátjának, Schönborn Frigyesnek: «Cæsarom, mely nektek nem *) fog tetszeni, úgy látszik, szintén **) ki akar alakulni.» Nem fog tetszeni? Miért nem? Valószínűen, mint Goethe sejtette vagy kortársainak megjegyzéseiből tudhatta, két okból. A geniek nemzedéke, főleg e mozgalom első szakában, nemzeti irányú és lármásan szabadságszerető volt, Cæsar sorsa pedig nem nemzeti tárgy és Goethe fölfogása ellenkezésbe helyezkedett saját korának és a későbbi koroknak népszerű fölfogásával, mely Cæsarban a teljes hatalomra törő zsarnokot, Brutusban és társaiban pedig a szabadságnak önfeláldozó híveit és rokonszenves hőseit látta. És főleg ez utóbbi mozzanatban láthatjuk főokát annak, hogy Goethe inkább egészen elejtette tervét. Saját politikai nézeteiben maga is talán ez években, legalább rövid időre, mindjobban közeledett kortársaihoz, a kik (még grófok is, mint

---

tőle származó Brutus-rajz is igen kedvező: «Neki nem lehetett ura és ő nem lehetett úr. Szolgáknak sohasem örült. Csak tárgyak közt élhetett, vele egyenlők és szabadok közt.»

*) A kéziratban (Bielschowszky I., 508. l. újra összehasonlította) világosan olvasható és a főt mondottak értelmében helyesen igazolható «nicht» helyett újabb kiadók szerint «einst» (majd, ha tudniillik olvassátok), «recht» (nagyon) vagy «nicht wenig» (nem kis mértékben) volna olvasandó. De e javítások önkényesek és világos ellentétben vannak a költő sajátkezű írásával, (mely természetesen a tollhibát nem zárná ki, ha a mondat egyébként érthetetlen volna).

**) Mint pl. Prometheus- és Mahomet-terve, melyek ekkor erősen foglalkoztatták.

például a Stolberg-testvérek) ódáiban és drámákban a «zsarnokok» ellen deklamáltak és minden téren a korlátlan szabadságot dicsőítették és követelték. Igy idővel talán Goethe rokonszenve is Brutus felé hajlott — *Brutus* címen is emlegetik tervezett darabját — és *Caesar* drámája elveszítette a Shakespeare remeke mellett a fölfogás ellentétességében gyökerező jogosultságát.

De 1774-ben még erősen foglalkoztatta *Caesarja*. Midőn ez év júniusában Lavaterrel Wiesbadenbe ment, az úton sokat beszélt «ez új, terjedelmes színműről» (Lavater szavai) és a következő évben már nyomtatásban *) is hirdetik, hogy Goethe egy *Cæsar*-drámán dolgozik. És még első weimari éveiben is tele van e tervével, melyet bőven szeret fejtegetni, de végre mégis jónak lát végleg elejteni. Azonban a Shakespeare drámájával soha sincsen teljesen megelégedve: 1803 okt. 1. és 8. színre hozza (egy kis toldással és egy tervezett epiloggussal) Weimarban és ekkor írja okt. 27. Schlegel Vilmosnak, hogy sok mindenféle kifogása van a *Caesar* ellen, melyen toldásokkal és törlésekkel kellene, de nem igen lehet, módosításokat eszközölni; néhány évvel később (1805 és 1809 közt) a legízletlenebb tervnek nevezi *Cæsar* meggyilkolását és még 1824 nov. 25-én mondja, a *Cæsar* tragédiára is czélozva, hogy «mindezek az összeesküvési históriák, melyek a régebbi költőket annyira foglalkoztatták, lényegükben voltaképp csak forradalmi rajongások, mert rendszerint a legyilkolt férfiú ép a legjobb és legnélkülözhetetlenebb ember». Ez adatokból világosan kiderül, hogy Goethe élete végéig (esetleg egy igen rövid ingadozást leszámítva) ragaszkodott fiatalkori fölfogásához, melylyel nem Brutusban, hanem *Cæsarban* látta a nagy férfit és hogy elsősorban ez okból nem tudott sohasem teljesen megbarátkozni Shakespeare fölfogásával, bármennyire érezte és elismerte is tragédiája nagyszerűségét. De korának fölfogásával, mely egyezett a nagy angol mesterével, még sem akart ellenke-

---

*) Reichard, *Theaterkalender auf das Jahr 1775*, 119. l. és a további évfolyamokban egészen 1786-ig, sőt a *Theater-Journal für Deutschland von Jahre 1777*. közöl jeleneteket egy *Julius Caesar*ból, melyet Aug. Gottl. Meissner írni kezdett, de abba hagyott, mikor úgy értesült, hogy Goethe is dolgozik ily *Cæsar*-darabon. — Homályos adat, hogy még 1795 decz. 29. Schiller is említ valamely *Theaterkalendert*, mely Goethének «nagylelkűen» tulajdonít egy *Julius Caesart*, melylyel (teszi hozzá Schiller) Ön bizonyára adós fog maradni».

zésbe jönni és így elejtette *Caesar*-tervét, mely őt pedig évtizedeken keresztül élénken foglalkoztatta.

A körülmények sajtószertű alakulása folytán egy emberöltő múlva újra került napirendre Goethe *Caesar*-drámája. Midőn Napoleon császár 1808-ban Weinmarban tartózkodott, hol a nagy német költőt oly föltűnő tisztelettel fogadta, október 6-án egy francia társaság előadta Voltaire egyik leggyengébb drámai művét, a *La mort de Caesar* című, 1735 ben írt tragédiát*), melylyel Napolen nem volt megelégedve. Méltán. Voltaire igen büszke volt e darabjára, mert reformokat vitt keresztül benne, melyek a francia hagyománynyal szemben elég merészek voltak: műve nem őt, hanem három felvonásos tragédia és sem nők nem szerepelnek benne, sem szerelemről nem esik szó benne. Csak az a baj, hogy cselekvénye sincsen és hogy költészet sem érvényesül benne. Az egész darab csupa üres, noha szép versekbe foglalt retorika: Cæsar követeli a királyi koronát, melyre az országnak szüksége és neki joga van, az összeesküvők pedig nem akarnak erről tudni és végtelen dialogokban és monologokban dicsőítik a szabadságot, melyet azonosnak vesznek a köztársasággal. Voltaire azt hitte, hogy lényegesen mélyíti a Cæsar és Brutus közti konfliktust, ha az utóbbit Cæsar természetes fiává teszi; de ebből a kétségtelenül termékeny gondolatból nem következik darabjában semmi, mert Brutus hajthatatlan marad, az összeesküvők pedig nem sokba veszik a dolgot. A dráma voltaképp már az első jelenetben be van fejezve, mert sem Cæsar, sem az összeesküvők nem tángítanak, még nem is ingadoznak és egyéb nem történik semmi, a mi a helyzetet változtatna. És e száraz észszel gyengén kieszelt darabbal versenyzett Voltaire az angol mesterrel, kinek darabjából Antonius remek beszédét Cæsar holtteste fölött meglehetősen híven átvette és főcsattanó gyanánt vérszegény műve végére helyezte!

Az előadás után Napoleon kifejtette, hogy Voltaire darabja őt nem elégti ki, mire így folytatta Goethéhez fordulva: «A tragédia kellene, hogy a királyok és népek iskolája legyen: ez a legmagasabb, a mit költő elérhet. Önnek például meg kellene írnia *Cæsar halálát*, teljesen méltó módon és nagyszerűben, mint Voltaire tette. Ez lehetne életének legszebb feladata.

---

*) Németül csak 1821 febr. 21-én került Voltaire tragédiája első ízben színre Weimarban.

Meg kellene mutatni a világnak, hogy Cæsar mennyire boldogította volna és hogy minden mennyire máskép alakult volna, ha időt engednek neki magas szellemű terveinek kivitelére. Jöjön el Párisba! Ezt komolyan követelem Öntől. Ott magasabb világnézet uralkodik, ott rendkívül gazdag anyagot fog találni költészete számára.»*)

Világos, hogy mi volt az, a mi Napoleonnak elsősorban visszatetszett Voltaire darabjában. «Idegen tárgy ez a Cæsar», mondta előadás után Lujza hercegnőnek, «köztársasági tárgy! Reményelem, hogy nem lesz neki semmi hatása itten.» Voltaire az összeesküvők pártján áll és Cæsarja sem eszével, sem szívével nem ragad meg bennünket. Napoleon pedig magamagát látta Cæsarban és önmagát óhajtotta dicsőíttetni római nagy elődjében.

Goethe válaszát Napoleon megjegyzéseire és felhívására nem ismerjük, de fia még 1827-ben elmondta, hogy atyjának meg kellett ígérnie, hogy ír egy *Caesar halála* című darabot. Goethe 1810-ben csak arról beszél, hogy Napoleon meghagyta neki, hogy egy Brutus-tragédiát írjon és e megbízásról még 1821-ben is megemlékszik. 1822-ben és 1823-ban pedig hozzáteszi, hogy némely előmunkálatok után (tehát mégis járt azzal a gondolattal, hogy Napoleon óhajtását teljesítse) a tárgyat «túlságosan kényesnek» találta (pedig Napoleon 1821 óta nem volt többé az élők közt) és azért végre is teljesen és örökre elejtette a tragédiát, mely ifjúkorának egyik legrégebb terve és egész életén keresztül folyton megújuló eszméje volt.

HEINRICH GUSZTÁV.

---

*) Wold. v. Viedermann, *Goethes Gespräche* II. 223. l.

ÉRTESÍTŐ.

Egy magyar író Molière ellen. — Guillaume Huszár: Molière et L'Espagne *) *Honoré Champion. 5, quai Malaquais 1907. 5 fr.*

Huszár e munkájában Molière spanyol forrásaival foglalkozik. Midőn a mű 1907. év őszén megjelent, Deschamps, a párisi *Temps chroniqueur*-je a *Société littéraire française de Budapest* meghívására tartott előadásában igen elismerően nyilatkozott róla.

A munka, melyet szóvá óhajtok tenni, Molière vígjátékai-ban a spanyol irodalom hatását kutatja s az átvételeknek lehetőleg teljes összeállítását kívánja nyújtani. Mindezt az egyetemes európai irodalom alapján történő új értékelés tetőzi be. (3., 4., 42.)

E fejezetek elé írt bevezetésben Huszár szemére veti a francia kritikusoknak, hogy Molière méltatásakor nemzeti elfogultságból nem akarták észrevenni, hogy Molière irodalmi hírért a spanyoloknak köszöni, kiknek kiváló munkáit kiaknázva, a hajdan világraszóló spanyol irodalmat feledésbe borította.

A rehabilitást magára vállalja. Ő mint idegen, leginkább alkalmas rá, hogy részrehajlás nélkül mondjon ítéletet, melyben a «pártatlan tudomány» és az «európai egyetemes irodalom» szempontja fogja vezetni.

Az első fejezet elolvasása után tisztában vagyunk azzal, hogy a pártatlan szerző kinek javára billenti a mérleget. Huszár sorra elvonultatja előttünk Molière támadóit, becsmérítőit, kiknek indokolatlan kirohanásait a szerző maga is meg-megtoldja ellenséges kifakadásaival. Únos-untalan halljuk a gúnyos megjegyzéseket a «molièromanie» s az «izetlen» dicséreték ellen.

---

*) Részletes és elítélő bírálatot írt erről a műről Léonardion a *Revue critique d'Histoire et de Littérature* 1908. 10. számában és Becker F. A. a *Deutsche Literaturzeitung*. 1908. 17. számában.

Ez intonálás után kíváncsiak vagyunk az adatokra, melyekkel Huszár bizonyítani fogja, hogy Molière teljesen a spanyoloktól függött.

Despois-Mesnard, Mahrenholtz s főleg Martinenche munkáiban Molière spanyol forrásai ki vannak derítve: Huszár az eddig ismert adatokhoz egyetlen egy elfogadható átvételt sem tud csatolni. A szerző maga bevallja, hogy adatai jórészt (!) megegyeznek Martinenche éival, a mit természetesnek tart, mert hiszen mindketten ugyanazt kutatták (!) (8.) (Huszár egy soralatti jegyzetben elmondja, hogy munkája már kéziratban megvolt, midőn Martinenche műve megjelent, kinek munkájával a magáét kiegészítette.*)

Huszár egynéhány új, de jelentéktelen adathoz úgy jutott, hogy kutatásait kiterjesztette a XVI. és XVII. század spanyol irodalmára. E kiszélesítésből fakadtak aztán a legnagyobb tévedések, melyek munkáját értéktelenné teszik. Idegen hatás, utánzás, átvételek kutatásakor egyedül a közvetlen forrás érdekli az irodalomtörténit. Molière forrásainak egybeállításánál mindenestre fontos dolog, hogy azokat a színjátékokat ismerjük, melyeket 1636—73-ig párisi s vidéki színpadon előadtak s melyekről föltehetjük, hogy az író azokat látta.

Molière gyakran érintkezett olasz és spanyol színészekkel,**) bizonyára jól ismerte repertoire-jukat. Mint a Collège de Clermont tanulója, olvasta az ó-kori classikusokat. A színműírók közül talán egyet-mást elő is adtak az iskolai színpadon. A korabeli irodalmat Boileau-, Lafontaine-, Racine-nal folytatott beszélgetésekben, vitákban szóvá tette. Nagy könyvtára is volt.

Ha Huszár ezen a nyomon indul el, talán oly adatokra talál, melyek Molière írói fejlődését előttünk világosabbá tették volna.

Azonban Huszár, a dolog könnyebb végét fogva, beérte azzal, hogy derűre-borúra idéz spanyol munkákat, melyekben Molière vígjátékaiban előforduló helyzethez vagy jellemvonáshoz hasonló lehet; tekintet nélkül a két mű conceptiója s szelleme közti különbségre. Az utalás határozott megjelölése igen gyakran

---

*) E. Martinenche: *Molière et le théâtre espagnol*. Paris. Hachette. 1906. XI. 273.

***) A spanyol színészek 1660-tól majdnem Molière haláláig voltak Párisban.

elmarad, úgy hogy nincs módunkban a kérdéses helyek összevetése. Ennélfogva nagyobb szarvashiba, hogy Huszár az átvételektől, melyeket nemcsak a drámai, hanem az epikus-költészetből is összehord, nem mondja meg, mi úton-módon kerülhettek a francia vígjátékba. Csak annyit olvasunk, hogy parallel helyek fordulnak elő Molière és Lope de Vega, Quevedo, Solorzano, Moreto, Moscon, Coscoron, Alarcón, Hertadó de Mendoza, doña Maria de Zajas y Sotomayor, Sebastion de Villaviciòsa, Benarente, Molina de Tirso, Salas Barbadillo, Calderon, Cervantes műveiben. Szó esik a két ország hasonló társadalmi alakulásáról és irodalmi áramlatairól (!); halljuk, hogy a préciosité*) s az orvosok szatirája megvolt a spanyoloknál is.

Téves módszertani eljárásának kell tulajdonítanunk, hogy minden irodalmi hatást a spanyol íróknak tulajdonít. Molière magyarázói bőségesen kimutatták, hogy a nagy francia írók több darabjára hatottak a korabeli francia írók, Boisrobert, Scarron, Sorel, Cyrano, az olaszok közül Goldoni, Cicognini, Gozzi. Tudjuk azonkívül, hogy Molière ismerte az olasz vándorszínészek *commedia dell'arte*-it. Huszár azonban csak a megvető gúny szavait használja, midőn Despois-Mesnard jeles forrásmagyarázatairól szól, mert a commentatorok nem vették észre, hogy a francia és olasz darabok is spanyolból valók (38.). Ennek a gondolatnak folytatása az a kijelentés, hogy Molière az embereket nem a saját megfigyelése után festette, hanem a könyvek adatai alapján (!) összeszerkesztette.

Molière-nek *je prends mon bien ou jè le trouve* elvét így még nem vallotta senki. A mit az inventión kívül a cselekvényről, a jellemekről és a vígjáték-befejezésekről elmond, mind olyan kérdés, melyet irodalomtörténeti kézikönyvek (ld. Lanson) igen világosan tárgyalnak. E közhelyek megismétlése után következik Molière egyetemes irodalomtörténeti alapon nyugvó értékelése. E czélból Molière-t Shakespeare-rel, Balsac-kal, s a spanyol írókkal méri össze. Az eredmény az, hogy Shakespeareben és a spanyolokban több az inventio, a jellemzés és a cselekvény bonyolítása tekintetében pedig Calderon, Moreto, de főleg Lope de Vega sokszor felette állanak. «Molière felsősége nem mindig nyilvánvaló . . . a spanyolok talán bizonyos költői adományokban

---

*) Ezen irodalmi izlésnek legrégebb művelője Seneca, a ki Cordovából való volt, ennélfogva spanyol volt. (78.) sz.

elérik, sőt a tulajdonképeni drámai lángész talán nagyobb mértékben van meg bennük». S hogy mégis Molière emelkedett világhírré, annak okát Huszár abban látja, hogy a francia írónak kitünő spanyol, olasz s francia elődei előkészítették számára a talajt.

Nem kevésbé fontos az a tény, hogy a francia irodalom kiválósága s közkedveltsége a francia vígjátékoknak kedvező fogadtatást biztosított, gyakran épen az érdemes spanyol drámaírók rovására.

Molière nem az a nagy író, a kinek sokan hiszik. Shakespeare és Balsac mellett teljesen eltörpül. Munkálkodása mindössze tiszteletet (!) érdemel a világirodalomban. (333.)

Szükségtelen az egymást követő vaskos tévedésekre rámutatnom. Nevezetes, hogy Huszár a végső következtetésben hangoztatott tiszteletet legkevésbé adta meg Molière-nek. Úgy látjuk, hogy Huszár könyvében inkább Schlegel rosszakaratú ráfogásai újulnak meg s valóban nem értjük, mi szükség volt kételkedni a francia kritika pártatlanságában, — avagy Huszár szerint csak a kedvezésben van részrehajlás?

Bizony kár volt e munka megírásakor jogcímül a francia kritika részrehajlását fölemlíteni. A francia kritika mindig megtudta becsülni íróiban a jót, de nem hallgatta el a fogyatkozásokat sem.*)

Huszár könyve a francziákat megerősíti abban a véleményekben — melyet szerző már Corneille-ről írt művével keltett — tudniillik, hogy a kölföldön, jelesen Magyarországon, már nem értik meg a francia classikusokat. Így mutat be bennünket Huszár, midőn Corneille-ről egy igen testes kötet jelen meg s Molière több vígjátékát újítja fel a Nemzeti Színház.

Végezetül egy különös körülményre óhajtom még a figyelmet fölkeltetni.

1900 ban megjelent Martinenche: *La comédie espagnole en France de Hardy à Racine* című műve, melynek legfontosabb fejezete Corneille-ről szól. Három évre rá megjelent Huszár: *P. Corneille et le théâtre espagnol 1903.* című munkája, mely-

---

*) Brunetière, *la Langue de Molière* című közleményében (*Revue des deux Mondes.* 1898. 855.) élesen kikelt azok ellen, a kik Molière-ben csak tökéletességet láttak; lásd még *Revue des deux Mondes* 1906. I. 206.

ben új adat jóformán nincs. Már 1900-ban hirdették Martinenehe készülő új művét, mely 1906 elején meg is jelent *Molière et le théâtre espagnol* címen. Kevés híján két évre rá került a könyvpiaçzra Huszár-*Molière et l'Espagne* című műve. Jelentékeny új adat ebben a könyvben sincs. Eredetisége mindössze abban rejlik, hogy fölújítja a romantikusok támadásait. Molière kiheverte a támadásokat s remélhetőleg Huszár kritikáját is elbírja.

b. d.

Még egyszer a gipszmúzeumról.

A *Budapesti Szemlében* e tárgyról megírt cizkikemre Hekler Antal úr ugyan e folyóirat júliusi számában szíves volt néhány megjegyzést tenni. Legyen szabad ezekre röviden válaszolni.

A gipszmásolatok készítmódjára nézve teljesen fenntartom előbbi álláspontomat, melyet Hekler úr válasza nem dönt meg. Én épen tisztán a művészi hatás szempontjából szívesebben látom a márvány meleg hatását utól nem érő, de azt némileg megközelítő præparált gipszet, mint a «kemény, száraz formai kivonatot». Ugyanezt tartom a patinázott gipszmásolatról is.

A mit Hekler úr a görög szobrok reliefszerű compositiójáról mond, az általánosan ismert dolog, teljes mértékben azonban csak a IV. század előtti görög szobrászatra áll.

Már cikkemben megemlítettem, hogy sok szobor megkívánja az intimebb elhelyezést, s igaz, hogy ezek kisebb helyiségekben, zárt háttér előtt, jobban érvényesülnek. De a mit a mozgatható falakkal való berendezésre nézve mondtam, azt Hekler úr teljesen félreértette. Hogy a Szépművészeti Múzeum építésére gazdasági viszonyainkhoz mérten milyen nagy összeget áldozott az állam, azt mindenki tudja, a ki érdeklődik művészeti viszonyaink iránt. És épen ennek tudatában kell tiltakozni a csarnokoknak olyatén berendezése ellen, a melyet Hekler úr ajánl.

A Szépművészeti Múzeum hivatása tudvalevőleg a múlt és jelen korszakok kiváló művészi alkotásainak s nem a gipsz-szobroknak befogadása, s e rendeltetésénél fogva már a múzeum berendezésében is a kellő hangulat, művészi hatás elérésére kell törekedni.

Hogy a gipszmúzeum is ebben a hajlékban nyer elhelyezést, az, — hogy úgy mondjam, — szükséges rossz, itt kellett elhelyezni, mert más alkalmas helyiség nem áll rendelkezésre s remélnünk

sem lehet, hogy belátható időn belül rendelkezésre álljon. Mivel pedig a gipszmúzeumra a már kifejtett okokból szükség van, nem maradt egyéb hátra, mint a Szépművészeti Múzeumban elhelyezni.

De ez a szükségparancsolta elhelyezés egyáltalában nem magyarázza azt, hogy a néző, a ki a képtárba jön, teljesen művészietlen hangulatba essék, a földszinten és az emeleten léptenyomon eléje bukkanó csarnokok láttára. Mert hogy egy vászonfalakkal elrekesztelt nagy csarnok művészi hangulat keltésére nem alkalmas, úgy hiszem, azt nem kell bizonyítani.

Egyébként nem a mozgatható falakkal járó költségeket hoztam fel ellenérvül, hanem azt, hogy a Hekler úr által javasolt elrendezés épen a fenti okból csak egy külön, erre a célra épült múzeumban volna teljesen kivihető, a mire, ismétlem, gondolkunk sem lehet.

A *Colleoni*-szobor felállítását feltétlen nyereségnek tartom; az, hogy a *Gattematata*-szobor nem nyerhetett alkalmasabb elhelyezést, tényleg sajnálatos. Hogy a *Colleoni*-szobornak nincs meg az a hatása, mint eredeti felállítási helyén, az természetes dolog, de a hatás elérése lehetetlen is, s arra azt hiszem, nem is törekedhetett senki sem, itt csak a tanulmányozás lehetővé tételéről lehetett szó.

Erdey Aladár.

*Anatole France, De l'Académie Française: Vie de Jeanne d'Arc
T. I., II. Paris, Calmann-Lévy.*

France Anatole nagy történeti korrajzait jól ismeri a község regényeiből is. A tudomány nem ártott meg France költészetének, valamint tudós munkáinak értékét fokozza ritka írói művészete.

Az orléansi szűzről írt két kötetes történeti munkájában is először a forma szépsége köti le figyelmünket. France tolla életre kelti a multat. Látjuk a 15-ik század első felének franciaországi történetét; látjuk a gyöngye lelkű és beteges VII. Károlyt, ravasz s önző környezetét, a büszke burgundi herceget, az idegen földön vakmerően élőködő angolokat, a borzasztóan szenvedő és könnyen hívő népet, az ingatag és érdekekre vigyázó polgárokat, a rabló katonát, a tudatlan hadvezért, a jámborul hívó, vagy felfuvalkodottan kegyetlen papot. Látjuk a szerep-

lök, a tömegek lelkét, de mindennapi szokásaikat is. Még beszédük módját is föleleveníti Francenak régies fordulatokat utánzó stílusa.

Pedig az írói phantasiája a szigorú történeti módszer korlátjai között mozog. Mintaszerű Francenak bevezetése a tárgynak forrásairól. Kitűnik ebből, hogy mily türelmes és alapos munkát végzett, mennyi óvatossággal és tapintattal bírálta az anyagot. A történeti seminariumok jó hasznát vehetnék France módszertani fejtegetéseinek, mikor megállapítja, hogy miben kell keresnünk az igazi történeti felfogást. Mennyire törekednünk kell távol tartani magunktól saját korunk szellemét, s hogy kell együtt élnünk a múlt embereivel.

Szóval France Anatole nemcsak mint író nevezetes, hanem mint lelkiismeretes és szakértő történettudós is.

Mindamellet feladatának leglényegesebb részében, midőn Jeanne d'Arc csodálatos egyéniségét és szereplése körét magyarázza, nem hatott reánk meggyőző erővel. Úgy érezzük, hogy erősen rationalistikus felfogása, szellemének ironikus, skeptikus hajlamai megrontják történeti tárgyilagosságát és zavarják a rajznak biztonságában is.

France szerint Jeanne d'Arc valóban szent volt. Őszinteségében kételkednünk botorság volna.

Midőn azt mondta, hogy a szenteket látta és hallotta szavaikat, melylyel ösztönözték arra, hogy mentse föl Orleánt és vezesse VII. Károlyt Reimsba, az ősi koronázó-városba, igaz hitének teljes erejével beszélt. E hitében neki ment az angolok táborának, küzdött s vérzett félelmet nem ismervé. Ezt France elismeri, sőt néha oly lelkesen hangoztatja, mint akár Henry Martin, vagy Michelet.

De a lelkesedés hangját a skeptikus philosophus gúnyos mosolya mérsékli, vagyis inkább lerontja. Szerinte Jeanne d'Arc egyszer a király és tanácsa előtt utánozta a rajongó önkívületét, hogy a maga akaratát érvényesíthesse. «Scène à la fois pleine d'artifice et de naïveté.» Jelenet, mely egyaránt telítve van mesterkedéssel és naivsággal.

És midőn ezt olvassuk, nem kell-e csodálkoznunk? A rajongásnak e szándékos utánzása nagy ravaszság és a képmutatásra való erős hajlam nélkül nem lehetséges.

Hogyan egyeztessük össze e tulajdonságokat azzal a halálfélelmet nem ismerő, látomásokat követő rajongással, mely France szerint is főjellemonása Jeanne d'Arcnak?

Az össze nem egyeztethető kettősség France könyvében állandó sajtósága Jeanne d'Arc lelkének. Jeanne d'Arc őszintesége kétségbe nem vonható s mégis föl kell tennünk, hogy a francia párt a burgundi-angol támadás visszaverése végett kioktatta az orléansi szüzet jóslatára s missiójának hirdetésére. Pedig e kioktatásról a források semmit sem tudnak. Pedig Jeanne d'Arc akaraterejét merész és minden akadálylyal szembe szálló önállóságát maga a szerző is szépen jellemzi. Ha missiójának fogalmazására hatottak is tudósabb papok, annak lényegét bizonyára nem a papok inspirálták. A kor vallásos heve, a nép szenvedései s a francia királyság iránt érzett gyermeki kegyelete eléggé megmagyarázzák Jeanne d'Arcnak azt a hitét, hogy az Úr hírnökei küldötték VII. Károly megmentésére.

France szerint Jeanne d'Arc csak zászló volt, melyet a francia-párt felmutatott a franciák bátorítására, s a burgundiak meg angolok rémítésére. A francia nép istentől küldött szentnek tisztelte, az ellenség mint az ördögtől, félt tőle. De máskülönbön alig volt szereplésének igazi hatása. Mert mikor fellépett, az angolok kevesen voltak, hatalmuk a francia földön úgy is a végét járta.

Pedig France maga sem tagadja, hogy Jeanne d'Arcnak köszönhető Orléans fölszabadítása. «Mindent ő tett — úgymond — mert nélküle semmit sem tettek volna.» (I. 339. l.)

Andrew Lang a *Times*ben igen keményen itéli el France ellenmondásait. Doumic a *Revue des deux Mondes*ban figyelmezteti arra az olvasót, hogy nem közönséges ellenmondásokról van itt szó. France ítélete kételkedő, szándékosan ellentétes, tudatosan határozatlan.

Úgy is van. France azt akarja mondani, hogy nagyon keveset tudunk Jeanne d'Arc igazi történetéről. Első feltűnésétől kezdve legendák veszik körül. «La voilà — úgymond France — dès la première heure et pour toujours, peut être, enfermée dans le buisson fleuri des légendes.» Ime, Jeanne d'Arc az első pillanattól kezdve és talán örökké, el van rekesztve a legendák virágos bokrában.

Ez Francenak alapgondolata Jeanne d'Arcról. Ezért van kettős színe jellemrajzának. Mintha azt akarná mondani: lehetséges, hogy olyan hős, olyan igazi rajongó, oly nyílt eszű és nagylelkű volt a csodálatos lény, mint a miönnek a mystikus történetírás festi, de minden csodálatos jellemvonásához egy-két hiba is fér.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy rajongása mellett számítást is fedezhetünk fel benne, hogy minden józansága mellett csak báb volt mások kezében s hatása igen csekély

A mi benyomásunk szerint a kételkedésnek nem szabad ily tág tért engednünk, midőn Jeanne d'Arcról szólunk. Biztosat is tudunk róla. Biztos, hogy őszintén és tartalék nélkül hitt látomásaiban; biztos, hogy tanulatlan, de világos eszével s inspirált erélyével csodákat művelt, a mennyiben néhány oly hadi problémát oldott meg szerencsésen, melyet VII. Károly háborúhoz szokott hadvezérei meg nem birtak oldani. Biztos, hogy fellépése fejlesztette a francia hazafias érzést. Ezt az érzést mai tartalmával még nem ismerte a középkor. Jól mondja France, hogy csak az újkorban alakult ki igazán a hazafias érzés két legfeltűnőbb jellemvonása: a terület egységének és a nemzeti egységnek érzete. De Jeanne d'Arc lelkétől már nem voltak távol ez érzelmi árnyalatok, noha azokat szabatosan kifejezni nem bírta. Csodálatos volt egész lénye, mint minden naiv genieé. A neuropathologia hiába próbálja megmagyarázni Jeanne d'Arc viseletét.

Dr. Dumas György ideg orvos, kinek véleményét France lenyomatta, kénytelen megvallani, hogy Jeanne d'Arc viselkedése nem illeszthető a neuropathologikus jelenségek keretébe. És a mily rendkívüli volt Jeanne d'Arc élete, ép oly csodálatosan viselkedett utolsó és legnehezebb megpróbáltatása idején. Midőn a burgundi párt egyházi törvényszéke gonosz bűbájosság miatt ítélte el, hogy árnyékot vessen VII. Károlyra és megkoronáztatása körülményeire, Jeanne d'Arc az utolsó pillanatig méltósággal viselkedett. Sokan beszélték el a roueni pör megható drámáját, de nagyon kevesen annyi élénkséggel, oly jellemző világossággal és annyi részvéttel a hősies áldozat iránt, mint France Anatole. Könyvének e részét Henri Martin és Michelet is örömmel olvasták volna.

A SZABADSÁGHARCZ ÉS A BACH-KORSZAK OSZTRÁK VILÁGÍTÁSBAN.*)

Friedjung úrral, e munka szerzőjével, harmincz év előtt ismerkedtem meg. Akkor röpiratot írt gazdasági kiegyezésünk megújításáról. Azt fejtegeti benne, hogy Magyarország «reánk» nézve idegen ország. Csak annyiban érdekel, a meny nyiben elhelyezhetjük benne az osztrák posztót és egyéb iparcikkeket.

Azóta nagyot fordult a világ. A kis osztrákból — nagy osztrák lett. Most már semmi nem gátolja abban, hogy Magyarorszáiban egyebet is lászson, mint a brünni, reichenbergi és bécsi árúk biztos és jól fizető piaczat. Most már nemesak a magyar pénzt akarja Ausztria részére, hanem hazánkat mindenestől. Oda jutottunk, hol 1863-ban voltunk, midön Lustkandl írta emlékezetes munkáját.

Soknak kellett történnie, hogy ide eljussunk. Pedig a változás nem is mehetett végbe olyan régen. Friedjung úr, kinek szembetünőleg éles az érzéke az actualitások iránt, még alig hat éve meghajtotta zászlaját a dualizmus és a magyar állam előtt. Erre teljes bizonyság az 1866-iki nagy háborúról írt munkája, melyet magyarra is lefordítottak.

Az ilyen «publicistikai» elmefuttatások, melyekben az író a maga szíve kívánsága szerint alakít multat, jelent és jövendőt, megvallom igen kevésbé érdekelnek, a míg a hazájok illő könnyű lepelben jelennek meg. Egészen más, hol a közjog vagy a történet súlyos pánczélát veszik fel, hogy elrejtsek belső gyöngeségöket. Akkor arra szolgálnak, hogy jogezimet, erkölcsi alapot szolgáltatassanak oly törekvéseknek is, melyek mindkettő hiányában szükölködnek.

---

*) *Oesterreich von 1848 bis 1860* von Heinrich Friedjung. I. kötet.

Ismerjük el: Friedjung úr maga is érzi és vallja, hogy az objectivitás nem épen erős oldala. Azt hiszi, hogy érző ember hazáját érdeklő, érzelmeit érintő eseményeket nem is tárgyalhat részrehajlatlanul. «De igenis, szigorú igazságosságra köteles a történetíró és megtörténtet el nem hallgathat még akkor sem, ha ezzel politikai vagy nemzeti ellenfélnek anyaggal és hadiszerral szolgál.»

Az igazságosságra való törekvést nem akarjuk tőle elvitatni. De tudományban nem elég, ha az ember tudatosan nem akar tévedni. A tudósnak és senkinek inkább mint a történettudósnak, meg kell tennie mindent, hogy ne is tévedjen. Nehéz mesterség, kutatnia kell vég nélkül és olyant is méltatnia és mérlegelnie, mi előre elfogadott thesisének nem felel meg, vagy annak épen ellenmond. A «sine ira et studio» most is legbiztosabb mértéke a történeti lelkiismeretességnek, mely a való buvárlásának szenteli magát.

Ebből a szempontból volna néhány megjegyzésünk erre a könyvre. Kezdjük a legfőbbön.

Mindjárt a bevezetésben elmondja vezető gondolatát, munkájának alapelvét:

«Ausztia-Magyarország neve és fogalma történetellenes.*) 1848-ig a monarchia két fele nem állott egyenlő rangban, hanem Magyarország része volt Ausztriának. Ezt kimondta az 1804 aug. 11-iki alaptörvény, mely a Habsburgok országainak területét örökös császársággá összefoglalta. A magyar országgyűlés ezen ünnepélyes állami aktus ellen nem szólalt fel és az 1827. XXXVIII. t. cz. «Monarchia Austriaca»-ról úgy szól, mint egy összeségről, melyhez Szent-István koronájának országai is tartoznak.» (VI. l.)

Ez nem is új: Schmerling korában eleget hallottuk. De Lustkandl legalább nem vallotta magát historikusnak.

Nem is szólva arról, hogy Magyarországnak már 1804 előtt is volt valamelyes története, az 1804 aug. 11-iki «alaptörvény» Magyarországnak nem is törvénye. Mivelhogy nálunk, Friedjung úr is tudhatná, törvényt csak országgyűlésen lehet hozni. Mivelhogy patensekkel, ezt nyíltan kimondta a törvény (1790. XII.), Magyarországot kormányozni nem lehet.

---

*) Unhistorisch.

Igaz, hogy ez a patens megalapítja az ausztriai örökös császárságot. De hogy ez Magyarországra nem terjed ki, azt elismeri maga Ferencz király is. Nyomban a patens kibocsátása után királyi leiratban értesítette a magyar hatóságokat arról, hogy az új cím felvétele mit sem változtat Magyarországnak és kapcsolt részeinek törvényein, jogain, szabadságán, czimén és nevéen és egész alkotmányán. Ez a királyi leirat tehát határozott óvás az ellen, mintha Magyarországot beolvastották volna Ausztriába, mintha az már nem volna független ország, hanem része a császárságnak.

Ezt pedig Friedjung úr könnyen megtudhatta volna. A királyi leirat kivonata olvasható Horváth Mihály történetének VIII. kötetében. Sőt Ulbrich osztrák közjogi író a patensből épen a dualismust olvasta ki.

Ebben találhatja az okát is annak, hogy a magyar országgyűlés nem emelt óvást. Igenis szó volt róla 1805-ben és 1807-ben, «de a törvényhozók többsége, mivel elégette a királyi szó szentségét s a magyar alkotmánynyal semmi köze az ausztriai császárságnak, nem látta szükségét az indítványozott törvénynek». Az 1807-iki diéta pedig, épen a vámkérdése alkalmából, a legteljesebben kifejezte és fenntartotta Magyarország függetlenségét. Az «independentia Regni» ugyancsak sűrűn és erősen van hangsúlyozva. Ki van mondva, hogy az ország rendjei, a *pragmatica sanctio* elfogadásával csak a szabad királyválasztásról mondtak le, másról nem. Ezt pedig az 1790 : X. t.-cz. is megerősíti.*) A patensről és Ausztriáról igaz hogy nem szólnak. De miért szóljanak róla, mikor az Magyarországot törvényesen és a király szava szerint nem is érintette? Semmi nyoma annak, hogy a király bármi módon is kívánta, javasolta volna becikkelyezését.

Mikor aztán kimutatta az absolutismus foga fehéret, 1827-ben újra megerősítették és becikkelyezték — nem a patenst — hanem az 1790 : X. cikkelyt a birodalom függetlenségéről. Midőn 1835-ben trónralépése után, Ferdinánd nem mint e néven V. hanem mint I. irt, az országgyűlés egyenesen tiltakozott és pedig sikeresen. Így még a külső látszatát is el akarták kerülni annak, mintha Ausztria koronája és címe Magyarországra is kiterjeszkednék.

*) Acta 437—441 l.

Midőn Deák ezt bizonyította, egyuttal hozzátette, hogy a legtöbb baj, a legtöbb sérelem elnezésből következett. «Ezen elnezés most ellenünk fegyverül fordittatik; ideje már egyszer megkezdeni azt, mit a nemzeti méltóság tekintete parancsol. Ha mi ettől elállanánk, a jövődő törvényhozás ellen ismét csak egy új veszedelmes argumentumot szolgáltatnánk».

Ezeket Friedjung úr is olvashatta volna Deák beszédeiben, melyekre többször hivatkozik. Mégis az az egyetlen erősség, melyre hivatkozik, az 1827:XXXVIII. czikk, csak ilyen elnezés.

Ez a törvényczikk nem valami közjogi természetű. Metternichet fogadja be indigenának. Kiemeli érdemeit Magyarország, «totiusque Monarchiæ Austriacæ» körül. Ez a három szó elég Friedjung úrnak ahhoz, hogy Magyarországot törvényesen bekebelezze Ausztriába!

A monarchia szó használatos és közjogunkkal nem is ellenkezik most sem. Világos, hogy a Habsburgok összes birodalmai a *pragmatica sanctio* óta egy monarchiát alkotnak, mert egy és azon uralkodó áll az élükön. Más lett volna, ha nem monarchiát írnak, hanem *Imperiumot*. De az osztrák sem oly veszedelmes, a minőnek látszik. Az a mi törvényhozásunkban nem Ausztriát jelöli, hanem a dynastiát. Ily értelemben áll «*domus Austriaca*» az 1722—23. örökösödési törvényben is. Az 1796-iki országgyűlés is a cs. kir. ausztriai sereg részére szavazza meg a hadi segílyt, pedig akkor még nem is volt osztrák császárság. Ausztria-Habsburgház a mai értelemben. Ez pedig általános érvényű. Annyira, hogy még a Habsburgház spanyol ágát is osztráknak nevezik. Elég Don Juan d'Ausziára és Annára, XIII. Lajos nejére hivatkozni, kit mindig Anne d'Autriche-nek neveztek el.

Látjuk tehát, hogy az egész egységes ausztriai állami eszme alapul: 1. egy patensen, melyről maga az uralkodó kimondta, hogy Magyarországot miben sem érinti; 2. egy törvényczikken, melynek mind a két számbajövő kifejezése más értelmű. Ezeket pedig Friedjung úr is megtudhatta volna, ha «igazságosságát» megtoldja egy kis utánjárással.

De hiába, ez az eszme meg van. Az 1848-iki törvényhozás tehát gytalan elszakadás. Az ellene való küzdelem

jogos önvédelem. A szabadságharczban magyar részről is németeké a főérdem. Hiszen Görgei is német volt. Kétszer is kimondja, oly nagy súlyt helyez erre. A magyar katona vitéz ugyan, de ha nem győz mindjárt, elveszti kitartását.

Hogy Leiningen, Pöltenberg németek voltak és azok is maradtak, abban senki sem kételkedik. De viszont sok magyar szolgált ám a császári seregben is. Görgei családja német eredetű, de a XIII. század óta Magyarországon lakó. A német eredet, úgy látszik character indelebilis, ha hétszáz esztendő sem moshatja le. A fajmagyar theoria ugyancsak megcsökkentené nemzetünket; nem csuda, ha Friedjung úr olyan buzgón vallja. De hát, ha ugyanezt alkalmaznók másutt is: ki maradna meg osztráknak?

Az osztrák katona szerinte jobb a magyarnál. De hát még sem győzött. Ezt pedig a vezetés okozta, melyben németek osztottak. Hát az osztrák sereg vezérei tán az inferior magyar racehoz tartoztak?

Elismeri a magyar lelkesedést, de aztán, nem egyszer ellentmondásba keveredve önmagával, azt iparkodik kimutatni, hogy biz csak kevesen buzogtak a magyar ügyért; sokan távol maradtak tőle. Így az egész főpapság, a főnemesség, kevés kivétellel, a városi polgárság.

A főpapsággal nem igen foglalkozik. Haragjának egész teljét a magyar aristokratiára önti ki. Az csak annyiban volt nemzeti, a mennyiben ez által befolyáshoz, álláshoz jutott. A küzdelemben nem vett részt, de mihelyt az osztrák túlsúlyra jutott, amellé állott, hogy ismét politikai hatalomhoz jusson és az azzal járó hasznot bezsebelje. Ennyi még hagyján. De még csak loyalis sem volt. A forradalommal szemben nem ragaszkodott oly hiven a dynastiához, mint főnemességhez illett volna; áldozatot a dynastia ügyéért nem hozott.

Nem feladatunk azoknak a «méltóságos nagy urak» védelmét vádolni, kik sem a nemzethez, sem az uralkodóházhoz nem voltak egészen hívek. Tisztelet a kivételeknek, a mágnások nagy része elválasztotta ügyét a nemzetétől. Nevelésök, részben politikai érzületök és belátásuk is áthidalhatatlan örvényt vont köztök és Kossuth közt. Viszont nemzeti érzések nem engedte, hogy egészen azonosítsák magokat az uralkodóval, akkor is, midőn az nem mint

magyar király, hanem mint Ausztriának korlátlan császára akart hazánkön uralkodni.

Ezért nem is lehet, legalább historikusnak nem, oly ridegen elítélő álláspontra helyezkedni a «kevéssel» szemben, ki, mint Tompa mondja, annyiszor segítette fenn tartani a «sokat». Akkor, igaz, gyengének mutatkoztak. «Gyöngeségök nemcsak abban állott, hogy alig volt pártjok, hanem főkép abban, hogy a forradalom alatt erkölcsileg gyarlóknak mutatkoztak. 1848 márczius után duzzogra visszavonultak, nemcsak a képviselőházból, hol csak kevesen voltak, hanem a mágnások táblájától is, hol nem mertek protestálni». Ez a mondat is mutatja, mily kevéssé ismeri szerző a magyar viszonyokat. A képviselőházban külön mágnáscsoportról akkor alig lehet szólni. De nem is a hazafiatlanságot akarja szemökre vetni, hanem a hallgatást, a képviselőház határozatainak tehetetlen elfogadását.

«Máskép jártak el I. Károly király gavallérai, kik Cromwell «vasbordáival» verekedtek és királyukért a pallos alá hajtották fejöket; máskép XVI. Lajos nemesei, kik a nemzetgyűlésen halálos veszedelemmel védték a monarchiát és augusztus 10-én a királyi palota előszobáiban úrokért meghaltak.» Az angol példa helyességét elismerjük, de a francia példa elárulja, hogy Friedjung úr ennek az országnak történetét csak úgy ismeri, mint Magyarországot. A nemzetgyűlésen a «cidevant»-ok, elől az orléansi herczeggel ostromolták legerősebben a trónt. A francia nemesség, pedig az igazán udvari volt, legnagyobb részében emigrált és magára hagyta királyát. Igen kevesen voltak, kik kitartottak mellette.

A magyar főuraknak más volt a helyzetök, mint akár az angoloknak, akár a francziáknak. Egyaránt ragaszkodtak királyhoz és nemzethez. Közbül állottak, és mihelyt összeütközés jött létre, a legnehezebb erkölcsi konfliktusnak estek áldozatául. Csak a legerélyesebbek vagy a legexponáltabbak bírták magokat elhatározni arra, hogy a fenyegető szélsőségek közt férfiasan pártot valljanak. A többi félrevonult. Az igazi bűn azokat terheli, kik rosszhiszeműen és ármányosan felidéztek azt a minduntalan megújuló viszályt, melynek legjobbaink estek áldozatául. Nemzetünknek, de a dynastiának is az az igazi jótévője, ki e véres és lelket

örlő belső küzdelmeknek, melyeknek annyi nagy emberünk esett áldozatául, elejét tudja venni.

És még annak is, ki elítéli főrendeink viselkedését a forradalom súlyos megpróbáltatásában, el kell ismernie, hogy a nemzet felélesztésében, talpra állításában nekik volt legnagyobb részök. Ezt Friedjung úr, úgy látszik, nem tudja. Széchenyivel egy pár rövid, semmitmondó szóval végez. Wesselényit nem is említi.

Az igazi bűnös az a «kamarilla», mely a király szavával játszott. Igazán mulatságos, mikép osztja el Friedjung úr a dicséreteket és a megrovásokat. Szegény Bánffy «hütelten tanácsadója ő felségének», mert Hentzi monumentumát egy kaszánya udvarára helyeztette át. Hát akkor mik voltak a Bachok, Schwarzenbergék, Schmerlingek stb., kiknek bölcsesége miatt ezt a birodalmat majdnem elvesztette? Vajon kiknek nagyobb a bűne, tisztán dynastikus szempontból nézve a kérdést?

Az igaz historikus még mást is megjegyzett volna a magyar nemességről. Oly országban, hol nincs igazi polgárság, annak más a szerepe mint másutt, hol igazi középosztály fejlődött. Nálunk a nemesség, kulturában és nemzeti érzésben is, vicariálni volt kénytelen a műveltebb és jobb módú városi lakosság hiányát.

Milyen irigylésre méltó az osztrák főnemesség. Az soha se volt kitéve azon lelkiismereti kétségeknek, melyek a magyarnak legeslegjavát megtörték.

Schwarzenberg maga igazabban ítélt. Szerinte az egész magyar nemesség forradalmi, el is kell azt pusztítani. Ebben az ítéletben Friedjung úr, egy húron pendül vele. Ezentúl, úgymond, nem szabad a magyar nemességgel «szétmálló megegyezéseket kötni,*) hanem a népet kell megnyerni a dynastia részére! Nem is új recept, de úgy látszik, újra szeretnék alkalmazni.

A magyar nép éppen nem bírja Friedjung úr rokonszenvét. Annál jobban pazarolja azt oláhokra, szerbekre, horvátokra, mindenkire, ki akkor a magyar ellen kardot vont. Az oláh pusztításokat még az annyira loyalis Helfert is elítéli. Friedjung úr csak a magyarok által végrehajtott kivégzéseken talál megróni valót.

*) Brüchige Ausgleiche.

Ha már semmi nem tetszik neki Magyarországon, a történetírás sem kivétel. Azt igen furcsának nevezi. Eisenmann úr, kit szerzőnk oly nagyra becsül, máskép ítélte. Az nagy hasznát vette. Friedjung úr eljárása ellenben nem is annyira furcsa, mint — mulatságos.

A 408. lap jegyzetében ezeket írja: «Feltűnő, hogy Marczali Henrik budapesti egyetemi tanár még azt állítja, hogy Haynau a burokratikus mindenhatóságnak volt áldozata, mely nem bírta neki megbocsátani, hogy kegyelmet gyakorolt.» Megnéztem az illető munkámat: a lapja helyesen volt idézve. Csakhogy én azt írtam szórul-szóra: «Haynau 1850 jul. 8. elbocsátását nyerte, mire oly módon állott bosszút, hogy számos fogolynak kegyelmet adott.» Vagyis épen az ellenkezőjét annak, mit Friedjung úr felőlem állított. Épen azt, mit lapokon át bizonyít.

Mint hogy szándékos ferdítés ki van zárva, azt kell hinnem, hogy Friedjung úr nem tud eleget magyarul és csak találomra idézett. Pedig, ha velünk foglalkozik, meg kell tanulnia. Eisenmann úr is megtette.

Kisebb hibákra- tévedésekre nem akarok kiterjeszkedni. Van biz az elég, annyi mint csak publicistikai és nem történeti munkában szokott különben előfordulni. Nekem csak az egész munkának tendenciája ellen van komoly és alapos kifogásom. Azt hiszem, hogy történetileg szólva, sikerült kimutatnom álláspontja gyöngeségét.

A Bach és Schmerling szelleme kísért benne újra. Az a szellem, mely egy fél század előtt súlyos szenvedéseket rótt nemzetünkre, de a mely egyuttal a dynastia hatalmát és Ausztria jólétét is a legnagyobb válságokba sodorta.

Egy mentsége van Friedjung úrnak. Főkép Bach iratait és az osztrák kormány aktáit használta. A publicista megelégszik az ilyen világosan egyoldalú információval, sőt irányzata értelmében, még ki is szinezi. Igazi historikus máshol is keresett volna értesítéseket, vagy saját lelkiismeretében találta volna meg az igazsághoz szükséges mérlegelő és bíráló képességet.

MARZALI HENRIK.

A MAGYAR POSTÁK DOLGAI.

Ama nagy befolyás, a melyet a magyar posták megbecsülhetetlen szolgálataik révén az állami és nemzeti életre mindinkább gyakorolnak, magyarázzák meg okát annak a jelenségnek, hogy a közvélemény érdeklődése is mindnagyobb mértékben rájuk irányul; habár dolgaik felől alaposabban tájékozva még maig sincs.

Messze vezetne feladatunktól, hogy akkor, a midőn postáink jelen állapotának elfogulatlan megítéléséről van szó: végig kalandoznók előbb a művelődés roppant területét, hogy nyomára akadjunk a fejlődés minden egyes, szembeötlőbb mozzanatainak — még pedig az egyetemes szükségletek ama sorrendje szerint, a mint azok időről-időre megnyilatkoztak, — a melyek a postáknak, mint az állami élet egészséges kialakulásához nélkülözhetetlen tényezőknek szervezését hova-tovább szintén a sürgős kérdések sorába állították be. Előttünk e helyen csak annak a kérdésnek tisztázása lehet fontos, hogy levonhassuk a magyar posták történetének kiemelkedőbb phasisaiból azokat a tanulságokat, a melyek a posták viszonyainak helyes fölismerése alapján, elvezetnek bennünket ahhoz a tisztánlátáshoz, a mely a szükségszerű fejlesztés természetes feladatainak tágabb perspektívát nyit meg.

I.

Majd hat évszáz, tehát az európai Magyarország életének körülbelül kétharmada kellett ahhoz, hogy hazánkban a hírszolgáltatás szervezett faktorokat nyerjen a postákban. Ámde az a szervezet, a melyet Habsburgházi első királyunk, I. Ferdinánd megbizásából — a mohácsi vész után, a XVI.

évszáz közepén — Taxis Mátyás adott a postáknak: távol állott még attól, hogy a posták eredeti rendeltetését akkor még csak sejteni is lehetett volna. S ez egészen természetes, ha meggondoljuk, hogy eme korszakban — a közállapotok kezdetlegességénél fogva — nálunk a posták működésének irányai csak azokban a szűk keretekben mozoghattak, a melyekben az uralkodók eminens érdekei azt megszabták. Ezek az érdekek pedig nem terjeszkedhettek akkor egyébre, mint a hadi és udvari körök céljainak megfelelő, legszükségesebb hírszolgáltatására.

A magánosoknak, a közönségnek szükségletéből támadt levélforgalmat a régebben bevett szokás szerint többnyire utazóbarátok, kereskedők, mészárosok stb. közvetítik még most is. Egyrészt azért, mert az országot dúló, örökös háborúság miatt a posta üdvös hatását nem éreztethette a néppel; másrészt, mert a postaszolgálat igénybevételelől a levéldíjak szertelen nagysága riasztotta el a közönséget. De volt a postának a közönségre nézve is fontos szerepe, a melyet mint közlekedési (személyszállító) eszköz játszott.

A postaügy, úgy mint egyéb számos közügy, az udvar gondoskodása alatt levő s az ország területén felállított kamarai igazgatóságokra, praefekturákra bízott,*) a melyek között a posták dolgait illetőleg a XVI. évszázban a pozsonyi, a XVII-ben a pozsonyival együtt a szepesi kamara is nagy szerepet játszik. A postamesterek eme kamarák élén álló főpostamesterektől (praefektusok) kapják fizetéseiket, királyi tisztviselői minőségben, nem pedig, mint a főpostamester közegei, a mi arra enged következtetni, hogy a postáknak állami jellege volt már akkor is; tehát szervezésök nálunk nem hűbéri jog alapján történt, mint a külföldön. Az a körülmény pedig, hogy a postamesterek között magyar nevű alig fordul elő, valószínűvé teszi, hogy a posták első berendezése a királyi területen, osztrák minta szerint történt. A legnagyobbbrészt idegen nemzetiségű postamesterek azt a szolgálatot tették, a mit a külföldi tisztek az itt állomásozó császári seregeknél, várőrségeknél. Rendes fizetéseiket abban az arányban kapták a kincstártól, a hány

*) Kautz Gy: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon.* 1860.

lovat tartottak a szolgálatra. Jövedelmök abból állott, a mi a levelek, utazások díjából befolyt; tehát fizetésök a kincstárra nézve tiszta kiadást jelentett. Hálózata a postának a XVI. évszáz végén 25 állomásból, ellátása 12 postamesterből (amennyiben némelyik több állomást is vezet) és 54 lóból állott, a mely után 2—2 évre 8294 magyar forintot kaptak fizetés gyanánt a postamesterek.*)

Egészen más irányban alakultak át Erdélyben**) a posták s szervezetükben is elütöttek a magyarországiaktól. A fejedelemség igényei a postaszervezetnek sokkal egyszerűbb formájával is megelégedtek, mint a királyi területen működő posták voltak. A postákat egyideig magok a fejedelmek igazgatták, később azonban főpostamesteri állást szerveznek a fejedelmi udvarban. A XVI. évszáz közepén már jár itt rendes királyi posta is, a mely Kassától Nagyszébenig és Déváig volt berendezve. A posta ellátása Erdélyben közteher volt mindvégig a fejedelmek korában. Bethlen Gábor, Erdély legkiválóbb fejedelme gondoskodott, hogy a szegény nép eme teher alól megszabaduljon. Alatta föllendülnek a posták és szolgálatuk a viszonyokhoz mérten javul. A posták körül sűrűn előforduló visszaéléseket Rákóczi György igyekszik szigorúan megrendszabályozni, e végből kiadott utasításában a posták jogait és kötelezettségeit kategorikusan megszabja. A mi a szervezetét illeti az erdélyi postáknak a fejedelemség alatt, az hiányos s «alig volt egyéb, mint a régi futárintézménynek tökéletesbitett folytatása a középkori patriarchális formák között, a régi hagyományos jogszokás fentartásával és továbbfejlesztésével».

A magyar posta önálló, nemzeti jellege akkor domborodott ki élesen, a midőn II. Ferdinánd 1622 július 9-én, Sopronban kelt leiratával pozsonyi praefektussá Bornemisza Istvánt tette meg. Ez a kinevezés abból az 1622. évi XXIV. t.-czikkből folyik, a mely nyomatékosan intézkedik az idegeneknek a hivatalból való eltávolítása felől. Erélyes végrehajtását e törvényczikknek semmi sem igazolja jobban, mint

*) V. ö. Szádeczky L: *Első postaszervezetünk a XVI. és XVII. században.* (Közlekedés 1889.)

**) Szádeczky L: *Erdély postái a nemzeti fejedelmek korában.* 1890.

az, hogy Bornemisznán kívül még 1622-ben több magyar honpolgárt neveznek ki postamesterré.¹⁾ Bornemisza alatt a posta lassankint egészen magyar jellegűvé lesz, a mit különben legjobban bizonyít névsora a postamestereknek, a kik között alig találunk idegen hangzású nevet ebben az évszázban.

1624-ben Paar Kristóf elnyervén az osztrák tartományokban az örökös főpostamesterséget, ezt Magyarország területére is igyekszik kiterjeszteni. Mi természetesebb, hogy a viszonyoknak eme változása a magyar posta függetlenségét támadja meg először is. Csakhogy eme támadásnak, sok ideig tartó ostromnak, a mely a kivított nemzeti ügyet széjjeltépni igyekezett, az állott ellen, hogy II. Ferdinánd király 1626 július 20-án kizáróan Magyarország részére kibocsátotta azt a fontos rendeletet — postapatenset²⁾ — a melyben határozottan kifejezésre jut az a felfogás, hogy a magyarországi postákat az osztrák postákhoz tartozóknak legfelsőbb helyen sem tekintik. «A jogigényeket egyébként, a melyeket a Paar-család a magyar főpostamesterségre nézve kezdettől fogva formált, de érvényesíteni nem tudott egészen a század végéig, beigazolja az a kiváltságos levelök (1690), a mely így szól: Sem Paar János Kristóf, sem utódai nem tudtak birtokába jutni az adományozott postahübérnek Magyarországon és a horvátországi tartományokban, azt a közbejött perlekedés és óvásemelés (contradictio) miatt teljesen nélkülözni voltak kénytelenek.»³⁾ A pátenznek — mely a maga nemében, mint ilyen, első — az a hatása is meg volt, hogy az illető hatóságok annak, a hol csak lehetett, érvényt igyekeztek szerezni, hogy a postát szerzett új jogaiban mindinkább megvédelmezzék.

Ámde a mint a magyar posták fejlődése — mint nemzeti ügy — nagy lépést tett előre a XVII. évszázban, épp oly csekélyet nyert szolgálatainak értékében. «A rendes postaközlekedés, mely a XVII. évszáz folyamán csak királyi területeken volt, kétféle irányban működött. Mint levélposta

¹⁾ V. ö. Munkás L.: *Húsz év Magyarország postatörténetéből.* (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897.)

²⁾ U. o.

³⁾ Szádeczky L.: *Első posta szervezetünk a XVI. és XVII. században.* (Közlekedés 1889.)

(hetenként kétszer) és mint közlekedési — utasokat szállító intézmény. A rendkívüli sürgős leveleket, az u. n. stafétákat, külön vitte a posta. Az egyszerű levél díja ekkor már külföldre is hat krajczár s felét a feladó, felét a címzett fizette. Mint utasokat szállító intézmény úgy működött a posta, hogy az utasok vagy lóháton tették az utat, vagy saját kocsijokon postai előfogattal (vorspann).» «A rendes posták — sajnos — még most sem tudnak megfelelni a levélszállítás magasabb igényeinek, a minek egyik oka, hogy aránylag kevés várost érintettek.» Innen volt, «hogy a hivatalos posta mellett a magánposták különféle fajtái a XVII. évszáz folyamán is szerepelnek,*) sőt még az udvar is kénytelen szerepeltetni fontosabb állami ügyekben a futárokat. Az a körülmény pedig, hogy a posták rendetlenül kapták fizetéseiket, elég okot adott a panaszra s a postamesterrek elkedvetlenítésére.

Hogy a magyarországi főpostamestereknek majdnem egy teljes évszázon át tartó szereplése a magyar királyi területen az osztráktól független nemzeti postaintézményt teremtett, az vita tárgyául többé már nem szolgálhat; ellenben hogy épen ő alattuk jutottak a posták a legsiralmasabb állapotba, beigazolást nyer azokban az állandó panaszokban, melyek a bécsi udvart végre arra birták, hogy a posták viszonyait az osztrák örökös tartományok és Magyarország között egységessé tegyék. Az 1690. év megfosztotta tehát a magyar postát függetlenségétől, beleolvadt az osztrák postába, alkalmazottaiban és nyelvében németté lett, mert a Paar-családnak (Károly József) igazgatása alá került, a kiknek fenhatósága alatt újból való rendezése következett volna be a már egy uralkodó alá került magyarországi és erdélyi postáknak, ha ezt a Rákóczi-féle fölkelés meg nem szakítja.

Az 1703-ban kitért hatalmas szabadságharcz, a melynek II. Rákóczi Ferencz volt a hőse, elég időt (1703—1711) engedett arra, hogy a «vezérlő fejedelem» olyan organizmust adhasson a postáknak, a mely a hadisiker előmozdítása érdekében, szolgálatait kifogástalanul végzi. 1705 január 1-én ment ki már a rendelet Szepesi János főpostamester-

---

*) U. o.

nek — a kit erre az állásra már korábban kinevezett a fejedelemség — úgy a magyar, mint az erdélyi posták szervezése dolgában. Ő «rendezte, igazgatta a postákat a saját «constitutiója» «s utasítása szerint.»*) A posták működése két irányban történt, elsőbben, mint közlekedési, másodsorban, mint levelpostát közvetítő intézmény (közönséges és sürgös levelek szállítására berendezve). A postahálózat egyre nagyobbodik, főleg Felső-Magyarországon, mint a hadi terület főhelyén. A viszonyokhoz mérten pontos és gyors postajárat, mely a külföldre is kiterjedt s a közígyényekre is tekintettel volt, csakhamar érezte is hatását.

A XV. évszázban föltalált könyvnyomda ugyanis mind sűrűbben termelt olyan apró röpíveket, a melyek a világ legfontosabb eseményeit irták le s a melyek a posta útján nálunk is csakhamar kapósak lettek, nem kevés bosszuságot okozva Rákóczinak, rosszakaratú ferdítéseikkel. Ez a körülmény birta rá Rákóczi egyik lelkes tábornokát, gróf Eszterházi Antalt, hogy rendes hirlapot indítson meg. 1705. április havának első felében jelent meg az első magyarországi hirlap latin nyelven «Mercurius Veredicus et Hungaria»-címmel s körülbelül 1710-ig szolgálta hazánk legszentebb érdekeit.

Ámde II. Rákóczi Ferencz postáinak szépen indult fejlődésében a hadi szerencse játszott főleg közre s a mint ez hanyatlóban van, azt a posták is megsínylik, mert ellátásukban a megfelelő gondoskodást kénytelenek nélkülözni s lassankint vissza-vissza esnek arra a fokra, hogy dicsőséges multjokkal együtt megsemmisüljenek és ismét oda térjenek vissza, a honnan kiindultak: a Habsburgok hatalmába.

II.

Mielőtt a történelem fonalát tovább vezetnök, állapodjunk meg egy pillanatra azon a határdombon, a melyen hazánk két évszázados, viszontagsággal eltelt multján áttekintve, módunkban áll, a posták megismert viszonyaiból

---

*) Szádóczky L.: *II. Rákóczi Ferencz postái.* (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898.)

némely tanulságot levonni. E tanulságok között a legfontosabb, hogy azok a czélok, a melyek a postákat életre hívták, nem adhattak sokáig tápot az ő életüknek; mert a posták már csirájukban hordozták magukon azt a jelleget, hogy mindenekfölött culturális és gazdasági tényezők legyenek. Ámde ehhez a közállapotoknak bizonyos fejlettségi fokára lett volna szükség s miután ez hiányzott a jelzett korszakokban: a postáknak eredeti rendeltetése sem domborulhatott ki, hanem mint minden időben, úgy most is, a legérzékenyebb fokmérői voltak azoknak az állapotoknak, a melyeknek érdekeit közvetlenül szolgálták.

Nem kevésbé fontos e korbeli posták viszonyaiból megtudni, fölismerni azt, hogy nemzetünkben kimondhatatlan lassúsággal ébredt fel az a tudásvágy, a mely a civilizáltabb nemzetek kifejlettebb intézményeinek alaposabb megismerése révén, módot nyujthatott volna arra, hogy azt a magunk dolgaiban is haszonnal érvényesíthessük. Csak ennek az indolenciának tudható be, hogy azt a nagy vívmányt, a melyet a magyar posták jogainak hazánkban való kiterjesztésével már megnyertünk, hamarosan ki kellett adni kezünk-ből; mert nem tudtunk ezzel a joggal okosan élni. Azért kerültek főleg a posták vezetése, ahhoz jobban értő, idegen elemek kezeibe; bár az is bizonyos, hogy a bécsi udvari köröknél már kezdettől fogva lábra kapott az a törekvés, hogy szabadságunk megcsorbitására minden lehető alkalmat fölhasználjanak.

Hazánkra nem sokkal biztatóbban kezdődött a XVIII. évszáz sem, a Habsburgok uralmának az az időszaka, a mely a szatmári békekötéssel kezdődött s közgazdasági mozgalmaink tekintetéből 1715-től 1790-ig tartott. Ez az időszak az, a melyről, Salamon Ferenczcel szólva, «visszanyerte minden elem azt az egyensúlyt, a mely annyi fáradalom után pihenésre és gyarapodásra szükséges».

A békét, nyugalmat élvező korszaknak alkalma nyilott, hogy hozzá lásson a munkához, a melynek évszázados mulasztások pótlására kellett vállalkozni. Ennek a munkának a nyomait — sajnos — nem igen érezzük a közállapotok terén. A postaintézmény ugyan szilárdabb alapot és olyan szervezetet nyert, melylyel mindinkább nagyobb befolyást gyakorolt a közéletre, de legott akadályokkal kellett

megküzdeni: az elhanyagolt országutakkal és emellett még a botrányos közbintonsági viszonyokkal is, a melyek öt rendes fejlődésében jó időre meggátolták.

A XVIII. évszázbeli posták történetében egyik legnevezetesebb esemény, hogy III. Károly, a kinek érdeklődését a lassankint fölébredő közgazdasági élet fölkeltette, számolni kezdett azzal a kérdéssel: vajjon a kincstár nem nyerene-e hathatós támaszt a postákban? S mivel az akkori politikai viszonyok kedvezőtlen befolyással voltak a kincstárra: nem sokáig habozott a kérdés fölött, hanem elhatározta, hogy a postát állami kezelés alá vegye, annak jogát az állam kizárólagos jogának (monopolium) jelentse ki s egységes igazgatás alá vonja azt az egész birodalomban. E végből a Paar családdal, a mely az osztrák örökös tartományok postáit hűbéri jogon bírta, 1722-ben oly egyezményt kötött, «mely az első nemzedéknek fizetendő évi 60,000 forint, a második nemzedéknek évi 40,000 forint és a harmadik nemzedéknek évi 20,000 forint járadékért megváltsa és a magyar postát országos alapon szervezze, azt hivatalosan megállapított és kellőleg kihirdetett tarifa mellett a közönségnek rendelkezésére bocsássa. A magyar törvényhozás pedig 1723. évi CXIV. t.-cikkével kikötötte, hogy a posta az ország közszüksége szerint szerveztessék és kezeltessék. Ezen törvénycikkkel veszi kezdetét a magyar királyi posta.»*) III. Károly alatt a postahálózat mind nagyobb mértékben terjeszkedik. Községek és földesurak, hogy állomást kapjanak, bőven ajánlották föl a «postaföldet» a postamester ellátására. A postaszolgálat fejlesztése tekintetében egyébként alig történik valami, ha csak azt nem említjük meg, hogy a levélszállítás módzatait megállapították olyképen, hogy hetenkint kétszer indították útnak a postaállomások a börtáskába zárt leveleket lovas legényeikkel s ha igen sürgős volt az ügy, a staféta Erdélyből 9—10 nap alatt Bécsbe ért.

«A postaügy fővezetése**) nem a helytartó tanácsra, hanem a bécsi főhatóságra bízott, mely a díjakat Ausztria érdekében állapította meg, úgy hogy az Ausztriába szóló

*) Heim P: *A magyar posta eredete. (Posta- és Táviró Évkönyv. 1901.*

**) Acsády: *A Magyar Birodalom története II. köt.*

levél (1732) kevesebbet fizetett (6 krajczárt), mint a belföldi levél (8 krajczárt).» Ez a tarifa aztán a viszonyok befolyása szerint igen sokszor változott, főleg Ausztria javára.

A posta különösen II. József császár intézkedései által terjedt ki nagyban, tökélyesült sokban. II. József, a ki, a mint trónra jutott, a posták összes magyar beligazgatását átalakította, azzal a magyar postákat is részben magyar igazgatás alá helyezte. Erdély postaügyét pedig a gubernium vezetésére bizta. Az 1790—91-iki 22. törvényczikkben «Ő Királyi Felsége a Karokat és Rendeket megnyugtadni kegyeskedett az iránt, hogy sohasem fogja megengedni, hogy Magyarország s a hozzácsatolt részek területén létező posták a magyar helytartótanács igazgatásától, jövedelmük pedig a magyar kamarától elvonassanak».*)

II. József gondoskodását, a melyet a posták felvirágozása körül a legnagyobb igyekezettel kifejtett, nem annyira a közvetlen intézkedésekben kell keresni, hanem abban, a melyet ő az ország anyagi érdekeinek istápolásával a postákra közvetve gyakorolt. Csak ez adhatott kellő impulzust a posták fejlődésének, a mely a hálózat kiterjedtségében nyert aztán legjobban kifejezést.

Alatta a levelek viteldija új szabályozás alá kerül, a mely szerint, tekintet nélkül a rendeltetési hely távolságára, a díjat féllatonkint 8 krajczárban állapította meg a bécsi postaigazgatás akként, hogy felét a küldő, felét a címzett fizesse s csak a külföldre szóló leveleknél a 6 krajczárt tevő illetéket mindjárt a feladó fizesse meg. A postakocsik (Diligente) intézménye is ő alatta fejlődött ki s kezdetben minden két-két héten Bécs-Buda-Temesvár s Nagyszében között közlekednek, a melyekkel pénzt is lehetett küldeni. A más vidéken lakók, ha pénzt akartak küldeni postán, azt csak úgy tehették, ha azt ajánlott levélben helyezték el.

Hogy a pénzküldeményeknek ez a nehézkes módja posta útján, nem gyakorolhatott jótékony befolyást a kereskedelemre, az nem szorul bizonyításra; ellenben épen ez volt az oka, hogy a levélforgalom igen szépen megnövekedett. A levélforgalom föllendülésével szemben azonban igen sajnálatos jelenségek merültek föl, a melyek a közönségnek a

*) Hüberth: *A postaintézet Magyarországon*. 1886.

postaintézmény iránt való bizalmát nem csekély fokban rendítették meg. Ezek a gyakori csempészések és a levéltitok szentségének legdurvább megsértései voltak, a melyek ellen sem rendeletekkel, sem törvényekkel védekezni nem lehetett, annyira elfajultak már.

A levelekkel együtt szaporodtak a hirlapok is. A nemeség egyre lázasabb vágygyal kísérte a világ eseményeit, az ország dolgait s egyre kapósabbak lettek a hirlapok. Hogy mentül hamarább kaphassák kézhez az ujságokat a falusi urak, a postaállomások környékén a magok költségén levélgyűjtő helyeket s lovas levélhordókat tartottak. — Intézkedés történt arra nézve is, hogy a levelek lezárva, lepecsételve adassanak postára és a címzés helyesen irassék. Ajánlva (recomendirt) nagyobb részt csak a hatóságok leveleztek, a közönség csak akkor, ha pénzt tett a levélbe.

Az a demokratikus elvi elhatározás, a mely II. Józsefet — az 1715. törvénnyel szemben — arra ösztökölte, hogy nem csak birtokos nemesek alkalmazhatók postai tisztségekre, hanem közrendűek is, az 1790-iki országgyűlésen ugyan a dunamelléki követek részéről ellenzésre talált; de ez az uralkodó szigorú elhatározásán mit sem változtatott. Ugyanez országgyűlés meghozta azt a törvényt is, hogy a posták jövedelmei az országot illetik meg.

II. József, e nagy szellemű uralkodó belátta, hogy házánk a középkor intézményeinél nem vesztegelhet s azt politikailag, társadalmilag és közgazdaságilag reformálni akarta; de önkényesen, az ország alkotmányát megligálva, centralistikus célzattal. S míg egyrészt a nép helyzetén segíteni, az ipart, kereskedelmet fölvirágoztatni, az állampénztárt biztosítani, a közlekedést fejleszteni, a műveltséget terjeszteni, sok messzeható intézkedést tett; másrészt nemzetiségünket megsemmisíteni, függetlenségünket megtörni iparkodott. úgyannyira, hogy a nemzet kénytelen volt közgazdasági fejlődését földadni, hogy szívós ellenzésével szabadságát, alkotmányos jogait, nemzetiségét megvédhesse.

Ez a korszak, a mely alkotmányos és gazdasági önállóságunkat, nemzetiségünket megsemmisítéssel fenyegette, fölébresztette a nemzetben az öntudatot, ragaszkodását magyarságához s kifejtésére serkentette mind ama kiváló faji

tulajdonságoknak, a melyekről a történelem nem egy fényes ténye tanuskodik.

Ezt a kort oly időszak követi (1790—1825), melyben «mély és tartalmas mozgalom indul meg s célját Magyarország boldogulásának előmozdítása s fényes jövőjének megalapítása alkotják». S habár e kor nagy alkotásokkal szintén nem dicsekedhetik, mégis nagyjelentőségű, mert közelebb hozott Európához, eszméink tisztultak s irodalmunkban a közgazdaság tudományának rendszeres műveket adott s köztük nem egy olyant, mely európai jelentőségre emelkedett s nem egy eszmével előzte meg a külföldet.

Berzeviczy Gergely, ez a rendkívüli tisztán látó és nagy-műveltségű író, a ki műveivel *) különösen a «Magyarország kereskedelméről, iparáról» czimű munkájával a rendszeres közgazdasági tudomány megteremtőjének tekinthető, e nagy munkájának VIII. fejezetében fejtegeti a közlekedési és szállítási eszközök fontosságát. Hogy minő szükség volt erre, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a szomorú állapot, a melybe a posták II. József halála után jutottak.

«A postaintézmény ez időben még nagyon nem kielégítő módon működött nálunk. Nyomorult állapotának bizonyítéka első Ferencznek az a kézjegye, melyet 1809. évi január 10-én intézett a magyar udvari kancellárhoz, a melyben fölemlitik, hogy a levelek sokszor két-három hét múlva érkeznek rendeltetésök helyére. Ennek az állapotnak tanuságai továbbá azon gyakori panaszok is, melyek az ezenkori magyar irodalom férfiainak egymáshoz írt leveleiben mintegy állandó rovatot képeznek. A posta drága voltát tünteti föl Kazinczynak az a Szemere Pálnéhoz írt levele, melyben arra kéri őt, hogy írjon neki vékonyabb papiroson, nehogy egy egyszerű levélért 25 kr. helyett 50-et kelljen fizetni . . . A csomagok és iratok szállítását az írók nem szívesen teszik postára, mert az rendkívüli sokba kerül és hozzá azok megérkezése részint az uralkodó hanyagság, részint a rendőri kutatások miatt bizonytalan is. Ezért íróink, midőn érintkezni akarnak egymással, nagy előszeretettel bízzák küldeményeiket a vásárokat látogató zsidó kereskedőkre.»**)

*) Gaal J.: Berzeviczy Gergely élete és művei,

**) Gaal J.: Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája. I. köt.

Mi okozta a postaszállításnak ezt a szertelen drágaságát, arra könnyen megfelelehetünk, ha tudjuk, hogy a kormány a pénzszükségletek beszerzésére, a melyeket a francia hadjáratok okoztak, a postákban igen alkalmas jövedelmi forrást talált. Ennek a forrásnak a kihasználása vált aztán a kincstár állandó törekvésévé, a mi miatt természetesen a posták, mint közintézmény, hosszú ideig nem is fejlődhetek ki.

III.

A XIX. évszáz nálunk úgy politikailag, mint különösen közgazdaságilag, az 1825. esztendővel köszöntött be, mikor a meddő küzdelemben kimerült, s a pénzügyi zavarokban fuldokló Ausztria szabadabb mozgást adott a nemzetnek, s az országgyűlés összeült.

A francia forradalom szellőjében megifjult nemzethez irodalma mind közelebb hozta a nyugat eszméit, a közgazdaságnak kemoly tanulmányozója egyre több akadt abban az arányban, a mint a nemzet tennivágyával szemben mind jobban érezte anyagi elmaradottságának, szegénységének nyűgös voltát.

A megszilárdult nemzeti közszellem, az egyre terjedő műveltség izmosították az irodalmat, hatalmas tényezővé emelte a journalismust s míg a nemzet magában érezte, a tudomány bizonyította, a hírlapok terjesztették, hogy anyagi elmaradottságunk a legnagyobb veszélyeket rejti magában s így a közgazdasági kérdések megoldásával voltak eltelve az elmék.

Hogy milyen átértett szükség volt a közgazdasági újjászületés s mily tisztult fogalmak uralkodtak már, mutatja az, hogy az országgyűlés, melyben még sok volt a maradi elem s mely még mindig alkotmányjogi kérdésekkel bibelődött, az első volt, mely a közlekedésügyre vonatkozó határozatával bizonyos rendszerből indult ki. Megjelölte a főúti irányokat és vonalakat s az építést és gondozást nem a hatóságokra, hanem az országra bizta. Kimondotta, hogy a magyarországi közlekedés középpontját Pest, a nemzet fővárosa alkossa. Innen pedig két főútirányt jelölt ki, délkeletnek a Fekete-tenger felé s nyugatnak Ausztria felé.

Hasonló határozatot hozott a folyamokra és csatornákra nézve is, hogy közlekedésünk kiáltó hiányai mentül hamarabb pótoltassanak. Meglepő tisztánlatást tanusít ez a határozat, a mennyiben kimondotta, hogy hazánk ipari, kereskedelmi emporiuma, közlekedési góczpontja csakis Pest lehet s az útirányok kijelölésével megmutatta, hogy Magyarország missziója keleten van. Elismerést érdemel e különben eredménytelenül végződő 1825-iki országgyűlésnek ez a határozata s valóban méltó pitymallat ahhoz a hajnalhasadáshoz, a melyet Széchenyi István eszméi derítették Magyarországra.

A fölébredt nemzeti szellem a harminczas évektől hatalmas hullámokat vert, a nemzeti nyelv s vele a hazai irodalom, tudomány és művészet ápolása egyre nagyobb és nagyobb körben vált jelszóvá, míg az alkotmány védelmében folyton merészebb hangok emelkedtek, a melyek többé nem csupán a sérelmeket hánytorgatták, hanem messzeható reformok eszméjét fölvetve, míg egyrészt fölfelé követelésekkel álltak elő, addig másrészt a nemzetet munkára serkentették.

Gróf Széchenyi István vezette a harminczas évek mozgalmait s ő, a ki a nemzet boldogulását nem annyira alkotmányos garantiákban, mint inkább anyagi fölvirágzásában kereste, közlekedésünk ügyét a «Világ»-ban erősen kritizálta s gyökeres reformokat sürgetett.

A «Hitel»-ben kimutatta az akkori közlekedési rendszer tarthatatlanságát, mely az országutakat a megyék indolentiájának dobta s a jobbágyok ingyen munkájával készítette.

Majd buzgalma folytán megindult 1830-ban a Dunán az első gőzhajó s midőn ennek fűttye először visszhangzott Buda és Pest között, ugyanakkor robogott végig Anglián az első gozvasút. S aztán szettörte a vaskaput, hogy elhárítsa a hajózás akadályát, megmutatva, hogy nincs lehetetlenség, csak akarni kell.

Ezek a mozzanatok postáink életére később nagy befolyással voltak; mert a vasút és gőzhajó alkalmazása a postavezetőséget legott meggyőzte arról, hogy a személyszállítás lassan-lassan kisiklik kezéből s így a főgondot a levelek s értékek szállítására fordították. E végből a magánosok levélgyűjtőhelyeit önnállósították, a rendszeres postu keretébe vonták, a küldemények fölvételét s kiadását egyöntetűleg szabályozták s a levélposta járatait szaporították. Ez a kö-

rülmény nem volt hatástalan hirlapirodalmunkra sem. Az ujságok száma ugyanis 1822-től 38-ig 8-ról 28-ra emelkedett.

Ámde a gyorsan folyó apró javítgatások, a melyeket a vezetőség keresztül vitt, egymagokban a postákat nem emelhettké arra a fokra, hogy azok a közigényeknek megfelelőhessenek. Az utak rosszasága, a közbiztonság szomorú állapota, a közlekedésnek, a postáknak természetes fejlődését még jó időre megakasztotta.

A «közhirlapok alig szóltak másról, mint az egész Európát hálóként fedendő vasútakról», legalább nem maradtunk Ázsiában, mert akkor valóban benné voltunk, mint Kossuth Lajos 1836 október 14-én Ugocsa vármegye főjegyzőjéhez intézett következő levele *) eléggé illusztrálja: «Tekintetes főjegyző úr becses levele szeptember 20-án kelt, én vettem ezt tegnap, október 13-án, jött tehát 23 napig, New-Yorkból Haverba vagy Liverpoolba 20 nap alatt érkezik a Paquet-Bote. Nincs-e valami kereskedői út, mely Ugocsát Pesttel rendes összeköttetésben tartja? mert a posta lassú is, költséges is, hitetlen is.» Ugyanilyen értelemben ír a negyvenes évek elején Deák Ferencz Vörösmarthy Mihályhoz.**) Ő sem bizik a postákba, a melyek a levéltitkot nem respektálják, inkább a kehidai zsidóba, a kire levelének, pénzének kézbesítését szivesebben bizza.

A postahálózat bővülése annak ellenére, hogy lassú lépésekkel haladt előre, a mennyiben 1847-ben a magyar-birodalom területén mindössze csak 472 postahivatal működött, a hirlapirodalomban mégis szép lendületet okozott, mert pl. a míg Kossuth «Pesti-Hirlap»-ja az 1842 novemberben 3670 példányban járt, addig 1847-ben 5000 előfizetője volt s kivüle még 65 ujságnak volt éltető fénye.

A posta forgalmának ez a viszonylag meglepő emelkedése egyuttal meggyőzte a vezetőséget arról, hogy az intézet szervezésében oly hiányok vannak, a melyeken segíteni kell. E mellett a közgazdasági élet terén mindjobban tapasztalható fölpezsdülés hazánk postaügyének, a vasutak kiépítésével kapcsolatosan — megfelelő átalakítását tette szükségessé.

*) Törvényhatósági Tudósítások, 1836.

**) V. ö. Deák Ferencz levelei Vörösmarthy Mihályhoz.

A harminczas évek közepén megindult vasútépítési mozgalom nagysokára mégis meghozta a várt gyümölcsöt; mert az első vasutak 1846 és 47-ben megnyiták. Az 1848-iki év azonban a vasútépítésben szünetet, a postaügy küszöbön levő reorganisatiójában függő helyzetet teremtett.

A független magyar kormány nagy súlyt fektetett ugyan a postákra és habár gyökeres reformálására ideje nem volt, az 1848-ik évi III. t.-cz.-ben kimondotta, hogy «mindazon tárgyokban, melyek eddig a m. kir. kincstárnak köréhez tartoztak, vagy azokhoz tartozniok kellett volna, Ő Felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar miniszterium útján fogja gyakorolni». S ezzel a hazai postaintézet vezetése és igazgatása a földművelés-, ipar- s kereskedelmi minister hatáskörébe osztatott be.

Első teendője volt e ministeriumnak, hogy azoknak a panaszoknak, a melyek a levéltitok megsértését hangoztatták minduntalan, egyszersmindenkorra véget vessen. E mellett gondja volt a kormánynak arra is, hogy a levéldijakat, a melyeknek magassága ellen szintén nagy volt a panasz, leszállítsa és a szolgálatot pontosabbá tegye. Az e közben kitört háború, a melynek egész tartama alatt a postákat a honvédelmi bizottság igazgatta, a rendes postajáratokat, a tervbe vett szervezést lehetetlenné tette, csakhamar véget vetett a hazai sajtó e dicsőséges korszakanak is, úgyanyira, hogy 1849 ben a legolvasottabb lapnak is alig volt kétszáz előfizetője.

A szabadságharcz szomorú catastrophája nemcsak megálló, hanem fordulópont is postaintézményünk életében. Az osztrák kormány, a mely a postaügy igazgatását azonnal átvette, azt akként szervezte, «hogy a magyar- s erdélyi postaügy azelőtti elkülönítését a tulajdonképpeni osztrák postaintézettől megszüntette s egy kalap alá helyezte az osztrák örökös tartományokkal». A magyar postából egészen császári királyi posta lett, hivatalos nyelve pedig ismét német. De ennek ellenében maga az intézet a szakszerű vezetés mellett annyira megjavult, hogy jótékony befolyása a közéletre, csakhamar érezhetővé vált.

Báró Bruch személyével az osztrák kereskedelmi ministerium élére egy kiváló, közgazdasági tudásáról ismert férfiú került. Ő, ki a posta közgazdasági és kulturális nagy jelen-

tőségét már fölfogta, neki fogott a postaintézmény fejlesztéséhez, még pedig elsőbben is a szervezéssel. A postapræfecturákat megszüntette s helyébe az ország politikai beosztása szerint nyolcz postaigazgatóságot állított föl nagyobb hatáskörrel. Életbeléptette a postabiztosok intézményét és még számos intézkedésével az intézetet a közigények követelte módon részint átalakította, részint megjavította. Első nagyobb dolga volt a szolgálat terén a levéldíjaknak leszállítása s ezzel együtt a levéljegyek behozatala.

Azokon a nehézségeken, a melyeket a levélszállítás eddig okozott, egyszersmindenkorra segített a Hill Rowland pennyportórendszere, a mely, a míg egységes díjszabásával a posták közérdekű jellegét hozta előtérbe, addig a sok bibelődéssel járó munkát a szolgálatban megszüntette azzal, hogy a levélföladónak a postabélyeg fölragasztásán és a levélnek a postaszekrénybe való elhelyezésén kívül más gondot nem adott. Ezzel kapcsolatosan a csomag és pénzküldemények szállításának szabályozása is bekövetkezett, a melynek értelmében a feladó szabadkezett nyert arra nézve, hogy nyitva vagy pecsételve adja postára a leveleket. Ugyancsak meghonosította a kormány a postautalványok rendszerét is, a melynek a kereskedelemben nyilatkozott meg legjobban kiszámíthatatlan előnye. E mellett gondot fordított a postaigazgatás arra is, hogy a közeli külfölddel javíttassék a közlekedés. Ennek a buzgalomnak köszönhető a német-osztrák postaegylet létrejövele, a mely számos szerződést kötött a viteldíjak megállapítása, a postaküldemények pontos kicserélése dolgában. Ezek a reformok, a melyek a közgazdasági életre nem kis mértékben éreztettek jótékony hatásukat, aztán arra indították a Bach-korszak kereskedelmi ministerét, «hogy a magyarországi postaügyben is törvényes alapot adjon intézkedéseinek, miért is az Ausztriában patens alapján már 1836-ban kiadott póstatörvényt a magyar korona tartományaira is kéré ideiglenesen kiterjeszteni».*) Az idevágó fölterjesztés szövege, a melynek postatörténelmi szempontból is kiváló jelentősége van, a következő.

«Az 1837-dik évi november 5-dikén kibocsátott posta-

*) Hüberth: A postaintézet Magyarországon. 1886.

törvény, a rá vonatkozó kihirdetési pátens szerint, Felsőged összes örökös tartományaiban, valamint ezek egykori kapcsolott részeiben, Horvátország, Szlavonia, a szerb vajdaság és a temesi bánságban az állam részére a postaügyekben fentartott jogok lényege és kiterjedéséről s ezek ellátásáról soha tüzetesebb törvény kibocsátva nem volt és ha mindjárt némely országgyűlési törvényből, mint az 1715. évi 22 t.-cz. az 1723. évi 114. t.-cz., az 1741. évi 31. t.-cz. és az 1791. évi 22. törvénycikkekből közvetlenül következtetni lehet is, hogy a postajog a felségi jogok, a postajövedék pedig a királyi jövedelmek közé tartozik, ezen felségjogok védelmére és megsértőinek megbüntetésére határozott törvényes intézkedés mégis hiányzik és ez utóbbiakat a királyi ügyész az 1609. évi 16. t.-cz. és az 1723. évi 26. t.-cz. értelmében a királyi tábla előtt csak mint a királyi jogok bitorlói főbenjáró bűnváddal (*actio ad poenam capitis*) idézhetné törvénybe. Minthogy azonban ily büntetés alkalmazása ilyenemű vétségekre a gyakorlatból már hosszabb idő óta kiment, elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozik, hogy a levélpostaügyletre vonatkozó állami előjogok fentartása és kezelése érdekében hiányzó ezen hatékony ótalom, amaz országokban is gyökeresen megszilárdíttassék. Különösen érezhetővé teszi ezt a magánosok által jogosítlanul gyakorlott levélszállítás, mely évek hosszú során át, az állami postaintézet érzékeny kárára, a legnagyobb kiterjedésben üzetik.

A levélcsempészet ellen alkalmazható büntető eljárás és a törvényszegések fölfedezése, kinyomozása és büntetésére szükségelt alkalmas közegek hiányához járul még azon körülmény, hogy az említett országok sok részében lóváltással összekötött paraszt gyorskocsizási vállalatok vannak szervezve és magán gyorskocsi-intézetek léteznek, melyek a levélcsempészetet, köztudomás szerint, nyilvánosan üzik, saját árjegyzékeket tettek közzé és ezen üzletben nem ritkán sikereik főforrását lelik. Ezen visszaélés képezte s képezi még ma is a postaigazgatóságok jogos panaszainak tárgyát és én e mellékletek szerint a bel- és igazságügyi ministerek hozzájárulásával szükségét látom ezen visszaéléseknek egyszer már véget vetni és a postaintézet létezését és fejlődését állandóan biztosítani e korona országokban is, hol

az eddigi viszonyokra való tekintettel épen ez a legnehezebb s legköltéségebb feladat marad.*)

Eme fölterjesztésnek sikere nem maradt el, mert Ő Felsége I. Ferencz József 1850-ben Magyarország, Erdély, Horvát-Szlavonország, a szerb vajdaság, a temesi bánóság s a katonai határőrvidék részére kiadta az ideiglenes postatörvényt, mely a patens értelmében már 1851-ben lépett életbe s azóta ez volt napjainkig a magyar posta-jogi viszonyainak alapja.**)

Az államhatalomnak eme gondoskodásával szemben a Bach-korszak államférfiai mégis föntartották a XIV. Lajos korából ismert azt a szégyenletes intézményt, a melyet még a negyvenes évek végén átvettek a «Cabinet noir»-t. De meg volt ennek az intézménynek is a haszna: az, hogy a mit fölfedezni gondoltak vele: az összeesküvést, az Magyarországon akkor nem volt.

A fejlesztési actio, a mely, mint láttuk, postáink körül nemcsak serényen, de öntudatosan is folyt, hatalmas segítséget nyert két új közlekedési eszközben: a gőzvasútban és a villamos telegráfban, a melyek egymással karöltve fejlődtek.

1846-ban épült ki az első magyar vasút 35 km. hosszúságban, mely 1850-ben 222 kilométerre, 1855-ben 558, 1860-ban 1617, 1865-ben 2161 kilométerre nőtt. Hogy a vasútnak mily hatása volt a posta fejlődésére s hogy ma mily szoros összeköttetésben van a közlekedés három tényezője: a vasút, telegráf és posta, arra elég a közgazdák ama véleményére utalnunk, hogy a közlekedés eme factorai nem versenytársai, hanem kiegészítői egymásnak.

A vasúthálózat kiterjedésével tapasztalni kellett, hogy vele egy arányban fokozódik az őstermelés, mert a vasút által a nyers termények is világforgalmi tárgyakként szerepelhetnek. A szállítás nehézségeinél fogva majdnem holt kincsként szereplő erdők csakhamar valóságos aranybányákká lettek s míg a termelés fölöslegének piacra vitelét

---

*) Hüberth: A postaintézet Magyarországon. 1886.

**) V. ö. az 1907. LIV. t.-cz. alapján Ausztriával kötött, a kereskedelmi és forgalmi viszonyok szabályozására vonatkozó új szerződés 18. cikkelyével.

minden irányban a szükséghez képest eszközölte, természet-szerűen idézte elő az árak egyenlőségét s elenyésztette az éhség-veszély borzasztó pusztításait is. Ipar tekintetében jótékony árcsökkenést, a munkások szabadabb mozgását s így a munka olcsóbságát idézte elő. Mert a tömeges szállítást lehetővé tette, előidézte a tömeges termelést s a kisipar fölé emelte a gyáripart. A helyi piacot világpiaczczá szélesítve ki, az ipart fölszabadította földhözragadtságából s a belföldi viszonyok nyomasztóbb alakulását a külföldi kedvezőbb körülmények fölhasználásával paralizálta. A kereskedelmet biztosabbá, olcsóbbá tette, mert csökkentette a közvetítők számát s szaporította a beszerzés forrásait.

A mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre így ható vasút roppant befolyással volt a politikai és művelődési életre is, a melynek egyik leghatalmasabb factorává tette a postát.

A könnyebb érintkezés a nemzetek között mindennél hatalmasabban eszközölte a művelődés általánosulását, legyőzte a népek egymás iránti kölcsönös előítéleteit. Politikailag behatóbbá, erőteljesebbé tette a közigazgatást s ezzel egységesebbé az államot és könnyebbé megvédését a külső és belső támadások ellen. A vasútnak eme világátalakító hatása varázsként hatott a postára, mely a legmozgékonyabb, tökélyesbülésre legalkalmasabb intézmény, mintegy összefoglalja amaz előnyöket, a melyeket a többi közlekedési factor nyújt. S éppen azért, míg egyrészt a postát a legfontosabb kulturális intézménynek, másrészt a közlekedés oly eszményi teljességének tartjuk, melynél, midőn azokra a hatásokra utalunk, a miket rá a közlekedés többi factorai, különösen a vasút tett: világos képét nyújtjuk ama roppant befolyásnak, a melyet a közlekedés minden ága, egész közgazdasági életünkre gyakorolt.

Amáz intézkedések között, a melyek a vasutaknak regeneráló hatása alatt föllendült postaforgalmat hivatva voltak mindjobban emelni, első volt a mozgóposta megindítása, a mely a levélzállítás gyorsítása tekintetében tett megbecsülhetetlen szolgálatot. A levelezés egyre növekedő aránya következtében «a viteldij, tekintet nélkül a rendeltetés helyének távolságára, minden levél után egy vámlatnyi súlyon alul kivétel nélkül 5 krban állapított meg».

A viteldij csökkentése a forgalomnak akkora lendületet adott, hogy a levelek száma — 1866-ban 1864-gyel szemben — két év alatt 2.700,000 darabbal növekedett. A tapasztalt sikeren, a melyet levélforgalomban észlelt a postaigazgatás, fölbuzdúlva, a csomag- és pénzes postaküldemények tarifáját is leszállította, a mely intézkedés szintén a forgalom emelkedésében jutott kedvező kifejezésre. A legnagyobb sikert azonban az utalványozás általánosításával érte el a postaigazgatás, mert ennek az üzletágnak a forgalma három év alatt 200% növekedést ért el. Eme serényen folyó postai reformmunkálatok közepette érkezett el az a nevezetes időpont, a mikor a nemzet és uralkodója egymáshoz közeledni kezdenek, hogy végre megértsek egymást.

IV.

Évszázak keserű és kellemes tapasztalatainak kellett összegyűlniök, hogy tisztultabb nézetekre telessünk szert ama roppant szerep fölül, a melyet a posták a közéletben mindinkább játszanak mint közgazdasági és művelődési fontos tényezők. Ámde eme tapasztalatok rá vezetnek bennünket arra az igazságra is, hogy a közgazdasági intézmények érvényesülése a közállapotokból kapta az impulzust. Ha visszapillantunk ugyanis ama másfélszázados fejlődési úton, a melyet a posták a szatmári békekötéstől egész 1867-ig megtettek, tapasztalnunk kell, hogy a közviszonyok visszaesésének, avagy javulásának minő nagy befolyása volt a posták szolgálataira s minő arányban domborodik ki ezek hatása alatt a posták szolgálatának értéke az egyetemes állapotokra. Föl kellett továbbá ismernünk, hogy térben és minőségben a postaintézmény csak akkor emelkedhetett föl rendeltetésének igazi színvonalára, a mikor a közgazdasági életnek a technikai vívmányok: a vasút és a telegráf adta meg azt az impulzust, hogy fejlődésében mindinkább előretörjön és hatását ezzel jótékonyan kiterjeszse a közéletre. Mert vasút nélkül a posta ma is II. József császár rendszerében vergődne... A viszonyok helyes fölismerésére kellett tehát csupán a közhatalomnak törekedni, hogy a postáknak valódi rendeltetését a helyes irányok ki-

szabásával mindjobban érvényre emelhesse. Hogy a posták viszonyai körül már az absolutisztikus évek végén helyes nézetek uralkodtak, az kétséget nem szenved és ha mégis oly örököt vett át az osztrákoktól a magyar állam a postákban, a melyek csak az ő kezében, hosszú idő után tudtak fölépülni a nemzet közkincsévé, ez annak tulajdonítható, hogy a posták közintézményi természete, noha annak fontosságát fölfogták a fiskális szempontok miatt, hosszú ideig gátolva volt abban, hogy a köz javára érezhetően fejlődjenek.

A mint a nemzet jobbainak a haza jövője iránt való belátása és Ausztria szerencsétlen háborui visszaadatták alkotmányosságunkat, megindult az egyezkedés a két önálló s egyenjogúvá leendő állam között. A «probléma, a melyet a kiegyezés meg akart oldani... azok közé tartozik, a melyeknek megoldása a politikai tudomány legnehezebb kérdései közül való.»*) Hogy mennyire nehéz volt ez a kérdés, semmi sem igazolja jobban, mint az a magatartás, a melyet velünk szemben osztrák részről tanúsítottak, midőn a közlekedésre vonatkozó ügyeket szintén a közös ügyekre vonatkozók közé sorolni minden áron törekedtek. Valóban, Gorove Istvánnak, a felelős magyar ministerium szakministerének, egész energiájára volt szüksége, hogy az akkori osztrák kereskedelmi minisztert Wüllersdorft, a ki a közösség föntartásához tárczáját kötötte — az 1791. XXI. törvényczikkre támaszkodva — megtörje és véget vethessen az osztrák postaigazgatásnak s ismét helyreállíthassa a magyar postát. A két fél között megkötött vám- és kereskedelmi szövetségi szerződés XVIII. czikke értelmében a postának a közönséget érintő üzleti és tarifális szabályai a belső számviteli szabályaival együtt csak úgy változtathatók meg, ha ahhoz a monarchia mindkét állama egyenlően és közös egyetértéssel járul hozzá. Látnivaló tehát, hogy a magyar és osztrák postának az absolut időkből eredő közössége mindenben fenmardt, csak az igazgatás választott ketté, de annak is egyforma elvek szerint kellett történni. Hogy ez sikernek nem volt valami sok, különösen, ha azt a mai viszonyok szempontjából mérlegeljük, az kétséget

*) Gróf Andrássy Gy.: Az 1867-iki kiegyezésről.

nem szenved; de akkor mégis sokat jelentett; mert oly alapot nyertünk vele, a melyre okosan építeni a mi dolgunk volt már s mint az eredményekből majd meggyőződünk: az építést ebben az irányban sikeresen be is fejeztük.

Az 1867-diki kiegyezés megadta a várva-várt alkalmat az önálló nemzeti tevékenység kifejtésére. a melynek első éveit leginkább az állam alkotmányos reconstructiója, az autonomikus közigazgatás visszaállítása és szervezése és a negyvennyolczadiki törvények életbeléptetése foglalta le. Ausztria roppant adósságának a terhe a nyakunkba szakadt, az állampénztár üres volt, adózásunk rendezetlen, a nép kimerült. A közgazdasági kérdések iránt nem hiányzott az érzék és érdeklődés, de hiányzott a tájékozódás és tapasztalat. Évszázak mulasztásait kellett volna helyrehozni parlamentünknek. Fináncziáink egyre rosszabbra fordultak, olcsó hitelhez nem juthattunk, olyannyira, hogy a kormány a tisztviselők fizetését is a sójegyek elzálogosításából volt kénytelen fődözni. A kormány mindenfelől ostromoltan, viszonyainknak megfelelő törvényeket hozni nem tudott. Nem hiányzott nála a jó szándék, de alkotásaiban az önálló felfogást nélkülözte.

Bármennyire volt is meddő alkotmányos életünknek ez a megrajzolt periodusa, rendelkezett mégis egy életre való intézmény fölött, a mely már akkor is számba jött: a magyar posta.

Az a törekvése a kormánynak, hogy a postát igazi magyar nemzeti intézménynyé alakítsa át, még pedig lehetőleg gyorsan, azért érdemel megemlítést, sőt elismerést is; mert a magyar államnak az abszolutisztikus időkből átvett idegen ajkú postaszemélyzet gyökeres megmagyarosodására volt szüksége mindenek előtt, hogy a többi intézménnyel együtt a nemzeti élet keretébe harmonikusan beilleszkedhessék a posta is. — A parlamentben is lassanként megnyilvánul az érdeklődés a posta iránt; hangsúlyozzák annak fontosságát. Így a többek közt Tisza Kálmán az 1871-iki budget tárgyalásánál az előirányzott tiszta fölösleget a posta jövedéknél a fölmerülő hiányok pótlására javasolja fordítani. Böszörményi Kálmán pedig a posták közérdekű fontosságát emelve ki, azok fejlesztését a kormány gondjaiba

ajánlja.*) Ámde ki gondolt volna arra, hogy az országgyűlésen elhangzott ellenzéki férfiak beszédeit — a posták fejlesztését illetőleg — komolyan vegye az akkori kormány? A szomorú pénzügyi helyzet épen az ellenkezőre indította őt, arra t. i., hogy a posta jövedékét, mint kínálkozó alkalmas pénzügyi forrást, a lehetőleg kihasználja. Ezzel szemben a vezetőség, élén Gervay Mihálylyal, mindent elkövetett, hogy föllendüljön a posta forgalma.

Az olcsóság, a melyet a penny-portórendszer átvételével, a gyorsaság, a melyet a mozgóposták behozatalával, a pontosság és megbízhatóság, a melyet a kellő szakismerettel bíró személyzettel elértünk, nem csekély befolyással voltak a posta forgalmára. Ehhez járult később, hogy azokon a nehézségeken, a melyekkel a postának az alkotmányos élet első éveiben meg kellett küzdeni a rossz utak es hiányos közbiztonság miatt, nagyban segített a vasút, a melynek hálózata 1870-ben 3538 km.-t tett ki.

A levelezőlapok behozatalával, a nyomtatványok, üzleti papirok és árúminták díjainak csökkentésével, főleg pedig az 1873-ban keresztül vitt ama reformmal, hogy a levelek díját tetemesen leszállították, a forgalomnak hatalmas lendületet adtak. A levelek száma 1868-tól 1870-ig 22 millióról 27 millióra, a levéldíj leszállítása évében, 1873-ban, 40 millióra szökött föl. A belföldi postaforgalomnak az olcsóság és a vasúthálózat folytonos kibővítése következtében elért gyorsasága által, a külföldi levélposta-forgalom is emelkedett, még pedig oly arányokban, hogy a nemzetközi postaviszonyok rendezését vonta maga után.

A legfontosabb lépés ezen a téren a Bernben 1874 szeptember 15-én egybehívott postacongressus volt, a melyen az összes európai államok résztvettek, megalkotván a Világposta-Egyesületet, a következő pontokban egyeztek meg: «A résztvevő államok a politikai határoktól függetlenül a levélpostai küldemények szállítására egyetlen postaterületet alkotnak s minden állam köteles a bárhonnán jövő levelezést területén a leggyorsabban átszállítani vagy kézbesíteni. Az Egyesület az egész területre egységes díjszabást állapít meg, tekintet nélkül a rendeltetési ország távolsá-

---

*) Országgyűlési Naptó. 1871.

gára. A díjazás tekintetében az Egyesület megkülönböztet leveleket és mérsékelt díj alá eső küldeményeket, még pedig: levelezőlapokat, könyveket és egyéb nyomtatványokat, árúmintákat és végül üzleti papirokat. A szerződés szerint a beszedett díjak osztatlanul a beszedett országéi maradnak s ezzel a díjra vonatkozó minden leszámolás megszűnik. A felvevő ország postaigazgatása köteles azonban a közvetítő országoknak az átszállított küldemények összes súlya után mérsékelt átszálló díjat fizetni, a melyet időszakonként próbasúlyfelvételek alapján állapítanak meg. Az Egyesület egyöntetűen szabályozza a küldeményekért vállalt felelősség kérdését, a kezelőeljárást és a leszámolást. A résztvevő államok költségén Nemzetközi Postairodát tartanak fenn, a melynek feladata az, hogy az igazgatások közt az érintkezést megkönnyítse, a közérdekű határozatokat és indítványokat közzétegye s az időközönként (rendesen hét évenként) megtartandó postacongressusokhoz szükséges előmunkálatoknál közreműködjék. A szerződő államok között netalán felmerülő vitás kérdéseket az ügyben nem érdekelt egyesületi igazgatásokból egybeállított bíróság dönti el.»*)

Ez Egyezmény történelmi jelentősége abban rejlik, hogy a kulturális és gazdasági élet szétágazó területén a nemzetek az egymással való könnyebb érintkezéshez megtalálták azt az eddig töretlen utat, a melyen haladva nemcsak a magok, hanem a közös emberi nagy czélok érdekében is karöltve dolgozhatnak eredményesen. Congressusok tartattak azóta még Párisban, Lisszabonban, Bécsben, Washingtonban s legutóbb Rómában. A Világposta-Egyesület, a melynek megalakítására Stephan német postatanácsos tette meg az első lépést: ma már majdnem az összes államokat összehozta a maga körébe.

Ennyi fontos tényező közreműködésének természetesen átalakító hatással kellett lenni postaintézményünkre, a melynek forgalmában oly nagyarányú föllendülés mutatkozott, hogy gondoskodni kellett oly módokról, a melyek ennek a forgalomnak akadálytalan lebonyolítását minden vonalon biztosítsák.

---

*) Hennyey: *Posta, telegráf és telefon. (Magyar kereskedők könyve. II. 1907.)*

V.

A Deák-párt föloszlása után kormányzatunkban az ingatlanság helyett egyszerre s hosszú időre a stabilitás lépett. Kormányférfiaink belátták, hogy viszonyaink javulása körültekintőbb és kitartó munkával érhető csak el. Előttünk természetesen csak azok az intézkedések bírhatnak jelentőséggel, a melyek közgazdaságunk alapjait megvetették és a jövő munkájához, a helyes politikát minden irányban kijelölték.

Első: finanziaink halasztást nem tűrő rendezése volt, a melyre természetesen az adóteher emelése vált szükségessé, csak azután következhetett némely állampapirjaink convertálása. Az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság legfőbb eszköze a gyors, olcsó s minden tekintetben megfelelő közlekedés. Azért a kormány erre a térre helyezte legnagyobb figyelmét. Ebben a tekintetben az bizonyult szükségesnek, hogy egyrészlől az államra nehezedő teher a vasutaknál, másrészlől az engedélyokmányok akként módosíttassanak, hogy a nemzet anyagi életét tönkkel fenyegető speculációs tarifa-politika megszűnjön. Hogy a magyar állam a magyar közgazdasági érdekeknek megfelelő pontig eljuthasson, a saját üzemében, a saját intencziói szerint kellett megteremteni azt a nagy vasútvállalatot, a melynek ma birtokában van. E mellett a törvényhozás az ipart és kereskedelmet sem hagyta figyelmen kívül. Kereskedelmi törvénykezésünket több novellában gyarapították, a váltóeljárást szabályozták, az ipartörvényt revideálták.

Mindennél jótékonyabb hatású volt az a körülmény, hogy Ausztriával kötött kiegyezési szerződésünk lejárt s megújításnál azon több üdvös változást tehattünk. Finanziainkra, a pénz bőségesebbé tételére, a kamat olcsóbbítására, a bankegyezmény új megkötésénél értünk el megbecsülhetetlen előnyöket. Nemcsak állami önállóságunk lett megfelelőbb módon kifejezve, hanem a részünkre kibocsátandó pénzmennyiség szükség szerinti emelését is biztosították. S a bankfiókok felállításával a kereskedelmi hitelforgás eddig nélkülözött könnyűségét is elérték. Adósságaink convertálása, új, de igazságos adónemek behozatala, befolyással voltak

az állampénztárra, emelték hitelképességünket annyira, hogy államháztartásunk deficiztje néhány év múltán eltűnt.

Ebben foglalható össze röviden ennek a kornak közgazdasági politikája és tevékenysége. Kétséget nem szenved, hogy ez a politika azzal az erős nemzet-magyarosító törekvéssel, a mely ennek az időszaknak kormányát jellemzi, a viszonyok helyes fölismerésére vall és hatása a közállapotok javulásában válik érezhetővé.

Innen érthető az a szembetűnő jelenség, hogy a mint a kormány egy oly modern közgazdasági, illetőleg nemzeti politikát inaugurált, a mely az anyagi és művelődési téren szabadabb mozgást teremtett: a posta forgalma is jelentősen emelkedik. Ezt semmi sem igazolja jobban, mint az a néhány adat, a melyet e helyütt a posta berendezési- és forgalmi statisztikájából idézni szükségesnek tartunk. A stabilpostahivatalok száma kitett 1868-ban 1310-et, 1887-ben 4019-et; a mozgó- és kalauzposták 2-ről 60-ra emelkednek. A levélposta-küldemények darabszáma 25 millióról 190 millióra, az újságokké 13 millióról, 52 millióra, a csomag- és pénzküldeményeké 5 millióról 13 millióra, a postautalványok darabszáma pedig 0.5 millióról 10 millióra emelkedett. Mindez húsz év leforgása alatt. Ugyanebben az időközben az évi üzleti fölösleg 300.000-ről 4 millió koronára emelkedik. Ennek a meglepő fejlődésnek az okát miben kereshetnők egyébben, mint közállapotaink hirtelen átalakulásában, a melyeket a nyolczvanas években föllendült közgazdasági viszonyok minden irányban, főleg azonban kulturális téren úgy megerősítettek, hogy hatásuknak elemi erővel kellett hatni a posta forgalmára.

Ezek a sikerek voltak befolyással arra is, hogy a posta jövedelmezőségét — a mely a forgalommal karöltve, évről-évre emelkedett — a kormány azzal az organikus reformmal is fokozza, a mely a postának a telegraffal való egyesítésével következett be.

A posta forgalmának meglepő emelkedése a vezetőséget arra készítette, hogy az elavult és nehézkesé vált régi kezelő rendszert akként alakítsa át, hogy az, a rohamosan előrenyomuló forgalom lebonyolítását többé ne hátráltassa, hanem mindenben a közönség igényeihez alkalmazkodjék. Ennek az elodázhatatlanná vált reformnak a keresztülvite-

lére a módot Heim Péter, a magyar posta akkori vezetőjének sikerült megtalálni, a midőn az ő kezdeményezésére az 1887. évi kiegyezési tárgyaláskor úgy a magyar, mint az osztrák kormány belátta, hogy a két állam belső postaforgalmának szabályozása nem tartozhatik a közös egyetértéssel intézendő ügyek közé. Mivel azonban a két állam postaviszonya nem volt a kiegyezési törvény keretében újra rendezhető, hanem csak új postaegyezmény útján: azt 1888 június 30-án a magyar posta az osztrákkal megkötötte. Az új egyezmény kimondja, «hogy mindkét állam saját belső, valamint a közvetlenül szomszédos külfölddel való postaforgalmát a másik államtól függetlenül szabályozza, ellenben a kölcsönös és a nem szomszédos külföldi forgalomra nézve az 1878: XX. t. cz. 18. pontja által szabályozott állapot a közös postaterületen mindenben fenntartatik. A külföldi egyezmények és szerződések továbbra is közös egyetértéssel intézendők, de kölcsönös és a külföldi végforgalomból származó díjak $65 \frac{1}{3} \%$ -a, a külföldi tranzit-forgalmi díjak 50% -a esik Magyarország javára.»

Postánk életében jelentős volt ez a mozzanat, mert majdnem húsz éven át vergődött az intézmény abban a kinos állapotban, hogy idegen befolyás alatt kellett kezelő szolgálatát igazgatni. Azok a hátrányok, a melyek a kezelést, tehát a forgalom sima lebonyolítását is, eddig akadályozták, egy csapásra megszűntek a kezelőreform behozatalával.

Az intézet intensív fejlesztése szempontjából különösen jelentős intézkedése az adminisztrációnak, hogy a postával karöltve a beleolvadt telegráf intézménynek erős alapot szerzett azzal, hogy a posta- és telegráfmérnökséget állította föl, a melynek fontosságát technikai szempontból kell megítélni, a mennyiben a telegráf-építkezések szakképzett, megfelelő qualificációval bíró technikusok által végeztetnek. Erre a reformra annyival is inkább szükség volt, mert a közmunka- és közlekedésügyi ministerium már 1881-ben a technika egy másik jól bevált ágának: a telefonnak meghonosítása iránt a szükséges lépéseket megtette és már 1889-ben elhatározta, hogy telefonhálózatokat magánosoknak többet már nem engedélyez, hanem azokat maga építi ki: épültek nálunk egyre-másra a telefonhálózatok.

Nem kisebb jelentőséggel bír a vezetőségnek az az intézkedése, a melylyel 1883-ban a faluzó-levélhordó-intézményt hozta be, a mely annak a fontos czélnak szolgál, hogy az összeköttetést a távoli elhagyott vidékekkel megkönnyítse és hogy ezzel az iparra, kereskedelemre, de különösen a kulturára élénkítőleg hasson. Jelentős, közgazdasági fejlődésünkre nagy horderejű lépés volt a közmunka- és közlekedésügyi ministerium és a földmívelési, ipari és kereskedelmi ministerium új beosztása 1889-ben. Hatásában nevezetes korszak tárult föl ezzel a magyar közlekedésügy előtt, a melyből természetesen kivette hatalmas részét a posta is; mert ügyei annyira megsaporodtak és forgalma azokkal az organikus intézkedésekkel, a melyeket a vezetőség egymásután keresztül vitt, oly nagy mértékben emelkedett néhány év multán, hogy nagyobb hatáskörre, szabaddabb mozgásra volt szüksége az intézmény vezetőinek, hogy azt úgy igazgathassák, a mint azt az előre haladott viszonyok megkövetelik. Ez volt a rúgó arra, hogy felállítsák a posta- és telegráf-vezérigazgatóságot, mint külön szakosztályt — a kereskedelemügyi ministerium kebelében — 1896-ban.

VI.

Mielőtt postáink fejlődési menetének amaz új forduló pontjára lépnénk, a melylyel a «Vezérigazgatóság» időszaka kezdődik: kísértsük meg röviden összefoglalni azokat a tanulságokat, a melyeket a magyar postáknak — az alkotmányos élet ideje alatt (1867—1896) terjedő — eddig tárgyalt harmincz éves története elénk tár.

A magyar kormány tevékenysége, a melyet postáink megéreztek, az első húsz esztendőben egyébre nem terjedt, mint arra, hogy az intézetet megmagyarosítsa és azt — mint jól jövedelmező üzemet — szorult helyzetében kihasználja. S habár a posta-szolgálat fontosságától át is voltak hatva az akkori kormányok, az intézet strukturájának nagyobb conceptiót érdemlő kiépítésére nem gondoltak, hanem békóban tartották azt, mintha csak szárnyait akarták volna lenyűgözni. S ha mégis az intézet viszonylagosan előre haladt, a mennyiben jelentős forgalmat ért el s ezzel az

állam fiskális szempontjainak mindjobban megfelelt: azt annak köszönheti, hogy — mint láttuk — oly világmozgató események játszóitak közre, a melyek a postáknak amúgy is mozgékony vérkeringésébe akkora fölpezsdülést teremtettek, hogy az alkalmat helyesen kihasználni, a vezetőségnek már csak bizonyos szakertelmére volt szüksége.

Az erre következő tíz esztendőben — a tudatos közgazdasági és pénzügyi politika alapján — a kormány tevékenysége megnyilatkozik a közállapotokban, legkivált a postákban, a melyeknek közintézményi jellege eme hatás alatt lassankint kidomborodik s a kormány figyelmét is magára irányítja oly annyira, hogy a kormány az államháztartás helyreállításának időpontjától (1888) évről-évre kisebb-nagyobb befektetésekkel iparkodik a posták közhasznú céljait előmozdítani. Mi természetesebb mint az, hogy a posták, mint közintézmény, csak attól az időponttól kezdhettek működni, a midőn a közállapotok megjavultak és rendeltetésükhöz képest, a fejlesztéshez legszükségesebb anyagi erőt e célra, az állami hitel fölhasználásával, nélkülözni teljesen nem voltak kénytelenek. Ahhoz pedig, hogy a magyar posták a kormányzat liberálisabb fölfogása mellett, nagyobb lépéssel haladtak előre, mint azt várni lehetett: az erőknak, a melyek őket szolgálták, szakképzett és hazafias együttműködése kellett. S ezzel áttérhetünk arra a regimére, a mely a magyar postaintézetet «A magyar posta- és távirtda-vezérigazgatóság» alatt jelenleg igazgatja és vezeti.

A megváltozott hatáskörrel bíró vezetőségnek tevékenységét az intézet fejlesztő-politikájában általánosságban az az irány jelölte ki, a melynek követése azt parancsolta, hogy postaintézetünk színvonala is arra a fokra emelkedjék, a melyre a modern államok postái már eljutottak. Ebben a tekintetben mindenekelőtt az vált szükségessé, a hol a posta forgalma — tapasztalás szerint — a legnagyobb fokban szokott jelentkezni: a nagy városokban, különösen a fővárosban, a berendezések fejlesztessenek, a kézbesítő szolgálat gyorsíttassék. Szükségessé vált, hogy a postahálózat fokozatos bővítése mellett az állami telegráf- és telefon-hivatalok is szakadatlan szaporíttassanak és ezzel azoknak a hálózata is bővítessenek. A programot, melyet a vezérigaz-

gatóság e tekintetben maga elé állított, szépen meg is oldotta, a minek mind a főváros, mind a vidéki nagyobb városok életében ma már erős nyoma vannak. A másik nem kevésbé fontos programmpont: a nemzetközi forgalom emelése. Minden alkalom e téren, a mi a külföldi államok részéről kínálkozik s bennünket közvetlenül érdekel, megragadni: ez volt a törekvés úgy a posta forgalma, mint a technikai üzletágaknak: a telegráf- és telefon-forgalmának emelése érdekében. A posta tekintetében a kezelés megkönnyítésére vonatkozó intézkedésekben és a tarifák okszerű módosításában, a telegráf és telefon dolgaiban pedig oly összeköttetések megszerzésével — a nemzetközi viszonylatban — jutott ez a törekvés kifejezésre, a melyek az ország kereskedelmére fontosak. Így létesült a telegraf-üzemében a Budapest—Bukaresti, a Budapest—Berlini, a Budapest—Londoni, a Budapest—Brailai s végül a Budapest—Constantinápolyi összeköttetés, mely telegraf-forgalom politikai szempontból is fontos, mert csak ez úton volt lehetséges a Kelet és Nyugat telegráf-forgalmát Magyarországon áterelni.

A telefon üzemében fontos összeköttetéseket nyertünk külkereskedelmi szempontból, a Budapest—Berlin, a Budapest—Belgrád, a Budapest—Bukarest, a Budapest—Grazzal való vonalak kiépítésével.

Ámde ezzel a programmal még távolról sincs kimerítve azoknak a fontosabb újításoknak és mélyebbre ható intézkedéseknek a száma, a melyet a vezérigazgatóság alig tíz évet meghaladó munkásságával dülőre vitt. Ezek között — csak a legfontosabb dolgokat érintve — meg kell említeni a budapesti m. kir. állami telefonhálózat bérletének megszüntetését (1897) és állami kezelésbe vételét, a mely az üzleti és kulturális életnek nem kis lendületet adott. Szóvá kell tenni azt a kiválóan fontos újítást, hogy az intézet az államszámvitel rendszeréhez alkalmazkodva, számvitelében szintén a bruttó-rendszerre tért át s ezzel elérte azt, hogy mindenkor tiszta képet nyerhet a bevételek és kiadások alakulásairól és hullámzásáról. Nem lehet elsiklani ama jelentős — és az intézet pénzügyeire fontos — lépése mellett sem a vezérigazgatóságnak, hogy az osztrák-magyar postautalvány-forgalom útján a multból fönnevő és évről-évre emelkedő magyar tartozást sikerült az állampénztár

igénybevétele nélkül kiegyenlíteni és az osztrák postai igazgatással oly megegyezésre jutni, hogy Magyarország most eme forgalomból származó tartozását is, a nemzetközi posta szerződés határozmányai értelmében 75%-os à conto fizetések és a saldo követelések azonnal való kiegyenlítésével rendezi. Tehát függő tartozásai nincsenek. Végül meg kell említeni azt az életre való reformot is, hogy a magyar postaintézet az osztrák-magyar bank giro-forgalmába belépett, a mely intézkedésből — a munkamegkímélés révén — először maga az intézet nyer sokat, azután ama vidéki városok hiteligenyei, a hol az osztrák-magyar banknak fiókjai vannak, a mennyiben a postahivatalok a jövedéki pénzeket most már a bankfiókok számláján helyezik el.

Ezeknek a nemkönnyű feladatoknak a megoldásában az új szervezettel bíró vezetőség erős támaszt nyert azzal a kipróbált személyzettel, a mely az előző két korszakból merített szaktudását és tapasztalatait ide vitte be és — mint az eredményekből majd meggyőződünk — hasznosan is érvényesítette.

Hogy a vezérigazgatóságnak a postaintézmény érdekében kifejtett eddigi munkásságát annak érdeme szerint méltányolhassuk, elkerülhetetlenül fennforog annak a szüksége, hogy a posta-, telegráf- és telefon-üzemek a berendezésére, a forgalomnak az egyes üzletágakban úgy, mint az összforgalomban megnyilatkozó hullámvásására és a személyzet létszámának föltüntetésére szolgáló statisztikai adatokat akként illusztráljuk, hogy ezek az adatok a tíz év előtti állapotokkal összehasonlítva, tiszta képet nyújtsanak az üzemek fejlődéséről és mai állapotáról. Ennek a megértéséhez azonban szükséges, hogy megismerjük előbb az intézet üzleti körét és szervezetét.

Üzletköre a postáknak kiterjed: 1. a levélposta-szállításra (levelező-lapok, nyomtatványok, hirlapok, árúminták, üzleti papírok szállítására és a külföldi hirlapokra való előfizetésre). 2. Árucsomagok szállítására, készpénz-szállításra és utalványozásra. 3. Postai utánvétel és postai megbízásoknak — a fennforgó követelések beszedése végett való — közvetítésére. 4. A postatakarékpénztári közvetítő szolgálatra. 5. A telegráf- és telefon-szolgálatra. S ezen kívül még több apró olyan dologra is, a melyek a nyilvános érdekek szempontjából szintén fontosak.

A magy. kir. posta szervezetét illetőleg a kereskedelemügyi magy. kir. miniszter fennhatósága alá tartozik s ügyei a Posta- és Távirida-vezérigazgatóság nevéen, külön hatáskörrel bíró egyik szakosztályban nyernek elintézt. A vezérigazgatóság élén egy államtitkár (posta- és táviridaelnökgazgató) áll. A vezérigazgatóságnak az ügyek természete szerint hét ügyosztálya van. Szoros kapcsolatban áll még vele a számvevőség, a gazdasági hivatal és a postautalványok középponti leszámoló hivatala. A vezérigazgatóság mellett kilencz posta- és távirida-igazgatóság áll, hatósági joggal felruházva, a melyek a postahivatalok vezetésére és ellenőrzésére vannak hivatva. A postahivatalok között vannak (300) kincstárilag kezelt és nem kincstárilag kezelt (4200) hivatalok. Az előbbieket kinevezett állami tisztviselők, az utóbbiakét a postaigazgatósággal szerződéses viszonyban álló postamesterek látják el, úgyszintén azt a fuvarozást is, a mely a közutakon történik, a postaküldemények szállítását illetőleg. A postahivatalok működését részben kiegészítik, részben helyettesítik a postagyűjtő-helyek, az értékekkelárusító-helyek, a postaügynökségek, a faluzó levélhordók és az alföldi vidékeken a tanyai levélhordók. Ezeknek az ismeretével most már módunkban áll megítélni az alább közölt statisztikai adatoknak értékét akként, hogy abból a magyar posták jelen állapotára is helyesen következtethetünk.

A posta, telegráf és telefon 1896-ban és 1906-ban.

I. Az üzem berendezései:

Év	A postahivatalok száma	A telegráf-hivatalok száma (vasúti és magán)	A telefonhivatalok száma (vívly. és mag. előfizetői állomások)	Az értékek elárultók száma	A levélgyűjtő szekrények száma	A postajáratlékok száma	A postautak hossza				
							A telegráf		A telefon		
							vonalhossza	huzalhossza	vonalhossza	huzalhossza	
k i l o m é t e r e k b e n											
1896	4607	2718	10295	3106	7774	9205	92786	21362	101175	4752	28870
1906	5459	3925	31175	5624	12489	13115	98204	24330	131000	22103	213560

II. A forgalom az egyes üzletágakban:

Év	A levélpostai küldemények	Hírlapok	Csomag és pénz-küldemények	Postautatványok		Postautatványtér- lek és meghívó- sok		Postatakaré- k-pénztári leté- tek és csekkek	Telegrammok	Telefon-beszél- getések
	millió darabokban			millió darab	millió kor.	millió darab	millió kor.	millió kor.	millió darab	milliókban
1896	256·96	93·94	15·73	28·81	1588·61	3·50	78·77	723·65	7·14	22·05
1906	512·89	170·28	26·75	43·23	2413·53	7·05	141·48	2053·63	10·01	104·02

III. Az üzem összforgalma és összes szolgálati személyzete:

Év	Össz-forgalom				Összes személyzet	
	Millió darab	‰	Millió korona	‰		‰
1896	428·13	—	2391·03	—	18·539	—
1906	874·43	104	4608·64	99	28·957	56

A kép, a melyet a közölt táblázatok számcsoportjai — örvendetes jelenséggént — élénk tárnak, minden magyarázatnál ekesebben hirdeti azt az előrehaladást, a melyet nemzeti intézményeink között kimagasló fokban értünk el a postával. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az új kiegyezési szerződés II. és XVIII. cikke a magyar postát Ausztriával még sok tekintetben fennállott függő helyzetéből törvényesen is kiemelte, sőt postauzemünk önálló berendezéseire a teljes függetlenséget és szabadságot is biztosítja; ha megemlítjük azt a vívmányt, hogy a külfölddel kötött szerződésekben Magyarország most már mint független, önálló állam szerepel s így összes intézményeink között az első volt, a mely önállóságát a külföldi államok előtt ki-domboríthatta: akkor egyúttal be kell ismernünk azt is, hogy a vezérigazgatóság — élén Szalay Péterrel — tíz évet alig meghaladó öntudatos munkássága, becsebb tartalmat adott a magyar posták szolgálati értékének, mint az előző időszakok vezető embereinek összes tevékenysége és politikája. Ez a tartalom főként annak a czélnek elérésével jut kifejezésre, hogy postáink valódi rendeltetésök helyes

útjára valójában még csak most léptek rá és e mellett elérték azt, hogy fölszabadulva az idegen járom bilincsei alól, teljes szabad rendelkezési joggal állhatnak helyt azoknak a napról-napra nagyobb fokban előálló fontos feladatoknak, a melyeket a modern haladás befolyása alatt egyre finomodó közigények, velük szemben ma már jogosan is támasztanak.

VII.

A magyar posták fejlődésének eme rövid vázlatával eljutottunk ahhoz a ponthoz, hogy vizsgálódásaink tanulságaival beszámoljunk.

Ha mélyebben tekintünk a közölt statisztikai táblázatokba, — vakító fényük mellett is — rá kell bukkannunk arra a sötét pontra, a mely az összforgalom és a személyzet összes létszáma között való aránytalan állapotot tünteti föl. A forgalom ugyanis 104%-kal, a létszám csak 56%-kal emelkedett tíz év alatt, vagyis a forgalom százaléka majdnem megduplázta a személyzet létszámemelkedésének százalékát. S miután a posta forgalmának zöme a fővárosban pontosul össze: az említett aránytalanság e helyütt — természetesen — még kiáltóbb s ha eddig talán nem érezhető hátrányára a főváros postaszolgálatának, de ezentúl már ennek az állapotnak a fenntartása kockázat nélkül nem járhat. Még sötétebb árnyékot vet az alkalmazottak létszámviszonyaira az a valóság, hogy az üzem rendes bevételei — a mélyek az utolsó tíz év alatt majdnem harmincz millióval emelkedtek — módot nyujthattak volna arra, hogy a létszám-viszonyokban kedvezőbb fordulat álljon be. Hogy ennek az abnormis állapotnak a valódi okát miben kell keresni, arra fejtegetéseink során — több vonatkozásban is — alkalmunk lesz rámutatni.

Köztudomású dolog, hogy a magyar posták, üzleti feleslegeiknek állandó emelkedésével, állampénzügyi és költségvetési szempontból, igen szép eredményekkel számolnak be évenként az állampénztárnak. Ámde, ha ezt az — első tekintetre örvendetesnek látszó — jelenséget összefüggésbe hozzuk azzal a szerepkörrel, a melyet postáink szolgálataikkal a nemzeti életben betölteni hivatva vannak: akkor egé-

szen más tapasztalatra jutunk. Ennek a megvilágítása végett helyén valónak tartjuk elsőbben is tisztába hozni azt a fogalmat, a mely — a modern értelemben vett — posták rendeltetésének igazi tartalmát a leghivebben kifejezi. A posta az állam gondozása alatt álló közintézmény, a mely mindenekfölött a kulturális és gazdasági érdekeket köteles szolgálni; tehát nem jövedelmezőségre alapított vállalat, a mely az üzleti haszon mennél nagyobb elérésére törekszik.

Miképen érvényesül ez az elméleti meghatározás a gyakorlatban, az egyedül attól függ, hogyan alkalmazzák az illetékes tényezők azokra a viszonyokra, a melyek a posták rohamosan előre törő forgalmából keletkeznek s gyors lebonyolítást involválnak; de függ attól is, mikor-, hol- és mily eszközökkel lehet megteremteni azt a fogalmat, a mely a kulturális és gazdasági fejlődésnek csak a jó posta-szolgálattal adhat lendületet ott, a hol az eddig stagnált. Mi természetesebb, hogy az érintett alkalmazásnak átgondolt elvekre kell támaszkodni, oly elvekre, a melyek határozott irányt szabnak meg a követendő eljárás végrehajtásában, helyesebben: a posták fejlesztő-politikájában.

Ha azt akarjuk ugyanis elérni, hogy a posták szabad mozgásukban ne gátoltassanak, a számukra kijelölt előkelő helyet a közéletben kifogástalanul töltsék be, akkor elsőbben is arra kell törekednünk, hogy üzemvitelökben megállapítsuk azt a rendszert, a mely az üzleti fölösleg alakulását a kiadásoknak a forgalom arányához mért szükségletétől tegye függővé mindenkor. Ez annyit jelent más szóval, hogy a kiadásokat — vonatkozzanak azok az üzemnek akár a dologi, akár a személyi részére — mindenkor összhangzatba kell hozni a forgalom emelkedésének arányával. S miután a forgalom emelkedésére — ha a közállapotokban rendkívüli visszaesés nincs — mindenkor lehet számítani a postáknál: csak a forgalom lehet mértékadó abban is, hogy a kiadások az évi költségvetésbe mekkora összeggel álltassanak be, hogy a szolgálat csorbát ne szenvedjen.

Látni való tehát, hogy az a költségvetés, a mely szigorúan nem számol a posták forgalmának fokozatos emelkedésével s a kiadásokat nem e szerint szabja meg lelkiismeretes pontossággal: hasznos lehet ideig-óráig az állampénztárra, de semmi esetre sem lehet előnyös a közre, a

melynek érdekeit a kielégítő számban alkalmazott jó munkakerők még nagyobb mértékben szolgálják, mint azok a dologi eszközök, a melyek a forgalom gyors és pontos lebonyolítása végett, használatnak föl a szolgálatban. A stagnáció tehát, a mely a posta- és telegráf-személyzet létszámában hosszú idő óta mutatkozik s gyökeres sanálást még ma sem nyert: elsőbben a közérdeket sérti, azután igazságtalan is arra a fáradhatatlan, derék személyzetre, a mely az intézetet, erejének tulfeszítésével, önfeláldozóan szolgálja.

A posta- és telegráf-személyzet szomorú létszámviszonya, összefüggésben áll mostoha anyagi sorsával s arra, a már alapjában elhibázott 1893: IV. törvenyczikkre vezethető vissza, a mely az állami tisztviselőszemélyzetet általában, de — szolgálati nehéz viszonyaiknál fogva — legkivált a posta- és telegráf-alkalmazottakat sújtja. És sújtani fogja mindaddig, a míg az állam a fizetésrendezés kérdését a jelenlegi és régi bureaucratismusból átvett díjosztály (Diäten-Classe), most fizetési osztályrendszert teljesen el nem ejti és a fizetési fokozatokat a szolgálati időtartam, illetőleg a megélhetési viszonyokra nem alapítja. Mindaddig állandó megalégedetlenséggel fog találkozni az állam.

A fizetési fokozatoknak a szolgálati idő és megélhetési viszonyokra alapított tervét, ha sikerülne keresztülvinni, egy az életbe nyuló, fontos gyakorlati kérdés oldódnék meg vele. A szolgálatba lépő egyén kisebb fizetésen kezdené ugyan pályáját, de mikor már abba a korba lépett, hogy családot alapítson, már szép illetményt élvezne és fokról-fokra, a remény biztos kilátásában számíthatna az előlépésre. Ellenben a mostani fizetési osztályokban akár mily magasra emeljék is az illetményeket, még sem érik el vele azt a célt, hogy ezzel igazságot szolgáltatassanak. Nem pedig azért, mert a személyzetnek jobb anyagi helyzete, előlépésének lehetősége mindig attól válik függővé, hogy a magasabb fizetési osztályokban hány állás van rendszeresítve. Ez pedig megint szoros összefüggésben van az évi költségvetéssel és még azzal a tekintéllyel is, a mely a szakministert a pénzügyministerrel szemben érvényesülni engedi. Mindezekből kitűnik, hogy bizonyos idő múlva megint csak előállanak azok a differenciák, a melyeket az idézett

törvényczikk valójában megszüntetni akart; más szóval, ha a törvényhozás az említett törvényczikk alapján megy bele a tárgyalásokba, hamarosan ott leszünk, a hol voltunk.

A posta- és telegráf-személyzet fizetésének rendezése a legigazságosabb megoldást akkor nyerné, ha az 1893: IV. t.-cz. határozmányai alól egyszerűen kikapcsolnák és azt a vasutasok járandóságával hoznák összefüggésbe. Ez ellen pedig nem szólhat semmi. Mindenütt a művelt külföldön különb elbánásban részesülnek a posta- és telegráf-tisztviselők, csak nálunk vonták őket — minden ésszerűség ellenére — egy kalap alá a többi állami tisztviselővel.*) Áttérünk ezzel azoknak a hiányoknak a föltüntetésére, a melyek nem kevésbé hátráltatják a postaintézet természetes fejlődését; még pedig az üzem dologi részének oldaláról.

A maga helyén említettük, hogy azok a befektetési összegek, a melyeket az állam a posta- és telegráf-szolgálat javítása és ezzel a forgalom emelése tekintetéből engedélyezett; még pedig eddig csupán a fő- és néhány vidéki nagyobb város posta- és telegráf üzeménél, a hozzáfűzött reményeknek — várakozáson felül — felelt meg. Hogy a sorrend, a melyet az állam — már pénzügyeire való tekintetből is — a postaintézmény fejlesztő actiójában szem előtt tartott, helyes volt: az kétséget nem szenved. Az említett célokra eszközölt befektetések ugyanis, mint oly elhelyezett tőkék szerepelnek e helyeken, a melyek busás kamataikat gyorsan meghozták a forgalomban megnyilatkozó nagyarányú lendületükkel az államkincstárnak is, a mellett, hogy a közérdek is nyert vele.

Más kérdés: vajjon a posták fejlesztésének az a politikája, a mely elsőbben is a gyorsan kamatozó anyagi sikerekre számít, vagyis a kulturális és gazdasági érdekeknek magasabb szempontjait alárendeli a rideg fiscalismus érdekeinek: az államhatalom helyes felfogásáról tanuskodik-e? Erre nézve, legott tájékozást nyerünk, ha a vidéki posták viszonyaira vetünk szemügyet. Ha meggyőződünk ugyanis arról, hogy a vidéki kisebb városok, de különösen

---

*) V. ö. Follért: *Az állami administratio egyszerűsítése és a tisztviselők anyagi helyzetének javítása.* (Posta- és Táviró Évkönyv. 1901.)

a községek postahivatalainak berendezései, kézbesítőszolgálatai távolról sem felelnek meg a kor, a közönség igényeinek, mert fejlesztésükről kellő gondoskodás eddig nem történt; ha ismerjük azokat a mostoha járatí viszonyokat, a melyek számos vidéki posta forgalmi összeköttetésében még mindig fönnállanak s e miatt nem felelhetnek meg a postaszállítás ama gyorsaságának, a melyet az ország nagy vidékeit lakó közönségének jogos érdekei megkívánnának; ha tájékozva vagyunk arról, hogy az idegenből átplántált — de fontos kulturális célokat szolgálni hivatott — faluzólevélhordó intézmény is stagnál már évek óta: akkor be kell ismernünk, hogy ezek oly hiányai postaintézményünknek, a melyek kétségbe vonják annak a politikának a helyességét, hogy az állam pénzügyi érdekei fölébe helyeztessenek a nemzet vitális és jogos érdekeinek. Sőt, amennyiben módunkban állott rámutatni arra is, hogy a posta-és telegráfszemélyzet jelen szervezetének és mostoha anyagi sorsának a kútforrását szintén az állam fukarkodó-politikájában kell keresni: egészen megérettnek tartjuk az időt arra, hogy az állam figyelmessé legyen eme visszás állapotok láttára és azokból a természetes consequentiát mielőbb levonja. Hogy e kérdés mélyébe még jobban beletekinthesünk, szükséges, hogy a magyar postaintézmény jövedelmezőségének erőmértékét és vagyoni állapotát megismerjük.

Postáink az utolsó negyven év alatt mintegy 250 millió kor.-t juttattak az állampénztárba, mint tiszta jövedelmet, még pedig jobbadán saját erejükből. S ezt különösen azért kell hangsúlyoznunk, mert míg az államvasutak hálózatának kiépítéséhez az adózó polgárok megterhelésén kívül, még tekintélyes összegekre rugó kölcsönöket kellett igénybe venni az államnak, hogy megtudták végre hozni a beléjük fektetett tőkének azt a szerény százalékát, a mely az országos kamatlábnak felel meg: addig a magyar posták, vagyoni állapotuk mai állagát kitevő 70 millió koronányi összegnek majdnem 30%-át kamatozzák, mert produkált évi tiszta jövedelmük, ma már megközelíti a 20 milliót. Önkénytelenül az a kérdés vetődik fel: megokolt-e az a takarékoskodó politika, a mely a magyar posta szépen indult fejlődésének természetes folyását azért lassítja meg, hogy a fiscalismus rideg szempontjai érvényesülhessenek

mindvégig? Ily körülmények között nem-e hazafiasabb cselekedet: egész erővel odahatni, hogy az állam jobb ellátásban részesítse a postákat és alkalmazottaikat, mint az, hogy az intézményt unos-untig magasztaljuk?

Az állam, a mely ma már majdnem mindenütt, kizárólagos jogot gyakorol a postákra — még pedig annak a demokratikus elvnek az alapján, hogy a közgazdasági élet functióira való beavatkozásában az állam, a polgárokat a legigazságosabb elbánásban részesítheti — minő más szerepkört jelölhetett volna ki a posták számára, ha nem azt, hogy ők mindenekfölött a culturális és gazdasági érdekeket szolgálják?! Más felfogást az állam fogalmának ethikai tartalmához fűzött feltétlen bizalma a polgároknaknem tűrhet meg.

Látni való: mennyire megérett az idő arra, hogy a magyar közvélemény a posták szolgálatainak értékét emelkedettebb nézőpontból ítélje meg s nagyobb jelentőséget, tartalmat tulajdonítson annak a sikernek, a mely a forgalmat élénkítő s minden vonalon jól berendezett postaszolgáltatásra fordított tőkének dús kamatait azzal téríti vissza, hogy a nemzet magasabb érdekeit — a fokozódó igényekhez képest — tartósan képes szolgáltni, mint annak az eredménynek, a mely az államháztartás mérlegében, a posták üzleti fölöslegeinek progressiv emelkedésével jut számokban, évenként kifejezésre.

Mindezekből kitűnik, hogy a magyar posta és telegráf tovább fejlesztését még mindig oly finánczpolitika uralja, a mely az államhittel megfelelő igénybevételét korlátok közé szorítva, inkább a napi szükségleteknek hódol, mint a messzebbre kiható és állandó sikerek biztosításának. Már pedig a magyar postaintézet tudatos fejlesztő-politikájában az a felfogás, hogy az üzleti haszon évről-évre állandó emelkedést mutasson — még akkor is, ha a közérdek szenvedne miatta — sokáig nem szerepelhet; mert a modern haladás követelményeinek csak az a politika felelhet meg, a mely a kiadásokat — a magasabb érdekekre való tekintetből — mindenkor úgy irányítja, a mint azok az üzemben évről-évre mint elodázhatatlan szükségletek jelentkeznek. — Tertium — non datur.

BAYLE PÉTER, A FELVILÁGOSODÁS ELŐHARCZOSA. *)

Azok, a kik a XVIII-ik századi felvilágosodás történetét ismerik s tudják, hogy micsoda nagy harcokat kellett a XVII-ik század gondolkozóinak és íróinak — s első sorban a francia gondolkozóknak és íróknak — folytatniok, míg a vallásos, tudományos és politikai reactio hatalmát megtörhették, a gondolkodási és szólásszabadság jogait kivívhatták, az önálló és független egyéniség autonomiáját elismertethették és biztosíthatták, — azok egy csöndes és szerény, de benső és meleg emlékünnepet ültek, a világ zajától félrehúzódva a múlt év decz. 28-án. Gondolatban elszállottak Rotterdamba s ott halálának 200 éves fordulója alkalmából megkoszorúzták egy férfiúnak a sirját, a ki, noha a mai kor hírből is alig ismeri, egyike volt a maga kora legtudósabb, legeszesebb embereinek s a kinek egész élete, nagy tudománya, széleskörű irodalmi munkássága mind erre a nagy célra: a vallásos fanatizmus leküzdésére, a vallásos türelem és felvilágosultság kivívására, a lelkiismereti szabadság jogainak érvényesítésére volt szentelve, s a ki e nagy cél érdekében nemcsak izgatott, küzdött és fáradott, hanem élete nyugalmit, biztos kenyerét és állását is áldozatul hozta. E férfiú, a XVIII-ik századi felvilágosodásnak ezen egykor nagyhirű, ma csaknem elfeledett előharczosa; Bayle Péter, a sedani, majd a rotterdami ref. akadémia tanára, a *Dictionnaire historique et critique* szerzője, kinek arcképét ez alkalommal megrajzolni, emlékét megújítani szándékozom. Igaz ugyan, hogy Bayle, mint philosophus nem játszott elsőrendű szerepet,

---

*) A Magyar Philosophiai Társaság közgyűlésén, 1907 jan. 27-én tartott felolvasás.

de meggyőződésem szerint a philosophia ügye és a fölvilágosodás s szellemi szabadság ügye — a melynek Bayle elsőrangú harcosa volt — egymástól elválaszthatatlanok, s így Bayle a philosophia barátainak elismerésére és korszorújára is joggal tarthat igényt.

I.

Bayle Péter 1647 november 18-án született Carlatban (Languedoc). Atyja református lelkész volt s az elemi és középiskolai tanulmányokra maga oktatta otthon fiát, a ki korán kitüntette magát eleven szelleme, éles elméje és kitűnő emlékezőtehetsége által. 19 éves volt, midőn a puy-lauransi református collégiumba ment, hogy itt befejezze tanulmányait. Kiválóan azon könyveket kedvelte és tanulmányozta, a melyek a legkomolyabb dolgokat tárgyalták, a melyek inkább elméjét, mint képzelmét gyakorolták, különösen a bölcsészeti vagy theologiai vitairatok tetszetek neki. Montaigne *Essai*-i kedvenc olvasmányai voltak; szerette Plutarchost is, mivel ez a történetíró olyanoknak mutatta előtte az embereket, a minők azok lelkökben, nem pedig olyanoknak, a minőknek őket az ál-hírnév föltünteti. E két író erős befolyást gyakorolt elméjére, különösen Montaigne, a ki őt a pyrrhonismusba bevezette s a kit nemcsak azon törekvésével utánzott, hogy semmit ne állítson a nélkül, hogy a pro és contra szóló érveket ne mérlegelje, hanem abban is, hogy gondolatainak szeszélye szerint egyik tárgyról a másikra csapongjon, sőt a stílus bizonyos fordulataiban is.

22 éves korában (1669) atyja a híres toulouse-i egyetemre küldötte, a hol jezsuiták tanítottak, a kiktől főként philosophiát hallgatott. Itt sokat vitatkozott vallási tételekről s e viták megingatták őt hitében; miután egyháza tanában sok olyast talált, a mit nem tartott megbizonyíthatónak, jobbnak látta, hogy, a római tekintél yvédszárnyai alá vonuljon s egy hónappal Toulouseba érkezése után. a jezsuiták öröme, áttért a római katolikus vallásra. De a katolikus dogmatika nem elégitette ki folyton fürkésző, az igazság után szomjazó elméjét; a katolikus

kultuszgyakorlatokban oly dolgokat látott (a szentek tisztelete, az átlényegülés tana), a melyek újra föltámasztották kételyeit, úgy hogy csakhamar megbánta elhamarkodott áttérését s Toulouset elhagyva, 18 hónap múlva visszatért ősei vallására. Áttérése után, miután a hitehagyottak ellen (relaps) kiadott szigorú rendeletek (1665—1669) következtében személyét nem látta biztonságban, Genfbe ment (1670), a hol egyfelől theológiát hallgatott, másfelől a cartesianus bölcsészetet tanulmányozta, a melynek alapelveihez egész életében hű maradt. Azután Genf közelében, Coppetben töltött több évet mint nevelő. Innen Rouenba (1674), majd Párisba (1675) ment ugyancsak nevelői minőségben; azonban az utóbbi helyen egy csak pár hónapot töltött, mert pályázat útján a sedani református akadémia philosophia tanárává választott. Ugyanitt volt theologiai tanár Jurieu Péter (1637—1713), s a két férfit csakhamar a legszorosabb barátság kötötte össze, de ez nem sokáig tartott s később a legnagyobb ellenségeskedésbe ment át.

Sedanban Bayle teljesen tanári kötelességeinek élt, rendkívüli gondnal készült előadásaira s a bölcsészetet igyekezett megszabadítani a scholastika mindazon limlomjaitól, a melyekkel a középkor azt elhalmozta. De sedani békés élete nem sokáig tartott. XIV. Lajos erőszakos politikája, a mely a protestánsokat lassanként minden kiváltságoktól megfosztotta, végre a református akadémiák ellen támadt s 1681-ben a király, a nantesi edictum nyílt megsértésével, a sedani akadémiát bezáratta. Így Bayle kenyér nélkül maradt. Ekkor a rotterdami magistratus egy főiskolát (école illustre) állított és abba Baylet bölcsészeti, Jurieut theologiai tanárnak hívta meg.

Itt adta ki Bayle (1682) még Sedanban kidolgozott művét az üstökösökről (*Pensées diverses sur la comète de 1680*),* a melyben azon babonás aggodalmakat czáfolja meg, a melyeket az 1680-ban megjelent nagy üstökös keltett s nagy erővel támad fel azon előítéletek ellen, a melyek az üstökösöknek titokteljes hatalmat tulajdonítanak a földi

---

*) A mű teljes czíme: *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne, à l'occasion de la comète qui parut au mois de décembre 1680.*

eseményekre; kifejti, hogyha az üstökösök szerencsétlenség előhírnökei lennének, Isten azért tett volna csodákat, hogy a bálványimádást megerősítse a világon. Művében végigtekintett mindazon kihágásokon, a melyeket a századok folyamán a babona elkövetett s ezzel szemben kimutatja, hogy az atheismus nem vezet szükségképen erkölcsi romlottságra; szerinte egy atheistákból álló társadalom a tisztesség és becsület törvényeit fentartaná; az atheisták jól ismerik az erkölcsi jó és rossz közt levő különbséget. Mint látszik, az üstökös megjelenése csak alkalom Baylenek arra, hogy mindenféle erkölcsi, theologiai, metaphysikai, politikai és történeti kérdésekről vitatkozzék. Éles dialektikája már ez első művében ragyogó módon megnyilatkozott. Ő kétkedőnek mutatta magát a nélkül, hogy alapjában véve vallástalan lenne, s az atheismus védelmezése semmikép nem jelenti nála azt, hogy ő hajlik az atheismus felé. Ám nézetei nagyon megbotránkoztatták a theologusokat, s a protestansokat még erősebben, mint a katholikusokat. Könyvének Franciaországba való bevitelét (Hollandiában jelent meg névtelenül) eltiltották, de azért az nemcsak behatolt oda, hanem kapós lett, úgy hogy már a következő évben új kiadást kellett belőle rendezni.

Még ugyanebben az évben jelent meg egy másik nagyobb műve: *Critique générale de l'histoire du Calvinisme du Mr. Maimbourg* (Amsterdam, 1682. 2 kötet; 1685-ben még 2 kötetet csatolt hozzá e cím alatt: *Nouvelles lettres de l'auteur de la Critique etc.*), a melyben Maimbourg Lajos jezsuita *A kálvinisták története* című művét bírálja. E műnek még nagyobb sikere lett, mint az előzőnek; ebben a reformatio ellenségeit sok szellemmel támadta meg; művét alaposság és mérséklet jellemzi. Szót emelt benne a türelem mellett; megtámadta azt a tételt, hogy az országban csak egy vallást lehet tűrni; a Szent Bertalan-éjet a római vallás örök gyalázatának nevezte; kimutatta, hogy az erőszak ép oly kevéssé illik az igaz, mint a hamis valláshoz. A jezsuiták rendkívüli haragra gerjedtek műve ellen; kieszközölték a királynál, hogy a könyv hóhér keze által égettessék meg és a mi ennél érzékenyebben sújtotta a szerzőt, testvérbátyját, a ki akkor carlati pap volt, börtönbe záratták, a hol öt hónap múlva meghalt. Főntebbi

munkája jobban tetszett, mint Jurieunak 1683-ban ugyane tárgyban írt műve (*Historie du Calvinisme et celle du Papisme*), a mi kartársának hiúságát bántotta és első okot adott a közöttük föllépett elhidegedésre.

1684-ben néhány röpiratot adott ki Bayle a cartesianus bölcészetről, a melyek Franciaországban jelentek meg (*Recueil de quelques pièces curieuses concernant la philosophie de M. Des Cartes*). Ugyanez év márczius havában, a *Journal des Savants* mintájára egy kritikai havi folyóiratot alapított *Nouvelles de la République des Lettres* cím alatt, a mely fontos eszköz lett kezében arra, hogy az összes művelt embereket megnyerje eszméi számára. A folyóirat előszavában kijelenti, hogy vallás dolgában inkább csak referens lesz, mint ítélőbíró; hogy a nagy írókat jobban méltányolhassa, nem fogja vizsgálni, milyen vallásúak voltak, elegendő lesz neki, hogy híresek voltak tudományuk által; a kitünő szerzetesek iránt nem kevésbé igazságos lesz, mint más tudósok iránt, mert a tudomány szempontjából az irodalmi köztársaság (la république des lettres) minden kitünő tagja egyenlő testvér. A mit ígért, meg is tartotta s a legkülönfélébb könyvekről, theologiai, bölcészeti történeti és szépirodalmi művekről ép oly pontos, mint részrehajlatlan értesítést, ismertetést nyújt. Folyóiratja hű viszhangja volt mindannak, a mit ez időben Bayle körül beszéltek és írtak. Az æsthetikai kritikában nem volt biztos ízlése, de tulajdonképeni terén: a theologiában, történelemben, bölcészetben Bayle született közvetítő volt a tudós és a művelt közönség közt. Különösen a szellemi fölvilágosodás ügyét igyekezett, a theologiai művek kritikájával, előmozdítani, de kritikája nem tetszett a különböző keresztyén papoknak és még az üldözöttek (Arnauld és Nicole jansenisták) is rosszalólag nyilatkoztak részrehajlatlanságáról. A folyóirat eltiltása sok olvasót szerzett neki, de 1687-ben betegsége miatt visszavonult tőle s azután mások folytatták.

A Bayle korában mindenütt: a szépirodalomban épúgy mint a bölcészetben, a theologiában épúgy mint az állami életben a tekintély elve, a dogmatikus szellem. a hit és ízlés türelmetlen, egyoldalú merev orthodoxiája uralkodott; az uralkodó nézetek, fölfogások, tanok ellen alig mer valaki

tiltakozni. A nagy eretnek az izlés és a hit terén, az ellenzék vezére: Bayle. Nem a párisi akadémia vagy a szalónok izlése szerint ír és ítél ő, hanem saját belátása szerint. «J'ai parlé selon mes lumières» — írja egyik levelében (1685 január 18). Nem mint a jobbat, hanem mint a magáét adja véleményét. Az általános absolutismus közepett, mint független, a szellemi milieutól érintetlen író áll előttünk. Ő nem tartozott semmi iskolához, semmi párthoz; semmi gondolkozót vagy költőt nem ismert el profétának. Módszéréről és kritikájáról ma is áll Gibbon ítélete: «Il y a porté un esprit de lumière, de justesse et de modération, joints à des agréments, qui sont assez rares dans ce genre».

Bayle benső lénye szerint a türelemre hajlott; ezzel kapcsolatban állott nála a controversia iránti előszeretet, azonban nem annyira active, hanem inkább most mint komoly és figyelmes, majd mint maliciózus és humoros szemlélő. A mások controversiája valóságos gyönyört szerez neki. Az ellenmondásokon való öröm, a bölcsészeti rendszerek és egyházi dogmák gyöngéinek és következetlenségeinek föltárásában való skeptikus kedvtelés, az az elégtétel, ha sikerült neki az ész pusztja fegyvereivel a tudósokat éles elméjü problémáikban és hypothesisaikben megzavarni: mindez szerény, irónikus köntösben nyilvánul nála. Hasztalan keressük folyóiratjában a gúny sértő hangját; s ép e bölcsészeti tartózkodás miatt volt lapja oly nagyhatású, ezért volt minden türelmetlenségre nézve oly veszélyes.

Bayle nemcsak a vallásos türelmetlenség ellen szállt sikra, hanem az ész türelmetlen csalatkozhatatlansági igényei ellen is. Ő az encyklopædistákat bizonyára fanatikusoknak bélyegezte volna. Nem az egyház ellen küzdött ő, hanem czupán a fanatikusok gyűlölete, meghasonlása, türelmetlensége és szűkkeblűsége ellen. Skepsise meg akarta tanítani a vallást, hogy elővigyázóan és óvatosan gondolkodjék és ítéljen; bele akarta oltani azt a türelmet, a melytől a valódi protestáns ép oly távol állt, mint a valódi katolikus, a mely nemcsak a saját gyöngéinkre és hibáinkra terjed ki, hanem a másként gondolkozókra is. Ő a bölcsészet vagyis az ész csalatkozhatatlanságában époly kevésbé hitt, mint a valláséban. Vele új idő, új szellem kezdődik:

a kritika és türelem korszaka; föllépése nagy haladást jelent az emberi művelődés történetében.

II.

A XVII-ik század 80-as éveinek közepén, a nantesi edictum visszavonása (1685) után a francia protestánsok üldöztetése egyre hevesebb lett. Ez indította Baylet arra, hogy két műben is sikra szálljon az üldözött protestánsok érdekében. Az első (*Ce que c'est la France toute catholique sous le règne de Louis le Grand. Lettre écrite de Londres. Amsterdam, 1785*) tisztán a nantesi edictum visszavonására vonatkozik. Nem e visszavonás magában véve, hanem az eljárás erkölcsi minősége, az a mód lázította fel Baylet és ez ellen tiltakozott ő művében a jog és igazság nevében. Ők örömmámorukban azt hiszik, hogy minden, a mit a protestánsok ellen tettek, igazságos, miután azt az igaz vallásra nézve oly dicső siker koronázta. De csalódnak! Sikereik inkább a deismus, mint az igaz hit sikerei.

Azonban Baylet, a kinek csak egyetlen szenvedélye volt: a türelem, gyakran sértette a protestánsok viselkedése is, a kik közt életét töltötte. Ha XIV. Lajos dragonnadejai fölháborították, nem kevésbé bántották a protestánsok türelmetlensége és erőszakoskodásai, s erősen helytelenítette azt az elkeseredettséget, a melylyel a különböző protestáns felekezetek egymást üldözték. Hozzáfogott tehát, hogy a türelem általános elveit megformulázza egy műben, a mely minden felekezet és tan részleges vitáin felül állna — és e czélből írta: *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus Christ: Contrains-les d'entrer ou traité de la tolérance universelle* (Amsterdam, 1686, 3 köt.). Ebben Bayle egészen új színben mutatta magát; nem Montaigne tanítványa volt többé, a ki, mint mestere, minden vitát emez egyre megújuló kérdéssel ütött el. Que sais-je (mit tudom én)? Az apostol volt, a ki az emberi ész nevében beszél és a ki fenhangon követeli a gondolkodás és a lelkiismeret jogait. Azt akarja, hogy mindenki: az eretnek, pogány és atheista is teljesen szabadon vallhassa azt a vallást, a melyet igaznak tart. Bebizonyítja, hogy a vallások különbözősége, a helyett hogy ártalmas

volna az államra, csak nemes versengést szülhet a tekintetben, hogy egyik a másikat a nemes erények gyakorlásában fölülmúlja. A dolog természetének, az ész általános elvének ellentmond hit terén az erőszak alkalmazása, az, hogy valakit bizonyos vallásra kényszerítsünk. A kényszer az evangélium szelid természetével is ellentétben áll. Minden vallásnak, a mely nem zavarja, nem veszélyezteti a belső rendet, egyforma joga van a türelemre s az államot mint ilyet, a hit dolgaiban semmi illetékesség nem illeti.

De ezek az eszmék, a melyek ma oly természeteseknek és elvitathatatlanoknak tünnek föl előttünk, még igen koraiak voltak a Bayle százada számára. A katolikusok haladéktalanul az *Index*be iktatták művét, de elvei a protestánsoknak se tetszettek, a kik a melegen védelmesített türelemben csak rosszul titkolt közönyösséget láttak a vallás iránt, első lépést a hitetlenség útján. A legerősebb támadást Bayle és műve ellen Jurieu, az ő féltékeny heves kortársa intézte (*Des droits des deux souverains en matière de religion, la conscience et le prince*), a ki Baylet hitetlennek, eljárását a protestáns vallás ellen való árulásnak nevezte.

Voltaire Jurieut az aljas irigység typusa gyanánt tünteti föl. Lehet, hogy Jurieu irigy volt Baylere, de hírneve ekkor még jóval fölötte állt versenytársa hírnevének. Ne feledjük, hogy Jurieu százada leghíresebb protestáns lelkésze volt.*) Bizonyára nem csupán az irigység tette őt Bayle elkeseredett ellenségévé. Jurieu az őszinte, lángoló, fanatikus protestantismus képviselője, a mely hisz annak diadalában még akkor is, midőn az elbukik. Jurieu nem kételkedett a reformatio üdvös voltában, ő hitt annak közeli és teljes diadalában. XIV. Lajost utálta és Franciaországot úgy tekintette, mint Európa és az igazi vallás ellenségét. Jurieu köztársasági volt és a politikában a népsouverainitás elvét vallotta; e tekintetben Buchanan, Milton, Béza, Duplessy-Mornay és annyi más híres protestáns férfiú nyomdokait követte; követte az angol forradalom példáját, a

---

*) Bayle maga így nyilatkozik róla: «Un des premiers hommes de ce siècle, le premier homme de notre Communion».

mely a népfenség nevében itelte el a királyt. Végre Jurieu exaltált ájtatosságú volt; midőn látta, hogy XIV. Lajos üldözései a cévennesi extasisoknak adnak helyet, csoda után kiabált s igazán hitt azon jóslatokban, a melyek ekkoriban fölhangzottak, sőt magának is voltak látomásai. Egy ily ember szemeiben a türelem prédikálása minden vélemény számára nyilván nem volt egyéb, mint az ellenséggel való paktálás.

Bayle egészen ellentéte volt Jurieunak. Époly hideg, époly nyugodt, époly mérsékelt, mint a mily szilaj és exaltált amaz. Bayle szerette a rendet és a reformatio ota csak általános rendtelenséget látott maga körül; szerette a gondolatszabadságot, a mely egyetlen gyönyöre volt s a kálvinista despotismust époly rémülettel látta (Genfben, Hollandiában, Angliában), mint a római inquisitót; habar távol élt hazájától, szerette Franciaországot, a mely előtte több tekintetben Európa legelőhaladottabb nemzetének tetszett; 18 hónapig katolikus volt s így ismerte és értette a katholicismus plausibilis okait; egyik táborból a másikba menvén át, semmi fanatizmus nem volt benne se egyik, se másik fél iránt s jól ismerte mindkettő könnyen sebezhető oldalait. Végre mindenkifölött szerette az észet és a logikát.

Baylere nézve a Jurieu támadásaiból annyi kellemetlenség származott (ő válaszolt Juriuének, mire ez megint felelt), hogy szerette volna Hollandiát otthagyni s Berlinben állást nyerni; de a nagy választó-fejedelem halála (1688) megakadályozta ez óhajta teljesülését.

1690-ben Amsterdamban egy *Avis important aux réfugiés sur leur prochain retour en France* című munka látott napvilágot, állítólag egy katolikustól, a mely irónikus megzafolása azon reményeknek, a melyeket a Franciaországból kiűzött reformátusok az iránt tápláltak, hogy a háború révén hazájokba ismét visszatérhetnek s a melyben a száműzötteknek gúnyolódási hajlamukért és lázadó gondolkodásukért a legkeserűbb szemrehányások tétetnek. A mű türelemre és meghódolásra inti a száműzötteket, mert csak ezek az eszközök alkalmasak arra, hogy nekik a hazájokba való visszatérést megszerezzék. Szerzőjéül most Pelissont, majd Larroqueot, majd Baylet gyanították; Bayle a legbizalmasabb barátai előtt is tiltakozott a szerzőség ellen.

Jurieu, a ki már régen neheztelt Baylere s a ki meghódolásra — jogosan — mit sem akart tudni, Baylet tartotta a mű szerzőjének s nyilvánosan bevádolta őt a városi magistratus előtt, mint Isten-tagadót, minden vallás ellenségét, Franciaország zsoldjában álló s a szövetségzett államok jólétére nézve legveszélyesebb író, sőt állambontót, a ki nem kevesebbet, mint halált érdemel. Bayle két iratban is védelmezte magát, de a tanács 1693-ban mégis megfosztotta őt tanszékétől, sőt még a magánoktatástól is eltiltotta. Ūrügyül szolgáltak erre egyes megbotránkoztató tételek, a melyeket Jurieu az üstökösökről írott művéből kiszakított, de a valódi ok a kormány egy titkos parancsa volt, a melyet az a gyanú keltett föl, mintha Bayle az államra nézve veszélyes szövetséghez tartoznék.

III.

Bayle e szerencsétlenséget nagy lelki nyugalommal viselte el. Ez időtől fogva egész idejét nagy művének: a *Történeti-kritikai Szótárnak* (Dictionnaire historique et critique, Rotterdam), illetőleg *Ismerettárnak* szentelte. E mű, a melynek tervezete (Projet) 1692-ben, I. kötete 1695-ben, II. kötete 1697-ben jelent meg, egyike a XVII-ik század legnagyobb, legfontosabb alkotásainak, a Diderot és d'Alembert-féle *Nagy Encyklopaedia* előfutárja; Bayle ennek köszönhette igazi dicsőségét s azt az egész Európa kiváló tetszéssel fogadta.

Bayle eredeti terve ez *Ismerettár* szerkesztésénél az volt, hogy a már meglevő *Ismerettárak* hibáit és tévedéseit helyreigazítsa, hiányait kitöltse; de aztán munkaközben eredeti szándékát megváltoztatta, s lemondott a teljességre való törekvésről. «Nem akarok beszélni a pápákról, királyokról, császárokról, egyházi atyákról, a kormányokról — mivel mindezek benne voltak Morériben.»*) Így hát sok nagy kérdés hiányzik művéből s az nem felel meg egészen czimének; de Baylenek nem is annyira az volt a célja, hogy bio- és bibliographiai repertoriumot adjon,

*) Dictionnaire, 1673.

hanem ő csak a szótári formát választotta eszméi terjesztésére, ezért a mű jelentősége nem annyira az egyes cikkekben, mint a hozzájuk csatlakozó jegyzetekben rejlik, a melyekben Bayle szabadon nyilatkozik, a nélkül, hogy szigorú módszerhez tartaná magát, a mely egész lényével ellenkezett.

A tudás gazdasága, a melyet Bayle ebben az *Ismeret-tárban* összegyűjtött, bámulatba ejti az olvasót. Bayle alaposan képzett humanista volt, tudós, a ki olvasta mindazt, a mit a történetírók és kommentátorok kiadtak, vitázó, a ki áttanulmányozta mindazt, a mit a katolikusok és protestánsok, az egyházi atyák és minden idők eretnekjei irtak. Oly kritikai érzéke volt, a minőt e kor embereinél alig lehet találni s előadásában oly pontosságra törekedett. a mely ma is követendő például szolgálhat. S e sokoldalú készültséget mind bevitte a *Dictionnaire*be: sorban ki lehet benne mutatni a humanistát, a tudóst, a történetírót, a hitvitázót, a bölcsészt.

Bayle a XVIII-ik század egyik igazi Montaigneje, Hume és Voltaire előfutárja volt. Montaigne kételkedése az ő célja; ez a kétely az elme gyönyöre, nyugalma, felsősége rá nézve, a mely így föl van mentve attól, hogy pártállást foglaljon s kedve szerint karolhat át minden eszmét a nélkül, hogy valamelyikhez csatlakoznék. Descartes kételye módszeres: benne az elme készül elő, megtisztulás útján, a vizsgálódásra. a tudományos, bölcsészeti bizonyosságok meghódítására. Pascal kételye az ész kétségbeesése, a mely bevallja tehetetlenségét és leborul a hit előtt. Bayle kételye a hit megalázkodása az ész előtt: a csalhatatlan hittételeknek, a melyeket azelőtt az erkölcsi és társadalmi rend alapjainak tekintettek, egyszerű hypothesisekké való leszállítása. Mit tudom én? mondja Montaigne vidám mosolylyal, gondosan elzárva maga előtt minden kijáratot, a melyen kijuthatna a bizonytalanságból. a melyben egoista okossága tetszeleg. Mit tudhatjuk mi a természetes világosságot! mondja Pascal aggódalommal; hogy kijussunk az ellenmondásokból, térdeljünk le. Mit tudtok ti! feleli Bayle a különböző felekezeteknek, a vallás és bölcsészet türelmetlen hiveinek. Nézzétek, mily nyomorult alapon nyugszik az a jog, a melylyel ti azokat, a kik nem úgy gondolkoznak mint ti, üldözték!

Mit tudtok ti Istenről? Soha az emberek nem fognak egyet-érteni az ő természetére nézve; soha nem fogják össze-egyeztetni változhatatlanságát eredetével, anyagtalanságát végtelenségével; egysége bizonyíthatatlan, előre tudása nehezen engesztelhető ki az ember szabad tetteivel, jósága a földön levő physikai és erkölcsi rosszal és a pokol örök büntetésével; azon okok, a mélyekre létezését alapítják, ezer ellenvetést keltenek föl. Mit tudsz a lélekről? egyaránt megállapítják anyagi voltát és anyagtalanságát, halandóságát és halhatatlanságát. A hit karjai közé menekülsz, a kijelentést hívod segítségül a gyöngé elméhez? nem látod-e, hogy a támasz összedől lábaid alatt! Nem lehet többé mondani, hogy a theologia királynő, a melynek a bölcsészet szolgálója, mert a theologusok magok tanusítják, okoskodással védelmezvén dogmáinkat, hogy a bölcsészet tekintik királynőnek és a theológiát szolgálónak, így elismerik, hogy minden dogma, a mely az ész és a természetes világosság magasabb ítélőszéke előtt nem lel igazolást, csak ingadozó és törekeny tekintély lehet.

Basnage, a Bayle folyóiratának folytatója így igazolja a módszeres kételkedést: «A theologusok nagyrésze Bayle előtt nagyon is határozottnak tetszett és ő azt óhajta, hogy a kétes dolgokról csak kételkedőleg beszéljenek. Ezért öröme telt abban, hogy megrendítse bizonyosságukat és megmutassa nekik, hogy egyik-másik igazságot, a melyet ők nyilvánvalóknak tekintenek, annyi nehézség környezi és vonja homályba, hogy néha okosabban tennék, ha fölfüggesztenék ítéletöket. A Bayle célja nem az, hogy megalapítsa a hitetlenséget, hanem a kétely; ő minden kérdésnél szemügyre veszi annak positiv és negativ oldalát, a mellette és ellere szóló érveket; támogat minden igazságot, védelmez minden eretnekséget. Minden vélemény egyformán valószínűnek tünik föl előtte.*) A kétely ránézve védő-

*) Bayle egyformán bizalmatlan a hit és az ész igazságaival szemben. A hit és tudás közti ellenmondás oly kevésé engesztelődött ki benne, hogy a *Dictionnaire*ből azt a benyomást nyerjük, mintha a czikkeket hite, a jegyzeteket tudása és dialektikai kritikája diktálta volna; ez utóbbiakról mondja Voltaire, hogy Baylenél egy sor nyílt támadás sincs ugyan a keresztyénség ellen, de egy se, a mely ne vezetne kételyhez.

fegyver a hit fenyegetései és támadásai ellen, a vallásos háborúk vége, a csalatkozhatatlanság, a tekintély tagadása, a türelem nagy útja.

De a morálra, a jó és rossz, az igaz és nem igaz megkülönböztetésére nem terjed ki skepticizmusa. Ő a morált teljesen autonomnak fogja fel, azt teljesen függetlennek tekinti a dolgok eredetére és a világ kormányzására vonatkozó vallásos és bölcsészeti tételektől. De skepticizmusa egyebekben sem abszolút: meg lévén győződve a felől, hogy elménk elég erős arra, hogy fölismerje a tévedést, de nagyon gyöngé arra, hogy megtalálja az igazságot, azt akarja, hogy minden dologban legyünk bizalmatlanok a világoság iránt s törekedjünk mérsékletre, részrehajlatlanságra és türelemre. A türelem, a türelem megalapítása: ez a Bayle élettörekvése, ez az ő dicsősége. Nem ő volt az egyetlen protestáns ember, a ki e korszakban a türelemért hevült,¹⁾ a ki a polgárháborúknak a gondolat szabadsága által óhajtott véget vetni, de neki megvan az az érdeme, hogy lángeszének minden erejét az ügy szolgálatába állította!

Képzelné lehet, micsoda befolyást gyakorolt *Ismerettára* egy oly századra, a mely sokkal hajlandóbb volt a vallásos és bölcsészeti vitatkozásokra, mint a mai. Művét a protestánsok és katolikusok egyaránt elvetették: a rotterdami consistorium 1698 elején hat pontban mondott anathematát a mű fölött.²⁾ Így bűnhődött Bayle azért, hogy önmaga akart gondolkozni, minden párt és felekezet felügyelete nélkül. Ám a kárhooztatás azért nem akadályozhatta meg a mű kelendőségét s egy év alatt annak minden példánya elfogyott,³⁾ s másfelől az elismerés és dicséret se hiányzott. Boiban nagyon kedvezően nyilatkozott az *Ismerettárról*,

¹⁾ Locke angol bölcseő híres levelei a *türelemről* 1685-ben jelentek meg, tehát három évvel később, mint Bayle *Critique générale* című műve, a melyben először emel szót a türelem mellett.

²⁾ A mű második, tetemesen bővített kiadása 1702-ben jelent meg.

³⁾ Bayle megígérte, hogy eltávolítja szótárából mindazt, a mi sérti a consistoriumot, de a közönségnek e tekintetben más eszméi és érdekei voltak s Bayle utoljára is inkább óhajtotta kielégíteni olvasóit, mint bírót s könyve kevés kivétellel ugyanazon állapotban maradt.

Leibniz csodálatosnak találta s reá való feleletül írta *Theodicrá*-ját, Voltaire abból merítette a fegyvereket a melyekkel a catholicismus ellen harczolt s a melyekkel a türelem ügyét kevesebb mérséklettel és emelkedettséggel védelmezte. Bayle neve szüntelen előfordul műveiben,*) így nevezi: «L'immortel Bayle, le premier des dialecticiens et des philosophes sceptiques, l'honneur de la nature humaine, l'auteur du premier Dictionnaire de raisonnemens où l'on puisse apprendre à penser». Diderot olykor izléstelennek találja, de azért szorgalmasan másolja: csak a Bayle óhajtásának tesz eleget, midőn az *Encyclopaediú*-ba az összes művészeteket és mesterségeket felöleli. Rousseau szenvedélyvel olvassa, d'Argens, la Mettrie, Helvétius és Holbach belőle merít ihletet és gyakran idézi.

IV.

Az *Ismerettár* után Bayle, mintegy felüdülésül, kiadta *Réponse aux questions d'un provincial* (1704) című művét, a mely mindentéle történeti, irodalmi, bölcsészeti vizsgálódásokat foglal magában, a melyekhez az anyagot előbbi munkáinál gyűjtötte; öt kötet jelent meg belőle. Bölcsészeti előadásai, melyeket Sedanban és Rotterdamban tartott, hagyatékából 1737-ben adattak ki e cím alatt: *Système de la philosophie*; ezek a cartésianismus alapondo-

---

*) Ime két nyilatkozata; az egyik versben:

•J'abandonne Platon, je rejette Epicure.
 Bayle en sait plus qu'eux tous; je vais le consulter:
 La balance à la main. Bayle enseigne à douter;
 Assez sage, assez grand pour être sans système,
 Il les a tous détruits et se combat lui-même.
 Semblable à cet aveugle, en butte aux Philistins,
 Qui tomba sans les murs abattus par ses mains•.

A másik: •Bayle, cet esprit si étendu, si sage et si pénétrant, dont les livres, tout diffus qu'ils peuvent être, seront à jamais la bibliothèque des nations. Ses moeurs n'étaient pas moins respectables que son génie. Le désintéressement et l'amour de la paix comme de la vérité étaient son caractère; c'était une âme divine (1735).•

latainak áttekinthető előadását nyújtják, a melyet Bayle, lényegében véve, egész életében vallott, habár alkalmilag szótárában, valamint egyéb irataiban is, a cartésianus bölcsészetet is kritizálta s némely pontját kétségbe vonta, például azt az állítását, hogy mi azért, mivel Isten minket nem csalhat meg, szükségképen tartozunk elfogadni a rajtunk kívül levő dolgok létezését, továbbá azt, hogy az állatok csupán gépek, valamint az akaratszabadságra nézve fölhozott érveket.

Életének utolsó éveit nagyon megkeserítették a Clercel és Jaquetotval folytatott vitatkozásai. Meghalt 1706 december 28-án. Halálát a tudósok mint nagy veszteséget gyászolták; még ellenfelei se tagadhatták meg tőle a tiszteletet, a melyet széleskörű ismeretei, bölcsészeti szelleme és csodálatos éles elméje miatt méltán megérdemelt. Meghalt, de a XVIII. század, a mely eszméit: a türelmet a szabad gondolkozást viszbangozni fogja s azokat egyetemes érvényre emeli, immár megszületett.

Élete, ha irodalmi vitáit számításon kívül hagyjuk, csöndes, egyszerű lefolyású volt. Bayle példányképe az önmérsékletnek, szenvedély, hév s erőszak nélküli bölcsész, a kit a gondviselés arra látszott teremteni, hogy az embereket észrevétlenül átvigye a polgárháborúk vallásos fölgerjedéséből a vallásos türelemre, sőt közönyösségre, a hol az emberi szellemnek meg kellett állapodnia, mielőtt új utakat keresne. Erkölcsi jelleme kifogástalan; úgy élt, mint egy anachoréta. Erkölcseiben szűzies, beszélgetéseiben komoly, táplálkozásában mértékletes, életmódjában szigorú volt; irataiban szeretett, kora izlésének hódolva, kevéssé szűzies dolgokra is kitérni. Vagyont gyűjteni nem törekedett, mivel nem is volt rá szüksége; mértékletessége mindent kipótolt. Csak a munkában nem ismert mérsékletet, abban találta minden gyönyörűségét, azt lehet mondani, hogy tollal kezében halt meg.

Bayle műveit ma senki nem olvassa, korunk a nevéit is csaknem elfelejtette, pedig művei, koruk előítéleteinek és tévedéseinek megtámadásával, leghatalmasabb úttörői voltak a türelemnek a lelkiismereti szabadságnak, a szellemi fölvilágosodásnak, s széleskörű tudományossága, igazságszeretete, éles elméje, kritikai szelleme és fölvilágosult

gondoskodása halála után kétszáz évvel is hervadhatatlan koszorúval övezik homlokát.*)

RÁCZ LAJOS.

---

*) Magyarul a *Pallas Lexiconban*, az *Egyetemes Irodalomtörténetben* (II. köt.) s Fagnet E. *A XVIII-ik század* (a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata, 1898) című művében olvashatunk Bayle-ről ismertetéseket; míg a két előbbi egész rövid vázlat, az utóbbi hosszabb jellemrajz, de a szerző nem tudja Baylet kellőleg méltányolni, nem bír a Bayle jelentőségének magaslatára fölemelkedni.

DZSUNK-HAJÓVAL KHINÁN KERESZTÜL.

Második közlemény.*)

Ichang árvízben.

Borongó reggelre ébredtünk. Az eső ugyan elállott, de minden perczen leszakadással fenyegetett. Ám azért reggeli után partra szállottam, hogy felkeressem Frederking urat, a német konzulátus ügyvivőjét, ki — útamról értesülve — már előzőleg meghívott, hogy ichangi időzésem alatt hozzá szálljak.

A nagy árvíz tényleg Ichangot is elborította s nagy részben el is pusztította. Most már apadóban volt a víz s a parti Esplanade-ot csak féllábnnyira fődte el; a városban azonban mély víz hullámozott még. Csónakkal a konzulátus épületéhez hajóztam s ennek egyik földszinti ablakán át jutottam a házba.

Ez a kétemeletes épület hatalmas töltésen épült s az Esplanade-ról bastion-szerű kiugrást alkot. Télien át, vagy mikor alacsony a Yang-tze vízállása, ez a töltés szárazon marad, vagy csak egy-két lábnyi víz veszi körül, most azonban hatalmas szigetként mered ki az áradatból s az épület alsó része is víz alá került, mely megtörve az épület sarkán, valóságos zuhatagot alkot. Évezősömnek ugyancsak ügyelnie kellett, hogy baj nélkül állhassunk az épület mellé.

Frederking úr rendkívül szívesen fogadott, persze az ablakon át s ennek a párkányán beszélgettünk a nagy szerencsétlenségről. Aztán visszatérve a hajóra, búcsút vettem

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1908. évi 380. számában.

derék Spind kollegántól s két csónakba csomagolva podgyászomat, a zajló áron át átköltöztem a német konzulátus épületébe. Nagyobb baj nem ért, mint az, hogy holmim egyik értékes darabja, egy szépmivű kis hajó-vaskályha, addig ingott-tánczolt a csónakban, míg egyszer aztán a Yang-tzeba fordult. Requiescat!

Az épület emeleti ablakaiból be lehetett látni az egész árteret. Borzalmas látvány! A házroncsok tömkelegében sok száz holttest s állati hulla hevert, melyeket a vízben övignyakig csobogó kulik szedtek össze s vitték a dombosabb városrészeire.

A város szerencsére lejtőn épült, a folyam balpartján s így a magasabban fekvő rész nem is pusztulhatott el. A legnagyobb kár a tengerészeti vámhivatalt érte, melynek az Esplanade-on épült nagy ópium-raktára — sok ezer forintot érő ópiummal — összeomlott s az áradat által nyomtalanul elsodortatott. A városház udvarán még most is ölnyi magas a víz s a vámtisztek csónakkal mennek a kapun át a fölépcsőig. Frederking konzul maga is féltette a konzulátusi épületet, mely ugyan megrengett-ingott a borzasztó víznyomás alatt, úgy, hogy a konzulátus egész személyzetével együtt ő is, az előző két napot a *Vaterland* ágyúnaszádon töltötte.

Másnap derült, jó meleg idő volt és én fölkerestem a révhivatalt, hogy ennek közvetítésével egy erős dzsunk-hajót béreltessek, melyen utamat Chunkingig folytathassam. Nagy öröömre egy kedves, derék angol fiatalembert találtam ott, mtr. Starlingot, kit a chunkingi új vámhivatal rendszeresítésére Chunkingba küldtek ki s már 9 nap óta várt itt reám, hogy e nagy útat velem együtt tehesse meg. Heuréka! Lesz hát egy európai bajtársam is a kínai Styx örvényein át... nec aspera terrent! Percz múlva már régi jó pajtások voltunk!

A kínai révkapitány hivatalos előzékenységgel fogadott s azonnal egy hatósági gig-et bocsátott rendelkezésemre, a melyen aztán mtr. Starlinggel együtt az innen mintegy két mértföldnyire föllebb horgonyzó dzsunk-rajhoz mentünk, hogy egyet utunk céljára kibéreljünk.

Másfél óráig tartott ez a keserves partmenti csónakázás, mely alatt a matrózok evező helyett többnyire csak-

lyáikat használták; ezekkel tolva-húzva ár ellenében a veszettül tánczoló kis gig-et. A vízpart mentén, a kínai városfalon kívül, sok száz viskó állt az árvíz előtt; ezeket összes lakóikkal elsodorta az áradat, csak itt-ott jelzi néhány kiálló czölöp vagy falmaradvány, hogy ott nemrég egy nagy háztelep állott . . .

Nagy keservesen elértük a dzsunk-kikötőt. s hosszas szakértői szemle után egy, csaknem egészen új, erősépítésű nagy vitorlás dzsunkot szemeltem ki a chunkingi útra. A bér, beleértve az összes legénység fizetését és ellátását is, 320 taelben (mintegy 1000 korona) állapítottatott meg.

A mi dzsunk-hajónk.

Termetes, 26 tonnás *kua-tz* ez a dzsunk; fedélzetes, vitorlás árboczczal ellátva. A hajóorr dokjában 4 szoba van s ezek az én rendelkezésemre bocsáttattak. A belső két szobát Starling úrral egy szobává alakítottuk át, kihordatván abból a válaszfalat s így egy 13 láb hosszú s 11 láb széles közös cabint nyertünk, mely 43 napon át lakóhelyünk volt.

Két ágy, egy asztal s a podgyászos ládáink alkották a butorzatot s bizony jó szűkecskén voltunk. A másik két szoba egyikét konyhává alakítottuk át, a mellette levőben pedig a szakács- és inasom rendezkedtek be. Sheik nevű nagy dogg-kutyám szintén itt kapott helyet s tekintve a konyha közelségét, nagyon meg volt elégedve a vaczokjával.

A hajófar-dockban volt a dzsunk-tulajdonos-kapitány (lao-ta) lakása. Hét lélek szorongott itt. A lao-ta és felnőtt fia, a felesége két kis gyermekkel s a két kormányos.

A legénység a földözet alatt tanyázott. Főnökük a *tai-kung* (nagy munka parancsnok), ki az összes legénység parancsnoka, mert maga a lao-ta csak a veszélyes-válságos alkalmakkor veszi át a hajó vezetését.

Négy rendes matróz van a hajón. Ezek közül az egyik a vontató-köteleket kezeli, vagy ha a vitorla fel van vonva, a mellett áll, hogy az első parancsra leereszthesse. A többi három matróz a nagy orr-kormánylapátot kezeli. Hatalmas, 26 láb hosszú, súlyos, gerendaszerű evező-lapát ez, melylyel a hajó orrát jobbra vagy balra irányítják, a mint az

áradat kívánja s a *tai-kung* rendeli. Rendkívül fontos szerve ez a hajónak s meggyőződtem, hogy ez örvényforgatagos folyamom e nélkül lehetetlen volna hajózni. A legénység szakácsa is ott lakik a hajóaljban. Pizskos, lomha ficzkó, ki, miután a délelőtt folyamán megfőzte az egész napra való rizst, hasra fekszik a fődözetem s ópium-pipálással elbódítván magát, ott fekszik másnap reggelig.

Húszt vontatónk is ott kuczorog a fődözet alatt s ennél nyomorúságosabb bandát képzelni sem lehet. Miután még elég meleg az idő, egyáltalán nem ruházkodnak s teljesen dekoltáltan teljesítik szolgálatukat. A sohasem mosakodó, pizskos, mezitelen sereg undok látványt nyújt. Vezetőjük két «hajésár», kik a parti vontatás alatt üvöltik a vontatás ütemét, közben kötélrabbokkal üzve-püffölve a nyomorult kulikat.

Van még két *úszó* is s ezeknek igen veszedelmes a mesterségük, de valamivel jobb is a fizetésük, mint a vontató kuliknak. Rendes dolguk az, hogy a vontatás alatt a kulik sorai után haladnak, s az itt-ott megakadt köteleket a sziklacsúcsokról leszabadítják, hogy az lehetőleg egyenes vonalban legyen ajzva.

Mikor azonban a hajót part mellé vagy sziklákhöz kell állítani, akkor egy-egy kötétekercset vesznek a nyakukra, beleugranak a tajtékzó ár sodrába s iszonyú erőfeszítéssel törtetnek a part felé, hogy kivonván oda a kikötő-köteleket, parthoz kössék a dzsunkot. Életveszedelmes, borzalmas mesterség ez, mert az örvények szokszor örökre elnyelik e szegény ördögöket, vagy az ár sodra holtra zúzza őket a szirtfalakon, de hát épen nem törődnek az életükkel s évenként több száz ilyen úszó pusztul el ezen a gyilkos folyamom.

S ez a rettenetes munka alig egy pár fillérrel fizettetik itt. A hat heti, esetleg két hónapi útra, egy-egy kuli mindössze 4—4 $\frac{1}{2}$ —5 korona fizetést kap az ellátáson kívül, mely örökké csak vízben főtt rizsből áll s minden nagy ünnepen egy-egy tál — zöldségből. Húsnek, kenyérnek hire sincs; ilyen fényüzésről szegények nem is álmodoznak. Ah, az európai rabok valóságos grófok e nyomorult ördögökhöz képest!

Mikor indulhatunk a dzsunkkal a nagy útra? — a jó Isten tudja.

A lao-ta azt mondta, hogy míg a víz nem apad le 0-on alul 26°-ra, addig nem indulhatunk el. Akkor is nehéz lesz az áradattal megbirkózni. Most pedig, noha a Yang-tze már apadóban van, a vízmagasság még mindig 48 láb! Meghagytam a lao-tának, hogy — a mint csak lehet — a dzsunkot a vámházhoz kösse ki s minden reggel 8 órakor ott keressen föl engem.

Kilencz napig vesztegeltünk még itt, várva az áradat leszálltát s így bőségesen alkalmam volt Ichangot s vidékét megismerni.

Az ichangi európai kolónia mindössze 30 tagból áll, beleértve a néhány missionáriust is. Settlement-jük a folyamparton, a város bástyafalain kívül van felépítve s egyetlen házsorból áll. A két legnagyobb épület a vámház s a német konzulátus. A jezsuita hittérítők hatalmas nagy klastroma és temploma a hegyen épült s ez egyike a legpompásabb épületeknek, melyet a kínai belföldön láttam. Közel a jezsuita-missióhoz van a vámtiszteknek egy csinos klubházuk, jól berendezett olvasó-teremmel s ez az egyedüli hely itt, hol civilizált emberek néha találkozhatnak.

Ichangot 22 év előtt nyitották meg a kínaiak az európaiaknak. Akkor persze gőzhajózásnak itt még híre sem volt s az úttörő európai vámtiszteknek 25 napig kellett dzsunkokon ide felhajózni. Ma ez az út, gőzhajóval, két és fél napot vesz igénybe.

Az első vámhivatalt akkoron egy nagy buddhista templomban rendezték be az európaiak, a honnan a «mindenható dollár»-nak sikerült a buzgó papokat kitelepiteni. Hat évig működött ez ájtatos helyen a vám-tisztikar, míg az új vámépület s nagy ópium-raktár felépült s melyet most az árvíz mindenestül elsodort.

Ichang kereskedelmi forgalma igen élénk s a vám évi bevétele két millió koronánál többre rúg. A lakosság száma 35,000.

Az alsó Yang-tze-kiangról idáig jövő gőzösök rakományai itt vámoltatnak el s az árúk aztán dzsunkokra rakatnak át, melyek azokat a felső folyamvidékre: egész a tibeti határig szállítják.

Mióta a *Chunkingi Merchant Company* megalakult, a gőzhajózás is mindnagyobb lendületnek indul, mert a társaság több szénbányát tárt föl s ezek széntermelése természetesen sokkal olcsóbb, mint a mennyiért ezelőtt a japán szénét vették. E jó minőségű szén tonnája (10 mm.) Ichangban 24 koronába kerül.

Népfünnep a víz-isten kiengesztelésére.

A következő napon kiderült az ég s az ichangi tao-tái (polgármester) s a bonczok (Buddha-papok) hálaadó ünnepet hirdettek a haragos víz-isten kiengesztelésére.

A szárazon maradt parti Esplanade-on már délelőtt felállították a pódiumokat, a melyeken azután a bonczok rikoltozva imádkoztak s verték a nagy réz-gongot kegyetlenül. A pódiumokról, keresztül-által az utczákon, sodronyokat vontak s ezekre ezernyi lampiont aggattak. Aztán lépten-nyomon egy-egy ölnyi magas, papirból készült mandarin-, rendőr- vagy pap-alakot állítottak föl, a mi kínai ünnepeknél elmaradhatatlan dísz s az ünnep végén arra szolgál, hogy engesztelő bünbakul felégettessenek. E papírbálványok gyártása Kínában külön iparágat képez s ebben csodás ügyességet fejtenek ki. Ez a käs-ipar.

Este aztán nagy kivilágítás volt. Fényárban úszott az egész part. Ezer meg ezer apró lampion égett tarka fényben; a folyamon pedig négy nagy hajó volt kivilágítva, a melyek fedélzetéről valóságos tüzeső omlott a tengerszéles vízre. A parton százezernyi nép tolongott s égő papirtekereseket dobált a vízbe, a vízbeveszett rokonok nagyobb lelki üdvére, úgy hogy végül a folyam valósággal égni látszott. A mellett kiáltozták a meghaltak neveit, a bonczok rikoltva üvöltötték a zsolozsmákat s a gongok borzasztó harangozása oly fülsiketítő volt, hogy e pokoli disharmoniától a megtisztelt víz-isten aligha meg nem pukkadt.

Az ünnepély fénypontja este 10 órakor volt, a mikor az Esplanade-on nagy máglyát raktak s azon úgy a bálványokat, mint a dísz-sátrakat, ünnepiesen megégették. Egyre-másra hordták oda a különféle papíralakokat s iszonyú ordítózással dobálták a tűzbe. Egy lobbanás — s egy bünbaknak vége volt! S ezt az operett-autodafét Frederking

úrnak is és nekem is hivatalból kellett végignézni . . . . .
Mert így kívánja ezt a helyi hatóságok iránti diploma-
tiai sikk!

* * *

Az itteni kikötőben találtam a *Vaterland* német
ágyúnaszádot, a melyen látogatást tettem a német konzul
kiséretében s a parancsnokkal és tisztjeivel egy pár vidám
órát töltöttünk. A hajón volt Rhode angol tengerész-kapitány is, a kit már régebben ismertem s a kiről tudtam,
hogy a Yang-tze-king egyik vadregényes partján villája van.

A *Vaterland* azért volt itt, hogy megkiséرتse az
Ichang fölötti első nagy vizesésen át — csupán csak a
saját gőzgéperével — fölfelé törtetni. A *Ping-shian-pa*
nevű katarakt az, a melylyel eddig még egyetlen hajó sem
birkózott meg.

A *Vaterland* sem járt jobban. Kínai lao-ta-révkalauz-
zal indult, teljes gőzzel a zuhatagnak. Először a közepének
rohant, de ott megrekedt. Megpróbálta azután oldalt, hol
nem tombolt annyira az ár, de itt is csak annyit ért el,
hogy teljes gőzzel dolgozván, egy helyben maradhatott s
az ár rohama nem dobta vissza. Az áramlat itt 11 mér-
földnyi óránként, a hajó sebessége 13! Noha két mér-
földnyi sebesség-előnye volt, mégsem győzhette le a kata-
rakt rohamát, a mely egy helyen teljes egy lábnyit zuhan
s ezen a vízlejtőn a hajó semmikép sem tudott felhatolni.
Derék teuton-kollegám ezen szerfelett búsult. Megvigasztal-
tam, hogy afrikai kollegáinknak, a Kongó-hajósoknak sincs
jobb dolguk, mint nekünk, a Yang-tze-kiang argonautáinak.
Meg is nyugodott egy csöndes Potz-tausend-Donnerwetter
kiséretében, de csökönyös ember lévén, még fél esztendeig
birkózott itt a dühöngő árral!

A mikor egy pár hó múlva, 1906 nyarán, a tibeti határ-
ról visszatérőben, a dzsunk-hajóm itt lerohant e katarak-
ton, hát annak alján ott látom ám a derék *Vaterland*-ot!
Üdvözléseül a magyar lobogót lengettem feléje, mire a
német zászló visszatisztelgett s a fedélzetre gyűlt fegyveres
matrózok háromszoros hurrá-val köszöntötték búcsúzóul
a mellettük tovalengő magyar trikolórt. . . . E zászlót,
mely bizonyára elsőnek lengett végig egész Kínán — *pro*
memoria hazaküldtem.

Rhode kapitány mesebirodalmában.

Rhode kapitány úgy engem, mint a német konzult, meghívott az Ichangtól mintegy 3 órányi távolban levő parti villája megtekintésére s mondhatom, hogy ez érdekes kirándulást — bár erős kockázattal járt — sohsem bántam meg. Erős csónakkal, erőskezű matrózokkal s lao-ta-kalauzzal indultunk s egy órai küzködésbe került, míg az itt vesztelésre kikötött dzsunkok labirintheből a szabad partig vergődhattunk. Az erős árammal szemben az evezők hatástalanok voltak s egyik hajótól a másikhoz csákyákkal húztuk-toltuk tánczoló csónakunkat.

Közben érdekes incidens történt. Az egyik kínai matróz kezéből valahogy kicsúszott a csákya s utána bukott maga is az árba. Én elveszettnek hittem — mert hiszen a dzsunkraj alá került. A vén lao-ta azonban csak vigyorgott s biztosított, hogy kutyabaja se lesz a ficzkónak. S csakugyan! Alig hogy kivergődtünk a szabad partig: a kuli-zsivány már ott prüszkölt, röhögött a parton, büszkén mutogatva a szerencsésen kihalászott csákyát! Ilyen matrózokat kívántam én magamnak az európai tengereken. De hát ide kellett jönnöm értük. . . .

Utunk a Rhode-villához eleintén a folyam egy oldalágán vezetett, a mely csak magas vízálláskor van tele; télen át pedig kitünő jó út. Két emberünk kiszállott s jókora bambuszkötéllal vontatták a csónakot, mely az árral szemben csak lassan haladhatott. A partokon jobbról-balról ezernyi kunyhó-rom fekszik a szikkadó iszapban. Ezek szerencsétlen lakóit elsodorta az árvíz. A romhalmazon túl nagy kukorica-ültetvények lehettek; most csak a sárból kimeredő csutkaszárok láthatók.

Az oldalágból a főfolyamba értünk s így aztán csak nagy erőfeszítéssel törtethettünk előre. Minden egyes kiálló sziklacsúcsnál a víz sodra valóságos forgatagot alkot s egy helyen az áram úgy odanyomta ladikunkat a sziklához, hogy ez negyvenötös szög alatt megmerült s félig megtelt vízzel. A konzullal együtt kiugrottunk a sülyedő ladikból a vontatóknak segíteni, míg a csónakban Kneipp-kúrát tartó lao-ta csákyával tartotta szabadon a hajót a szikláktól.

Nemsokára ismét egy mellékfolyóba értünk, a mely

végtől-végig óriási sziklafalak között foly. Telen a vize sekély, de ilyenkor igen mély s gyönyörű, átlátszó zöld. A hol e folyó a Yang-tze-kiangba ömlik, a zöld víz sávját messze meg lehet különböztetni a Yang-tze-kiang piszkos, sárga áradatában. A torkolat szikla-partjait mtr. Rhode csinos vashíddal hidalta át, mert regényes szép birtoka már itt kezdődik s a hid alatt elhajózáván, a völgy végén megpillantottuk a mesés Rhodé-villát.

Elragadóbb, de vadabb helyet el sem lehet képzelni s egyáltalán nem csodálom, hogy spleenes angol kollegám, a ki véletlenül erre járt pár év előtt — arra a költőileg bizarr gondolatra jött, hogy itt villát épít, a hol olykor, megtérve a tengerről, pár héten át kipihení fátadalmait.

A két szoba, tűzhely és kamrából álló kis villa, több ezer lábnyi magas sziklafalak alján, a kötöltéses vizparton épült; körülötte buja növésű virág-csoportok, pálma- és narancsfa-ligetek s ez édeni fészket minden oldalról hegy-óriások környezik. Miután a völgy itt kanyarulatot alkot, a verandáról nem is látni sem a folyó végét, sem a kijáratot. . . . mintha egy alvilági mese-ország tópartján volnánk! A hely bizarr voltát emeli az, hogy csakis csónakkal lehet idejutni, mert a meredek partok áthághatatlanok.

A villa mögötti sziklafalban, mintegy háromszáz lábnyi magasságban egy barlang s abban buddhista-kolostor és templom van. A barlang szádája előtt méternyi széles ösvényt faragtak a sziklafalba az itt lakó, kopaszfejű Buddha-remeték, a kik csak havonként egyszer szállanak ki sziklafészkükből, a Rhodé-villa mögött a sziklába vájt nyaktörő szerpentin-lépcsőn, hogy a Yang-tze-völgy szegény kulijai között élelmet gyűjtsenek. Szótalan, sápadtareczú, vézna nyomor-alakok . . . . megfájdul az ember szíve, ha rájuk néz. Captain Rhode, valahányszor idejő, bőségesen gondoskodik róluk; viszont ők nagy gonddal s mondhatlan szorgalommal mivelik és ápolják a kapitány mese-birodalmát.

A délelőtt pompásan telt el s délben Rhode úr lukullusi lakomát rendezett. Mint minden hajóstiszt, ő is kitűnő szakács s ezúttal fölülmulta önmagát! Elismerésül Frederkinggel együtt meg is ettük összes főztjét-süttetjét s ittunk rá tejkonzerves «valódi kínai» theát, lévén mind a hárman

sanyarú bornemisszák. Hanem azért vidáman szólt az angol himnus, a Wacht am Rhein s — a feledhetlen Kosuth-nóta. . . .

* * *

Délután, hatalmas fürdés után a terras alatti mély kristályzöld vízben, búcsút vettünk Rhode barátunktól, a ki még pár napot itt akart remetéskedni.

Csónakunkkal kiérve a Yang-tze-kiangra, a kormányos lao-ta nyomban a folyam közepére irányította hajónkat, hogy ez egyenesebb iránynyal még napnyugta előtt Ichangba érjünk.

Itt pedig, a hatalmas áradású folyam közepén csunya világ volt! A tulsó oldalról egy nagyesésű folyó rohan a Yang-tze-Kiangba s ez egymásba türemlő habok tajtékos forrongását s zúgását alig lehet elképzelni. Ide-oda, egymáson keresztül rohannak a különböző áramlatok, akkora forgó örvényeket sodorva, hogy szédületes azt nézni! S ilyen. 8—10 mély tölcszerű örvénybe négyszer kerültünk kicsi csónakunkkal, nem látva a vízkrátertől mást, mint a velünk együtt körbeszaladó vízfalakat s a távoli sziklapartok ormait. Konstatáltam Frederking úrnak, hogy ebből a kínai különlegességből semmiféle tengerészakadémiai tudományal nem lehet kimászni: hát csak lessük, hogy a lao-ta mit tud? Ez az öreg viziló pedig, a ki egész életét a Yang-tzen töltötte, pompásan értette a dolgát!

A mikor már vagy hatszor körbefutottunk, az öreg kissé rézsút tolta a nagy, húsz lábnyi hosszú kormánylapátot az örvényoldalba, egyet rikkantott a két matrónak s azokkal együtt erős nyomást csinált a kormányrúddal. Egy hatalmas libbenés! . . . és ismét fenn voltunk a sik vizen.

Mintegy harmincz méternyire előttünk, ismét észrevettem ily forgóörvényt s bizton hittem, hogy azt a lao-ta gondosan ki fogja kerülni.

Pedig dehogy! A lao-ta egyenesen belekormányozta a ladikot s mialatt a forgatagban keringőztünk, meg is interpelláltam azért.

Telegramm-stílusban kijelentette az öreg, hogy az ily mély tölcszerű örvények jobb- és baloldalain mindig rejtett sziklacsúcsok vannak a víz alatt s ha azokba a csónak bele-

ütköznék, vagy azokon megzökkenve farával kerülne a tölcsérbe — akkor abból sohase kerülne ki többé.

— Hát akkor inkább csak tánczoljunk!

. . . . . A valóban főben járó új nautikus-tudományt s hajó-manővre-ismeretet pedig meghonoráltam egy valódi egyiptomi cigarettával, a melyhez a mindig előzékeny Frederking úr sietett tüzzel szolgálni a lao-tának.

Épen lenyugodott a nap, a mikor Ichangba értünk.

. A szikla-szorosokban.

Annyi meddő várakozás és készülődés után, augusztus 30-án reggel, végre útrakészen álltunk. A víz ugyan még mindig nagyon magas volt, mert a zúgva hömpölygő áradat még a 37 lábat fölözte; de addig pöröltem a lao-tával, mig beleegyezett. Bucsút vettem a derék mtr. Frederkingtől s Starling úrral a dzsunkra szálltam.

A dzsunk-labyrinthon keresztül most már harmadszor meg kellett tennem az utat partmentén fölfelé, de a nehéz dzsunkkal ez még keservesebben ment, mint az előző alkalomkor. Vontatóink hosszú bambuszkötelet vittek egy mintegy 200 méterrel följebb álló hajóhoz s azt ott megerősítve, vontattattuk magunkat oda. Innen ismét egy távolabb horgonyzó dzsunkhoz erősítették a kötelet s ahhoz vontuk hajónkat. Ezt a keserves procedurát hatszor ismételtük, mire némi alszél kerekedett s mi felvonva a nagy vitorlát s az evezőkkel is dolgozva, átvágtunk a tulsó partra, a hol majd — szabad lévén a part — vontattatni lehet a hajót. A folyam közepén azonban oly rohanó volt az áradat, hogy legyőzte a vitorlaerőt s mintegy fél mértfölddel alább jutottunk a tulsó parthoz, mint a honnan elindultunk.

A vontatás előtt a kulik rizsszel jól beozsonnáztak, elszívtak egy ópium- vagy dohány-pipát s aztán belefogózkodtak a vontató-kötélbe. Egy-egy sziklacsúcs megkerülésével néha félórát is elvesztegettünk s este hat óráig csak *San-yu-tung*-ig vergődtünk, mely a Rhode-kapitány birodalmával szemben fekszik. A befutott távolság Ichangtól 15 li, (egy li = $\frac{1}{2}$ kilométer). Az éj csendes, csillagsugáros volt. Egyetlen hang sem zavarja a sziklaszorosok méla csöndét.

Pompás meleg reggelre ébredtünk másnap. Alig vártam, hogy tovainduljunk. De senki sem mozdult a hajón. Már 8 órára járt az idő s még semmi készüllet az indulásra. Rapporra hívtam a lao-tát s jól megpirongattam a késedelmezésért.

– Mej ju fong! Mej ju fong! (Nincsen szél!) Ez volt a mentsége s e szavakkal még sokszor bősztített meg az út folyamán.

Csak későbbi tapasztalatok után jöttem rá, hogy kanyarulatoknál, vagy a vízbenyúló szirtfokok mellett, hol igen erős sodra van a víznek, még a húsz vontató kuli sem képes a dzsunkot ár ellenében felvontatni s ilyenkor némi alszélre várnak, mely megkönnyítse munkájukat. Kellő erő nélkül nem tanácsos az ilyen forgatagoknak neki vágni, mert az ár könnyen a szirtekre dobja a hajót. A lao-ta mutatott is nekem egy nem messze tőlünk partra vont dzsunkot, mely itt léket kapott s csak bajjal menekülhetett a partra.

Egyebet úgysem tehetvén, mtr. Starlinggel partra szálltunk a hajótört dzsunkot megnézendő. Biz ez szépen nézett ki. A hajófar teljesen össze volt zúzva s a kormány is elveszett. A rakományt képező nagy pamut-tekerceket partra vitték s hosszú bambusz-rudakra aggatva, szárítgatták. Mintha vásáros gyolcsos-tót-telepet látnánk! A póruljárt lao-ta elpanaszolta, hogy három nappal ezelőtt indultak el Ichangból s néhány óra múlva már megtörtént a szerencsétlenség.

Innen a sziklaszoros szirtjeire mentünk föl, hogy a szorost fölülről áttekinthessük. A sziklafalba vésett keskeny párkányzaton mentünk végig, melyen a vontató-kulik szoktak mászni. Mintegy 300 lábnyi magasságból aztán jól beláttunk a sziklaszorosba. A folyam, mely Ichangon túl még egy kilométer széles, itt hirtelen 400 méterre szorul össze s tajtékozva, zúgva rohan le a 2000—3000 lábnyi függőleges sziklafalak között. Bizarrabb, félelmetesebb látvány alig képzelhető! Mint tengerész-ember, ki a toronymagas árboczetőkön egy szál kötélén állva dolgoztam, szokva vagyok a szédületes magasságokhoz,² mégis furesa érzés zsibbasztott meg, mikor egy kiugró sziklacsúcsról az alattam zajló, harsogó folyamra tekintettem. Az út, mely legtöbb helyen

nem egyéb, mint a merőleges sziklafalba bevéselt kétlábnyi széles ösvény, oly szédületes és fárasztó, hogy gyöngé idegzetű ember pillanatig sem állhatna itt. Egy pár centiméterre való félrelépés, vagy pillanatnyi szédülés s az illető veszve van. Ha a sziklákon nem zúzná magát össze — a folyam forgó örvényei nyelnék el örökre.

Elképzelhető, hogy milyen veszedelmes a szegény vontatók munkája itt, kik egy 400 méteres kötélnél fogva vontatják ár ellenében a nagy dzsunkokat, a szédületes szirtpárkányokon csúszva-mászva s kézzel-lábbal kapaszkodva felebb-felebb! Ha közülök csak egy is megcsúszik, az egész sor embert a mélybe rántja a kötél s nemcsak ők pusztulnak el, de az így szabaddá lett hajót is összetöri a tomboló ár a parti szirtfalakon. Évenként számtalan hajó és ember pusztul el így e szorosokban — de azokat nem veszi számba senki. Veniat sequens! S foly a szomorú életvivődás tovább. . . .

Dél volt, mire kifáradva a hajóra visszatértünk. Reggel óta mintegy húsz nagy dzsunk úszott lefelé át a szoroson; leeresztett árboczokkal s evezőkkel kormányoztatva. A lefelé jövő hajóknak nincs szükségük az árboczokra s így ezeket a hajóoldalakhoz erősítik, csaknem a víz-szinen. Evezőkre csak akkor kapnak az emberek, ha erős sodrásokhoz vagy örvényekre érnek s ekkor az evezőkkel kormányozzák a hajót jobb irányba.

A kizárólag rakományt vivő hajók a *dzsunkok*, míg a csupán személyszállítást végző járműveket *kua-tz*-nak nevezik a kínaiak. Alakra, erősségre nézve azonban teljesen egyformák.

* * *

Délutáni 1 óraker némi alsószél kerekedett. Felvonták a nagy vitorlát s a kulik is partra szálltak a vontató kötéllal. Félóra múlva egy, a vízbe kiugró sziklacsúcsot kellett megkerülnünk, a mi igen keserves munka. Az áradat sodra itt kiszámíthatatlan! A forgók hol hátra, hol meg előre sodorják a hajót s minden ember erejére s vigyázatára van szükség! Három kötelet használtunk e veszedelmes helyen. Egyiket a vontatók húzták, egy másikat — melynek eleje messze a parton volt megerősítve — a matrózok vonták a

hajóról; a harmadik pedig az oldalpart egy szikláján volt megerősítve s arra szolgált, hogy az ár ne ragadhassa a folyam közepére a dzsunkot. S e nagy elővigyázat daczára is egyszer úgy oldalba kapta az ár a hajót, hogy én is a nagy előkormányhoz ugrottam — az árnak nekifeszíteni a nagy iránylapátot.

Végre mégis átvergődtünk a sodráson s aztán a kulik tovább vontatták a hajót, de csak igen lassan haladhatunk, mert a vontatók 300 láb magasan jártak a sziklafalakon.

Most már benn vagyunk a sziklaszorosban. A folyam itt alig 400 méter széles. A meredek hegyoldalakon itt-ott egy-egy házikó, mellette pár ölnyi föld, zöldséggel, kukoriczával beültetve. E piczi kerteket itt ép úgy csinálják, mint nálunk Fiume táján a Karszton. Egy-egy mélyedésbe földet hord a kuli s ezt körülövezi fallal. A hegyek 2500 láb magasak s minden irányban úgy körülveszik a láthatárt, hogy ki se látunk e szirtkatlanból.

Délután 4 órakor alacsonyabb dombvidékhez értünk. Míg a kulik ozsonnáztak, kiszálltam a partra. Az árvíz itt is nagy pusztítást vitt végbe. Mintegy 25 lábnyira a mostani víz színe fölött, minden tenyészetet elsodort az ár. A narancsfák és pálmák ágai tele vannak a víz által elsodort száraz galylyal és csalamádéval.

Vontatvást indultunk tovább s estefelé *Ping-shiangmu*-hoz értünk, hol az egyetlen ott élő európai, Mac Mahon úr, a francia vámtiszt, már várt reánk. Eleve értesülve volt érkezésemről s rendkívül szívesen fogadott bennünket.

A városka alig áll 400 házból s a tengerészeti vámnak itt állomása van, melyet mgr. Mac Mahon, az egykori francia köztársasági elnök egyik utóda kezel. Minden hajónak meg kell itt állani, hogy a vámfőnök az árukat s a papirokat átvizsgálhassa s a rakományt elvámolja. Kis házikóban lakik, melyet az árvíz csúnyán megviselt s így inkább az előtte levő terrazon szieztáztunk. Két év óta lakik már itt, s az egyedüllét néha annyira kinozza, hogy szinte fél a megőrüléstől. El lehet képzelni, hogy mily jól érezte most magát közöttünk. A vacsorát hajónkon szolgáltuk fel s ott aztán késő éjjelig elbeszélgettünk. A lao-tát is meghívtam s a legújabb francia-angol-magyar-kinai barát-

ság nemsokára négy nemzet dalaiban hangzott el a Yang-tze-kiang fölött . . . . Az éj holdsugáros volt, csak néha hangzott a távoli hegyekről valamely dúvad üvöltése.

* * *

Másnap, szeptember 1-én, már hajnali 5 órakor talpon voltunk, mert a hőség kikergetett a kabinunkból. S az ideális szép időt még sem használhattuk föl a tovább utazásra, mert a lao-ta a szélcsendre hivatkozott ismét. Épen össze akartam szidni, mikor Mac Mahon úr jött hajónkra s azt mondta, hogy a kapitánynak csakugyan igaza van, mert egy mértfölddel föllebb erős sodrású *chi-ja* (kisebb vízesés) van s ezen át alszél nélkül nem vontathatják föl a kulik a dzsunkot. Le is heverték a jó emberek a födélzetre, egy részük meg a parti thea-házak árnyában kuporodott le. Quid nunc!?

Francia barátunk az éjjel beszélte, hogy a hegyek közt mérföldnyi távolban pompás patak és zuhatag van. Elhatároztuk, hogy oda megyünk fürdeni.

Egy órahosszat bandukoltunk a hegláncz őserdő-borította magaslatain, míg egy helyen, 300 lábnyira alattunk, megpillantottuk a kristály-vizű folyócskát. Nagy sziklatömbök közt rohanva, hol egy-egy medenczét képezve, hol egészen eltűnve a buja növényzet közt, csörtet a Yang-tze-kiang felé, a melybe 100 lábnyi sziklafalról pompás vízesést képezve, omlik alá.

Mély vizű medenczéhez vezetett Mac Mahon úr, mely oly átlátszó volt, hogy 40—50 lábnyi mély fenékén minden kavicsot tisztán meg lehetett látni. Hatalmas fürdést rendeztem itt s oly boldogan lubiczoltam a kristályos vízben, mint egykor Balaton-Almádi tünde öblében, mikor még kisebb «ifjú valék s bohó!» A fölöttünk elvezető gyalogösvényen egy-két kínai jött s azok meglátva bennünket, leguggoltak minket megcsodálni. Nemsokára vagy 20 czopfos alak báméskodott le a fehérbőrű fürdő-társaságra. Megtettem azt a tréfát nekik, hogy mint a mosó-medve, ülve meglovagoltam a vizet; majd bűvár-ugrással a mély fenékre szálltam s ott összeszedve a csillámkagylókat, a vízszintről felhajigáltam az álmélkodó kuliknak. Bizonyosan ezt gondolták magukban: *mégis csak hunczut — a német!*

Visszatértünk a hajóra, de a délre vált alszél bizony csak 3 órakor kezdett erősebben fújni. A lao-ta veszettül veri a *gong*-ot, hogy a legénységet a hajóra hívja; öt percz múlva fel van vonva a vitorla s ezúttal először. vontatás nélkül, kitünő széllel áttörttünk a *chi-ja*-zuhatagon.

Két hónappal ezelőtt csak a jó Isten mentett itt meg két missionarius-kisasszonyt a haláltól. Egy kisebb *kua-tz*-on akartak a zuhatagon átkelni, de a jóra való lao-tájuk azt tanácsolta nekik, hogy kerüljék meg a vízesést gyalog, míg a hajó átmegy azon, mert az áthajózás nagyon veszedelmes. A hölgyek ki is szálltak. Öt percz múlva elszakadt a hajó vontató-kötele, a kis dzsunkot sziklához vágta az ár s a lao-tán kívül minden ember a vízbe veszett.

A *chi-pa-n* túl csendesebb vízbe értünk. Előbb a jobb oldalon próbálkoztunk vagy 200 métert előrehaladni, de oly erős volt később az áramlat, hogy a lao-ta a túlsó oldalra irányította a hajót. Bár pompás szelünk volt, még sem bírt meg az árral a víz közepén, mert ott a sodrás oldalt kapta a dzsunkot s vagy 300 méterrel alább vitte a sziklafalhoz, hol jókorát döngött a hajó. Mikor ilyenformán közeledik a parthoz a dzsunk, elől rézsutosan egy igen erős s vastag czölöpöt eresztenek az oldal elé, mely kötéllel van a hajó-orrhoz erősítve. Partközelen ez a czölöp ér először feneket, megakasztja a hajó futamát s az előrészt jó magasra ki is emeli a vízből, míg a czölöp kötelét meg nem eresztik. Így elkerülik a sziklához csapattatás veszedelmét — ha erre elég idő van.

Küzködés a vízeséseken.

Ezen az oldalon egy kis öbölíig vergődtünk el, mely közvetlenül az első kisebb katarakt alatt van. Kikötöttünk, mert itt több erővel lehet csak a hajót átvontatni a vízesésen. Ez a hely az, hol a *Vaterland* ágyúaszád 1200 löerejű kettős gépe is csütörtököt mondott s vissza kellett fordulnia a katarakt alól.

A folyam itt derékszögű hirtelen kanyarulattal északnak fordul s medre, főképen a parti részeken, tele van óriási sziklatömbökkel, melyek közt zúgva-harsogva forr és tajtékzik a rohanó áradat. És ezen mégis át kell jutnunk!

Épen mikor kikötöttünk, egy tele rakományú nagy dzsunk vágott neki a kataraktnak 40 vontatóval. A mint az áramlat megkapta a hajót, percz alatt kivágódott a folyam közepére s láttuk, a mint az ide-oda rohanó forgók jobbra-balra döntögették a szegény dzsunkot. Majd egy nagy örvényre került, oldalra dőlt s orra egészen a víz alá került. E pillanatban elvágták a dzsunkon a vontató-kötelet, hogy az ár teljesen fel ne borítsa s aztán vitte a bösz áradat a szegény járművet lefelé — akár a pelyhet. Csak 3 mérfölddel lejjebb vethettek ismét horgonyt.

Most hát rajtunk a sor!

Háromszáz méter hosszú, másfél hüvelyk vastag bambusz-kötelet vittek ki a kulik a partra s a lao-ta dobpergése ütemére s a hajcsárok püffölése közt elkezdték vontatni a dzsunkot. Meg volt azonban írva a magasban, hogy ezen a napon mi se juthassunk át a zuhatagon. Alig hogy kint voltunk a középvíz sodrában, egy nagy forgó minket is féloldalra borított. A lao-ta már rohant a szekerezéért, hogy elvágja a vontató-kötelet, ezalatt azonban a négy matrózzal úgy nekifeszítettük az orrkormánylapátot az árnak, hogy ezzel kiköcsöntettük a dzsunkot az örvényből. Megszabadultunk, de a leczke elég volt a lao-tának s kiadta a rendeletet a kuliknak, hogy szép csendesesen ereszsziék vissza a hajót oda, a honnan elindultunk. Majd megpróbáljuk több erővel!

Ekkorára a mi kis öblünkben már hat, utánunk érkezett dzsunk horgonyzott; a tulsó oldalon pedig egy nagy *kua-tz* próbálta szerencséjét. Szakadatlanul pergett a hajón a dob és kongott a gong — a szegény vontató kulik csak úgy bukdácsoltak a rettentő erőfeszítés alatt . . . mind hasztalan! Vissza kellett ereszteniök a hajót s nagy küzdéssel esti 7 órakor átvergődtek szintén a mi öblünkbe.

A zuhatag harsogása volt éjjel az altató-dalom.

* * *

Másnap, szeptember 2-án, derült reggel, de teljes szélcsönd van, mely bizvást eltart délig s így vesztegelniünk kell. Hét órakor reggel mtr. Starlinggal a parti hegyek közé indultunk egy vízesés felé, melyet a hajóról jól kivehettünk. Út nem vezetett oda s így toronyirányt mentünk, bokrokba-

sziklákba kapaszkodva. Starling a vizesés fölé, én az aljára akartam kerülni s így útunk elvált. Valami félórai imbolygás után a vizesés alján voltam — de oh fájdalom! — a fürdés élvezetét elzárta előlem egy tíz méter széles sziklahasadék, a melyen nem tudtam átjutni. Jól elcsigázva értem vissza a hajóra.

Nemsokára megérkezett derék angol bajtársam is, rendkívül elegánsan sántikálva. Meghatottan beszélt el a jó fiú, hogy ő mintegy 500 lábnyi magasságban szépen beleült a patakba s kéjesen hempergett abban. Egyszerre megcsúszott s aztán a hátán automobilozott lefelé vagy 25 lábnyi lejtőn, míg a lábaival egy csalitban megakadt. Bizony, nagyon siralmas állapotban volt a deli termete, s bár rettenetesen gyógykezelttem, még két hét múlva is csak nagy kényesen tudott a székre ülni.

Már ebéd után voltunk, mikor a Sheik-kutyám lohogott le a hegyről iszonyú vonítással, össze-vissza vérezve-törve. Nyomomon keresni indult engem a hegyekbe, s a nyom vissza is vezette — de a nagy buzgóság közben bizonyára sok sziklahasadékba bukfenczezett. Szomorúan nyalogatta sebeit s látszott rajta, hogy miként a gazdáit, ő sincs megelégedve a kirándulással.

* * *

Mikor a szél fölkerekedett, ismét neki vágunk a kataraktnak. Ezúttal azonban még annyi szerencsénk sem volt, mint tegnap, mert alighogy a víz sodrába értünk, vontatókötélünk egy vizalatti sziklában megakadt s elszakadt. Erre az áradat hátán úgy repültünk lefelé, mint egy megvadult gyorsvonat s csak egy mérfölddel alább jutottunk ismét lélegzethez s a parthoz. E szerencsét is csak annak köszönhattük, hogy az elszakadt kötélből mintegy 200 méternyi darab lógott a víz alatt, ez valahogy ismét megakadt egy vizalatti szirten s így szépen megfogta a dzsunkot.

Újra a vizesés alá törtettünk — mert hát három az igazság!

Ezúttal azonban a lao-ta, a helyett, hogy a középre engedné kicsapni a hajót, elhatározta, hogy inkább a parti sziklák mellett próbál szerencsét. Itt bár veszedelmesebb a vontatás, kevés rakományú, könnyebb hajók mégis inkább

jutnak a zuhatagon át, mert könnyebben tarthatják magukat távol a sziklafaltól. Egy órai küzködés után, csak hüvelykenként haladva előre, hol a forgóban tánczolva, hol oda-döngve a sziklafalhoz, a zuhatag peremére emelkedtünk. E perczen a lao-ta, hogy embereit ijesztéssel még nagyobb erőfeszítésre serkentse, egy égő gyújtó-zsinórt dobott a földézetre, melyre néhány száz robbanó krakker-gyutaes volt fűzve. Recsegett, döngött, ugrosott aztán a sok száz krakker, mire a matrózok az elődokra rohantak s onnan húzták maguk is a sziklaparthoz erősített tartalékkötelet. A krakker-ijesztés fényesen bevált. Öt percz múlva a zuhatag fölötti vizen voltunk.

A part mellé álltunk s a vontatók hajóra szálltak, mert itt egy függőleges sziklafal következett, a melyről lehetetlen a vontatás. Át kellett mennünk a túlsó oldalra, de mert csak gyenge a szellőnk — evezőre kellett kapni. A két nagy *yalu*-ba 10—10 ember kapaszkodott s negyed óra alatt a túlsó oldalon voltunk. (A *yalu* 10 méter hosszú igen erős evezőlapát, melyek jobbról-balról a hajó pereméhez vannak kötve. Nem a szokásos evezést végzik a *yalu*-val, hanem folyton a víz alatt dolgoznak vele, utánozva a hajócsavar szárnycsapásait.)

* * *

A túlsó oldalon kényelmes ösvényen haladtak a vontatók s magam is gyalog követtem őket, hogy a partvidéket jobban áttekinthessem. Az ösvény 10—50, sőt 100 lábnyi magasan vezet a sziklapartokon s igen fárasztó. A vidék remek szép! Körös-körül 3000 láb magas hegyek; az óriás hegykúpok — valamely földrengés miatt — egymásra vannak dőlve s egymást eltolni látszanak. Ily sajátságos alakulatokat csak a délamerikai Kordillerákban láttam Chileben, Iquique mellett.

Két mértfölddel föllebb a kép megváltozik. A folyam 400 méterre szorul össze s nyugatra kanyarodván, a hegyek minden oldalról elzárni látszanak a folyamot, mintha az egy zajló-forrongó tó volna. Pedig az ár sebessége itt 8 tengeri mérföld óránként s a víz mélysége az ily szorosokban 50—100 *öl* között váltakozik.

Az ösvényen haladva, egy helyen az út fölött kis

házikót vettem észre, mely egy barlang szádája mellett volt felépítve. A házikó előtt öreg anyóka kuczorgott s varrogott, mellette 4 kis gyerek játszott. A mint e kis süvölvények megláttak engem, a fehér ruhás mumust, fellegszakgató sivalkodásba törtek ki s a barlangba menekültek.

Az öreg sisera is megdöbbsent a gyászalaktól (Kinában a fehér szín a gyász színe!) s rémülten bámult reám. Azzal jutalmaztam a szegény néember ügyefogyottságát, hogy gyorsan elsiettem. Este 6 órakor lehorgonyoztunk.

Szept. 3-án, reggel 7 órakor, borongós idő mellett tovább indultunk. Csak lassan haladunk, mert a folyamban levő ezernyi szikla közt alig tudunk biztos vizet találni. A vontatóknak is keserves a dolguk. A parti sziklaszakadékokat itt-ott földtöltések kötik össze s ezeket az árvíz elmosta. A vontatóknak ily helyeken messze kerülővel kell a másik sziklaösvényre kerülni. Bizarr szép hegyi képet nyújt a partvidék, mely 2000—3000 láb magas hegyek által van körítve. Az egyik hegyormon gyönyörű Buddha-templom áll. Időközben megszólal ott fenn a mélaszavú *gong*; az egyedüli hang, mely átzug a szorosok fenséges csendjén.

Tíz óra felé a partra szálltam s néhány mérföldnyire baktattam a vontatók után. Az exponáltabb sziklák élein számos 4 czentiméter mély bevágás van, melyeket a vontató-kötél vájt a kemény gránitba. Ha elgondoljuk, hogy csakis a fölfelé menő hajók kötele érinti e bevágásokat s csakis 1—2 pillanatig: elképzelhető, hány évszázad alatt hány hajónak kellett erre járni, míg e bevágások ily mélyre koptak?!

* * *

Délben *Nan-toa* falucskánál kiértünk az Ichang-szorosból s itt kikötve, vontatóink a folyam homokos partjára szálltak ki, pár órai pihenőre, míg én azalatt egy tisztább vizű öbölben megfürödtem.

Itt egy kisebb folyó ömlik a Yang-tze-kiangba. Télen, mikor a víz 40 lábbal alacsonyabb a mostani vízállásnál, a folyó torkolata előtt számos éles sziklariff mered ki az árból, most csak pár nagy sziklatömböt látunk ott, melyekre buzgó bonczok ékes vereszeteket pingáltak, a vidék szépségeinek dicsőítésére.

A folyócska határt alkot itt a mészkő- és gránitalakulatok között s innentől kezdve a vidék is egészen megváltozik. A Yang-tze itt másfél mérföld széles s a felhőkig érő sziklagerinczeket 500—600 lábnyi dombok váltják föl. A folyam medre tele van nagy sziklatömbökkel, melyeken nagy robajjal törtet át, örökös forgatagokat alkotva, az ár. Tizenkét mérföldnyi hosszú ez a veszedelmes katarakt, a melyen — különösen a téli alacsony vízálláskor — számtalan hajó pusztul el.

A szirtes partokat látva, bizony nehéz elhinni, hogy Kína legtermékenyebb része ez s a szoroson végighajózva, szinte azt képelem, hogy a Bab-el-Mandeb-szorosban vagyok. A dombosabb partokon túl óriási hegyek kúpjai láthatók, hozzáférhetetlen rengeteg őserdővel, hol európai ember még sohase járt.

A Yang-tze e veszedelmes folyamrészét *Yao-cha-ho*-nak nevezik a dzsunk-hajósok s nemcsak ezek félnek e helytől, hanem a vontató-kulik is, kik — miután a partok egymás tetején össze-vissza torpadt sziklatömbökből állanak, nagy életveszedelmek között kénytelenek azokon átkapaszkodni s a mellett a nehéz dzsunkot is vontatni ár ellenében.

Délután két órakor a tulsó partra vágunk át, hol csendesebb vizet sejtettünk. De a vízroham itt is nagyon sebes volt. Estig mégis elkerültünk tíz nagy dzsunkot, melyek tele rakományyal még kevesebbet haladhattak, mint mi. Ez úton több fényképfelvételt csináltam, mtr. Starling szíves segítségével.

Itt ugyancsak megjárta derék bajtársam inasa. Egy helyen, hol egy félemletes örvényen kellett áttörtetnünk, előzőleg pihenőre állt a hajó a parthoz s a jó fiú, ki csak úgy remegett az ijedtségtől, kimászott a sziklákra a vontatókhoz. Estig azonban sehol sem köthettünk ki, s így a szegény gyerek egész napon át örült hőségben mászott a parti sziklákon át, keservesen riva és átkozódva s mikor végre ismét a hajóra szállhatott, keze-lába csupa vér volt s csak összerogyott a födözetten. Ünnepelesen megfogadta nekem, hogy többé nem fog félni.

Este hét órakor kicsike faluhoz értünk. Még világos volt s így kikötés után partra szálltam, az itteni bambusz-kötélgyárat megtekinteni. Még dolgozott a gyár népe, mintegy 40 ember, kiknek — a halászaton kívül — a kötélverés a mesterségük.

Hús házból áll a falu; közel a parthoz egy fődött, minden oldalán nyitott nagy épület áll, hol a bambuszrostokat tilolják; mellette a kötélraktár, a kész kötelek nagy tekereseivel.

A köteleket bambuszrostokból sodorják különféle vastagságban. Erősebb a kendernél az ily kötél, de hát az éles gránitszirteken való örökös surlódástól ezek is hamar elkopnak s elszakadnak. A kész kötelek tekereseit 12 óra hosszáig főzik mészoldattal nagy katlanokban, azért, hogy a bambuszrost elveszítse természetes merevségét s hajlósabbá legyen.

A fölfelé menő hajók itt szerzik be kötélkészleteiket s ily kötél nagyon sok kell, mert egy tekeres csak egy úton át tart ki. Néhol az áram lassúbb s ilyen helyen a vékony kötél is megteszi, más helyeken azonban a karvastagságú nagy molo-kötelek is úgy elszakadnak, akár a czérnaszál. Egy 300 méter hosszú, egy hüvelyk átmérőjű kötélért mindössze 2000 kest (= 5 korona) fizettünk! mit szólnak ehhez a magyar kötélverők?

* * *

Másnap, szeptember 4-én hűvös hajnalban indultunk tovább; tíz órakor aztán megint oly hőség támadt, hogy minden ruha lemállott rólunk. Közvetlenül az indulás után egyik «úszó»-nknek baja esett. A vontatók közt kapaszkodott a parti éles szirtek között s egy helyen egy rendkívül éles szirtcsúcs csontig érő mély sebet vágott a lábaszárán. Elesett s társai a hajóra hozták szegényt. Sehogysem engedte magát ápoltatni s így persze annyira elmérgesedett a seb, hogy csakhamar az egész lába elsebesedett. Az út végéig nem is dolgozhatott többé s Chunkingba érve, bizony csak levágta a lábát a missionáriusok doktora. A boldogtalan kuli nép így paczkázik az egészségével, életével!

A folyam még itt is mértföldnyi széles s tele van kiálló szirtcsúcsokkal. A parti sziklavidek még vadabb s a szegény

kuliknak rettenetes fájdalmakat kellett kiállniok. A szirt-labyrinth s törmelék között mászva, kézzel-lábbal kapaszkodva vontatják a nehéz kötelet oly csigalassúsággal, hogy alig centiméternyit halad a hajó perczenként. Mikor veszélyesebb szikla-passage-on kell a hajót átvinni, vagy a hol igen erős a víz rohama, ott 3—4 hajó bevárja egymást s ezek összes legénysége összefog, hogy egyenként átvontassák a dzsunkokat. Esti 6 óráig, a mikor ismét ily veszedelmes helyhez értünk, mindössze 6 mérföldet haladhattunk.

A hely, hol kikötöttünk, egy nagy zuhatag alatt volt, hol 3 lábnyit esik a víz s *az áradat rohama 15 mérföldnyi óránként*. A legsebesebb gőzhajók recordja ez.

Itt már 12 nagy dzsunk áll egymás mellett, várva, míg az átvontatás sora rákerül. A parton 30 kis házacská áll s ezek lakói abból élnek, hogy az itt megrekedt dzsunkokat segítik átvontatni a katarakton. Nyomorúságos kereset; egy nap alig keresnek meg többet 5—6 krajczárnál s mégis az egész felső Yang-tze-kiang partjain sok ezer szegény kuli tengődik e véres kenyéren . . .

Szeptember 5-én reggel 6 órakor az összes hajóraj munkához látott. Hét órakor az én dzsunkomra került a sor.

A vizesés itt főleg azért veszedelmes, mert e helyen a folyam hirtelen derékszög alatt fordul északnak s e miatt természetesen a kanyarulatnál legerősebb a víz sodra! Télen, mikor alacsony a vízállás, a meder itt tele van' sziklacsúcsokkal, melyeken már számtalan hajó ment tönkre; de a folyam most áradásos, nincs ugyan mit tartani a rejtett szikláktól, de annál borzasztóbb a víz rohama; óránként 13 mérföld (24 kilométer)! Örvény és forgó egymás mellett s e körbe rohanó tölcseres örvények 10—12 méter átmérőjűek. No lesz itt mindjárt nemulass, gondolám magamban s nem is alaptalanul . . .

A derékszög-kanyarulat miatt a folyam közepe felé kormányoztuk a hajót, melyet a partról vontattak kulijaink. A kormány-orrlapátot én és a lao-ta fogtuk erős kézzel; csakúgy rengett-döngött kezünkben, a mint a víz rohama folyton ostromolta! Egyszerre csak egy vízalatti sziklacsúctól ferde irányba zökkent a hajó s egy óriási forgóba került. E pillanatban elugrott mellőlem a lao-ta s felkapva

a szekerczét, egyetlen csapással elvágta a vontató-kötelet. ha egy pillanatig késik, a hajót menthetetlenül felborítja az áram! Így megszabadulva az ellenállástól, hajónkat fölragadta az ár s azt félig oldalra fordítva, sodorta rettentő erővel lefelé. Most aztán csigavér kellett, hogy a parti szirt-fokok elöl elkormányozzuk a szédületesen rohanó dzsunkot.

Három mérföldnyi távra tartott ez az örületes haláltáncz, míg ismét horgonyt vethettünk. Ideje volt, mert a nap már lenyugodott s ha a sötétség beállta előtt nem találtunk volna alkalmas horgonyhelyet, bizony odalett volna minden természettudományom — emberestül együtt.

Másnap elülről kezdtük a mulatságot, de ekkor a zuhatag alján bevártunk egy utánunk jövő katonai dzsunkot s ennek 40 főnyi legénysége is segítségünkre volt (viszontszolgálat fejében); azonkívül vagy 20 partlakó kilit is megfogadtunk vontatóknak.

A dobos a vontatók sorai közt elkezdi az ütemes dobolást: tram-tram, tratatam . . . s a három bambuszkötelet 90 ember feszíti feljebb-feljebb. A hajó lassan, hüvelykenként törtet a zuhatagnak, orra lassanként kiemelkedik a vízlejtőből . . . a parton a vontatók még jobban ordítva húzzák a köteleket s most már a hajó egyharmada áll ki a vízből! Ez volt a krízis! Még egy erős rántás a köteleken s a hajó a felső vízplateau árába zuhant.

Mikor a hadi dzsunkát is felvontattuk, az én lao-ta collegám bőkezűen megjutalmazta a segítő partlakókat. Adott mindeniknek 16 kest (2 krajczár) s ez összegért három óra hosszat dolgoztak a szegény ördögök!

* * *

Innentől kezdve egyik sziklaszorosból a másikba vergődünk. Sivár, kietlen, szomorú az egész partvidék. Égig meredő sziklafalak, szirtok övezik a tajtékot hömpölygető, zúgó folyamat s nincs egyéb változatosság, mint a zuhatagokon való küzködéses áttörtetés.

A csendesebb helyeken úgy folyt le a siesta, hogy a lao-ta betömködi a vizalatti sziklák által megsérült hajófenék repedéseit. A kínaiak egyetemes étele, és gyógyszere a főtt rizs, jó flastrom a hajótörésre is! A sűrű péppé főtt

rizsbe bambuszrost vagdalékot gyúr s ily vagdalt-szeletekkel dugdossa be a repedéseket. Tény, hogy e gyurma többet ér, mint a faggyús kócz.

* * *

A *Tai-Kung* sziklaszorosnál vesztettük el az első embert. A szikláról lepattant karvastagságú bambuszkötél összetörte a szegény kuli mellkasát. A földéltre hoztuk; zsebgyógyszertáram arnica-készletét alkalmaztuk sebeire addig is, míg a közeli falucska doktoráért küldöttünk. No, nem volt benne köszönet!

Mikor az megérkezett, feltette óriási gömbölyű okuláriumát s műértőleg fixirozta a véres habot köhögő, nyöszörgő szegény embert. Aztán leült melléje a földözetre, pipára gyújtott s valami viasztekercset meggyújtván, ezzel telecsepegtette-sütötte a vonagló ember mellkasát, homlokát, talpait, mialatt ez fogait csikorgatta nagy fájdalmában. . . .

Nem nézhettem tovább ezt a bestiális hóhér-procedurát, melyet megakadályozni nem állt hatalmamban s fölmentem a kormánybordra, hol a lao-ta égre emelt szemekkel műáhitatot produkált s verte kegyetlenül a nagy rézgongot, a mivel el akarta riasztani a haldokló kuli fojtogató rossz szellemeket. Ha lett volna cseppnyi jóízlés e szellemekben, hát el is kotródtak volna — mert ha tehettem volna, magam is megszaladtam volna e pokoli concert elől.

Egész napestig s éjen át ápoltuk-borogattuk a szegény kuli; éjfél után 3 óraker aztán meghalt. Előhívtam a *tai-kungot*, ki avult deszkákból koporsót ácsolt össze s miután a hullán a halott-próba megejtetett, a lao-ta és én csónakba szállva, két matrózzal a partra vitettük a koporsót s a sziklariffek egyik földes szakadékában elföldeltük.

Szomorú éji temetés volt ez! Dörgött-villámlott, csapzott a zápor s a böszült folyam harsogása volt a *Circum-dederunt*-ének . . . .

* * *

Erről a szomorú helyről hat álló napig nem mozdulhattunk! Kontra-szél, mely olykor orkánná fajult, örökös zápor s a folyam örült áradása kényszerített az ittmaradásra. E közben még arra sem volt mód, hogy a nem

messze fekvő falucskába mehettünk volna, mert a mint az ár nőttön-nőtt, 3 óránként közelebb és közelebb kellett hajónkat a part felé vinni s újból lehorgonyozni.

Hat nap alatt nem kevesebb, mint ötven lábnyit áradt a Yang-tze-kiang! Ily rémséges recordot nem produkál a világ egyetlen folyama sem!

A parti sziklák közül megjegyeztem magamnak egyet, vagy itt-ott egy fát s aztán figyeltem, mint tűnnek el egymás után az árban. Nagyon desperát időöltés biz ez s már attól féltem, hogy gombák nőnek a fejemen, mikor a hetedik reggelen végre kisütött a nap!

Partra szállítottam az egész hajónépet, s nagy gaudiummal bevonultunk a faluba.

Jó ürühúsos reggeli s thea feledteté kulijainkkal a kiállott izgalmakat . . . az elföldelt bajtársat már régen elfeledték.

Mtr. Starlinggel vállravezve a kodakokat, a hegyek közé indultunk némi siesztára s vagy négy-öt kilométernyi út után egy pompás, száz lábnál magasabb kristályvizű vizesét találtam, melynek az alján mély, átlátszó vízmedence pezsgett! Nos, olyan felséges fürdést, mint itt, a «hegyi tündérek zuhatagja» alatt, még a trouvillei fürdőben sem élveztem. Pedig ez jóval drágább volt . . . Csupa hálából, *pro memoria*, le is fényképeztem e meseszép vizesét.

Félórai bandukolás után az ösvény nélküli hegyoldalon egy plateaura értünk, hol szép ültetvényt s farmházat találtunk, 500 láb magasán a folyam fölött! Innen csodaszép a kilátás! Jobbról belátni a sötét sziklaszorosba, melyben harsogva csörtet a böszült folyam, alattunk a kis falu, egy kis Buddha-templom, s az ott veszteglő nagy dzsunk-flotta, melyek innen apró csónakoknak látszanak. Balról elénk tátong az Ichang-szoros s a láthatárt égig meredő sziklák körítik.

* * *

Délután 3 órakor alszél támadt, s a lao-ta elhatározta a négy mérföld hosszú *Tung-ling* sziklaszoroson áthajózni. Eleintén jól ment minden, míg egy 50 méterre beugró sziklariff a víz közepére kényszerítette hajónkat. Itt elkapta a víz sodra a dzsunkot, s oly erővel dobta a sziklához, hogy

pillanatra azt hittem, hogy rögtön elsülyed. Nagy erőfeszítéssel eltoltuk a dzsunkot a sziklától, de ekkor egy forogóba kerültünk, mely a hajóorrát úgy odacsapta egy kisebb szirthez, hogy az előkormány szilánkká tört. Még jó szerencse, hogy a nagy lökést ez a kormány fogta föl, mert ha a hajóoldallal dobattunk volna a szirtre, percz alatt elsülyedt volna a dzsunk. . . .

Isten segítségével ismét a parthoz vergődtünk s a másnap azzal telt el, hogy a hajót tataroztuk s új orrkormányt ácsoltunk.

* * *

Szeptember 12-én ismét a régi nóta; nincs szél, tehát nem mehetünk. Ez az örökös szélesedés bizony erősen kipróbálja a türelmet. A vízállás oly magas, hogy a vontatók ösvényei többnyire víz alatt vannak s így a vontatás lehetetlen. A szorosokon pedig csakis vitorával lehet átjutni. Kisebb hajók, kua-tz-ok a legrosszabb helyeken is keresztül dolgozzák magukat evezőkkel, csákyákkal — de a nagy hajók a szélre szorulnak. Télen, mikor az alacsony vízállással a vontató-utak is szárazak s a víz sodra sem oly erős — egész napon át haladhat a hajó, akár van szél, akár nincs s egy huszonöt tonnás hajó 30 nap alatt teszi meg azt az utat, a melyhez most másfél hónap szükséges.

A parti domb-lejtőn kis házikó állt, mellette mintegy 50 □-méternyi kukoricza-ültetvény. Kulijaink erősen megdézsmáltak a termést, a mit a házikó lakója, egy öreg néni észrevett s egész nap veszekedett a tolvajokkal. Különösen az új «úszó», kit a sebesült úszó helyébe szerződtettünk pár nap előtt, tett ki magáért. Valóságos jongleur ez a ficzkó, ki úgy jár-fut a kezein, akár a lábain; a vontató-kötelen végigszalad, akár a macska; de a tolvajlásban is felülmulhatatlan. Valahányszor a parton volt, mindig tele rakományal tért vissza s a többi kuli szívesen segédkezett neki. Éretlen narancs, tök, ugorka, retek, egyaránt megfért az iszákjukban s elgondoltam, hogy ha a többi hajók népe is ily zsvány — bizony rossz aratásuk lehet a szegény parti lakosoknak. De hát nem lehet csodálni e garázdalkodást, mert a vontatók élelmezése tényleg oly nyomorúságos, hogy abban a legcsenevészebb zöldség is valóságos delicatesszámba megy.

Délután 1 órakor alszelünk támadt, a melylyel tova-vitorláztunk; mikor az meggyöngült, evezőkkel és csákyákkal toltuk a hajót előbbre s este 5 órakor kiértünk a Tung-ling-szorosból.

Főlebb egy mérfölddel ismét új szoros van előttünk: a *Niu-kan-ma-fei-shia* (ökörmáj, lötüdő-szoros). E különös parlagi nevekre a hajónép kereszteli el a folyamrészeket s többnyire jellegzetesek is azok. Itt is, a szoros bejáratának balparti sziklafalából, mintegy 200 méter magasságban egy sajátságos alakú sziklatömb mered ki, mely csodálatosan hasonlít egy tüdőhöz.

A két sziklaszoros közötti folyamszakaszon 800 méternyire szélesedik ki a Yang-tze-kiang s közepe egy sziklaszigetet alkot, mely a folyamot két sebesen zajló csatornára osztja. Télen a sziget egészen kiáll a vízből, most azonban az ár zúgva-forrva rohan át rajta s jaj annak a hajónak, a mely föléje kerül.

Mi a baloldali csatornán törtettünk át, mely most sziklamentes; télen át azonban itt is számos szirtcsúcs mered ki a vízből s életveszedelmes az ezen át való hajózás.

Pár év előtt itt nagy szerencsétlenség történt. *Pao-chao* tábornok, Hupeh tartomány főnöke hajótörést szenvedett itt. Dzsunkjának a vontató-kötele egy vizalatti sziklába akadva elszakadt s a hajó egy óriási forgóban felfordult. A tábornok két fia s kíséretének nagy része a vízbe fulladt; őt magát a mentő lifeboat fogta ki a vízből, mely a katarakt alján áll mindig készenlétben úgy itt, mint a többi vizeséseknél is.

A szoros bejárata előtt a jobb oldalon, 50 méter magasságban, régi nagy *tao*-ista templom áll, mely mögött magas hegyek emelkednek, míg a túloldalon 4000 lábnyira nyúlnak föl a meredek sziklaormok. A 3 mérföld hosszú szoroson pompás széjjel vitorláztunk keresztül, majd az egyik, majd a másik oldalon haladva, ahol csendesebb volt a víz.

Feleúton a szoros derékszögű kanyarulattal balra fordul s innentől kezdve folyton a jobb oldalon haladva, este 6 órakor *Ching-t'an* városához értünk, melytől a hasonló nevű vizesés is nevét vette.

A Ching-t'an zuhatag.

Számtalan dzsunk volt itt a sziklás partok mellett kikötve, várva, míg kissé leapad a víz. Mert különös hely ez! Olykor a magas vízállás rohama miatt nem lehet rajta átmenni; mikor meg alacsony a víz, akkor ezernyi szirtcsúcs mered ki abból s a sekély vizű katarakt előtt a hajóknak minden rakományt a partra kell kirakniok, hogy üresen átmenvén a zúgókon, ismét fölvegyék terhököt.

Az én lao-tám bánatosan jelenti, hogy mi sem mehetünk odább, várni kell, míg kissé leapad az ár. *Re bene gesta* leültem a fődözet sátra alatt, hajónaplómat tovább írni.

A kulik író-ládám köré rajzanak, oldalt és fölém hajolva nézik a soha nem látott magyar betűvetést. A világért sem kergettem el őket.

A bátrabbak oda-odaböknek újjukkal egy-egy teleirt folians valamely sorára és megkérdik. mit jelent ez a sor? Megmondom s aztán alig győzők nekik felelni.

Egyszer csak azt veszem észre, hogy az egyik sandaszemű kuli már vagy ötödször — több egyéb kérdései között — mindig egy és ugyanazon sorra bök és újra meg újra azt az egy sort fordíttatja velem. Ahá! . . . a ravasz gazember nem hisz nekem és azt gondolja, hogy csak találmokra adok ennek vagy annak a sornak bizonyos értelmet. Ellenpróbára tesz, hogy valóban azt jelenti-e az ákom-bákom?

Megállj tolvaj! Amint hatodszor is rámutatott arra a bizonyos sorra, felelet helyett hatalmas baraczkot nyomtam a czopfos búbjára.

— Hát ez mi volt? . . . ordít a kuli.

— Egy magyar baraczk! Ilyet termelnek Balaton-Almádiban!

— Na-ko-plui-has! (Ez nem volt jó!) véli a kuli s fejét vakarva eloldalog.

Mielőtt beállt az éj, szétnéztem a közeli kis városban. Szurtos, piszkos fészek ez is; patkányoknak való Eldorádó. Mégis csak jobb a vízen!

. A Ching-t'an (új zuhatag), mint a neve is mutatja, az újabb időkben keletkezett. A Ming uralkodók idején, mintegy 270 évvel ezelőtt, nagy hegyomlás hozta létre. A jobbsparti meredek sziklacsúcsok a folyamba zuhantak, nagy gátat emeltek abban — s veszedelmes zuhatagot formáltak.

Tizenkét év előtt újabb hegyomlás volt s most már az egész folyam tele volt sziklákkal. A tengerészeti vám szakértő emberei 7 hónapig dolgoztak a sziklagát szétrobbantásán s eltakarításán, míg azon egy keskeny átjárót szabaddá tehettek. E hegyomlást követő napokban itt roppant sok szerencsétlenség történt. A tibeti határ felől lejövő hajók — nem lévén távirda-vonal, melyen értesíthettek volna a veszedelemről — aggálytalanul rohantak neki a forgatagnak s egymásután pusztultak el abban. Több mint négyszáz hajó s több ezer ember veszett itt el pár nap alatt!

Az örvényes-sellős rész mintegy két mérföldnyi hosszú s nyáron át, bár sok forgó teszi veszedelmessé, jól áthajózható. Télen, a vizalatti csúcsok miatt, csak rendkívül nagy vigyázattal lehet azon átvergődni és pedig csakis helyi hajó-kalauz vezetése alatt. Ezek az emberek jól vannak fizetve. A negyedórai útért, a mennyi idő alatt a lejövő hajó lefut a katarakton, 2—3 dollárt kapnak.

Reggel 10 óra felé az első zuhatag alá vontattuk a dzsunkot, hogy az első széllel neki vágjunk annak. Erős építésű kis molo van itt s ahhoz álltunk. Míg a kabinomban Starling úrral reggeliznék, a födözetten nagy pörpatvar támad. A lao-ta, perel egy idegen kínai úrral, a ki pénzt kér azért, hogy az ő molójához kikötöttünk. Raportra hivatam be őket.

— Kié a part, amelyen a molo áll? kérdem a lao-tát s az idegent.

— A városé — felelik.

— Akkor maga, lao-ta, hívassa ide az előljárót — addig pedig ezt az urat dobja ki.

Percz múlva kirepült a kínai, az előhívott előljáró pedig meg is köszönte nekem a zsaroló megfenyítését.

Tizenegy órakor 40 vontató fogózkodott a dzsunk köteleibe, kifeszítettük a vitorlát s kedvező szélről is segítve, 2 óra alatt áttörtünk a zuhatagon. Aztán hol a jobb-, hol a baloldalon hajóztunk fölebb, míg egyszer a lao-ta elszámította magát s olyan forrongó áramba kerültünk, a melyből csak másfél órai rettentő küzködés után szabadúlhattunk ki.

A folyam ismét mérföldnyi széles. A balpartról gyönyörű zöldszínű folyó szalad a Yang-tze-kiangba; a zöld áram sávját messzire meg lehet különböztetni a Yang-tze piszkos, sárga vizében. Délután beborult s 5 órakor megereedt az eső.

De az eső miatt nem állunk meg ezúttal. A szél kitünő s ezt felhasználjuk. Néha szakadásig duzzasztja a vitorlát s mi vígan repülünk a balpart homokos, vízmosásos partjai alatt — olykor felfelé törő ellenáramlatot is találva, mi a partok mellett nem ritka jelenség. Majd ismét 1000 lábnyi hegyek közé érünk. A víz sodra itt 5 mérföldnyi, de dzsunkunk játszva túrja magát keresztül a rátörő habokon.

A hogy estefelé a *Ping-shu-pao-chien* nevű, másfél mérföldnyi hosszú sziklaszoroson áthajóztunk, a kijárat végén, 100 lábnyi magasban a sziklafalba vágott barlangszádakat vettem észre, melyek hosszú vonalat alkottak s tökéletesen hasonlók a balaton-kenesei úgynevezett «tatár-lyukak»-hoz, a melyekben Batu Khán tatár hordái elől találtak menedéket 1241-ben az ottani magyarok. Kérdésemre a lao-ta elmondotta, hogy ezeket az üregeket a vidékbeli lakosok a különböző lázadások idején csinálták s ide menekültek a forradalmárok gvilka elől. Legutóbb a tai-ping lázadás alatt voltak lakottak ezek a hozzáférhetetlen mentsvárak.

Este 6 órakor *Kuei-chú* város alatt kötöttünk ki s nagyon meg voltam elégedve a dzsunk mai recordjával. Ma 60 li (30 kilométert) tettünk meg.

A nagy Jen-tan zuhatag.

Szeptember 14-én reggeli hat órakor teljes szélcsendben tovaindulunk. Sűrű köd borítja a folyamot, alig látni 30 méternyire. Lassan vontatvást haladunk a jobb parton,

kétszer is pihenőt tartva, mert vontatóinkat nem láthattuk. Nyolcz óraker felszállt a köd s derűs nap ragyogott ki.

Kuei-chú mellett tíz óraker haladunk el. A kis város falakkal van körülvéve s 150 láb magas plateau-n épült egy, a Yang-tzeba ömlő mellékfolyó torkolatánál. Alig egy-két csónak áll a kikötőben, nagyobb hajó egy sincs itt. Kereskedelmi forgalma alig említésre méltó. Vidéke erdősziklás s hatalmas heglánczolat köríti. Déli 12 óra volt, mikor a nagy Yen-tanhoz, a hajók réméhez értünk, mely zuhatag aljánál már egy jókora dzsunk-flottát találtunk, kik arra vártak, hogy hajóik egyesült erővel s egyenként átvonattassanak a vizesésen.

A Yang-tze-kiang két legnagyobb vizesése Ching-tan s a Yen-tan zuhatag. Előbbi a nyári magas vízálláskor jól áthajózható, a Yen-tan azonban annyira tele van nagy és kis sziklatömbökkel, hogy minden vízállás mellett egyaránt veszedelmes. A kiálló szirteket még ki lehet kerülni, de a vizalatti köcsücsök minden pillanatban összetöréssel, vagy felborítással fenyegetik a hajót. A nagy katarakt lefénnyképezése végett a parti sziklák egy száz lábnyi magas ormára mentem föl s onnan letekintve, a sziklák közt harsogva tomboló tajtékos áradat s a dzsunk-flotta látványa, valóban vadregényes kép volt.

A legveszedelmesebb rész, hol a hajónknak át kellett menni, két óriási sziklatömb között volt, hol az átvágáson iszonyú rohammal vágatott át az ár. Ez átvágás némi kanyarulatot is alkot itt; ezért a sziklaoldalra rohanó víz ezen az oldalon *három lábbal* magasabb volt, mint a tuloldal, a közepén pedig széles tölcserű örvény forgott. Mi e borzalmas ponthoz képest a szicziiai Scylla és Charybdis?! . . .

Pár hó előtt is nagy szerencsétlenség történt itt. Egy Chunkingbe utazó vámtiszt dzsunkja a lejtősvizű sziklához csapódott s nyomban elnyelte az örvény. A rémes pillanatban hárman, köztük a vámtiszt, megkapaszkodhattak a sziklában, de a legénység többi része a lao-tával együtt nyomtalanul elvesztek. A három hajótört egy óra hosszáig függött e sziklán élet-halál között, míg a parti nép egy erős lifeboattal megmentette őket.

Az én dzsunkom délután 1 óraker indult neki a zuha-

tagnak.; három erős kötélünket 220 ember vontatta! Mi a hajóban a nagy orrkormányossal s összes csákláinkkal tartottuk távol a hajót a sziklafaltól. Csak alig-alig, hogy hüvelykenként mozdult előre a dzsunk s félórai iszonyú küzködésbe került, míg az alig 50 méter hosszú gyehennán átvergődtünk. De a jó Isten átsegített rajta . . . Ki báná testi fáradságát.

A zuhatag fölött lehorgonyoztunk, mert most meg a mi összes embereink mentek vissza a többi három dzsunkot felvontatni, a melyek legénysége előbb nekünk segített. Így csak három óra tájban indulhattunk tovább.

Egész délután pompás széllel haladunk, csak a vízbe messze benyúló sziklafokoknál szállítottuk partra a kulikat, hogy ott átvontassák a hajót. Ily fokoknál a vízáram igen erős s azt csak még erősebb szélben lehet vitorlával meggyőzni. De a lao-ta mégis vagy tízszer megpróbálta vitorlával átjutni. Hasztalan; a hajó mindig hátrálni kezdett. Ekkor persze a lao-ta kiküldte a partra a vontatókat — tehát 15—20 perczet mindig elfecseréltünk e kísérletezés-sel. A napi record azonban mégis kielégítő volt. Ma is 25 mérfölddel jöttünk előbbre.

A partvidék remek szép. A lejtős domboldalak mindenfelé szépen míveltek; százféle termény virul rajtuk — akár egy óriás virágos kert s nincs egy, tenyérnyi föld, mely beültetetlen volna.

Este 7 órakor teljes sötétben kötöttünk ki.

* * *

Szept. 15-én hajnalban arra ébredtem, hogy ugyancsak veri kabinom tetejét a zápor. Indulásról tehát szó sincs s látva a födözetten didergő szegény kulikat, nem is nógattam a lao-tát a tovaindulásra. Nyolcz óra tájban kissé szünetelt az eső s mi vontatvást elindultunk. Nem jutottunk azonban sokkal előbbre, mert egy sziklafoknál oly erős víz-sodrás volt, hogy a vontatók képtelenek voltak a hajót átvontatni azon, pedig a két hajcsár ugyancsak verte szegényeket. Be kellett várnunk egy utánunk jövő dzsunkot s a két kombinált hajólegénység aztán egyenként átvontatta a dzsunkokat.

* * *

Délután 3 órakor a *Niu-kao* (ökorfej) zuhataghoz értünk, mely a folyam közepéből kimeredő, különös alakú nagy sziklától nyerte a nevét — s a hajósoknak nagyon kell ügyelniök, hogy az ezt környező rejtett szirtekbe bele ne ütközzenek.

A parton több száz ember dolgozott; szénpor és televényes agyagból téglákat gyúrtak, mely a vidék legjobb tüzelőanyaga. Az egész tartományban mindenütt találni szénen s ennek értékesítéséből él az egész lakosság.

A lao-ta itt 100 segítő kulit fogadott, hogy a sebes zuhatagon átvontassák a hajót. A félóraig tartó kemény munkáért mindössze 600 kes-t fizetett s így fejenként körülbelül 1½ fillér — 1 krajczár jutott egy-egy embernek.

Némi szél segélyével haladtunk aztán tovább s nem-sokára, jó távolban előttünk, megpillantottuk *Pa-tung* várost s az ezt védő pagodát. Hat emeletes, gyönyörű épület ez s felépítése bizvást több évig tartott.

A folyam sodra hol a jobb, hol a balpartra kényszerítette hajónkat s a folytonos lavirozás teljesen kimerítette a legénységet. Szinte örültünk, hogy végre besötétedett s az eső is megeredt; kikötöttünk éji pihenőre.

Másnap is borulatos volt az ég, ellenszelünk is volt s így vontatvást haladtunk. Csipős hideg támadt s a didergő meztelen kulik köhögve másztak a parti ösvényeken, olykor térdig vízben gázolva az alacsony, vízborította kátyúkban. Az áradat tegnap óta ismét két lábnyit nőtt.

A vidék 1000 lábnyi sziklahegyektől körített. A közvetlen folyampart lankás része szépen művelt; csinos házikók fehérlenek ki a buja zöld növényzetből — mintha egy lapályos magyar szőlőhegyet látnánk. Vagyonos, dolgos nép lakik itt s a nyomorúságnak semmi nyoma sincs.

Pa-tung kerületi székváros alatt hajózunk el s úgy a város, mint a pagoda, igen jól látható. Az obligát városfalak itt hiányzanak s a háztömeg 60 lábnyi magas plateau-n épült a folyamparton. Néhány évtized előtt *Pa-tung* a legszegényebb város volt az összes kerületi székvárosok közt s a lakosság mindent elkövetett, hogy a város rossz szellemeit elriasszák. Óriási költségen, semmi fáradság s áldozattól vissza nem riadva, felépítették 20 év előtt a jó szerencse pagodáját, a várostól mintegy félmérföldnyire s a

Kabala, úgylátszik, be is vált. Tény, hogy azóta a város, melynek lakói számos szentárnát mivelnek, rendkívül virágzásnak indult s a kikötői forgalom is roppant élénk. Most is nagy dzsunk-flotta horgonyoz itt.

Maga a pagoda egyike a legszebb alkotásoknak s valóban meglepő, hogy míg a birodalom keleti részén, a tengerpartokon az ősrégi pagodák mind elhanyagoltak vagy romba dőltek: itt az ország másik felében még mindig újakat építenek. Minden folyamparti városnak van egy-két pagodája, hogy azok istenes szellemei a Yang-tze-kiang dæmonait távol tartsák a várostól.

Pa-tung-on túl a folyam ismét 800 méternyire szélesedik ki. Ez a része is tele van szórva sziklatömbökkel, melyeken át csak nagy küzködéssel törtethetünk. Egy erős lejtőjű víz-zuhatagnál el is szakadt a vontatókötél s hajónkat féloldalra döntve sodorta vissza az áram egy mérfölddel alább. A vontatók visszajöttek értünk s új kötelekkel fogtak pórázra a dzsunkot. Délfelé járt az idő, mikor túl voltunk e katarakton is. A parti földek flórája itt is viruló, változatos. Gondosan mivelt földek mindenfelé, a meddig a szem ellát.

KOMPOLTHY JÓB.

A VÍG KOLDUSOK.

RECITATIVO.

Hulldogál a sápadt levél
S csapongva, mint egy denevér,
Zúg észak zord szele;
Eső helyett jég-dara jár
S szürke színben kezd marni már
Az ősz fagyos dere;
Púzi Manczi kocsmájában
Éjjel magát mulatja,
Elinni ringy-rongy holmiját,
Víg koldusok csapatja.

Dözsölnek, kacagnak,
Ajkokra dal kerül,
Zajongnak, tolongnak.
A kemence körül.

Egy nő ül a tűzhöz közel,
Rongyban, hamis gyűrűvel,
Czók-mókja ott helyt is fog.
Porontyát karján ülteti,
Czondrájával melengeti
S katonájára pislog.
Az hirtelen csókot vet hát
A részeges banyára,
Mint vetik az alamizsnát
Egy *koldus asztalára.*

Mig isznak s nyihognak,
Mint egy postás lova :
Kényesen, peczkesen
Danol a katona.

DAL.

Márs fia vagyok én, sok csatában jártam,
Sebeimet bátran mutogatom én :
Emezt egy leányért, azt egy sánczon kaptam,
Trombita-szó mellett a harc mezején.

Újonez valék, mikor elesett vezérem,
Az *abrami téren* küzdve zord csatát ;
Megálltam helyemet, mikor *Moro* vára
Trombitánk szavára megadta magát.

Úszó ágyúk mellett *Curtissal* szolgáltam,
Egyik kezem s lábam ott veszett oda ;
De ha a hazám hí, *Elliot* vezérrel
Csúszva is megyek, ha szól a trombita.

Most már koldulnom kell, csonka kézzel, lábbal,
Holmi rongy-czulával fődve testemet ;
Poharam, szeretőm csak úgy boldogít, mint
Trombitaszó mellett skarlát-öltözet.

Ringy-rongygyal takarva megyek a zord télnek,
Erdők, sziklabérczek néha otthonom ;
Becsapott motyómért poharat cserélve,
A pokol sergével is megbirkozom.

RECITATIVO.

A kórusnál, mig így szólott,
Nagy zaj keletkezik
S félénken hátra kotródott
A patkány-nemzedék.

Egy hegedűs a szögletben
Halljuk! rikoltozott.
A harczy tyúk most fölleben
S megszűnt a zaj legott.

DAL.

Lány voltam valaha! nagyon rég lehetett,
De most is kedvelem a szép legényeket.
Vértés katonától van az eredetem,
Nem csuda hát, ha a katonát szeretem.

Első szerelmem volt egy fecsegő fajta,
Az volt a tiszte, hogy a trombitát fujta,
Az arca vöröses, termete szikár volt,
Katona-szeretöm egészen elbájolt.

De egy tábori pap úgy ellene tartott,
Hogy én az egyházért ott hagytam a kardot.
Ő lelkét koczka, én pedig a testem,
Kedves katonámhoz hűtelen így lettem.

A szent bolondsággal csak hamar jóllaktam,
Férjemül az egész ezredet fogadtam:
Alabárdosoktól lovasokhoz tértem,
Szeretömnek mindig csak katonát kértem.

De engem a béke koldulásra vetett;
Vásárban láttam meg régi kedvesemet,
Ezrede foszlánya vigan lengett rajta,
Szívem akkor is csak katonát ohajta.

Éltem, a míg éltem, nem tudom mióta
Most is örömem még a pohár s a nóta
És míg poharamat tartom egyenesen,
Te reád köszöntöm, katona kedvesem!

RECITATIVO.

Ott csevegett egy cziczussal
 Víg Andor egy szögletben ülve,
 Nem gondoltak a kórussal,
 Egymásba voltak elmerülve.

Végre ital s szeretkezés
 Hevétől hajtva, felszökeltett,
 Előállt a lány mellől és
 Fintor pofával dalba kezdett.

DAL.

Bolond a böles, mikor ittas,
 Az úrfi is az a tanácson ;
 Ott ő csak tanuló inas :
 Nekem bolond a hivatásom.

Könyvet vett nekem nagyanyám,
 Iskolába jártam azon túl ;
 De az eszem nem fogott ám :
 Mit is kívántak egy bolondtúl ?

Majd meghalok az italért . . .
 Egy süldő lány szívembe kapdos :
 Mit is várhattok és miért,
 Attól, ki nyilván ily bolondos ?

Megkötöztek, mint egy tinót,
 Hogy részeg fővel szitkozódtam.
 Rám büntetést a templom rótt,
 Hogy ott egy lánynyal csókolódtam.

Csalónak mégse mondanál,
 Hogy ily kalandor úr Víg Andor ;
 Hiszen néha az udvarnál
 Legislegfőbb úr egy kalandor.

Nézzétek a tisztos urat:
Kunyorálva csügg ő a népen,
Gunyolja rongy-csapatunkat,
Pedig velünk versenyez épen.

Most már dalom végére ront,
Mert mód felett száraz a torkom:
Azt ki csak magának bolond,
Nálam százszor bohóbbnak tartom.

RECITATIVO.

Aztán egy testes banya ébredt,
Ki lopni, csenni nagyon értett.
Ő már sok erszényt elhorgászott,
És a pénzben csak úgy butykászott.
Galambja egy hegyi legényke,
De kötél lett annak gyász vége.
Zokogva kezdett énekelni,
Hegyi Jankóját ünnepelni.

DAL.

Hegyi legény szeretőm lett.
Megvetette az alföldet,
De fajtáját nem feledte,
Hegyi Jankó hűn szerette.

KÓRUS.

Dalt az én derék Jankómnak,
Dalt az én derék Jankómnak!
Nincs legény egész vidéken
A ki ő vele fölérjen.

Tarka kendő, kurta dolmány,
Egy jó kard is az oldalán . . .
Reszketett a lányka szive
Mikor Jankó rá tekintte.

Úgy éltünk, mint grófok, bárók,
A Tweedtől a Speyig járók;
Az alföldön nem félt ő, nem,
Hegyi Jankó senkitől nem.

Tülkergették a tengeren
Könyben úszott arczom, szemem;
De mire kizöldült a fa
Ölelhettem Jankót újra.

Hajh! mégis elcsipték végre,
Kötve vitték börtönébe;
Átkom rájok mindörökké:
Hegyi Jankót felkötötték.

Most özvegyen gyászolom már
A gyönyört, mely vissza nem jár;
Nincs vigaszom, szívem sajog,
Valahányszor rá gondolok.

RECITATIVO.

Egy törpe vakarcs hegedüvel
Szokott a vásárookra járni,
Csombók testét. hisz' azzal tűnt fel,
Ott billegetni és riszálni.

Komoly szemét fölvetve, húrját
Mepöngeti egy, kettő, három —
S énekét a picziny Apolló
Így verte a kopott gitáron.

DAL.

Segíts a könnyet törlenem,
Légy kedvesem és jer velem,
Szünjék nálad gond, félelem —
A többire füttyüljünk.

KÓRUS.

Hegedülök én rég óta
Menyecskéért, lányért szóla
Hegedümön legszebb nóta —
A többire füttyülök.

Lakodalom, sokadalom,
Lakomázni jó alkalom,
Van ott ételem, italom —
A többire füttyülök.

Vigadozunk bánat nélkül,
Már a nap is kelni készül:
Ha úgy tetszik, pihenésül —
A többire füttyülök.

Szivecskéd ha hozzam hajla,
Húrjaimat abajgatva,
Éhség, hideg s más ily bajra
Én bizony csak füttyülök.

RECITATIVO.

Egy üstfoldó, kit elbűvölt
A hegedüs babája,
A törpe szakállába ölt,
Rá törét is kirántja

Esküszí, hogy felnyársalja
Mint egy hitvány verebet,
Ha örökre el nem hagyja
Ezt a nőt, kit ő szeret.

A hegedüs rémedezve !
Tapadt ültő helyéhez,
Kegyelmet kért szégyen szemre,
Csatájok így ment véghez.'

De szíve fájt, a mint a nőt
 Az üstfoldó ölelte,
 Ki magában mosolygva őt,
 Szavát ekként emelte.

DAL.

Kedves! rézzel dolgozom én,
 Üstfoldás a kenyerem,
 Világszerte utazom én
 S mindenütt azt mivelem.
 Kerestem pénzt, nem volt nehéz
 Czimborákat találni,
 Marasztgattak, de én mentem
 Az üstöt kalapálni.

Utálok a hitványokat,
 Kik zajongva hevernek;
 Azokhoz füllök én, a kik
 Táskát, kötényt viselnek.
 E kancsóra, hitemre és
 E jó szeszre igérem,
 Nyomor s szükségben értetek
 Nyakamat sem kimélem.

RECITATIVO.

Az üstfoldó karjába dőlt
 A nő szerelmesen,
 Szerelmével kínálta őt,
 De félig részegen.
 Violin úr, kit búja bánt,
 Emelte poharát,
 Kocczantva bús hangon kívánt
 Nekik jó éjszakát. —

Most Cupidó kilőtt nyila
 Egy tolvaj nőhöz ére;
 A hegedüs felvillana
 S szemével végig mérte.

Homér korcs ivadéka volt
Az ő ura, egy sánta,
Ki most, a mi virága volt,
Éjjelre nekik szánta.

Megvetette a bút, gondot,
Mint Bakhus vig szülötte;
A sors rá sok terhet ontott,
De ő azt föl se vette.
Egy vágya van: a vigasság,
Egy szüksége: a szomja,
Gyülöltje: a szomorúság,
S muzsája most ezt mondja:

DAL.

Szegény vagyok, de bárd vagyok,
Nem úri — csak azért is!
De mint Homér kószálgatok
Helyről helyre — azért is!

KÓRUS.

Azért is, csak azért is!
És még kétszer azért is!
Ha egy elhagy, marad kettő,
Elég menyecske szerető.

Nem a múzsák itala ez
Kasztália forrásból,
De versem dúsan csörgedez
Magam Helikonából.

Szeretem én a szépeket,
Alázatos szolgálók;
De ám csak úrilag lehet
Közelítnem hozzájuk.

Bennüket gyönyörben ringat
 A kölcsönös szerelem,
 Köteléke csak addig tart,
 Míg maga az érzelem.

Csábok, bájok elragadott
 Bolonddá tett egészen . . .
 Im itt állok, szép leányok,
 Mindig szeretni készen.

KÓRUS.

Azért is, csak azért is,
 És még kétszer azért is!
 Véremet is adom értek,
 Ölelem, ha hozzá férek.

RECITATIVO.

Igy dalolt a bárd. *Munczi* házfala
 A dörgő tapstól szinte reng vala
 S minden ajkon viszhangja kel.
 Zsebök üres, zálogba' rongyaik,
 Már csak alig fedezve tagjaik,
 S szomjukat oltni nincs mivel.
 Ekkor a zajló sereget
 A költő újra kéri.
 Hogy még egy legszebb éneket
 Hadd zenghessen el néki.

Fölkél; hevítgeti
 A két Déborája;
 Körül néz, a kórus
 Nyugtalanul várja.

DAL.

Nézz e párolgó italtra,
 Rongyos vig körünkre nézz :
 Itt szökell a kórus talpra
 S nagy kedvében dalra kész.

KÓRUS.

Fittyet a törvény szavára!
 A szabadság drága jó,
 Gazoké a törvény háza,
 Templom csak papnak való.

Kincs, rang minek volna nekünk?
 Hír-névért gondot ki vesz?
 A nélkül is vígan élünk ;
 Hol? miként? az mit se tesz.

Csin-tevéssel, fecsegéssel
 Úszszuk által a napot ;
 A nőt csürben, ólban éjjel
 Szalmán ölelgetjük ott.

Úri hintó, bármi fényes,
 Könnyüdebben szállhat-e?
 Tiszta nász-ágy bármi ékes,
 Több szerelmet láthat-e?

Az élet csak *variorum*,
 Nem szoktuk tekinteni:
 Azé legyen a *decorum*,
 Kinek van mit veszteni.

Itt a tüsszönk, itt a rongyunk,
 Így vándorlunk untalan
 Itt szipirtyónk, itt porontyunk —
 Ezzel: ámen! vége van.

Fittyet a törvény szavára!
 A szabadság drága jó,
 Palota csak renyhék vára,
 Templom csak papnak való.

BURNS után. angolból

LÉVAY JÓZSEF.

Jegyzet. Burns 1785-ben írta ezt a híres költeményt. Megírására az adott alkalmat, hogy a költő egykor *Mauchlin*ban néhány mulató barátjával késő éjjel bevetődött *Gibson* asszony korcsmájába, a kit bizalmas néven *Poosic Nancynak* hívtak. Ott találtak egy tivornyázó kolduscsoportot. Burns figyelmét különösen megragadta egy jókedvű, béna, vén katona. Néhány nappal azután készen volt a költemény.

Burns idejében Skóciában a kéregető koldusok fából készült lapot vagy asztalkát hordoztak magokkal s a könyörülők arra tették az alamizsnát.

Az *abrami téren*, *Quebeck* mellett 1759. a szeptemberi csatában épen a győzelem pillanatában esett el *Wolf* tábornok.

Moro várát, mely a havannai kikötő bejáratát védte, 1762-ben foglalták el az angolok.

Curris kapitány *Gibraltár* ostromakor 1782-ben a spanyol hajóhad megsemmisítésénél tüntette ki magát. *Elliot* vezér pedig *Gibraltár* hősiességében tünt ki.

L. J.

MIÉRT NINCΣ AZ ÉSZKAMERIKAI EGYESÜLT- ÁLLAMOKBAN SOCIALISMUS?*)

Ezen röpiratot jelezni látszó czim alatt Sombart bo-roszlói tanár, dús statisztikai adatokon alapuló, szigorún tudományos művet bocsátott közre. A közel másfélszáz lapra terjedő könyv alaposan kimeríti a tárgyat és a föltett kérdést teljesen megvilágítja. Véleménye szerint, általánosságban nem áll az, mintha az Egyesült-Államokban socialismus nem lenne, de azért nincs socialismus a szónak európai értelmében. Vagyis más szóval, az Egyesült-Államokban is vannak oly tünetek, melyek az európai socialismust jellemzik, de másfelől hiányoznak azok a tünetek, melyek az európai socialismust államra és társadalomra annyira veszélyessé teszik. A végső következtetés az, hogy a socialismus az Egyesült-Államokban, legalább egyelőre, nélkülözi a veszélyesség jellegét, minthogy a capitalismus óriási nyilvánulatait az általános politikai, társadalmi, gazdasági és néplélektani mozzanatok mérséklük és kiegyenlítik.

Az Egyesült-Államok a capitalismus Kánaánja és ez a szellem nem áll ellentétben a munkások érdekével, sőt ellenkezőleg a munkások tevékenységi irányát is áthatja. A föld alkalmas, mint más nem, tőkék nagy felhalmozására : gazdag nemes fémekben, termékeny talajban és dús ércekben. A talaj még nem érte el kihasználásának legmagasabb fokát, habár természetszerűleg az ősi, a kihasználatlan talaj folyton apadóban van. A szerzési ösztön sehol sincs annyira kifejlődve, mint itt; a gazdasági rationalismus uralkodik és a

---

*) *Warum gibt es in den Vereinigten-Staaten keinen Socialismus?* — Werner Sombart. Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1906.

capitalista érdek kiméletlenül hat mindenütt keresztül.¹⁾ A tőke felhalmozása tekintetében az Egyesült-Államok elül állnak.²⁾ A vállalatok központosítása és vele a tőkék felhalmozása egyes szövetkezetekben és aránylag kevés egyén kezében roppant nagymérvű és folyton terjed, a nagymennyiségű vállalkozókat kirekesztő irányban.³⁾

A társadalmi szervezetben nincs fél vagy egész feudális földmivelő vagy kézműves osztály. Van külön farmerosztály és egy maroknyi kistőkés vállalkozó, a kereskedelmi és az ipari ágban. Mind a két osztály erősen meg van kenve a capitalista gondolkodási mód olajával. Az egész nép életmódja mindinkább a capitalismusnak megfelelő irányban halad. Az Egyesült-Államok már ma városi terület, helye-

---

*) Kitűnik ez a vasuti balesetek nagy arányszámából is, mely nagyobb mint bárhol Európában. Amerikában például 100 kilométerre 3·4, Ausztriában 0·88, Amerikában egy millió szállított személyre 19, Ausztriában 0·99 baleset esik.

**.) Nem akarván ez ismertetést számok halmazával fölöslegesen tarkítani, csak annyit hozok fel belőlük, a mennyi a tárgy megvilágításához, az elvek kidomborításához szükséges. Az összes tőkerő az Egyesült-Államokban 13,826 millió dollár, a föld többi népeié összesen csak 19,781 millió dollár. A kézművesiparba fektetett tőke az Egyesült-Államokban roppant arányokban növekszik kerek összegben 1880-ban 2790 millió dollárnyi, 1890-ben 6525 millió, már 1900-ban 9831 millió volt.

*) Erről fogalmat adhatnak szerzőnknek nagy gonddal összeállított statisztikai adatai. Van hét «nagyobb» ipari trust, melyekben 1528 előbb önálló vállalat egyesül. A bennök összpontosult tőke 2662·7 millió dollár. Ezen hét óriás legnagyobbja az acéltrust, az U. St. Steel Corporation, 1370 millió dollárral; a másod legnagyobb, a dohánytrust, a Tobacco Co. «csak» 502·9 millió dollárral. Ezekhez sorakozik 298 «kisebb» ipari trust, melyek 3426 művet vezetnek és összesen 4055 millió dollár fölött rendelkeznek. Tizenhárom ipari trust 334 művel 528 millió dollárnyi tőkével, jelenleg alakulóban van. Összesen 318 ipari trust van, 5288 művel és 7246 millió d. tőkével. Ezekhez járul tizenegy «jelentősebb» franchise-trust (telefon, távirda, üveg, villanyossági és közúti vállalatok) 1336 szervezettel és 3735 millió d. tőkével. És csak ezután jön a piéce de resistance: a nagy vasúti szövetkezetek. Ilyen van hat, egyik sem kevesebb, mint egy milliárd d. tőkével. Összesen van 9017 millió d. tőkéjük és 790 vállalatot vezetnek. Még vannak 3 a «független» vasúti társaságok, 380 millió d. tőkével. Ha mindezeket összefogjuk, van összesen 8664 vállalat, 20,379 millió tőkével. 85 milliárd márk kevés vállalkozó kezében! — így kiált fel szerzőnk.

sebben szólva, nagyvárosi terület. A nagyvárosok roppant számarányokban fejlődnek. Gazdagság és szegénység közt roppant nagyok az ellentétek. A 60 milliárd dollárra becsült magánvagyonból 33 milliárd, vagyis 54·8% 125,000 család kezében van; ezek az összes családok 1%-át képviselik, míg 6¹/₄ millió család, vagyis a családok 50%-a, vagyontalan.

Európában a tőkének sokkal kisebb központosítása több mint elegendő a társadalmi rend felforgatására, a munkásosztályok elégtelenségének felköltésére, a létviszonyok felzavarására, a bérküzdelmek állandósítására, egyszóval mindazon bajok előidézésére, melyeket a capitalismus túlzásai szükségszerűen magok után vonnak. Tehát kellene lenni és vannak is az Egyesült-Államokban oly jelenségek, melyek a capitalismus romboló hatását ellensúlyozzák, mintegy természetesen mederben tartják.

Az Egyesült-Államokban a cultura sajátos; az amerikai néplélek egyöntetű és egyforma. A jellemző vonások a gazdasági élet szervezetében gyökereznek, vagyis ugyanazok a sajátságok, melyek a kórt okozni látszanak, önmagukban hordják a gyógyítás biztosítékait. Minden átlagos amerikai érvényesülni törekszik; az érvényesülés meg azt jelenti: meggazdagodni. Minden munkabíró amerikai eszménye nagy vagyona és általa befolyásra emelkedni. Az amerikai munkás a dolgok állásával nem elégtelen; ellenkezőleg, jól érzi magát, különösen, amerikainak érzi magát. Mint minden amerikaiban, a munkásban is uralkodik a hit hazájának nagysága iránt. Hazafinak érzi magát a munkás is és nem áll a capitalista gazdasági rendszerrel szemközt ellenséges indulattal. A munkás ellenáll ugyan a vállalkozónak, de kész, a mennyiben a munkaföltételek megváltoztatásáról van szó, vállvetve küzdeni minden polgárral, a ki őt a küzdelemben támogatni akarja. A munkások képviselői szívesen értekeznek azokkal a vállalkozókkal, kik a munkásokkal az egyenjogúság alapján megállapodásra jutni készek. Hiányzik bennök a proletár-socialista érzület, mely az európai munkásokat oly nagy mérvben jellemzi.

Az amerikai munkás polgárnak érzi magát. A lelkiismeretes polgár élte javarészét választásokkal töltheti el. Minden hivatal, a szövetségitől kezdve a legkisebb községi

hivatalig, választás alá esik, sőt a munkásvezetők is hivatalhoz jutnak.*) A választásokban a munkások is egyenjogúlag részt vesznek. A két nagy pártnak, a republicanus és a democratá pártnak, szinte monopolja van. Ezek mellett harmadik pártok nem emelkedhetnek érvényre és ideig-óráig tartó befolyásra csak úgy tehetnek szert, ha a két nagy párt egyikéhez vagy másikához csatlakoznak. A két nagy párt közti ellentét csak kivételesen, egyik vagy másik kérdés fölvetése alkalmából élesült ki; így például a valuta, az abolitio kérdéseiben. A geographiai fekvés is szerepet játszik a pártalakulásnál, a mennyiben az északi államok inkább iparúzó, a déliek inkább mezőgazdasági jellegűek. De a pártok merev fegyelme végződik a parlament küszöbén. És a mint a két nagy pártban tulajdonképen hiányzik a politikai elvek ellentétessége, úgy hiányzik bennök a határozott osztályszínezet is. Az amerikai munkás vonzódik az államhoz; nem csoda, azt a politikai állás teszi érthetővé, melyet az államban elfoglal.

A politikai helyzet előnyein kívül az amerikai munkás gazdasági helyzete is olyan, hogy a socialismus behálózásától megóvja. A szerző az amerikai munkás kedvező gazdasági helyzetét számos statisztikai adattal világítja meg. A közelebbről érdeklődőt magára a könyvre utalom és csak az elvek kidomborítására szorítokozom, megemlítvén, hogy szerző az amerikai munkást a német munkással hozza párhuzamba, ezt véve az európai continens typusául. A munkabérek az Egyesült-Államokban kétszer-háromszor akkorák, mint Németországban. Az élet Amerikában annál drágább, minél több személyes szolgálatot igényel valaki és minél nagyobb igényeket formál valaki a fényűzés tárgyai iránt. Az amerikai munkás sokkal többet, gyakran kétszer-háromszor annyit költ lakásra, mint a német, de lakása megfelelőleg nagyobb és kényelmesebb. Egyébként a hasonló nagyságú városi lakások az amerikai munkásoknak, pénzben kifejezve, nem kerülnek többbe, mint a német munkásoknak, sőt többnyire kevesebbe. A lakás berendezése az Egyesült-Államokban olcsóbb, mint Németországban; csakhogy a különböző minő-

---

*) Például kevés esztendő alatt Massachusettsben 13, Chicagóban 30 munkásvezető jutott hivatalos álláshoz.

ség nagy szerepet játszik. A legfontosabb élelmiszerek az Egyesült-Államokban nagyjában azonos árúak, mint Németországban. A legolcsóbb ruhadarabok az Egyesült Államokban drágábbak, lényegileg azért, mert Amerikában senki, még a munkás sem vásárol oly selejtes minőségű czikkeket, mint Németországban. Az amerikai munkáscsalád többet ad ki ruházatra, mint a német. Egészben azonban Amerikában az öltönyt nem lényegesen drágább, mint Németországban.

Összefogva bevételt és kiadást, szerző kiemeli, hogy az amerikai családok száma, kik az évi jövedelemből valamit megtakarítanak, nem lényegesen nagyobb, mint a német családoké. Az amerikai munkáscsalád is körülbelül kiadja egész keresményét, de hasonlíthatatlanul jobban él, mint a német munkáscsalád. Kényelmesebben lakik, jobban táplálkozik, jobban ruházkodik. Ez kétségtelen. Az amerikai és a német munkás «szabad jövedelme» közti különbséget, sőt ennél többet is, a szeszes italokért tett kiadás emésztí fel. Az amerikai munkás kevésbé rabja a szeszes italok élvezetének, mint a német. A német munkáscsalád háromszor-négyszer annyit ad ki szeszes italokra, mint az amerikai és talán hatszor-tízszor többet iszik; úgy hogy a németnek ebbeli költségvetésében előforduló tétel legalább is kiteszi azt a többletet, melyel az amerikai lakás, élelem és ruha kiadásában kiad.)*

Az amerikai munkás kellemes viszonyok közt él. Ott-honából, minthogy ez nem olyan, mint a continensi nagyvárosi munkás szobája, nem menekül a korcsmába, sőt ellenkezőleg bőséges mértékben élvezi a legfinomabb egoizmust, melyet háziassága nyújt neki. Jól van táplálva és gentleman-like, illetve lady-like ruházkodik és külsőleg sem venni észre azt a távolságot, mely őt az uralkodó osztályoktól elválasztja. Standard of life-ja tartamosan biztosítva

---

*1) Egyetlen egy példát a szerző gazdag statisztikai adataiból. Ijesztően nagy mérveket ölt, mondja, az alkohol élvezete a déli német családokban. A karlsruheiek évenként átlag 219 márkát költenek alkoholiákra, a mi a háztartási költségeknek több mint 1/5-ödét, az összes kiadásoknak 12.6%-át teszi. Mennyiségben kifejezve, a család évenként átlag 769 l. sört, 138 l. bort, 6 l. pálinkát iszik. Egészségére válják! — teszi hozzá gúnyosan.

van. Az amerikai roppant gazdasági föllendülés mellett, rövid átmeneti megszakításokat nem tekintve, a socialismus a szó igazában gyökeret nem verhetett. Ez nyilván nem a capitalismus ellenére történhetett, hanem épen általa.

Az amerikai munkást a társadalmi körülmények, a társadalmi intézmények is kedvező helyzetbe juttatják. «Szabadság» és «egyenlőség» számára nem üres fogalmak, nem csupán formai politikai előnyök, mint az európai proletariátus számára. Jobb társadalmi helyzete mintegy okozata politikai és gazdasági helyzetének. A munkás socialdemocrata alkotmányt élvez, úgyszólván, történetnélküli telepítvényes népeesség körében, mely alapjában véve csupa bevándorlókból állott, kiknek köréből a feudális hagyományok, némely déli rabszolga-tartó államok kivételével, hiányoznak. A munkások a közéletben «polgárok»; föllépésök szerint «working-gentlemen» és «working-ladies».

De van még egy más körülmény is, mely az amerikai munkást lélektanilag arra indítja, hogy a capitalista szervezetnek nem ellenfele, hanem előmozdítója. Az amerikai vállalkozókról dicsérőleg mondják, hogy azokat a kiváló szolgálatokat, melyeket a munkások egyezményes tétel alapján teljesítenek, nem igyekeznek az egységtételek leszorítása által csonkítani, mint az európai vállalkozóknál szokásos. A munkás ezen bőkezű gyakorlat által állandóan munkálkodó és kereső lázban van és a magas kereset lehetősége őt jó hangulatban tartja. Másik állandó szokása az amerikai vállalkozónak, hogy a munkást a technikai haladás révén közvetlenül érdekeltté teszi, a mennyiben a vállalkozó minden ösztönzést a gépezet javításában és egyebekben a munkástól szívesen elfogad és ha a javítás beválik, a munkás közvetve vagy közvetlenül a nyereségben részesül. Így az üzem a munkás üzemévé is válik és az őt kiktartó munkálkodásra serkenti. Elfogadni szokás a munkások javaslatait és panaszait (suggestions and complaints); e célra külön szekrények szolgálnak (suggestions-box). Időnként kiszedik a javaslatokat és megbírálják; ha elfogadják; érdemi oklevelekben és pénzbeli jutalmakban részesítik az indítványozókat. De a vállalkozók a munkásoknak részvényeket is kínálnak az üzemből. Ezzel a tőkésék két legyet ütnek; a munkásokat érdektársakká teszik és a netalán

lanyha részvényeket elhelyezik. Ezt a rendszert nagy mérvben alkalmazta az aczél-trust.*)

Az amerikai capitalismusnak is voltak olykor fennakadásai, melyek a munkásokra kedvezőtlen befolyást gyakoroltak; mint: munkanélküliség, béryomás stb. Különben az esélyek arra, hogy a munkás Amerikában osztályából kiemelkedhessék, sokkal nagyobbak, mint Európában. Némely munkást kis takaritmánya, inkább, mint Európában, arra képesíti, hogy mint kis polgári foglalkozást űző, mint kalmár, szatócs, korcsmáros stb. önállósíthassa magát. De a bérmunkások nagy tömegét azok a kilátások is kecsegtetik, hogy a capitalismus nyomása alól menekülendők, a lakatlan nyugaton földművelőkül letelepülhetnek. A homestead törvény szerint (1860 ff.) minden 21 éves személy azt a jogot kapja, hogy 80 acrenyi, a reservált vasúti földek közt fekvő, vagy 160 acrenyi másutt fekvő közföldet birtokba vehet, ha eskü alatt kinyilvánítja, hogy a földterületet tényleg és kizárólag a saját hasznára művelés alá veszi és hogy abból másnak sem közvetlenül, sem közvetve

---

*) Ennek csattanós példáját említi szerzőnk; bizonyítéka nem holmi phantasta képzetnek, hanem gyakorlati üzleti politikának. Mint tanulságost, érdemes idejegyezni. A társaság 1903-ban, az előző év nyereségének fölöslegéből, 3 millió dollárt 25 ezer kedvezményes részvények (shares of the preferred stock) vásárlására fordított. Ezeket 168,000 alkalmazottnak felajánlotta, 82-50 árfolyam mellett, három év alatt visszafizetendőleg. Hogy a munkások rábirhatók legyenek a részvények megtartására, az egyes részvényre és egy év után 5 dollárnyi külön osztalékot ígértek arra az esetre, ha a részvények öt évnél tovább az első szerző kezén maradnak. A kínálat általános helyeslésre talált: a társaság alkalmazottjai 48,983 részvényt szereztek meg. Nemsokára bekövetkezett az árfolyam esése, melyet amaz intézkedéssel feltartóztatni vagy kikerülni akartak. Az U. St. Steel-Corporation kedvezményes részvényei 50-re sülyedtek le. Hogy a munkásokat megnyugtassák és hogy egyszersmind az árfolyam további sülyedését meggátolják, a mi bekövetkezett volna, arra kötelezte magát a társaság, hogy a munkások kezén levő részvényeket 82-50 árfolyam mellett visszaveszi, ha azokat 1908-ig megtartják. Már ugyanazon év, azaz 1903 decemberében a testület a munkásoknak új ajánlatot tett, hasonló föltételek mellett, mint az előbbi volt, csak hogy a kedvezményes részvények árfolyamát 55-ben állapította meg. 10,248 alkalmazott ismét ráállt, összesen 32,119 részvényt szerezvén. Minthogy időközben a részvények ismét 82-re emelkedtek, a vásárlás a munkásokra kedvezőnek bizonyult.

előnyt nem enged. Ezért az engedélyért csak jelentéktelen taksa fizetendő. Erre a telepítvényre a polgár öt év mulva tulajdonjogot szerez. Az utolsó évtized alatt milliókra megy azon egyének száma, kik mint farmerek letelepültek. Nevezetesen két évtized alatt, 1870-től 1890-ig, oly területet vettek a telepítvényesek művelés alá, mely kétszerte akkora kiterjedésű, mint a német birodalom.

Az országon belüli költözések az egyesült államokban nagyobb mérveket öltenek, mint bárhol egyebütt. Európában az a törekvés uralkodó, hogy a lakosság agrár területekről húzódik a városokba és az ipari területekre. Ez az Egyesült-Államok keletén is így van, de ennél jóval nagyobb az ellenkező költözködési irány, a mennyiben több egyén vonul az ipari területekről a néptelenségök miatt szabad területekre. Hogy ezek a vándorlások a capitalismussal vannak összefüggésben és hogy tulajdonképen menekülést jelentenek a capitalista szervezet kötelékéből erre az otthoni telepek (a homesteads) felosztására vonatkozó statisztikai adatok szolgáltatnak bizonyítékot. Csupán már az a tudat is, hogy minden időben szabad polgárrá lehet, az amerikai munkásban a biztosság és a nyugalom érzetét szüli, a melyet az európai munkás nem ismer. A helyzet előnyösségét mindenesetre az okozta, hogy a föld az Egyesült-Államokban olcsó és hogy a letelepülő könnyen kaphat műveletlen, de termékeny földet.

Körülbelül ezek volnának az okok, melyeknél fogva az Egyesült-Államokban nincs socialismus, a fogalomnak európai értelmében. Mindazonáltal a szerző abban a véleményben van, hogy azok az indító okok, melyek mai napig a socialismus kifejlődését az Egyesült-Államokban feltartóztatták, tűnő-félben vannak és az ellenkezőre fognak fordulni, úgy hogy a socialismus az észak-amerikai Unióban a közelgő emberöltőben előreláthatólag teljes virágzásba fog jönni. A szerző véleménye igazolására új tanulmányt helyez kilátásba. Az új tanulmány mindenesetre oly érdekes lesz, mint a tanulmány, melyet az imént ismertettem. Előre is sejtethni, mily eszmék körében fog szerző mozogni állításának bebizonyításánál. Nyilvánvaló, hogy az okoknak egy része, melyek eddig a socialismus fejlődését feltartóztatták, idővel, aránylag talán rövid idő alatt el fognak tűnni. Csak

kettőt emelek ki. Az egyik az, hogy az amerikai munkásokra veszélyes verseny származik az Európából és Ázsiából kiinduló nagymérvű bevándorlásból. Oly elemek ezek, melyek munka-erkölcsi tekintetben ugyan jóval az amerikai bennszülött munkások mögött állnak, de tömegességöknél és életmódjuk alantas átlagánál fogva mégis a munkabér lenyomására hatnak. Ebből a szempontból teljesen indokolt az ellenszenv, a mely amerikai körökben általánosságban a bevándorlás ténye, különösen pedig a chinai és a japán munkások iránt nyilvánul. A másik szempont az, hogy a telepítésre alkalmas miveletlen terület természetesen napról-napra fogy és így szükségképen megszűnik annak lehetősége is, hogy a capitalismus nyomása alóli menekvés akkora mérvben történjék a jövőben is. Mindezek mellett is utalni kell arra a lényeges különbségre is, mely a socialismusnak európai és amerikai esélyei közt fennforog. Európában már tényleg nagyra nőtt helyzettel állunk szemben, a melyből a kigázolás számos történeti és hagyományi, röviden, sajátosan európai jellegű okokból föltötte nehéz, szinte lehetetlen. Amerikában ellenben olyan a helyzet, hogy csak egy valószínűleg bekövetkezendő fejleménynek elhárításáról, megakadályozásáról van szó. Ez irányban az államszövetség valósággal intézkedik is. Csak a bevándorlások elleni óvó és korlátozó intézkedésekre kell mutatni. A jövő viszonyok alakulását előre megjelölni igen kockázatos dolog lenne és meg sem kísértem. De tagadhatatlan, hogy az amerikai üzleti szellem további fokozásra képes és az is előre jelezhető, hogy az államszövetség mindinkább kénytelen lesz terjeszkedő politikát folytatni, legalább is Amerika többi részeibe, közép és déli Amerika felé, idővel talán Amerikán kívül is. Ennek tünetei már mutatkoznak. Ezt az irányt a túlzók imperialista szellemnek nevezik és általános politikai okokból idegenkednek tőle. Következményeit és veszélyeit fejtegetni az ingatag elmefuttatás terére vezetne.

ÉSZAKAMERIKAI BÜNTETŐ JOGSZOLGÁLTATÁS.

I. 1831 július havában indult el Észak-Amerikába három honfitársával együtt Bölöni Farkas Sándor,*) a ki egyike volt az első magyaroknak, kik az amerikai viszonyokat több hónapra terjedő utazás alatt behatóbban tanulmányozták. Visszatérte után Farkas néhány év alatt közzétette *Utazás Észak-Amerikában* című munkáját (Kolozsvár, 1834.), melyben sok egyéb dolog mellett részletesen tárgyalta az amerikai börtönügyi viszonyokat is. A könyv nagy hatást tett később büntetőjogi reformjainkra és egészen elragadta Széchenyit, a ki szinte túláradó levélben köszönte meg annak megküldését.**) Akadémiánk a munkát a Marczibányi mellékjuttalommal tüntette ki.

Mikor ez az útleírás megjelent, ki láthatta volna még előre, hogy hét évtized mulva az amerikai büntető jogszolgáltatás a magyarok számára nemcsak tanulság tárgya, hanem közvetlenül gyakorlati jelentőségű dolog is lesz, mely az Egyesült-Államokban oly nagy számmal tartózkodó honfitársaink révén az egész magyar közvéleményt is érdekelni fogja?

Ma pedig csakugyan így áll a dolog.

---

*) Született 1795., † 1842. Ifjabb báró Wesselényi Miklós benső barátai közé tartozott. Hivatali pályáján, állítólag magyar születése miatt nem tudott megfelelően haladni. Később lett erdélyi kormány-széki fogalmazó. A m. tud. Akadémia főnnállásának első éveiben levelező tagjává választotta.

**) Orsováról 1834 szeptember 10-éről kelt levelében Széchenyi a szerzőnek azt írja, hogy «kimondhatatlan kellemes pillanatokot élt át» a könyv olvastában és levelét így végzi: «A nekem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közé számlálom, mert eddigelé hasznosabb és szebb ajándékkal tudtommal és benső meggyőződésemmel fogva senki még meg nem tisztelé a magyar hazát és közönséget, mint Ön». (*Gróf Széchenyi István levelei* I. köt. 498—499. l.)

II. A budapesti nemzetközi börtönügyi congressusnak záróülése 1905 őszén elhatározta, hogy a legközelebbi nagygyűlés 1910-ben Washingtonban fog megtartatni és egyuttal az észak-amerikai Egyesült-Államok hivatalos küldöttét, Barrows urat választotta e VIII. congressus elnökévé. Ez a komoly és melegszívű öreg úr, midőn a választást megköszönve, meghívta a tagokat Amerikába, egyebek közt a következőket is mondta: «Akármelyik országból jönnek majd Önök és Amerika bármelyik államába mennének, mindenesetre honfitársakat fognak találni. Még ha fogházainkba lépnek is majd be, akkor is akadnak majd olyanokra, a kik az Önök nyelvét beszélik és ezek nem mindnyájan lesznek — fogházőrök.»

Bizony sajnós, napjainkban már sok százezerre megy azoknak a magyaroknak száma, a kik állandóan Amerikában tartózkodnak. Ugyancsak Barrows mondta 1905 szept. 6 án a congressuson magyar nyelven felolvasott egyik beszédében: «Ma már nem nehéz New-Yorkban magyart találni. Hatvanezeren vannak ott becsületes és szorgalmas emberek.»

Ime az új világrésznek csak egyik nagy városában hatvanezer magyar állandóan abba a helyzetbe juthat, hogy akár sér tett gyanánt, akár (habár talán alaptalan gyanú következtében, ártatlanul) vádlottképen az amerikai büntető bíróságok elé kerül és amerikai törvények szerint gyakorolnak vele szemben büntető igazságszolgáltatást. Sok száz magyar ügyvéd, sok ezer magyar család jöhet tehát abba a helyzetbe, hogy kívánatos volna tudnia, vajon minő jogszabályok szerint ítélkeznek majd az új világrészben valamelyik honfitársa felett?

Hazánkban is érdeklődést kelthet ennél fogva Hartmann Adolf könyve, a mely az amerikai büntető igazságszolgáltatásnak több fontos részletéről kimerítő képet nyújt.

III. Az az igazságügyi szervezet és büntető perjog, a mely Európa szárazföldjének művelt államaiban jelenleg hatályban van, évszázados lassú fejlődés alapján egy sajátságos összevegyítés következtében állott elő.

A francia alkotmányozó nemzetgyűlés 1789-ben tett kísérletet arra, hogy a régi francia jogot, a mely hosszú fejlődés terméke volt és XIV. Lajosnak 1670. évi híres büntető rendtartásában (Ordonnance criminelle) törvényhozási szabályozást is nyert, egyes részeiben lényegesen módosítva, annak maradványait összeolvaszsa az angol igazságügyi szervezettel és perjoggal.

1791-ben a francia törvényhozás azt próbálta meg, hogy egyes angol intézményeket, különösen a vád és ítélő esküdtszéket és némely angol jogszabályokat átültessen a francia jogba.*)

Ez a kísérlet a dolog természeténél fogva nem mindenben sikerült és I. Napoleonnak 1808-ban megalkotott büntető perrendtartása, ámbár a régi francia kormányzat jogszabályaival szemben nagy haladás volt, egészben véve a forradalmi törvényhozás vívmányaihoz mérten mégis visszalépésnek tekintendő. Mindamellett megmaradt a francia jognak ez a vegyes természetű; azt részben angol, részben hosszú szárazföldi jogfejlődés eredményeinek összeolvasztása gyanánt kell tekintenünk.

Ezt az eltérő jogrendszerekből összevegyített francia szervezetet és törvénykezést a XIX. század folyamán átvették Európának számos államába és a magyar törvényhozás is annak alapján szabályozta először a büntető törvénykezést.

Az angol jognak jelentősége az egész continentalis és különösen a magyar jogfejlődésre is abból áll, hogy az esküdtszék, valamint számos angol eljárási szabály, habár némi francia változatban, tételes jogunkba is belekerült.

Már ebből megérthető, mi volt az oka annak, hogy a múlt század második felében több francia, német és osztrák jogtudós közvetlenül és behatóan tanulmányozta az angol és skót igazságügyi szervezetet és perjogot. Különösen Le Comte de Franqueville, a francia Institut tagja; továbbá Gneist Rudolf, berlini jogtanár, valamint Glaser volt bécsi egyetemi tanár, (később osztrák igazságügyminister, végre a bécsi semmitőszék mellett főügyész) szereztek ez irányban kiváló érdemeket.

Ellenben Európában sokáig meglehetősen elhanyagolták az amerikai jognak közvetlen tanulmányozását. Az Egyesült-Államokra nézve is csak Aschrott német bírónak az amerikai büntetési rendszerre és börtönügyi viszonyokra vonatkozó kutatásai, melyeket 1884-ben tett közzé, voltak ismertebbek.

A régiebb írók közül csak kevesen írtak az amerikai büntető törvénykezésről. Így Mittermaier **) heidelbergi tanár, a kinek

---

*) A részleteket kifejtettem *A büntető perjog tankönyve* című munkám (Budapest, 1906.) 27. és köv., valamint 48-81. lapjain.

**) Így többek közt a *Zeitschrift für ausländische Gesetzgebung* VII. köt. 13. és 23., valamint IX. köt. 5. sz.; továbbá *Das deutsche Strafverfahren* című műve 4. kiadás. (Heidelberg, 1845.) 152-154.,

munkáit akkor Európa minden államában sokan olvasták és a kihez Deák Ferencz és munkatársai is fordultak, midőn az 1843-iki büntetőjogi törvényjavaslatról külföldi szakértő véleményét kívánták hallani. Általánosságban röviden írt Holtzendorf müncheni jogtanár is.¹⁾

A mult évtizedben egy francia író, Fournier²⁾ tette közzé könyvét az északamerikai büntető eljárásról. Újabban az Egyesült-Államoknak a nemzetközi börtönügyi congressusokra küldött hivatalos jelentéseiből³⁾ kaptunk különböző adatokat.

Ez utóbbiakból megtanulhattuk — a mire egyébként már a XVIII. század vége óta több példát találunk, — hogy Észak-Amerikanak ifjú törvényhozása sok kérdésben már is példát ad és előljár Európának évszázadok óta működő törvényhozásai előtt.

Figyelemreméltó újításai voltak az északamerikai Egyesült-Államoknak: a föltételes elítélés intézménye, melyet először 1878-ban Boston város törvényhozása szabályozott s mely nem egészen három évtized alatt Európában, Ausztráliában és az angol gyarmatokon igen sok helyen talált, különféle változatokban, utánzásra. Ilyen volt továbbá a föltételesen elítéltekre felügyelő tisztviselőknek (Probation officers) Európában még nem utánzott szervezete és újabban a «fiatalkorúak bíróságai» (Juvenile Courts), melyeket maguk az amerikaiak legjelentékenyebbnek tekintenek azon haladásból, melyet az utolsó évtizedben a büntető törvénykezés terén felmutathatnak.⁴⁾

IV. Az amerikai jogot eddig legnagyobbbrészt az angol jogrendszer utánzásának tekintették.

végre *Die Mündlichkeit, das Anklageprincip, die Oeffentlichkeit und das Geschwornengericht* című műve (Stuttgart, 1845.) 36–41. és 73. l.

¹⁾ *Handbuch] des deutschen Strafrechts* című gyűjteményes művében I. köt. (Berlin, 1871.) 178—183. l.

²⁾ *Code de procédure criminelle aux États-Unis.* (Paris, 1893.)

³⁾ A legutolsó ilyen jelentést közölte a *Bulletin de la commission pénitentiaire internationale* 5-e série II. volt. (Budapest, 1905.) pp. 1—12.

⁴⁾ Ez intézményt ismertettem a *Jogtudományi Közlöny* 1905 december 22-én és 29-én megjelent számaiban. XL. évf. 416. és köv., 427. és köv. l.

Ez azonban épen nem áll.

Nem szabad elfeledni, hogy egyes északamerikai államok épen a büntető igazságszolgáltatás terén az utolsó évtizedekben nagy reformokat léptettek életbe, melyekről — kivéve a feltételes elítélést — sokáig legnagyobb részt csak kivonatos vagy töredékes ismereteink voltak.

Jó szolgálatot tett ennél fogva Hartmann német bíró, a ki a német büntető törvénykezést hosszú gyakorlat alapján ismeri, azzal a vállalkozásával, hogy több mint egy évig beutazta az Egyesült-Államoknak csaknem minden részét és iparkodott az amerikai jogrendszernek lényeges részeit felismerni. Hartmann az amerikai jog történetére és az ottani törvényhozásnak jelen állására vonatkozólag gazdag anyagot gyűjtött össze, azt tudományosan feldolgozta és könyvében*) ismerteti az amerikai államokat, a társadalmat, a jogéletet és joggyakorlatot is. Különösen figyelmet fordított Hartmann ama részben vagy egészen új jogintézmények és jogszabályok tanulmányozására, melyek az Egyesült-Államok földjén keletkeztek.

Hartmann könyve elég terjedelmes bevezetés után mindenkéltől az amerikai igazságügyi szervezetet tárgyalja. Szól az egyes államokban hatályban levő különböző bírói szervezetről, a feltételes elítélés esetén működő felügyelő tisztviselőkről és a fiatalokúak bíróságairól. Külön fejezet jut az amerikai esküdtszéknek. E fejezet tárgyalja az amerikai jury történeti fejlődését, jogi állását, az esküdtszék összeállítására vonatkozó szabályokat és a jury jelentőségét az anyagi jog átalakítására.

A későbbi fejezetek címei a következők: a vád és védelem helyzete; a vádlott joga a gyors eljárásra; az amerikai bizonyítási jog; magánjogi vonások az amerikai bűnperben; az ítélet elváltatása a bűnösség kimondásától; a védelem jogai az elítélés után; a kegyelmezés; a feltételes elítélés és a határozatlan tartamú ítéletek.

A könyvnek számos részlete nem a tulajdonképeni büntető igazságszolgáltatással foglalkozik és ennyiben a mű címe szűk is. E fejezetek közül felemlítem a következőket: A társadalom és az állam Amerikában; a népbíráskodás (lynch-ítélkezés); társadalmi visszahatás a büntettek ellen; börtönügyi társaságok

*) *Die Strafrechtspflege in Amerika*, von Adolf Hartmann, (Berlin, 1906.) 335 l.

és jogvédő egyesületek; az amerikai büntető ítélkezésnek védő irányzata; a büntető jogszolgáltatás és a közjó Amerikában.

A könyv tartalmának részletes ismertetése jogi szaklapba való. A munka sok tanulságot nyújt és bizonyára hatással lesz az európai jogfejlődésre is. Azok az új jogintézmények és gondolatok, melyeket az újvilág törvényhozása már megvalósított, legnagyobb részükben egyszerűen nem lesznek ugyan átültethetők Európa szárazföldjére, de tanulságokat fognak nyújtani az ó-világ törvényhozása, ítélkezése és jogtudománya számára.

Újabban a könyv a magyar jogászok és társadalmunknak a patronage ügye iránt érdeklődő körei előtt actualissá is vált, mert a büntető törvénykönyvek módosításáról szóló 1908: XXXVI. t.-cz. (a mint elneveztük: *a büntető novella*) a f. évi október 1-jétől fogva hazánkba is behozza a büntetés feltételes felfüggesztésének amerikai eredetű intézményét, 1910 január 1-jével pedig a fiatalok terhelteknek próbára bocsátását.*)

A *fiatalkorúak bírósága*, a mely szintén amerikai eszme utánzása, hazánkban a rendőri bíraskodásban f. évi jul. 1-jétől kezdve szerveztetett, kir. bíróságainknál pedig a f. évi 20,003 I.M. számú rendelet értelmében 1909 január 1-jétől fog működni.

BALOGH JENŐ.

---

*) A büntető novellának a fiatalokra vonatkozó szabályait ismertettem a *Budapesti Szemle* 1907 decemberi füzetében *Gyermekvédelem és büntetőjog* cím alatt. Ugyanott említettem Baernreither és Herr munkáit, a melyek Hartmann könyvét a fiatalokra nézve kiegészítik.

DESCHANEL BESZÉDEI.

Deschanel Pált hazája határán túl sohasem emlegették annyit, mint mostanában. A Lajthán túl szörnyen fölfegyverkeztek ellene. Elhíresztelték, hogy Deschanel nagykövet akar lenni. Micsoda ambitio! Igaz, hogy Deschanel azelőtt a némi-
leg magasabb külügyminiszteri állásnak volt rendes jelöltje, mindegy: bécsi barátai sokalták tőle e kisebb tisztességet.

Izgalomuk oka főkép az volt, hogy Deschanel szerintök szörnyen gyűlöli az osztrákokat és ez érzelmét nem is titkolja. Hivatkoztak rá, hogy akadémiai székfoglalójában egyszer nyíltan megjósolta a Habsburg-ház bukását. Ferencz József birodalmainak szerteszéthullását. «Európa — Ausztria nélkül»: ez Deschanel kedvelt témája, ennek feszegetése pedig igen rosszul esett szomszédainknak.

A nagyobb osztrák lapok erélyes tiltakozásra akarták rávenni a külügyi kormányt, melynek újabb politikájában kedves volt úgysis a veto. Mielőtt azonban az «agrération» megtagadására került volna a sor, lemondott Goluchovszky és elhallgattak a francziák is Deschanellel.

E szünetet, mely talán csak egy diplomatai színjáték két felvonását választja el, használjuk arra, hogy közelebb lépjünk Deschanel egyéniségéhez. Erre módot ad, hogy most jelentek meg újabb parlamenti szónoklatai.*)

Ha egy politikus beszédét már két-három évvel elmondása után újra a közönség elé bocsátja: rendszeren nem a távoli utó-kort akarja saját igaza mellett tanúságul hívni, czélja inkább közvetlen meggyőzés, eszméinek terjesztése.

E beszédek is csupa időszerű tárgyról szólnak. Az állam

---

*) *Politique interieure et étrangère.* Calmann Lévy. 3 fr. 50. 381 l.

és az egyházak szétválasztása törvény ugyan, de az ádáz harc-
nak, mely évek óta foly, még koránt sincs vége. A munkás-
ügyi törvényhozás legújabb terméke: a nyugdíjtörvény a szená-
tus előtt várja sorsának eldöltét. Onnan meg minden valószínű-
ség szerint visszakerül majd a Bourbon-palotába. A hazaellenes
izgatás pedig a hervéizmus formájában utóbb ugyancsak terjedt.

Ezek a szikrázóan érdekes napi kérdések egytől-egyig meg-
oldatlanok még s ha a mai francia politikát Deschanel nem
tudta is nagy és eredeti eszmékkal ellátni, az ezerféle köz- és
magánérdek útvesztőjén keresztül biztos vezetőnk az ő tiszta,
átlátszó szelleme.

A francia parlamentben egy szónokot sem ismerünk, ki
beszédének felépítésében, szónoki művének szilárd, — hogy úgy
mondjuk — matematikai megalkotásában annyira emlékeztetne
a magyar cultusminiszterre, mint Deschanel.

A különbség módszerük közt talán ott rejlik, hogy Apponyi
szónoklata kerek és befejezett egész, úgy mint ajkáról elszáll.
A parlamenti közbeszólások és a rájuk adott válasza — bármily
sikerült is, — Apponyit feltartóztatják beszédének menetében.
A művészi hatást zavarják. Viszont Deschanel épületének funda-
mentuma az ellenfeleinek közbeszólása. Szurkálja, provocálja
őket erre. Jaj aztán, ha beugranak. és még jajjabb, ha nem
szólnak semmit. Jaurés-t, a francia kamara nagy debatterét,
soha életében sem főzték úgy le, mint Deschanel, a mikor
három kérdést intézett hozzá a hazaellenes izgatás ügyében és
a jelenlevő socialista vezér adósmaradt a felelettel.

Kisebb jelentőségű a hasonlóságok között, hogy majdnem
egy időben volt Deschanel is képviselőházi elnök s egy évtize-
den át róla is azt hitték, hogy az ország élére kerül. akárcsak
Apponyiról.

Érdekesebbnek tartjuk ennél azt, hogy mindkét nagy szó-
nok egész pályafutása alatt a nemzeti politikának volt a zászló-
vivője s a mellett mindketten tüzzel-lélekkel internationalisták.
Természetesen abban az értelemben, a mit Deschanel 1905 de-
cember 15-én mondott képviselőházi beszédében, így fejez ki:

«A nemzetközi szó igen különböző társadalmi tüneményekre
utal, a szerint, hogy milyen ajakról hangzik el. Egyszer az
egyetértést és az emberi szolidaritást jelenti, másszor a vissza-
vonást és a társadalmi gyűlöletet. Most a felsőbb törvény előtt
való meghajlást, majd ellenszegülést minden törvénnyel szemben.»

Deschanel az előbbi értelemben internationalistának vallja magát és jelesül a nemzetközi biráskodás emberi és szent ügye körül nevezetes érdemeket szerzett.

A békének magasztos dicsőítése szólal meg a francia-angol közeledésről mondott beszédében, a mely élesen elitelte azt a politikát, mely kölcsönös bizalmatlanságra és megvetésre, örök ellenségeskedésekre izgatja a népeket.

Deschanel, — hogy szónoki egyéniségének rajzát még egy vonással egészítsük ki, — minden francia pályatársánál nagyobb mértékben rendelkezik a kedély adományával. Kell-e jelesebb, emelkedettebb szellemű szónok, mint Ribot, a liberális vezér? Az elmésség, a féktelen gúny szikrázik Clemenceau minister beszédeiben, de az a nyugodt, derült humor, mely Deschanel szónoklatain előmlik, szinte csak az ő különlegessége az alsóházban. Az örök békét például nem szeretné máról-holnapra az egész vonalon életbe léptetni. Az összes függő kérdéseket elintézni nagy meggondolatlanság lenne: barátok közt kell mindig alkalom egy kis csevegésre, egy kis tárgyalásra, egy kis veszekedésre. Aztán meg, ha meg szünnék is a francia és az angol kormány közt minden differentia, annak az a hátránya is volna, hogy — senki se hinné el.

Az angol-magyar barátkozás lezajlása után különös tanulsággal jár hallani a Deschanel szavait, melyeket a mienkhez hasonló alkalommal intézett látogatóban járó angol államférfiakhoz. Idézhetnénk a csillogó párhuzamból, melyet a *Habeas corpus* és a *Déclaration des Droits de l'Homme* nemzete közt vont: de ennél is szebbnek tartjuk ezt az intelmét: «Szükséges, hogy a békés tüntetésnek e ragyogó napjai ne maradjanak folytatás nélkül s a szónoklatokat tettek kövessék. Egyébként ez egyes emberek akaratanál s a diplomatia tervezgetésénél hatalmasabb erők munkálnak azon, hogy Franciaország és Anglia barátságban éljenek. Már a földrajz is szolidárisokká teszi a két országot gazdasági tekintetben. Nagybritannia talaja és Franciaország talaja mind különböző termékekkel látják el egymást. Képzeljék el Önök, mi lenne a francia kereskedelemből, ha egyszerre megfosztanák az angol piactól. Másrészt képzeljék el a szörnyű zavart, mely odaát Angliában támadna, ha elvesztené a francia piacot, vagy ha a mi mezőgazdasági termékeink kint rekednének.»

Ime, Deschanel, a költői alakzatok athéni stílusú mestere,

milyen üzleti érzékkel tudja megítélni a francia-angol barátságot.

A barátkozás alapját ebben a gazdasági érdekközösségben ismeri fel, hozzá képest csak mellékesnek tartja, hogy az ő hazája is, a vendége is azokhoz a nagy felsőbb rendű nemzetekhez tartoznak, a melyek az emberiség értelmiségét ki-terjesztették.

Hogy Shakspeare irigyelt nemzetével szemben is mily kevéssé elfogult: azt e gyűjteménynek több szónoklata mutatja.

Például az angol-francia szerződés-kötés küszöbén élesen vágja oda a parlamentben, hogy az angolok érdekeiket mindig ridegen megvédelmezik, talán túlridegen. A francziákról ezt nem lehet elmondani.

«Pedig a külső politika nem előítélet, nem szenvedély, szeretet vagy gyűlölet dolga. Ki kell irtani belőle minden ábrándozást, alkalmazkodni kell a létező viszonyokhoz.»

Az 1904 április 8-án kötött angol-francia szerződés már így jött létre, — de csak angol részről.

— Lépten-nyomon érezzük, panaszkodik Deschanel, hogy odaát egy erős diplomata-iskola van, a mely régi hagyományokra támaszkodik, csodálatosan tájékozott mindenről, meg van minden eszköze, felszerelése. Más államnak csak akkor tesz engedményt, a mikor ő akar, akkor is lényegtelen. És akkor is gondoskodik új ellenszolgáltatásról, csereeszközről, kárpótlásról. A mint a francia mondja: mindig övé a velő, szerződő társának csak a csont jut. Ez az angol diplomacia.

Magvalljuk, hogy Deschanel pessimismusát e ponton kissé túlzottnak tartjuk. Az angol-francia szerződés-kötés óta két év telt el, azóta mindkét ország kormányválságokon ment keresztül, Franciaországban a külügyi tárca Delcassé kezéből Rouvier, végre Pichon kezébe ment át s e forгатagok között — ki merné állítani? — hogy az entente csupán és kizárólag az angolok javára szolgált volna. 1904-ben Deschanel egyoldalú önzést vetett szemére Angliának a marokkói kérdés rendezésében is és íme, 1906-ban a legszigorúbb francia politikus és nemzetközi jogász is elismerhette, hogy Algeziárszban a francia politika sikerét nagy részben mozdította elő Anglia erélyes, fentartás nélküli támogatása.

Franciaország Balkánpolitikájának kapcsán érinti Deschanel a mi monarchiánkat. Ebből látszik, mily alaptalan az osztrák

lapok hűledezése. Nem hogy kicsinyléssel beszélne erről a nagyhatalomról; ellenkezőleg, a Ribot véleményét fogadja el. E nagy liberális államférfiú szerint pedig ez a monarchia nélkülözhetetlen mind az európai egyensúly, mind a francia nemzet saját nagyságának szempontjából. A monarchia gyengülése, teszi hozzá Deschanel, annyi volna, mint Franciaország gyengülése.

Azt azonban nem nézné jó szemmel, ha a macedoniai reformatio keresztülvitelébe Oroszországon és Ausztria-Magyarországon kívül más államnak nem lehetne beleszólása. A szultán tekintélyét és a különböző fajtájú népesség jogait csak úgy lehet megegyeztetni, ha végrehajtó hatalom gyanánt kormányzót rendelnek ki a nagyhatalmak. Hogy ez az elfogulatlan kormányzó se orosz, se osztrák ne legyen, hanem francia: azt nem mondja ki éppen Deschanel, de eléggé világosan sejteti.

Meggyőző ékesszólással buzdította Delcassét, az akkori külügyministert, hogy a macedoniai kérdés elői ne térjen ki. Hiszen oly conjunctura van a francia parlamentben, a mely e kérdésben az érzelmek közösségét teremti meg.

«Az egyiptomi kérdésben Gambetta, a tunisi kérdésben Ferry ellenséges pártokkal kocczantak össze. Önt, Minister úr, itt minden párt támogatja. Egyik azért, mert Franciaországnak, mint a keleti keresztények patronusának, évszázados hagyományait akarja megoltalmazni. A másik párt meg azért támogatja a macedóniaiakat, mert emberek és mert szenvednek. De abban mindenki egyetért, a ki csak francia, hogy most a Balkán félszigeten, mely annyi küzdelem színtere volt, a hol nem egyszer a világ sorsát döntötték el, nemcsak Macedónia jövőjéről van szó, hanem arról is, hogyha e kérdéseket nálunk nélkül végzik el, akkor mi ellenünk fognak azok végződni.

Tisztán belső reformügygyel csak egy beszédben foglalkozik Deschanel. Ezt a munkásoknak aggság esetére való biztosításáról mondta. Feladata mint rendesen, nehéz volt. A javaslat számára meg akarta nyerni a capitalista ellenzék némileg befolyásolható tagjait. Tudnunk kell, hogy e rendkívüli újításnak legnagyobb nehézsége a polgárságra háramló súlyos adóteher mellett főképp abban rejlik, hogy a Franciaországban nagy lendületet vett mutualismust könnyen megbéníthatja. Ha az állam saját maga biztosítja az összes munkásokat öregkor esetére — azoknak kötelező részvételével — akkor az eddigi kölcsönösen biztosító társulatok hoppon maradnak.

Ezt az eshetőséget pedig socialista szempontból sem lehet úgy elintézni, hogy annál jobb, ha egy csomó tőkés szervezettel kevesebb lesz. Deschanel rámutat, hogy a kötelező munkásbiztosítás, akármilyen tökéletesen hajtják is végre, csak igen-igen viszonylagos jó sorsot képes nyújtani az elaggott munkásoknak. Ha a javaslat 360 francja emelkedni fog is valamelyest: még ez a megoldás mindig messze van a teljes megelégedés állapotától. Mért vágnák hát el az útját annak, hogy a munkás maga is lendítsen a sorsán, vagy legalább közülök az, a melyik teheti? Minthogy reájuk fér, hogy sorsukat öregségükre mind jobban javítsák; eszközöljék ezt a létező kölcsönösen segítő társaságok útján, a melyek megfelelő állami támogatással az eddig összehalmozott tőkéik segítségével ezt a hivatásukat kiválóan betölthetik. Az indítvány tetszett a képviselőháznak, Deschanel formulája még jobban. Ezt az állami támogatást ugyanis Deschanel úgy juttatja az említett biztosító társaságoknak, hogy annak következtében megfelelő arány szerinti kedvezményben részesítsék a betegség esetére biztosított feleket. Így tehát a mikor a törvényhozás a mutualismust bizonyos kedvezményben részesíti, egyúttal lábra állítja a betegség esetére való biztosítás ügyét.

Jellemző egyébiránt, hogy a mikor egy félesztendő múlva a «nagy» Millerand egy parlamenti beszédben összefoglalta a javaslat jótulajdonságait és köztük elsőrenden kiemelte a Deschanel szakaszt, bizony meg sem említette a szerző nevét. A lelkes többség természetesen nyomban elhatározta, hogy Millerand szónoklatát falragaszokon teszi közzé Franciaország összes községében.

Deschanel e beszédének nem jutott ekkora dicsőség.

És ez rendjén van így. A sárga kötet forgatása arról győz meg, hogy Deschanel humánus és finom szónoki művéhez nem is volna illő, ha ökölnyi betűk hátán plakátra költöznek, hogy ott harmadnap eltemesse egy sürgős csödkiarulási vagy himlőtöltési hirdetmény.

E szónoklatoknak könyves polczon a helye, szemünk előtt, a hol tüstént ráakadunk, valahányszor a «holnap politikájá»-nak rejtélyei gondolkozóra ejtenek, valahányszor egy reálishan gondolkozó optimista léleknek akarjuk hallani megnyilatkozását.

ÉRTESÍTŐ.

A földjáradék. Irta dr. Mattyasovszky Miklós. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés. 1908. XII + 227 oldal. Ára 5 kor.

Az agrársocializmus és a törzsöröklés jeles készütségű kutatója a fenti munkában először próbálkozik meg a közgazdaságtan elméletének mezején. Első kísérletnek nem választott könnyű kérdést. A ki a földjáradék problémájához nyúl, régi, még ma sem tisztázott fogalomzavarral kerül szembe, azonkívül meggyűlik a baja a vizsgálódás körének elhatárolásával is. Nehéz az elhatárolás, mert a földjáradék szervesen kapcsolódik a gazdasági élet számtalan jelenségével az értéktől kezdve az áralakuláson át a társadalmi politikáig.

Szerzőnek dicséretére szolgál, hogy az említettük fogalomzavar nem találta készületlenül, sőt hogy arra, mint a probléma megoldásának egyik kulcsára, mindjárt rámutatott. Nem kevésbé érdeme, hogy akkor sem vesztette el lába alól a talajt, a mikor kutatása körét megszabta; ha talán ezen a téren kevesebb szerencsével dolgozott is.

A dolgozatnak ezen tulajdonságai már is mutatják, hogy szerzőnek ezt az első lépését az elmélet terén nem tekintjük pusztán kísérletnek, a szó gyöngébb értelmében. A tárgy megválasztásán kívül ezt különösen az a határozott álláspont mutatja, a melyet munkájában minden tapogatózástól menten elfoglal; de mutatja ezt a tehetségénél és készütségénél fogva nem indokolatlan merészsége is, a melylyel abban a hiszemben, hogy így tárgyát jobban megvilágíthatja, a közgazdaságtan olyan rejtekeibe is betekint, a melyeket, bár kapcsolatban vannak tárgyával, ennek megvilágítása céljából mégis veszedelem nélkül figyelmen kívül hagyhatott volna. Vállalkozása inkább azoknak a munkájára emlékeztet, a kik a gyakorlati élet mezején működve, itt szerzett ismereteikkel új szempontokat akartak belevinni a

tudományba, a kik téves doctrínákat az eleven élet igazságaival akartak halomra dönteni.

És ez nem megvetendő kiinduló pont, még kevésbbé kicsinylendő czél. Többé-kevésbbé minden tudomány ilyen reformátoroknak köszöni fejlődését. A közgazdaságtanban is a legnagyobbtól le a kisebbekig, sokan igyekeztek ilyen módon újraépíteni a közgazdaságtan itt-ott dűledező épületét. Maga Ricardo, a kivel szerzőnk oly sokat foglalkozik, vajon nem így járt-e el? Speculatióihoz az anyagot nem ipari és kereskedelmi tapasztalataiból merítette-e?

Mattyasovszky a mezőgazda szempontjait érvényesíti vizsgálódásainál. Akad-e valaki, a ki ezt kifogásolhatná? Nem természetes-e, hogy a józan itéletű, nyílt szemű mezőgazda sok rejtett csínját-binját találja meg saját jövedelmi ágának, melynek kialakulása az ő érdeke? Nem gyakorlati mezőgazda volt-e Anderson Jakab, a kinek az eddig legtökéletesebb földjáraadéktan alapjait köszönhetjük? Mindenesetre a mezőgazda-osztály újabb tapasztalatai is csak megtermékenyíthetik a földjáraadékelméletet. De Mattyasovszky tollát más, nem kevésbbé nemes rúgók is vezethették könyve megírásánál. Ő eddig az agrárpolitika kérdéseivel foglalkozott. Most tudományos alapokat keresett egy olyan álláspont számára, melyet kedves tárgyának, az agrárviszonyoknak vizsgálatánál elfoglalhatna. A dolgok mélyére akart hatolni; s ez a törekvés nem dicsérhető eléggé. Így csak az igazán komoly emberek cselekednek és írnak. Oly csábító és oly hálás időszerű gazdaságpolitikai kérdésekről hangzatos phrasisokat vezérezkikké gyúrni és oly hálátlan (különösen nálunk) és jóval nehezebb önállóan gondolkozni valamely, csak az elmélet segítségével kutatható elvontabb közgazdasági kérdés mélyrenyúló gyökerein, miközben a kutatónak sok nehéz olvasmányon kell keresztül vergődnie.

Mattyasovszky munkáját két részre osztanám. Az egyik: a földjáraadékelmélete, a másik a nevezetesebb írók nézeteinek ezen elmélet szempontjából való kritikája. Ez a két rész nincs rendszeresen szétosztva. Az első az *Előszóból*, a *Bevezetés* első két pontjából és a *Befejezésből* szedhető össze, de több idevágó megjegyzés olvasható elszórtan az irodalmi bírálatok közt is. A második rész teszi ki a könyv túlnyomó anyagát.

Mattasovszky szerint «a földjáraadékelmélet a földbirtokrendszerektől (értsd: a magántulajdontól) független természettől való, tehát el-

törölhetetlen gazdasági jelenség». Az ilyeneket elemieknek szokás nevezni. Szerző is ezt a kifejezést használja. Szerinte «földjáradék volt és lesz nemcsak az egyesek, hanem az országok, a világ-részek gazdaságában is... A földjáradékot nem lehet eltüntetni, csak annak elosztását lehet megváltoztatni.» (VIII. lap.) «A járadék a vagyoni jogi és gazdasági rendszerektől független kategória.» (3. lap.) Ezeket a kijelentéseket szerző bizonyítja is.

A bizonyítékok ebben a két mondatban jelentkeznek: I. «Gazdaságtani szempontból a járadék a termelés, illetőleg a fogyasztás problémája, mely magából a termelés és fogyasztás folyamatából keletkezik. Bármely elszigetelt gazdaság termelhet és fogyaszthat járadékosan, ha emberi szükségletre alkalmas jószágokat ugyanazon munkával nagyobb mennyiségben, vagy kevesebb munkával ugyanazon mennyiségben állít elő. Szóval a földjáradék így, elszigetelten fölfogva, a termelés jelensége.» II. «... A föld megműveléséből, a reá fordított munka eredményeinek különbségeiből származó járadék... sohasem lesz eltüntethető, mert töröljük el bár a magántulajdont s léptessük helyébe a kommunizmust, a bácskai földön dolgozó munkások többet fognak termelni, munkájuk eredménye nagyobb lesz, mint az, a mit a lipitói földet művelő munkások elérhetnek, legyen bár ez és az a föld egyaránt mindnyájunk közös tulajdona.»

Az indokolások teljesen illenek a tételekhez. Az I. indoklás valószínűleg nem tetszik az olvasónak, mert így okoskodhatnék: *Elszigetelt gazdálkodás* esetén az összehasonlításra nincs alkalom. Ha pedig a szerző, (mint gondolom) a költség-illetőleg terméskülönbözeteket az illető gazdaság előző évi eredményeihez méri, akkor olyan valaminek adja a járadék nevet, a mit az elszigetelt magángazda sem tekint járadéknak. A II. magyarázatra pedig joggal ezt mondhatná: Kommunizmus esetén úgy a bácskai, mint a lipitói gabona a közös raktárba kerül. Azt nem tudjuk, hogy innen hogyan fog széteszlani a kommunista állam tagjai közt; de az bizonyos, ez az állam nem fog a bácskai földmunkásnak többet juttatni, mint a lipitóinak, csak azért, mert az előbbi jobb földön termelt.

Az olvasó azt kérdezi immár, hogy az ilyen, nyilvánvalóan hamis tételekből kiinduló munkát hogy nevezhettük mégis dicséretreméltó, komoly dolgozatnak? Itéletünket nem fogja elhamarkodottnak mondani, ha megtudja, a mit azonban mi is csak később tudtunk meg, mert szerző csak később árulja el, hogy

ő a «földjára-dék» kifejezést kétféle értelemben használja. Érti alatta 1. a földre alapított termelés hozadékát, 2. a tulajdonképeni földjára-dékot. A fentiekben a földjára-dék mindig az első értelemben tesz számot. Így nyilvánvalóvá válik a tételek helyes értelme, de egyúttal igen ártatlan és közelebbi bizonyításra nem szoruló, majd azt mondanám, semmitmondó igazsága is. Nagyobb baj, hogy ezt a két fogalmat szerző nem választja mindig szét, hanem az egyikre megállapított törvényeket rövidesen átviszi a másikra is. Ez a munka első, legnagyobb és az egész dolgozaton végighúzó-dó hibája.

Ez különben nem szokatlan tévedés. Németország fiatalabb közgazdasági íróinak egyik legtehetségesebbike, a ki nemrégén próbálkozott meg szintén először az elmélet terén (Liefmann, *Ertrag und Einkommen auf der Grundlage einer rein subjektiven Wertlehre*. Jena, 1907.) hasonló hibába esett. Ő is, mint szerzőnk, bizonyos jelenségeknek új nevet ad. Annál nagyobb örömmel teszi ezt, mert ezzel új, messzevivő perspectiva nyílik meg előtte, csak úgy, mint hasonló eljárással szerzőnk előtt. Itt nehéz volna elemezni, hogy Liefmann előtt a maga szempontjából a termelés minő új magyarázata tárul fel. De tárgyunkhoz tartozik rámutatni arra, hogy Mattyasovszky ilyen elnevezések, illetőleg önkéntelen fogalomcsusztatás útján jut ahhoz a tételhez, hogy a földjára-dék elemi gazdasági jelenség és jut mindahhoz, a mi ebből a tételéből tovább következik. Ez a tétel csak az általa használt kifejezés első értelmében állja meg helyét. Ebben az értelemben Mattyasovszky terminológiája nem is új, csak szokatlan ma. Szinte el van temetve a physiocraták *produit net*-jével, mióta az angolok a physiocraták geniális termelés-tanát a maguk tökéletesebb megoszlás-tanával kiegészítették. Csak elismerés illeti Mattyasovszkyt azért, hogy segít a physiocratákat meg nem érdemelt, korai sírjukból kiásni, de kár, hogy ezt tanuk egyik legsebezhetőbb részének feltámasztásával kísérli meg.

Kérem a szerzőt, engedje meg nekem, hogy ne egyúttal a termés-eredményt, illetőleg annak a fölöslegét is, hanem csak azt nevezem a következőkben földjára-déknak, a mit ennek az alapján a földtulajdonosok a társadalomtól kapnak. Ilyen terminológiával élve már most, kérem tovább, higyeje el, hogy minden jövedelmi ág kialakulásához szükség van a magántulajdoni jogi rendre. (Félek, hogy ez merész, kívánság, mert szerző például a földjára-dékre nézve Rodbertusnak ezt nem hitte el, 109. lap.) Vegye

lembe továbbá, hogy a gazdálkodó alanyok jövedelmüket közvetlenül nem állítják elő, hanem azt csak azon javak, termékek értékesítése útján kapják a társadalomtól, a melyeket előállítottak. Ezt a folyamatot nevezzük jövedelemeloszlásnak, a mely megint az áralakulás függvénye. Ily módon alakul ki a termelőtényezők fölötti magántulajdon alapján mind a négy jövedelmi ág, a földjáradék is, mely ebben az értelemben már nem a termelés jelensége. A földjáradék csak abban különbözik a többi jövedelmi ágtól, hogy mértéke a többiétől különböző, de azokéval nem ellentétes törvények szerint alakul ki. E törvényeket szerző munkája második részéből kitűnőleg nagyon alaposan ismeri, behatóan tanulmányozta.

A földjáradék-elméletek kritikájával foglalkozó fejezetek a könyvnek nemcsak jóval nagyobb, de egyúttal sokkal értékesebb részét is teszik. Ebben a részben szerző a physiocraták, Smith, Anderson, Ricardo, Malthus, Thüne, Rodbertus és George földjáradék-elméleteit ismerteti. Ez az ismertetés azonban mindegyik elmélet nagyon mélyreható kritikájává, jobban mondva a földjáradék-jelenség önálló kutatásává szélesedik ki. Ezekben a fejezetekben a földjáradékról adott félszeg fogalommagyarázat sem kísért mindig. Szerző lapokon, fejezeteken keresztül bonczol elméleteket a nélkül, hogy a maga fogalommagyarázatát előtérbe kellene állítania.

Olvasás közben mi csak örültünk annak, hogy nem botlottunk lépten-nyomon bele ebbe az erőltetett magyarázatba, hanem nyugodtan élvezhattük szerző igen nagy olvasottságának és éles ítélő képességének gyümölcseit. Csak itt-ott érezhető nyomatókosabban, hogy szerző e mélyreható kritikák közt is, mereven ragaszkodik a maga meggyőződéséhez így például a mikor Malthus földjáradék-tanát a Ricardo-é fölé helyezi, mert itt inkább talál olyan magyarázatra, hogy a földjáradék oka a termelésben és nem a jövedelemeloszlásban rejlik (84. lap), vagy mikor Ricardo tévedését abban látja, «hogy ő a földjáradékot és a földbirtokos osztály jövedelmét azonosítja. Pedig az csak a társadalmi berendezkedés egyik formája, hogy a nyersterményfölösleg, vagyis az igazi járadék egy bizonyos osztály birtokába jut» (87. lap). Ilyen és hasonló megjegyzések persze kikökkentek az olvasót az egészséges kritika kerékvágásából. De ilyen kellemetlen ütések ritkán kapunk. És ha az olvasó jó eleve tisztába jő azzal, hogy a szerző mit akar és mit nem akar a könyve címén érteni, akkor élvezettel olvashatja végig a

könyvemléteket ismertető és bíráló részeit. Persze, a kritikai rész így sok tekintetben elszakad az eléje állított elméleti alaptól, mintegy önálló munkává válik. De a kik szerző fogalom meghatározásával nem értenek egyet, és ilyenek, azt hiszem, sokan leszünk, ennek is csak örülhetnek a szerző derék munkája érdekében.

Kifogásainkat a kritikai részszel szemben igen rövidre foghatjuk. Szerző válogat, mikor a földjáradékelméleteket rendre veszi. Ha Edward West-nek két, 1815-ben és 1826-ban megjelent dolgozatát is figyelemére méltatta volna, csak tökéletesebbé tette volna azt a képet, melyet az angol földjáradékstanról ad. Teljes munkát mindenesetre csak úgy végzett volna, ha azokat a bírálatokat is figyelembe veszi, a melyek a határhaszon-iskola részéről keltek a ma, úgy mondhatnám, általánosan elfogadott angol eredetű különbözeti alapon álló földjáradék-elmélet ellen. Böhm-Bawerk kritikáját és földjáradék-magyarázatát semmiesetre sem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia. Sőt minthogy Thüne révén a munkabér problémájáról is szól egyet mást, sőt Rodbertus révén az értékelméletnek is szentel egy lapot (135.), elvárhattuk volna azt is, hogy a kérdéséhez közelebb eső dolgokkal inkább foglalkozzék. Így vethetett volna egy rövid pillantást a járadékelmélet általánosítóira és a földjáradéknak arra a magyarázatára is, a melyet a mindnagyobb jelentőségre emelkedő amerikai irodalom (*Clark, Hobson, Carver, Seligman Fetter, Seuger*) vall a magáénak. A könyv így teljesebb, tehát jobb is lett volna. Viszont egyes fölösleges kitérések, a hol az író nagyon röviden végez nagyobb dolgokkal, el is maradhattak volna. Így a fent említett értéktani kitérés. Ez esetben az olyan szépséghiba számba menő tévedések is elmaradtak volna, a minő például az, hogy Locke, Smith és Ricardo munkabérelméletét egy kalap alá foglalja.

Összefoglaló ítéletünk szerint az ismertetésünk tárgyát tevő munka igen kiváló dolgozat, a melyet élvezettel és haszonnal forgathat mindenki, a ki szívesen foglalkozik a közgazdaságtan elméleti kérdéseivel; sok figyelemreméltó gondolatot és további gondolkozásra serkentő megjegyzést fog benne találni. De a szerző e munkájával tételét, melyet könyve végén nyomatékosan ismétel: «Földjáradék nem azért van, mert földbirtokos van. A földjáradék természettől való, szükségyszerű elemi gazdasági jelenség» — nem bizonyította be. Nyugodt lélekkel írjuk le, hogy ezt nem is

fogja soha sem ő, sem más bebizonyítani. A hogy ezt ő bizonyítani igyekszik, az olyan szómagyarázat, mely tényeket meg nem dönt. Vállalkozásának sikertelensége kevésbé fogja bántani, ha meggondolja, hogy a többi jövedelmi ág is osztozik abban a sorsban, mely legjobban mindenesetre a fundáltaknál ötlük szembe, tudniillik hogy a termelő-tényezők feletti magántulajdonnal állanak vagy buknak s a mely végzet alól szerző legalább a föld-járadékot akarja felszabadítani.

Ebben az eljárásában bizonyos, a physiocratákra emlékeztető egyoldalúságot látunk, melylyel, mintha a földbirtokos osztálynak valamely, a közgazdasági élet törvényszerűségén alapuló kiváltságos helyzetét igyekeznék bebizonyítani. A socialismus ellen ilyen érvekkel nem lehet küzdeni. Nézetünk szerint a földbirtokos osztály sajátos jövedelme jogosultságának indokolásához különösebb bizonyítékok fölöslegesek. Megteszik ezt, és épen a szükséges és lehető határig, azok az okok, a melyek a magántulajdon s az ebből folyó jövedelmek fentartását indokolják.

Az említettük egyoldalúság az olvasónak is szemébe fog ötleni. De azt hisszük, hogy velünk együtt ő is könnyen meg fogja ezt bocsátani. Hol volna könnyebben megmagyarázható és megbocsátható a mezőgazda-osztály érdekében való elfogultság, mint nálunk, hol a lakosságnak majd 70 %-a őstermelő?

Navratil Ákos.

Goethes Faust. I—II. Teil. Für die Bühne eingerichtet von Dr. Georg Witkowski, Professor an der Universität Leipzig. — Leipzig, Verlag von Philipp Reclam jun. 16° 263 l.

Witkowski tanár, egy pályanyertes Goethe-életrajz szerzője, a ki azonkívül Goethe nővéréről, Kornéliáról is írt egy jeles könyvet, a nagy költő születésének 1906-iki évfordulójára jelentette meg azt az új Faust-scenariumot. Tudvalevőleg már Goethe maga, 1810-ben majd 1815-ben átdolgozta a szinpad számára drámai költeményét (az utóbbi lett volna a «Faust-monodráma», a Byron *Manfrédjének* modorában, azaz Faust két monologjának drámai csoportosítása) s azóta nagyon sokan, különféle fölfogással és beosztással folytatták ezt a kísérletet. A *Faust* szinpad története azonban 1829 január 19 én — tehát ugyancsak még a szerző életében — kezdődik, a mikor a braunschweigi

színház előadta az első részt, Klingemann átdolgozásában, a melyet a nyolczvan éves Goethe is helyeselt, sőt ő maga még többet törölt belőle, mint Klingemann, a ki elhagyott a drámából mindent, a mi nem szól a nagy közönséghez. Így elmaradt a három prolog s az első Wagner-jelenet; viszont az átdolgozó fölvette a második rész kezdetét is, de úgy, hogy a darab vége azért a Gretchen-tragédia volt. További színrealkalmazások következtek ezután Drezdában, Lipszében, a hol Tieck kevésbé jelentős feldolgozását használták. Az első részt egymásután, lassanként előadták a nagyobb német színpadok: Frankfurt, Goethe szülővárosa, Magdeburg (1829), München (1830), Hamburg (1831), Stuttgart, Königsberg (1832), Mannheim és Kassel (1834), Berlin (1888). Wien (1839, később Laube igazgatása alatt, 1850). Mindkét rész első színpadra alkalmazója Devrient Ottó volt s az ő scenirozása szerint Weimarban, 1876 május 6-án, 7-én mutatták be a drámát. Utána jött még több hasonló kísérlet. Ilyen a Dingelstedté, a ki egy magasabb stílusú látványos színjátékba alakította át Goethe remekét (egyik fogása, hogy Faust szobája tűzbe borul, mikor Mephisto elröpül vele). Laube átdolgozása nagyon józan; Wilbrandt Adolf (Wien, 1883) viszont oly nagy kegyelettel bánik a művel, hogy megtartja a prologon kívül az előjátékot, sőt elszavaltatja az ajánlást is, és hogy a kevés törlés miatt trilogia lett a *Faust*ból az ő keze alatt. A második rész Helena-felvonásának színpadi sikerét azonban ugyancsak Wilbrandttól keltezik.*)

Witkowski a modern színpad szellemének és technikájának számbavételével dolgozta ki a Faust mindkét részének scenariumát. Főszempontja volt — mint előszavában kifejti — a két rész belső egysége; irányelve pedig kihagyni a drámából azokat a későbbi keletű helyeket, a melyek a régebbiek fényét elveszik. Ezt se Devrient, se más átdolgozók nem vették tekintetbe, mi-

---

*) Az érdeklődőket utalhatjuk egy kiváló színházi szakember: Kilian E. *Goethe's Faust auf der Bühne* (1907) című könyvére, mely az eddigi átdolgozásokat tüzetesen ismerteti. Magyar színre alkalmazása kettő van a *Faust*nak: a Paulayé meg az E. Kovács Gyuláé. Amannak legnagyobb hibája a hosszadalmasság s a költőietlenség (a prologot is elhagyja); emez ügyes csoportosításával, élénkségével válik ki, bár nem nélkülöz holmi görögütözes melo-dramai ízt.

által a művet, a több estére való beosztással, szétdarabolták, a közönséget kifárasztották s elvették az érdeklődését.

Az eddigi átdolgozások közül a Wilbrandtéhoz áll legközelebb. A színpad szempontjából a drámai hatású részekre helyezi a fősúlyt s rövidítéseit, módosításait is ilyen értelemben végezte.

Az első résznek körülbelül egy harmadát hagyta ki. Így mindjárt jelentékenyen megrövidül a két Wagner-jelenet és Faust második monologja (*Wie nur dem Kopf nicht alle Hoffnung schwindet*), a hol kimaradnak ezek a részek:

Ich, Ebenbild der Gottheit...

Wer lehret mich? Was soll ich meiden?...

Ein Feuerwagen schwebt auf leichten Schwingen...

Kimarad ugyancsak az asszonyok kara, a monolog záradékában. A *Wer lehret mich*... kezdetű rész ötvenhat sora helyett azonban fölvette azt a tizenkét sort, a melyet Goethe 1815-ben írt a tervezett Faust-monodrámához:

Epedjek itt, sorvadjak én itt,
Kinozzon el sajtó remény,
Már a kétség'ésés se rémit,
Majd azt is letiprom, le én!
Hát feledeđ, te büszke szellem;
Hogy van erő még e kebelben?
Föllázadok! Ez éj után
A napvilág ijesztne tán?
Hogy immár a szemedbe néztem,
Tovább itt nem sinlődhetem:
Láss hát elszántan, harcra készen —
Nem mátká: a vég kell nekem!

Ugyanez okból megrövidül Mephisto önjellemzése is (*Ich bin der Geist, der stets verneint*) s összes párbeszédei Fausttal; a pincze- és a boszorkánykonyha jelenet (az előbbiben egy pár jellemző mondat is kimaradt); a Walpurga-éjet pedig (az «álom» teljes elhagyásával) olyanformán vonja össze és transponálja az átdolgozó, mint Paulay az *Ember tragédiája* londoni jelenetét. Egészen kimarad a *Wald und Höhle* című jelenet.

A színpadi beállítás szempontjából érdekes mindjárt a mennyei prolog. A három főangyalt — az eddig bevett szokástól eltérően — férfiakkal ábrázoltatja; Mephisto egy földgömbön bukkan fel, fekete tricot-ruhában, szarvakkal és denevér-

szárnyakkal, de ezt a jelmezt később, mint Faust kísérője, a «vándor diák» egyszerű köntösével és sapkájával cseréli föl. Wagner nála nem öreg, roskatag famulus — a hogyan általánosan játszsák — hanem mintegy huszonöt éves fiatal magister. Figyelemre méltó technikai újítással találkozunk a husvétii séta jelentésben. Ezeket, mondja Witkowski, lehetetlen egy helyen (a város kapuja előtt) játszani, a függönyt is bajos lebocsátani a párbeszéd közben; ő tehát úgynevezett mozgó készlettel segít magán, mely a színpad háromszoros szélességét foglalja el. A függöny felgördültekor a háttérben a város kapuját s középkori házait látja a néző; Faust ezen szavainál: *Vom Eise befreit sind Strom und Bäche*, a hátsó díszlet lassanként jobbra tolódik s a város helyét szántóföld, majd kies hegyvidék váltja fel; mire Wagner felel Faustnak (*Mit Euch, Herr Doctor, zu spazieren...*), egy harmadik díszlet kis falu, berekkel jelen meg a háttérben. Itt foly az ének, a táncz s itt üdvözik az öreg doktort. Faust Wagnerrel most visszatér a mezőre, majd a város kapujához, miközben a hátsó díszlet természetesen ugyanigy visszatolódik. Némely átdolgozó itt az uszkárt is színpadra viszi; Witkowski teljesen elhagyja s egyenesen kikel Wilbrandtnak azon utasítása ellen, hogy a kutya emlegetésére Mephisto Faust háta mögött, tőle nem látva felbukkanjon. Aprólékos, de jellemző dolgokra is kiváló gondja van. Faust — a ki nála, megifjulva, huszonöt éves fiatal ember — néptelen utcán találkozik először Gretschennel (ez viszont egyszerű, egészséges polgárleány), mert úgymond, nem helyes, hogy Gretchen a néppel együtt távozzék a templomból, mint Wilbrandtnál: hiszen gyónásról jön, nem az általános istentiszteletről, tehát egyedül van az utcán; különben Faust megszólítása nyilvános sértés volna. Gondoskodik arról is, hogy a haldokló Valentinnek földadassa az utolsó kenetet. Az illusiókeltés szintén főtörekvése, de menten minden túlzástól. Midőn Mephisto elaltatja Faustot (*Du wirst mein Freund, für deine Sinnen in dieser Stunde mehr gewinnen*), a háttérben pompás tájkép tűnik föl, szerelmi jelenetekkel, tánczoló, koczintó párokkal. Ezt is sok átdolgozó elhanyagolja. A szellemkart (*Schwindet, ihr dunkeln Wölbungen droben!*) nők szavalják, zenekísérettel, a színpad mögött. A boszorkánykonyhában Giorgione meztelen Venusát (drezdai képtár) jelenteti meg a tükörben. A Walpurga-éjjelen ugyancsak vetítógépek mutatják a nézőnek a levegőben seprűnyélen repülő boszorkányok hemzsegő csapatát.

Hogyan végezte már most az első rész beosztását? Ezt nem mindenütt mondhatjuk szerencsésnek. Az első rész a prologon kívül öt szakaszból áll, összesen húsz színváltozással, még pedig:

Első szakasz. Faust két monologja. (Egy helyen.)

Második szakasz. A husvéti séta. Szerződés Mephistóval. (Három változás.)

Harmadik szakasz. A pinczejelenet. A boszorkány konyha. (Két változás.)

Negyedik szakasz. Faust és Gretchen. (Kilencz változás.)

Ötödik szakasz. Párbaj Valentinnel. A dómban. A Walpurga-éj. A börtön. (Öt változás.)

Ez a húsz kép mégis sok. Hogy a *dass ein Pudel mir entsprang* után lebocsáttatja a függőnyt, míg a többi átdolgozó mindjárt belépteti Mephistót, helyesen teszi; de viszont takarékoskodnia lehetett volna a függőnyvel, illetve a színbeosztással, a negyedik szakasz Gretchen jeleneteiben. Ezek közt, igaz, vannak olyanok, a melyeknek okvetlenül vagy a Gretchen szobájában (*Es war ein König in Thule*), vagy — mint a szöveg utal rá — Márta kertjében kell lejátszódnia; de azért még mindig össze lehetett volna vonni egy helyre e szakasznak (Witkowski számozása szerint) 7., 8., 9. és 10. jeleneteit. Már Devrient megkísérelte, hogy a legfőbb Gretchen-jelenetet egy térre szorítsa, a középkori három emeletes «Mysterienbühne» mintájára; de — azt mondják — ezt azóta feladták mindenütt. Weisse igazgató azonban sikerrel újította fel 1904-ben a wieni Volkstheaterben, olyanformán, hogy a színpad hátterét a dóm portálja foglalta el, balfelől Márta asszony, jobbfelől Gretchen házának pítvarával, csak az említett megkötött jeleneteket játszatta a szobában vagy a kertben; de például Faust és Gretchen találkozása, a második ékszerjelenet. Valentin megöletése és még egy pár mind ezen a csoportosított színen folyhatott le, úgy hogy a dráma első része az ő scenirozásában tizenöt kép volt összesen és korántsem hosszadalmas. Witkowski tehát a Gretchen-tragédiát, mely olvasva olyan egységes, minden jóakarata ellenére is szétforgácsolja; s természetesen e hibán a nyílt változások sem enyhítenek.

A második rész scenikai beosztása készen lévén, csak az egyes felvonások keretén belül kellett az átdolgozónak a rövidítéseket, módosításokat végeznie. Itt természetesen neki is az volt első törekvése, hogy a csak olvasásra való allegoriákat lehetőleg számúzve a színpadról. Witkowski itt mutatkozik csak

igazában dramaturgnak. Minden párbeszédet, minden jelenetet, oly finom érzékkel kapcsol egymáshoz, hogy a drámai elevenség, a hatás szinszerűsége egy perczeire sem szenved hézagot. Például a második felvonásban megcseréli Goethe két jelenetét: előbb vezeti föl a kérkedő baccalaureust s csak azután a famulust, mert így Mephisto és Nicodemus párbeszéde (*Der zarteste gelehrter Männer* stb.) közvetlen kapcsol szolgál a következő jelenethez Wagnerrel. Hanem a Homunculus ábrázoltatásának régi nehézségét Witkowski sem tudta teljesen leküzdeni, a lebegő golyóval s a szinfalak mögül beszélő női hanggal. Szabatos, gyors menetű a klasszikus Walpurga-éjjel, a Helena-felvonás, meg kiváltképen a végjelenet, Faust megdicsőülése. Természetesen számos szereplőt (görög bölcsek, egyházatyák stb.) ki kellett hagynia. A második rész az első prologjának helyén végződik s csak a leglényegesebb személyek vannak itt: angyalok, Faust, a Mater Gloriosa és Gretchen. Faust megjutalmazását a császár által Witkowski is elhagyta, noha Goethe *Paralipomenái* után pótolhatta volna. Ebben a részben — a sikeresen használt proscenium-jeleneteket is felszámítva — összesen tizenhárom változás van (I. felv. 4, II. felv. 2, III. felv. 3, IV. felv. semmi, V. felv. 4.). A rövidítésekkel a második rész 7500 versét mintegy négyezerre vonta össze az átdolgozó.

Ebben a scenirozásban a *Faust* két részét be is mutatta a lipcei Neues Theater 1907 márczius 24-én és 25-én. A közönségre nagyon jól hatott a tisztán kidomborított cselekvény, több sikerülten beállított részlet (I. r. prolog, a husvéti séta, II. r. 1. felv., 3. felv., Faust megdicsőülése, mindkettőben a Walpurga-éjjel stb.) s az ünnepélyes pathos helyett, a mellyel a *Faust*-ot a német szinpadokon végigszavalni szokták, az átdolgozótól szigorúan megkivánt energikus, előre törő előadás.

Azóta értesülünk, hogy nem sokkal Witkowski után még egy német szakember, dr. Weber Lajos is készített szinpadi átdolgozást a *Faustból*.*) A mennyiben érdemes rá, legközelebb erről is fogunk pár szót ejteni.

Györi Károly.

---

*) *Goethes Faust. Für die Bühne eingerichtet von Dramaturg Dr. Ludwig Weber.* Leipzig, K. W. Biersamann, 1907. Kisnyolczad-rét 253 l.

Chinesisch-Turkestan. Geschichte, Verwaltung, Geistesleben und Wirtschaft. Von Prof. Dr. Martin Hartmann. Mit 2 Kartent. Halle a. S. Az «Angewandte Geographie» czimü vállalat 3. s6fozatának 4. kötete.

E könyv nemcsak azért érdekel bennünket, mert új adatait, személyes tapasztalatait a tárgyról oly világosan adja elő, hogy minden művelt ember megérthesse, — tehát nemcsak a vele különösképpen foglalkozó szakember, — hanem azért is, mert tudós szerzője, ki a keletnek egyik legnagyobb b6vára, gyakran eljárogat hozzánk, dolgozgat folyóiratainkba, tud is, olvas is magyarul és nagy szeretettel viseltetik a magyarság iránt.

Könyve oly vállalatban jelent meg, melynek programmjában benne van a földrajzi és kulturviszonyoknak, valamint a gazdaságiaknak egybekapcsolása. Ennek megfelelőleg az egész négy, illetve öt részből áll. Az első Turkesztán történetét, a második az ottani kormányzat mai életét, mintegy az állami életét, a harmadik a szellemi életet s a negyedik a közgazdasági viszonyokat ismerteti. A könyv f6sz6vegéhez mérve igen d6s jegyzetek (37 oldal, a f6sz6veg 71) alkotják az ötödik részt. A mellékelt térkép a turkesztáni orosz-chinai határvonal megállapítására készült.

Hartmann mindig igen szépen, igen világosan is, de a történeti fejezet mégis talán a legérdekesebb. A név megmagyarázása, a török fajok általános jellemzése után nagy vonásokban elénk tárul az uigur birodalom kulturája, a buddhizmus és manicháizmus korszaka; szemünk előtt veszi fel Kašgariaar Islamot; szinte halljuk a mongol betörések zivatarait; látjuk a chodšak papi dynastiájának működését, a kínai foglalást, Jakub Bek birodalmát stb. stb.

Ugyanaz a mesteri toll, mely a mult e képeit elénk tárá, elvezet bennünket a mai kormányzóknak tekervényes útjaira, az ad6szedés bonyolult eseteihez, a kormányzati élet számtalan ferdeségeihez, melyeket csak a nagy tudása mellett oly éles gyakorlati látással megáldott szem, mint a Hartmanné, képes megfigyelni.

A negyedik fejezet meg már valóságos kereskedelem-politikai program. Az India és Oroszország felé való kivitel, az ugyanez országokból j6v6 behozatal tárgyalása; a német kereske-

delem feladatainak szabatos megállapítása, az utak és módok, melyek által ez ország népe és munkája fejleszthető és hasznosítható — úgy vannak e lapokon tárgyalva, hogy belőle nagyon sokat tanulhatnak a világkereskedelem munkásai.

A mi szívünkhöz mégis a negyedik fejezet van a legközelebb. Itt mégis, annyira, a mennyire elhagyjuk a reális élet adatait s a szellemi világ felé vezet tudós cicerónk. E világ, a milyen visszamaradt, olyan érdekes. A kapocs, mely összetartja e világot, tán a legerősebb népegységesítő erő: a vallás. Mint minden iszlám országban, itt is a vallás a legerősebb társadalom-összetartó erő. A mohammedán török, ha megismerkedik valakivel, nem azt kérdi: török vagy-e, hanem azt, hogy mohammedán vagy-e? De azért a nem-török fajú kašgariak: a perzsák, afganok (Jaskend, Chotan), turgunok idegeneknek tekintetnek, sőt az utóbbiak iránt nyilvánvaló az ellenszenv. Csak az arabok adják a nem épen dicséretre méltó kivételt: ők itt is nagy tiszteletben részesülnek.

A kašgari törökségnek — Hartmann szerint — legrégebb emléke a híres *Kudalku (Outadghu)-Bilik*. 1070-ben fejezte be Kašgarban Jusuf, a későbbi hivatala után: Jusuf Chass Hadschib. E tanító költemény voltaképpen beszélgetés négy személy között, kik a Derekaságot, a Szerencsét, az Észet és a Megelégedettséget ábrázolják, a fejedelemnek, a vezirének és a vezir fia és fivérének alakjai által. E mű, a melyet általában ujgurnak szoktak nevezni, arra mutat, hogy Turkesztán nyelve már a XI. században alkalmas volt egy nagystíliú irodalmi mű megalkotására. Valószínű, hogy csak a véletlen miatt ez az egyedüli irodalmi emlék e korból. Később óriási hanyatlás állhatott be Turkesztánban, hiszen négyszáz évvel ezelőtt már elfeledte hazája e fontos irodalmi alkotását s ma sincs ember Turkesztánban, a ki ismerné a *Kudalku Bilik*-et. E mű nyelve nem különbözik annyira az irodalmi nyelvtől, mint például a *Nibelungének* középfelnémetje az újfelnémettől. Ez is adalék ama gondolathoz, hogy az ural-altáji nyelvek átalakulása nem történik oly gyorsan, mint az indogermán nyelveké.

A népköltészet nem valami nagyon virágzik e tájon. A *ghuzeltši* (dal-éneklő) gyorsan dalol, szövegét dallamától nem tudja elválasztani, borzasztó féltékeny tudására, mely pedig nem ér valami sokat.

A tanítás ügye, mint az Islam országaiban általában, igen

szomoruan áll. Indolentia, tudatlanság, piszok az iskolázás főbb jellemző sajátságai. A medrešek nyomorult lakói keveset tudnak, mert tanítóik tudása is sokszor igen alacsony színvonalon áll. Éveken keresztül lustálkodnak a tudás e kigunyolói a tanulásnak czégére alatt s megelégednek a legutolsó ellátással is. Nálunk Európában is akadnak vén diákok, de olyanok, mint itt, tán mégse. Kaszgarban 40—60 szemesztere is van egyik-másik deáknak s egyik — Hartmann a nevét is tudja — 17 éve volt már egy Medreseben, de semmit, absolute semmit se tanult ez idő alatt. Ez utóbbi ugyan nálunk is előfordul. De tizenhét évig még nálunk se bírják ki az emberek az egyetemi — semmittevést.

—yi.

Joseph Joachim by J. A. Fuller Maitland. London 1905. — Kis 8-rét XII. + 64 l.

E kis életrajz a Newmarch Rosa szerkesztésében megjelenő *Living Masters of Music* című sorozatának egyik kötete.

Joachim, a világhírű hegedűművész a mosonmegyei Köpcsényben született, Pozsony közelében, 1831 június 28-dikán zsidó szülőktől, de még 1854-ben kikeresztelkedett. Családjá már 1833-ban Pestre jött lakni, hol egy Stieglitz nevű orvostanhallgatónak föltűnt a gyermek kitünő hegedűjátéka — melyik évben, azt szerzőnk nem említi, — ki rábirta szüleit, hogy a kis Jóska, ki az elemi iskolába járt, rendes leczkéket kapott Serwaczynskitől a hegedű játékban s már 1839-diki márczius havában tanítójával együtt egy nyilvános hangversenyben lépett föl. A fiú ezután Bécsbe ment, hol előbb Hauser Miskával tanult néhány hónapig, később pedig az idősebb Hellmesberger alak, majd pedig Böhm József volt a tanítója. 1843 ban pedig Lipcsébe küldötték, hol maga Mendelssohn volt egyik tanítója és tanácsadója, és hol 1843-diki augusztus havában játszott először nyilvános hangversenyben.

A következő évben Mendelssohn ajánló levelével a gyermek Londonba ment, hol márczius havában a Drury Lane Theatre-ban játszott egy vegyes hangversenyben. A programigérete szerint: «The celebrated Hungarian boy, Master Joachim, will make his first appearance before an English public and perform Grand Variations for the violin on a theme from Ros-

sini's *Othello* by Ernst». Ugyanazon év május havában Benedictnek egy «monster-concert»-jában működött közre, legtöbb sikert azonban ugyanazon hó 27-én a Philharmonic Concert alkalomával aratott, midőn Beethoven Concerto-ját játszotta el magának Mendelssohnak vezetése alatt. Az *Illustrated London News* zenekritikusa teljesen el volt ragadva a 13 éves fiú játékaival, kit mirabile monstrum-nak nevez és nemcsak korának, hanem a század első hegedűművészeinek tartott. Játszott azonkívül egy «State Concert»-en és magánházaknál is; itt azonban egy ízben valami kellemetlensége volt s azért legnagyobb szerencséjére nem fogadott el többé ilyen meghívást.

Csakhamar Lipszében találjuk őt ismét, hol a Gewandhaus hangversenyekben játszott és az *Allgemeine Musikalische Zeitung* 1845-diki januáriusi száma dicsérte meg őt hegedű játékaért. Időközben játszott ismét Londonban és Párisban is, de Mendelssohn halála után, leköszönt tanítói állásáról a Conservatoriumon és Liszt Ferencz meghívásának engedve, Weimarba ment mint Konzertmeister 1847-ben és 1853. elejéig maradt itt, midőn hasonló, de sokkal jövedelmezőbb állást fogadott el Hannoverben, melyet 15 évig viselt, többször látogatva meg Angliát, úgy hogy utóbb minden évben lépett itt föl.

1863-ban nőül vette Weiss Amália hires operaénekesnőt, ki házassága után elvált a szinpadtól és csak oratoriokban és hangversenyeken énekelt ezután. 1884-ben azonban elváltak ismét és az asszony énekleckéket adott haláláig 1899-diki február havában.

Az, hogy mint találkozott Joachim Brahms Jánossal, mint ismerkedtek meg ők Reményi Ede, «a Hungarian violinist of no great importance» utján, szerzőnk szerint már sokszor és sokféleképen volt elbeszélve, de a megismerkedés valódi történetét csak Moser (*Life of Joachim*), Kalbeck (*Life of Brahms*) és Grove könyvében (*Dictionary of Music* új kiadás, Brahms életrajzában) olvashatjuk el.

Joachim végre Hannovert is elhagyta és nejével 1866 és 1868 közt művészeti körutra indult, melynek folyamában Párisban is hegedült, hol Gounod elragadtatva fölkiáltott: «Votre jeu est si chaud et si sage en même temps!»

1869-ben alapította a hires Joachim-négyest, kiknek játéka eseményszámba megy a zenészet világra, Párisban, Berlinben, Londonban, vagy bárhol jelennek meg.

A mester zenészeti pályájának 50 éves jubileumát megülték Berlinben és Londonban, mely alkalommal az angol fővárosban egy kivételesen szép Stradivari hegedűvel és egy Tourte vonóval ajándékozták meg. Tíz évre rá a 60 éves jubileumát szintén megülték Berlinben, mely alkalommal 116 hegedű (violins and violas) és 24 violoncello játszott együtt Fritz Steinbach vezetése alatt és fölszólításra Joachim maga, minden előkészület nélkül, eljátszotta Beethoven *Concertó-ját*.

Végre 1904-ben Londonban megünnepelték Joachim itteni első föllépésének 60 éves évfordulóját a Queens Hall-ban egy hangversenynyel, mely alkalommal az akkori miniszterelnök, A. J. Balfour, megajándékozta az agg, de még mindig életteljes mestert saját arczképével, melyet J. S. Sargent festett. Ez és több más arczképe diszíti a jelen kötetet, köztük egy fiataalkori képe magyar attilában.

Mint látjuk, Joachim, ámbár Magyarországon született, korán elhagyta szülőföldét és életének legnagyobb részét külföldön töltötte.

Szerzőnk ezután további négy fejezetben tárgyalja röviden a mester hegedűjátékát, tanítását, befolyását és zeneszerzeményeit. Joachimot sokan a Wagner-féle zene ellenségének állították. Szerzőnk szerint ez azonban nem egészen helyes, mert ő nem ellensége a Wagner-szekta tanainak, de barátja sem. Mint láttuk, ő korán került Liszt befolyása alá. Egy ideig minden jel arra mutatott, hogy őt is elfogja sodorni az ár, de ő csakhamar arra a meggyőződésre jutott, hogy az új tanok merő ellentétben állanak az ő zeneművészeti nézeteivel és azért szakított velük és megmaradt Haydn, Beethoven és a többi régi zeneklasszikus műveinek bámulói és művelőinek táborában.

Joachim nem írt sokat és szerzeményei között alig akad egy-két speciálisan magyar jellegű mű, mint például Op. II. *Magyar Concerto D moll-ban* hegedű és zenekar számára, mely zeneművel kevés hegedűs gyürkőzik meg, és Schubert *Divertissement à la hongroise*-ának átírata zenekar számára (eredetije zongorán négy kézre). A magyar zene azonban mégis sokat köszönhet neki, mert ő volt az, a ki átírta Brahms jól ismert *Magyar Táncait* hegedű és zongora számára és az ő átírataiban hegedülte azokat folyvást Nyugat-Európában nemcsak ő, hanem majdnem minden hegedűs utána s azért Brahmson kívül főleg az ő érdeme, ha a művelt nyugat megismerkedett e szép magyar nótákkal és megszerette azokat.

Még Liszttel való barátságának korában szerzette Opus 3. *Concerto G mollban* című darabját és neki ajánlotta azt. Viszont Liszt Ferencz egyik magyar rhapsodiáját (Cis moll) Joachimnak ajánlotta. Szerzőnk szerint az 5. opus két darabjában még tisztán fel lehet ismerni Liszt befolyásának nyomát, még a darabok czimeiben is; a kiadatlan op. 6. (Nyitány Grimm H. Demetriusához) kéziratát még megküldötte Lisztnek véleményadás céljából, de ezután szakított a Liszt-Wagner féle irányzattal s teljesen önálló állást foglal el, kivéve Brahms befolyását a főnebb említett magyar tánczok átiratánál.

Joachimot a zene körül szerzett érdemeiért a cambridgei egyetem tiszteletbeli zenetudorrá (Mus. D. honoris causa) avatta föl.

Kropf Lajos.

Ch. Samaran: La maison d'Armagnac au XVe siècle et les dernières luttes de la féodalité dans le Midi de la France, Paris 1908. 8-rét XXIX, 523 ll.

Az Armagnac-család XV. századbéli története az *École des chartes* kiadványai közt, mint a *Mémoires et documents* VII. kötete jelent meg. A szerző a római francia iskola tagja volt, jelenleg az Archives Nationales tisztviselője. Mindezen tulajdonok sejtetik, hogy munkája a kiadott és még levéltári anyag egyaránt pontos és teljes feldolgozását tartalmazza, az anyaghoz ragaszkodva világos képet ad a francziáknál szokásos elegans stílusban, a nélkül, hogy a tárgy távolabbi vonatkozásaitól el engedné magát csábíttatni. Az *archiviste paléographe* októl megszokott józan, kritikai munka, mely az illető kérdés későbbi kutatóinak mindig elengedhetetlen alapvető műként fog szolgálni.

Az Armagnac-ház korábbi történetíróinak méltatása és nagyon hasznos bibliographiai összeállítás után az első fejezetben az Armagnac-ház birtokait állítja össze, mint maga megjegyzi, egyelőre nagyon röviden; a statikus historiának csak körrajzát kapjuk, hogy a II. fejezetben rátérjen, miként és mire használták fel e nagy délfrancia birtokok tulajdonosai hatalmukat 1418 óta, mikor a nagy Armagnac-connétable meggyilkoltatása után a család feje IV. János lett. A II. fejezetben IV. János gróf (1418—50), a III. és IV.-ben V. János (1450—73), az V. és VI.-ban Károly gróf (meghalt 1497) történetét mondja el. a

VII.-ben az Armagnac-örökség további sorsát addig, míg IV. Henrik 1607-ben végleg egyesíti azt a francia királyi birtokkal.

Mindez a *vég* története. Bernát connétable halálával erősen háttérbe szorult az armagnac-befolyás a francia-angol burgundi politikai mezőről, a bátor gasconok tovább harcznak és rabolnak VII. Károly király érdekében, de nem politikai factorok többé, a francia királyság területének egyesítésében Jeanne d'Arc működése, az angolok gyengülése, XI. Lajos energiája mellett az armagnac-csapatok mellékes tényezők, s ehhez képest a királyság megszilárdulásával nem kerülhetik ki sorsukat: az újonnan létesített állami rend megsemmisíti őket. S. nem az armagnac-csapatok, hanem a grófi ház történetét írja, így a híres gascon kapitányok, Rodrigue de Villandrando, La Hire stb. csak mellékesen szerepelnek nála, a főkérdés mindig az Armagnac-család és ennek kezén levő birtokcomplexum sorsa, a minek alakulására legfontosabb és végül döntő tényező a francia királyi hatalom.

A tárgynak ily módon való elhatárolásánál az érdeklődést egyedül a grófok és VII. Károly, majd XI. Lajos küzdelme foglalja le. VII. Károly gyengébb mint utóda, s ehhez képest IV. János gróf még jobban fentartja, legalább egy ideig hatalmát, mint utódai, kiknek már XI. Lajos erőteljes egyénisége az ellenfelük. Így IV. János életrajza irodalmi szempontból is érdekesebb, mint fiaié. Fél századdal előbb egy nagyon szorgalmas francia történetíró IV. Jánost még a feudális zsarnok típusának tartotta.*) S. jelen munkájának érdeme, hogy ma nem típusnak, hanem nagyon élesen körvonalazott egyéniségnek ismerjük. Az ineffabile individuumot tünteti fel benne S. könyve annyira, a mennyire csak a történet módszerével lehetséges, s ez az egyén legkevésbé sem általánosítható a feudális zsarnok típusává. Igaz, hogy mint *comte par la grâce de Dieu* három rendjét és a szegény népet egyaránt zsarolja, hűbéri jogait, a mennyire teheti, kihasználja, de nem inkább, mint mások. A francia, angol, navarrai, aragon királyok, burgundi, Albret-hercegek közt hit nélkül hajlik ide-oda, politikai belátás nélkül kis eszközök-höz, kis hazugságokhoz folyamodik a hatalmas szomszédok közt. 1442-ben hasznosnak találná, ha VI. Henrik angol király elvonná

---

*) *Vallet de Nirville. Histoire de Charles VII. roi de France et de son épouë. Paris 1862—65. III. köt. 92 l.*

egyik leányát. Henrik el is küld egy festőt Lectoure-ba, az Armagnac-ház székhelyére, hogy ez a gróf három leányát lefestvén, ő választhasson közülök. Közben VII. Károly helyzete javul, János veszélyesnek találja az angol szövetséget s ezért a házassági ügyet minden módon halasztja. A sürgető angol követeknek végre azt feleli, hogy a nagy hidegben megfagyott a festék és a festő nem dolgozhat, mire persze az angolok megszakították vele a tárgyalást. A világi veszélyekkel nem elégedve meg, az egyházszakadásba is belekeveredett, XIII. Benedek, majd VIII. Kelemen mellé állt, s V. Márton haragjával együtt a kiátkozást vonta magára. Hatalma körét annyira nem ismeri és a lehetőségekkel annyira nincs tisztában, hogy V. Mártonnal alig hogy kibékül, mikor udvarába fogadja *Jean Carrier* kardinálist, XIII. Benedek volt udvari papját, a ki ura halála után nem törődve V. Mártonnal és VIII. Kelemennel, egymaga nevezett ki egy új pápát, *Bernard Garnier* rodez-i papot, János alattvalóját, kinek XIV. Benedek nevet adta. János büszke volt külön armagnac-pápájára, de V. Márton újabb átkára mégis meg kellett hátrálnia; nem állhatta meg azonban, hogy ezt is egy kicsinyes fogással ne tegye, melynek megmagyarázása az összes Jeanne d'Arc-kutatóknak nehézséget okozott, mivel János egyéniségéről nem volt összefüggő képük. Ugyanis a pápa fenyegetései hatása alatt a következő levelet írta Jeanne d'Arc-nak:

«Kedves urnómnak alázatosan ajánlom magamat és Isten nevére kérem, hogy tekintetbe véve a megoszlást, mely az egyetemes szentegyházban a pápákra vonatkozólag fennáll, mivelhogy hárman tartják magukat pápának, az egyik Rómában lakik és V. Mártonnak hivatja magát, a másik Paniscole-ban, Valencia országában és VIII. Kelemennek hivatja magát, a harmadikról senki se tudja, hogy hol van, csak is a Szent-István kardinális (Jean Carrier) és néhány embere, a ki pedig XIV. Benedeknek hivatja magát; az elsőt, a Márton pápát Konstanczban az összes keresztény nemzetek beleegyezésével választották a Kelemen pápát Paniscole-ban XIII. Benedek halála után három kardinális választotta; a harmadikat, ki XIV. Benedeknek hivatja magát, Paniscole-ban egyedül a mondott Szent-István kardinális választotta nagy titokban; ezeket meggondolva legyen szíves a mi urunkat Jézus Krisztust kérni, hogy világosítson fel általa minket arról, hogy melyik a három mondott közül az igazi pápa és hogy melyiknek engedelmessédjünk, az előzőknek-e vagy Bene-

deknek, mivel mi mindent készek vagyunk Jézus Krisztus urunk akarata és tetszése szerint cselekedni. *Le tout vostre conte d'Armignac.*»

Anatole France egyszerűen és kategorikusan nyomorult ármanynak tartja a levél írását, mások méltatlan komédiának, melylyel János az V. Mártonnak való kikerülhetetlen meghódolást Jeanne d'Arctól remélt útbaigazítással akarta szépíteni. S. lehetőnek tartja a naiv bizalom működését is a feltétlenül meglevő önző cél mellett, különben a complexnek ismert XV. századbeli lélek motívumairól nagy óvatossággal szól.*) Neki is feltűnt azonban IV. János akarat- és elhatározásbeli gyengesége, mely annyira ellentétben volt Bernát connétable energiájával. Egyik tisztviselője falra festett képhez hasonlítja, annyira hiányzott benne az önállóság. Lehetségesnek tartjuk, hogy az idézett groteszk levelet is minden mélyebb megfontolás nélkül írta, hallván Jeanne d'Arc személyiségéről és képtelen lévén tetteinek célirányos voltáról előre számot adni. S. állandóan a francia királysággal való politikai kapcsolatot tartotta szeme előtt s az Armagnac-grófok személyes gyengeségét mellékes tényezőnek tartván, ezt egyszerűen az ingadozást kívánó politikai helyzetből magyarázta. Ha meggondoljuk azonban, hogy János a dauphin első energikus lépésére zavarba jön, nem tudja magát védeni, fogságba jut és apathiában hal meg, — hogy fia V. János saját nővérével vérfertőző volt, hogy másik fia, az utolsó Armagnac-gróf két évi erőszakosságokkal teli uralkodás után 12 évig, egész haláláig mint csendes örült vegetált, — mindezek sejtetik, hogy XI. Lajos destructiv munkája nem lett volna olyan könnyű, ha magában az Armagnac-családban nem lettek volna bizonyos beteges, az energikus védelemnek nem kedvező dispositiók.

A függelékben S. pár kútfőkritikai megjegyzés után a család genealogikus viszonyait tisztázza, majd 74 oklevél gondos kiadását adja párisi és délfraanciaországi levéltárakból. A gene-

*) Nagyon érdekes Jeanne d'Arc felelete, a ki valószínűleg soha sem hallott XIV. Benedekről és VIII. Kelemenről, s ki a Páris alá való indulás izgalmai közt csak azt diktálta Jánosnak feleletül, hogy előbb Párisba kell mennie, s ha oda utána küld a gróf egy követet, ennek majd megmondja Isten segítségével, hogy mit kell hinnie. (*Samaran* 59 l.) Különben a szent leányzó később bírától megkérdeztetvén, melyik az igazi pápa, a naivitas finomságával felelte: «Est-ce qu'il y en a deux?» (Idézve többek közt *Michelet*nél is.)

alogiai adalékok közt, Bernát connétable özvegye 1430. évi végrendeletében találjuk említve Jakab Bourbon-herceget, ki egyúttal Magyarország királya címet viseli.¹⁾ Ez a «magyar király» az Armagnac családdal és a többi délfrancia előkelőséggel sokoldalú összeköttetésben volt, legyen szabad röviden megjelölni helyét a bonyolult genealogiai viszonyokban. A Bourbon-ház főága az 1342-ben meghalt I. Lajos, *duc de Bourbon*, első fiától, Pétertől származott, mely III. Károlyban, a nagy connétable-ban (elesett 1527 Róma falai alatt), illetőleg három fiatalon elhalt gyermekében kihalt; I. Lajos harmadik fiától, Jakabtól származott a mellékág (*Bourbon-la Marche*), a mely IV. Henrik királlyal a francia trónra került.²⁾ Az említett Jakab fia I. János, ennek legidősebb fia volt Jakab «magyar király», kinek életére legtöbb adatot *Faragliá*-nak II. Johanna nápolyi királynéről szóló művében találunk.³⁾ E szerint Jakab meglehetősen kalandos életet élt: a nikápolyi csatában török fogságba esett, innen kiszabadulva az angolok ellen akart harcolni, de szép birtokokat örökölvén, Castres és Marche grófságát, Montaigu és Bellac uradalmakat, egy ideig otthon maradt. Gyakran voltak pénzügyi zavarai, egy ily alkalommal gyanútlan testvérét Jánost elfogta és csak váltságdíj feltételével bocsátotta el. 1406-ban feleségül vette III. Károly navarrai király leányát, Beatrixot, kitől egyetlen gyermeke, Éléonora született.⁴⁾ Beatrix 1414-ben meghalt,⁵⁾ mire Jakab gyorsan eredményre vezető tárgyalásokat kezdett II. Johanna nápolyi királynő kezéért. A nápolyiak megígérték neki a *vicario del regno* címet, mire Velenczében 5000 arany adósságot csinálva elindult velencei hajókon idős menyasszonya hazájába. A házasság megtörtént Nápolyban s már 1415 szept. 16-án a házasság előtti egyezés ellenére mint *rex et regina* adnak ki oklevelet. A királyságba betelepedvén a kalandor az egész hatal-

1) *Samaran* 338 l.

2) *La Mure*. Histoire des ducs de Bourbon et des comtes de Forez, Lyon 1860—68. III kötetben, a III. kötetben *Steyert* táblázatai szerint.

3) *Kinzio Federigo Faraglia*. Storia della regina Giovanna II. d'Angio. 1904.

4) A Bourbon la Marche ág I. János harmadik fiától fejlődött tovább.

5) *Mas Latrie*. Trésor de chronologie szerint.

mat magához ragadta, Johanna embereit eltávolította, a királynét Castelnúovóba zárta egy tolakodó francia szerzetes felügyelete alá, maga pedig könnyelmű francziái társaságában könnyelműen élt, nem kimélvén az olasz bárók feleségei és leányai érnét sem. Királyságának 1416 szept. 13-án két nápolyi báró vetett véget, kik a királynőt csellel kiszabadították, s a nép segítségével Jakabot fogták ostromzár alá Castelnúovóban, majd Castel dell'Ovóban, míg egyezséget nem kötött velük, mely szerint megtartja a tarantói hercegi és vikáriusi címet, de negyven francziánál többet nem tarthat maga mellett. Helyzete azonban lassankint tisztos fogsággá alakult, úgy hogy a francia király, burgundi és szavojai hercegek és pápa egyaránt figyelemztetik Johannát, hogy férjét bocsássa szabadon. A csekélyebb fokú ellenőrzést 1419 május 4-én Jakab arra használta fel, hogy sétalovaglásnál genuai hajóra szökött, feleségének rövid üdvözetet küldve. Johanna előbb bánatosan írja: A midőn legújabban kitünő férjünk a mi nagy fájdalomkra titokban megszökött, nem tudjuk mily czéltől vezetve és mily tanácstól irányítva*) a mi nem akadályozza abban, hogy egyidejűleg felségsértés és lázadás büntetésének terhe alatt el ne tiltsa országa összes tisztviselőit Jakab befogadásától. A szerencsétlen Jakab nem is maradhatott Itáliában sehol sem, sok kóborlás után 1422-ben Franciaországba ért, hol mint Languedoc kormányzója tekintélyes évjáradékot kapott a királytól. Johanna halála hírére (?) a ferencesrendbe lépett, s mint ilyen halt meg 1438 szept. 23-án.

Visszatérve magyar királyságára, Jakab mint Johanna férje következő címet használta: «Jacobus dei gratia Hungarie, Jerusalem, Sicilie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Lodomerie rex, Marchie, Castrensis, Provincie et Forcalquerii ac Pedemontis comes».**) Faraglia szerint nápolyi fogsága alatt és után ezen címeket csak akkor használja, mikor tarantói ügyben datál. Látuk azonban, hogy 1419 óta teljesen ki van zárva a nápolyi

*) Cum itaque noviter illustris vir noster heu pro dolor nescimus quo spiritu ductus quove consilio motus clandestine aufugerit.

**) A nápolyi levéltár 1416 szept. 20. aktája szerint, *Faraglia* id. m. 72 l. Ugyanezen czímet használja 1416 márcz. 30. Castelnúovóban: *Huillard-Bréholles* és *Lecoy de la Marche*: *Titres de l'ancienne maison ducale de Bourbon*, Paris 1867—74, két kötet, 5031. sz. regesta szerint. Ugyanebből állapítható meg, hogy Johannávali házassága előtt soha sem használta a magyar királyi címet.

királyságból, vissza sem tér többé, jogigénnyel sem lép fel, a címről azonban még sem mond le. Így későbbi franciaországí tartózkodása alatt állandóan használja a magyar király címet,¹⁾ sőt királyi bőkezűségében vejét, Bernát Armagnac grófot is fel-diszíti, úgy hogy ez utóbbi 1429 febr. 24-én *comte de Pardiac, vicomte de Carlat et de Murat, lieutenant du roi de Hongrie et de Sicile*-nek hívja magát.²⁾ Természetesen a cím realizálására, Magyarország birtokbavételére soha sem gondolhatott, magyar királysága cím maradt tartalom nélkül, a mint akkoriban a francia királyi család rokonságában nagyon sok üres cím hor-dozójával találkozunk a második Anjou-ág állandóan Nápolyra és Sziciliára, az Orléans-ok Milanóra tartottak igényt. Egy nancy-i mulatságon 1445-ben Károly Bourbon-herczeg olyan szerencsés volt, hogy előbb a szicíliai királynővel, majd a calabriai her-czegnővel tánczolhatott,³⁾ mikor már a két Sziciliát az arago-nok tartották erős kezükben. A kis languedoci herczeg is hábo-rítatlanul viselhette Zsigmond király címét, a hatalom, sőt igény nélküli cím senkit sem téveszthetett meg. Még sírkövén is olvasható: «Cy gist Jaques de Bourbon, tres-haut Prince et excellent, de Hongrie, Hierusalem et Sicile Roi tres-puissant.»⁴⁾

Szekfü Gyula.

Hungary. An Illustrated Fortnightly Society Journal. Respon-sible propietor and editor Eugene Golonya. Budapest. Vol. VI.

E folyóirat kiadó-szerkesztője, Golonya Jenő sokáig élt Angliában. Megismerte az angolokat és úton-útfélen tapasztalta, hogy a világnak ez a legtöbbet utazó nemzete is mily keveset tud rólunk, Magyarországról. Még azt sem tudja, hogy minden idegen nép közt a magyar az, a mely Angliát és az angol nem-zetet legmagasabbra értékeli.

Már Széchenyi István előtt Angliára nézett a magyar, s népünk osztálykülönbtség nélkül régtől fogva az angol embert

1) *Huillard-Bréholles* id. m. 5210. s köv. sz. regesták, így Montpellierben 1424 május 19-én.

2) *Huillard-Bréholles* id. m. 5338. sz.

3) *La Mure*, id. m. 190 l. *Vallet de Viriville* jegyzete.

4) *Faraglia* id. m. 138 l.

tekinti a férfiaság, kitartás és bátorság eszményképének. A legnagyobb magyar pedig, a ki hazánkat évszázados tespedésből kiemelve, ismét az európai haladás tényezőjévé tette, az angol szellemből merített legtöbbet a nemzeti ujjáéledés művének alapozásához. S mintha az a gyönyörű híd, melylyel ennek az országnak két felét, Dunán innen és Dunán túl, az angol technikai tudás segítségével hívásával először egymáshoz kapcsolta, az angol szellemmel is egy új kapcsolatot hozott volna létre: azóta folyton elevebbé s mélyebbé vált a régi hagyomány ható ereje. Politikai életünk az angol alkotmányosságban, közgazdasági és társadalmi törekvéseink az angol intézményekben találták meg vezércsillagukat. Ily körülmények közt méltán meglepő és lehangoló az a tapasztalat, hogy az angol ember általában nem sokkal többet tud rólunk, mint a külföldi viszonyok iránt közmondásos felületességgel ítélő francia.

Nagyon helyes és mindenek fölött hazafias gondolat volt tehát, hogy az angolok tájékozására külön folyóiratról gondoskodjunk. Ezt tette Golonya Jenő, midőn öt évvel ezelőtt a *Hungary* című kéthetenként megjelenő lapot megalapította. Hivatottságát erre a vállalkozásra igazolják a lapnak eddig megjelent összes számai. Hírlapírói tehetségre és finomult ízlésre valának. Képeivel messze maga mögött hagyja legtöbb hazai képes lapunkat, cikkeit neves államférfiak és jó tollú írók — magyarok és angolok — írják. Ez a siker nyitja.

Örömmel látjuk, hogy a *Hungary* be is tölti hivatását. Eljut az angol közönség körébe, különösen oda, hol ily ismertető organumra leginkább volt és van szükség: a nagy angol lapok szerkesztőségi irodáiba. Épen a nem rég oly súlyosan tapasztalt, legnagyobbrészt igazságtalan magyarelleses támadások idején a *Hungary* helyesbítő közleményei nem tévesztették el hatásukat Angliában. Így az *Aberdeen Free Press* című tekintélyes lap egyik múlt évi, október havi száma, egyenesen a *Hungary*-re hivatkozva, mint forrásra, alapos czáfolattal felel a *Times* és egyéb tory ujságoknak, Magyarország ellen bécsi forrásból eredő közleményeire. A *Daily News* egyik októberi számában pedig, szintén a *Hungary* alapján, beható ismertetését olvassuk ama fontos kedvezményeknek, a melyeket külföldi tőkék számára biztosít az új ipartámogató törvény. Hasonlókép a *Field* című hetilap, a legolvasottabbak egyike Angliában, szintén októberben a magyar fürdőkről közöl a *Hungary* cikksorataiból merített, lelkes hangú ismertetést.

Íme, a kis magyar-angol lap így válik az angol-magyar közeledésnek, ismerkedésnek, barátságának messzeható közvetítőjévé. Javára írhatunk még egy másik eredményt is, mely az előbbivel szorosban kapcsolatos. Újabban mind több és nagyobbarányú az angolok látogatása Budapesten és az ország más részeiben. A *Hungary* keze — vagy inkább szelleme — minden ily eset kapcsán kimutatható. Nemcsak abban, hogy fölvetette az eszméket és izgatásaival megérlelte a kivitelt, hanem az egyes kirándulások körül tett szervező és vezető szolgáltatnak közmegelegedésre történt teljesítésében is. Valódi angol élelmesség, mind a két nemzet javára. Megbecsülhetetlen munka, mert oly irányban keresi a rokonszenvet és bizalmat a magyar nemzet iránt, a hol az csak jót szülhet ránk nézve, a nélkül, hogy érdekeink bármily károsodásának még a lehetősége is forogna fenn. Minél többet teszünk arra, hogy az angol-magyar viszony tartalomban nyerjen, annál jobban előmozdítjuk Széchenyi jellegének valósulását: Magyarország nem volt, hanem lesz.

A *Hungary* azonban mindezekén kívül még egy igen jelentős szempontból érdemli meg elismerésünket. A 90-es évek óta sajnosan észlelhette az ily dolgok iránt figyelmes szemlélő, hogy a művelt nyugattal való szellemi érintkezésünk számai nem hogy erősödtek volna, hanem tetemesen megfogytak. Az *Ungarische Revue*, melyet a külföldnek a magyar tudomány és irodalom iránt érdeklődő körei megszoktak állandó ismeretforrásnak használni e részben, anyagi nehézségek miatt megszűnt. Szerepét az Akadémia igyekezett pótolni oly intézkedéssel, a mely nagyon hasznos, de sohasem toltheti ki egy külön folyóirat hiányát: különböző helyen és nyelven közzétett ismertető cikkek iratásával. Így sem a kellő alaposág és sokoldalúság el nem érhető, mert hol van a külföldön magyarul értő író, a ki minden szakbeli munkásság méltatására vállalkozhatnék; sem az a cél, hogy a magyarság szellemi életének mozgalmait ismertető közlések, *in continuo* együtt legyenek találhatók. Az *Ungarische Revue* sorsát ugyanakkor megosztotta a politikai szempontból nem kisebb jelentőségű *Westöstliche Rundschau*. Mind a két folyóirat, az előbbi évtizedeken, az utóbbi négy éven át, híven szolgálta a rábizott nagy érdekeket s a német közönségen kívül más országokban is útat tört magának olyannyira, hogy megszünésüket fájdalmasan vették észre mindenütt, csak nálunk nem.

Annál örvedetesebb, hogy Golonya Jenőt ezek az előzmé-

nyek s a rengeteg munka és áldozat, melylyel ily úttörés mindig jár, nem kedvetlenül tették el a vállalkozástól. A *Hungary* ekként az említett régiebb, német nyelvű magyarismertető folyóiratokat is pótolni van hivatva, sőt nyelvénél fogva még alkalmasabb a kitűzött cél elérésére, mint amazok. Kétségtelen ugyanis, hogy az angol nyelv ismerete ma Európában — nálunk nem kevésbé, mint másutt — terjedőben van, Európán kívül pedig a francziánál is általánosabb. Így a *Hungary* tért hódíthat a Magyarország iránt való érdeklődésnek oly országokban is, a hol a német nyelv merőben idegen. Kívánatos is volna, hogy hódítson. Vigye el ennek a szárazföld közé szorult nemzetnek szavát mindenfelé, a hol angolok és angolul értő emberek laknak. Saját nyelvünk elszigeteltsége mellett nincs okosabb út és mód ennél, hogy bennünket megértsenek és megismerjenek. Innen pedig csak egy lépés az, hogy föl is keressenek. Ha ezzel együtt gondunk lesz azon kiáltó visszasságok és hibák elhárítására, melyek az ide vetődő idegent legtöbbször mindörökre elriasztják attól, hogy még egyszer betegye ide a lábát: akkor majd időjártával nem lesz okunk panaszkodni az idegenforgalom hiánya miatt.

Egyelőre azonban a hazai társadalom is sokat tehet arra, hogy a derék angol-magyar folyóirat megfelelhessen a szép múltja alapján hozzá méltán fűződő várakozásoknak. Iskoláink, melyekben az angol nyelvet — ha csak rendkívüli tárgyként is — tanítják, közintézeteink, a melyekhez könyvtár is tartozik, olvasóköreink és casinóink, a hol mindig akad egy-egy angolul olvasó és főkép a művelt osztályoknak az angol nyelvet kedvelő körei karolják föl az aktuális érzékkel és jó angolsággal szerkesztett lapot, a mely így megerősödve, abban a mértékben élhet hivatásának kifelé, a mily mértékben gyökeret ver idehaza. Terjeszkedésének útját az ország határain kívül az erre illetékes tényszerző kötelessége egyengetni és biztosítani.

Csak az elmúlt napokban dugták össze a fejüket néhányan, értelmes hazafiak, a magyarság ellen folyton megújuló külföldi hajzsa meggátlása és ellensúlyozása végett eszközök keresésére. Bátran mondhatjuk, hogy e részben is áll az ismert intés: minden Demosthenesnél szebben beszél a tett. A hazafias följajdulások mit sem érnek. Pozitív munkára van szükség. Az egyedüli út erre az, melyet a *Hungary* jelöl ki. Erre a kész alapra kell helyezkedni, s folytatni az építést ezen az alapon. Ha igazaink és érdekeink védelmére a *Hungary*-ban bírt alkotást emeljük, a

benne meglevő erőt mindenképpen és folyton fokozzuk: rövid néhány év alatt oly védőbástyára teszünk szert, melyből az ellenséges támadásokat bizton visszaverhetjük. Minden újabb év, melyet a *Hungary* betölt, egy-egy újabb erődítés ezen a bástyán. Reméljük, évről-évre erősödve, rendületlenül fog megállani helyén, a hol már eddig is eléggé nem méltányolható érdemeket szerzett.

V. B.

Új magyar könyvek.

Alba Nevis. Bolti lányok. (Elbeszélések.) Budapest, 1908. Nagel O. (8-r.) 3 K.

Argus. Nemzetiségi politikánk hibái és bűnei. Budapest, 1908. Pfeifer F. (8-r. 148 l.) 2 K.

Bodrogh Pál. Idegen költők. Heine, Béranger, Byron és mások. Második kiadás. Budapest, 1908. Lampel Róbert. (8-r. 123 l.) 2 K.

Finkey Ferencz dr. A magyar büntető eljárás tankönyve. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Politzer. (8-r. 384 l.) 12 K.

Gottl Ágost. A magyar kir. Curia felülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893: XVII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye. XII. köt. (1906., 1907.) (2484—2717. sz. határozatok.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. LXIV., 456 l.) 12 K.

Kún József (Barabási) dr. A parlamenti házszabályok. Politikai tanulmány. Budapest, 1907. Franklin Társulat. (8-r. 259 l.) 5 K.

László (Nagymartoni) Pál. A bélyeg és illetékek iránti törvények és szabályok magyarázata. A hivatalos összeállítás szakaszaihoz és tételeihez. Ötödik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 769 l.) 8 K.

Lengyel Menyhért. A hálás utókor. Színjáték három felvonásban. Budapest, 1908. Franklin T. (16-r. 196 l.) 2 K 50 f.

Molnár István (Rudinai). A fatenyésztés, különös tekintettel a községi faiskolákra és befásításokra. Hatodik átnézett és bővített kiadás. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 346 l.) 1 K.

Manninger Vilmos dr. és Baksay Lajos dr. Onomatologia medica. Orvosi neveskönyv. Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. XXI, 357 l.) 8 K.

Nietzsche. Túl az erkölcs világán. (Jenseits von Gut und Böse). Henri Lichtenberger bevezetésével. Fordította Vályi Bódog. Budapest, 1907. Athenaeum. (8 r. 208 l.) 2 K 50 f.

Ortway Tivadar. Az ősemler táplálkozása. Székfoglaló értekezés. (Értekezés a történeti tudományok köréből. XXI. köt. 5. sz.) Budapest. 1907. Akadémia. (8 r. 169 l.) 3 K.

Pach Henrik dr. Magyar munkás-egészségügy. Előszóval ellátták Koiss Géza és J. Péterffy Zoltán. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 238 l.) 5 K.

Ialóczy Antal. Vignola oszloprendjei. Módszeres szerkesztéssel magyarázza —. Harmadik kiadás. Budapest, 1908. Pfeifer F. (4-r. 25 l., XII l.) 5 K.

Preisich Kornél dr. Az angolkórság. Öt képpel. (Az egészség könyvtára. VI. kötet.) Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 61 l.) 1 K.

Ranschburg Pál dr. A gyermeki elme ép és rendellenes működése, egészségtana és védelme. Pædagogusok, orvosok, jogászok és a művelt közönség számára. Második, lényegesen bővített és átdolgozott kiadás. Bpest, 1908. Athenaeum (8-r. VIII, 247 l.) 6 K.

Réthy Antal. Az 1906-ik évi magyarországi földrendések. Budapest, 1907. Toldi L. (8-r. 143, XCV l.) 4 K.

Révai Lajos dr. A magyar színházi jog mai érvényében. Budapest, 1907. Benkő Gy. (8-r. 192 l.) 6 K.

Szentmiklósi Márton dr. A római jog institutiói. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1908. Athenaeum. (8 r. VI, 351 l.). 8 korona.

Ungár Miklós. A szénkérdés. (Közgazdasági tanulmány.) Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 63 l.) 1 K 50 f.

Verő Adolf. A tornatanítás kézikönyve. Tanítóképző intézetek és néptanítók részére. A legújabban kiadott miniszteri tauterv alapján. Temesvár, 1908. Polatsek. (8-r. 239 l.) 2 K 40 f.

Vértesi Arnold. Fölfelé. Regény. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 216 l.) 2 K 40 f.

Werner Gyula. Forgách Simon. Rákóczi korabeli regény. I—IV. kötet. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 159, 168, 142, 139 l.) 6 K.

Zöldi Márton. A nagy bonvivant. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 2 K 50 f.

